

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI**

SHOAKBAR SHORAHMETOV

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING
FUQAROLIK PROTSESSUAL
HUQUQI**

(Darslik)

**Toshkent
«Adolat»
2007**

Shorahmetov Shoakbar Shorustamovich,
O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual huquqi:
(Darslik). Sh. Shorahmetov; O'zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi, Toshkent davlat yuridik instituti. –Toshkent:
Adolat, 2007. 539 bet.

ББК 67.410(5Y)я7

Taqrizchilar: M.K.Azimov, yuridik fanlari nomzodi, dotsent.
E.E.Egamberdiyev, yuridik fanlari nomzodi, dotsent.

Ushbu darslikda Fuqarolik protsessual huquqining umumiy maallari bo'lmish da'vo qo'zg'atish, ishni sudda ko'rish, ishlarning alohida tartibda ko'rilishi, mansabdor shaxslarning fuqarolar huquq va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat berishi, ishlarni apellyatsiya, kassatsiya, nazorat tartibida ko'rib, hal etish hamda xo'jalik sudlari, notariat faoliyati bilan bog'liq masalalarni yoritishga harakat qilingan.

Darslikda o'z qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishda har bir fuqaro, davlat va jamoat tashkilotlari nimalarga e'tibor berishlari lozimligi haqida fikr yuritiladi.

Fuqarolik protsessual huquqi bo'yicha yaratilgan ushbu darslik oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari, umumiy va xo'jalik sudyalari, boshqa sud xodimlariga, prokuratura, advokatura, notariat, fuqarolik dalolatnomalarini qayd etish idoralariga, huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organ xodimlariga va keng kitobxonlarga mo'ljallangan.

1203050000 – 032

A ————— – 2007
(04) – 2007

ISBN 978-9943-332-33-1

© Shoakbar Shorahmetov.

© Toshkent davlat yuridik instituti, 2007-yil.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining, mansabdor shaxslarning, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi.

Fuqaro va tashkilotlar tegishli shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini himoya qilish uchun belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqlidirlar. Bunday fuqarolik ishlarini sudlarda va boshqa idoralarda to'g'ri va o'z vaqtida ko'rilishi, hal qilinishini ta'minlashda fuqarolik huquqiy me'yorlarning to'g'ri tatbiq etilishi muhim ahamiyatga egadir.

Ushbu darslik mamlakatimizda mustaqillik e'lon qilingandan keyin o'tgan davr mobaynida qabul qilingan Respublika Konstitutsiyasi, sudlar, prokuratura, advokatura, notariat to'g'risidagi qonunlar, shuningdek, fuqarolik protsessual, fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy va boshqa kodekslar, qonunlarga asoslangan holda yozilgan bo'lib, birmuncha murakkab hisoblangan fuqarolik protsessi fanining talabalar tomonidan o'zlashtirishga, huquqiy me'yorlarni bevosita tatbiq etuvchi sud hamda boshqa idoralarda xizmat qiluvchilarning faoliyatlarida qonunlarning to'g'ri tushunilishi va amal qilinishiga ko'maklashishni nazarda tutadi.

Qo'lingizdagi darslik hozirgi davr talablari hamda sud, prokuratura, advokatura, notariat idoralarining amaliyotini o'rganish bilan tuzilgan o'quv dasturi asosida, shuningdek, oldingi huquqiy adabiyotdar va dasturlarni ijobiy jihatlaridan foydalangan holda talabalarga muvofiqlashtirilib yozildi.

Dasturga asosan darslikda sud hokimiyati haqida, fuqarolik protsessining umumiy masalalari, buyruq tartibida ish yuritish, da'vo ishlarini yuritish, davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat va arizalar hamda alohida tartibda ish yuritish, ishlarning apellyatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalarida ko'rilishi, sud qarorlarining ijro etilishi, shuningdek, nizolarni hakamlik va xo'jalik sudlarida ko'rilishi, notariat va fuqarolik protsessining boshqa masalalari mustaqil respublikamiz qonun hujjatlari va ularni amaliyotda tatbiq etishdan kelib chiqadigan masalalar asosida yoritildi.

Ushbu darslikni tayyorlash jarayonida “Hakamlik sudlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni muhokama qilinayotganligi sababli hakamlik sudining hal qiluv qarorlari bilan bog‘liq ishlarni yuritishga doir masalalarni mazkur darslikka kiritishni lozim topmadik.

Darslikni yaratishda muallif Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligidagi davlatlarning qonunlariga ilmiy sharhlar berib, yozilgan asarlarning ijobiy jihatlaridan foydalanganligini ta’kidlash bilan birgalikda ularning mualliflariga chuqur hurmat tuyg‘usini izhor qiladi.

Fuqarolik protsessual huquqi sohasida yaratilgan bu darslik mustaqil Respublikaning mustaqil qonunlariga va huquqiy hujjatlariga asoslangan o‘zbek tilidagi darslik bo‘lib, yuqorida qayd etilgan ijobiy jihatlar bilan muqaddam nashr etilgan darsliklardan farq qiladi.

«Beayb, – parvardigor» deganlaridek, ushbu darslik ham ayrim kamchiliklardan xoli emas. Shuning uchun uning sifatini yaxshilashga qaratilgan takliflarni muallif minnatdorlik bilan qabul qiladi.

I bob. FUQAROLIK PROTSESSUAL HUQUQINING PREDMETI, TUSHUNCHASI VA TIZIMI

1-§. Fuqarolik sud ishlarini yuritishning maqsadi va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng demokratik huquqiy davlat qurish, adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidan dadil qadam tashlab borib, jahon hamjamiyatida mustahkam o'rin egallamoqda. Mamlakatimizda turli sohalarida islohotlar o'tkazilmoqda. O'tkazilayotgan islohotlarning qonuniy zaminini Konstitutsiyada yoritilgan bo'lib, unda inson huquqlari va erkinliklarining ustuvorligi, qonunlarning ustunligi, huquq va odil sudlovni to'g'ri amalga oshirishga qaratilgan qoidalar o'z ifodasini topgan.

Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqining kafolatlanishi Konstitutsiyaning 44-moddasida alohida huquqiy me'yor tarzida belgilangan bo'lib, bunda boshqa davlat idorasi nizoli fuqarolik masalalarini sud kabi to'g'ri, odilona hal eta olmasligi sud hokimiyatining muhim jihatlaridan ekanligi ko'rsatilgan.

Prezidentimiz I.A.Karimov inson va davlat o'rtasidagi munosabatlarda inson manfaatlari ustuvor bo'lishi kerakligi, davlat va davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari o'z faoliyatini inson huquqlarini himoya qilish va qo'riqlash ishiga safarbar qilgandagina o'z vazifasini to'g'ri ado etajakligi, fuqarolarning manfaatlari va huquqlarini sud orqali himoya qilish sohasini mumkin qadar kengaytirish darkorligi, ayrim tarmoq qonunlarida huquqlari paymol etilgan fuqarolarning shikoyatlarini sudlov yo'li bilan emas, balki ma'muriy yo'l bilan ko'rib chiqish tartibi uchrab turishi, bu hol inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasiga va bizning Konstitutsiyamiz talablariga zidligi, fuqaro, agar uning qonuniy manfaatlari va haq-huquqlari paymol etilgan taqdirda, har qanday masala bo'yicha himoya uchun sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lmog'i darkor,¹ – deb ko'rsatishi sud hokimiyatiga nisbatan bo'lgan munosabatni o'zgartirish lozimligidan dalolatdir.

¹ Qarang: I.A.Karimov. O'zbekistonda siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: "O'zbekiston", 1995 -yil, 23-24-betlar

Manfaatdor shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilishning sud tartibida amalga oshirish tadbirlari amaliyotda ijobiy natijalar berayotganligini hayot taqozo etmoqda. Bunga asos sifatida fuqarolik protsessual huquqiy me'yorlarni sud amaliyotiga ta'sir ko'rsatishi va sudning o'ziga berilgan vakolat doirasida chin haqiqatni aniqlashga va shu bilan odil sudlovni amalga oshirishga qaratilgan barcha huquqlardan foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lishi sud hokimiyatini boshqa davlat organlaridan ajratib turadi. Demak, Konstitutsiya va boshqa qonunlarda ko'rsatilganidek, sud organlarining demokratik jihatlarining eng muhimlaridan biri – davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilishda fuqarolar huquqi va erkinliklari himoyasining ustun qo'yilishidir.

Manfaatdor shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish bilan sud odil sudlovni amalga oshiradi. Odil sudlov faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi «Sudlar to'g'risida»gi qonunda o'z ifodasini topgan.

O'zbekistonda sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil ravishda ish yuritish haqida Konstitutsiyada o'z ifodasini topganligi istiqbolga erishgan Respublikamizning demokratik, adolatlari huquqiy davlat qurish sari tashlagan ilk qadamlaridan hisoblanadi.

Sudlar o'z faoliyatlari bilan manfaatdor shaxslarning nafaqat huquq va erkinliklarini himoya qilishi, shu bilan birga ularni qonunni hurmat qilish va unga rioya etish ruhida ham tarbiyalaydi.

Sudlar odil sudlovni mustaqil amalga oshirishda faqat qonunga bo'ysinishlari, bu borada olib boriladigan faoliyatga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'ymasligi va bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'lishi O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi qonunning 4-moddasida belgilab qo'yilgan.¹

Sud odil sudlovga qaratilgan faoliyatini fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonunlarga moslagan holda, sudga taalluqli bo'lgan fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan da'vo talablariga oid ishlarini, nizosiz bo'lgan alohida tartibda ko'riladigan ishlarni hamda davlat idoralari, boshqa idoralar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan ariza va shikoyatlarni ko'rish to'g'risidagi ishlar

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi Qonunining yangi tahriri. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2001

bo'yicha qonuniy asoslantirilgan, adolatli hal qiluv qarori chiqarish bilan amalga oshiradi.

Fuqarolik sud ishlarini yuritishning maqsad va vazifalari protsess ishtirokchilarining buzilgan moddiy va protsessual huquqlarini himoya qilish va shu bilan fuqarolarni qonunlar, huquqiy me'yorlarni bajarishga ongli munosabatda bo'lish ruhida ham tarbiyalashni nazarda tutadi. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturida bu borada quyidagi fikrlar bildirilgan: «Inson huquqlari-insonparvar demokratik huquqiy ongning o'zagidir. Huquqiy ong darajasi-bu odamlarning huquqlardan shunchaki xabardorligi, qonunlarni bilishigina emas, bu eng avvalo qonunlarga rioya etish va ularni bajarishga tayyorgarlik, qonunga itoatkorlik, huquqni va odil sudlovni hurmat qilishdir».

Demak, sudning odil sudlovni amalga oshirishga qaratilgan faoliyati, ko'rilishi lozim bo'lgan masalani to'g'ri hal qilish uchun manfaatdor shaxslarga qonunda ko'rsatilgan protsessual harakatlarni tatbiq etish bilan g'ayriqonuniy harakat qilgan tarafga nisbatan davlatning majburlash kuchini qo'llash va tegishli fuqarolik ishlarining yechimini topish muammolari tushuniladi.

2-§. Fuqarolik protsessi tushunchasi va subyektiv huquqlarni himoya qilish shakllari

Huquq sohasida ishlatiladigan «protsess» atamasi lotincha «prosessum» so'zidan olingan bo'lib, «harakat» degan ma'noni anglatadi. Fuqarolik protsessi fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilish bilan bog'liq harakatni, faoliyatni bildiradi.

Fuqarolik protsessi deb qonun bilan belgilangan fuqarolik ishlarni ko'rish, hal qilish va sud qarorlarini ijo etish bilan bog'liq faoliyatga aytiladi. Protsessual qonun sud faoliyatining amalga oshirilishida manfaatdor shaxslarga ishda ishtirok etish huquqini, ularga qator protsessual huquqlar berilishini va protsessual burchlar yuklatishini belgilaydi.

¹ Qarang: «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi». O'zbekistonning yangi qonunlari. 17-son. T.: "Adolat", 1998

Mustaqil O'zbekistonda fuqarolarning huquqlarini yanada to'la-roq himoya qilish maqsadida fuqarolik protsessual qonunchilik ham yangilanmoqda.

Subyektiv huquqlarni, ya'ni fuqarolar, tashkilotlarning huquqlarini himoya qilish shakllari «Sudlar to'g'risida»gi qonunda belgilangan. Bunga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi va joylardagi sudlar faoliyati ana shu vazifalarga qaratilgan.

Konstitutsiyaviy sudni tashkil etish va uning faoliyat tartibi alohida ko'riladigan sohaga kiradi.

Umumiy sudlar Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarda belgilangan inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro hujjatlarda qabul qilingan fuqarolarning huquq va erkinliklariga korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga rioya etilishini kafolatlashga qaratilgan fuqarolik ishlarini ko'rish, odil sudlovni amalga oshirish bilan bog'liq protsessual harakatlarni amalga oshiradilar.¹

Fuqarolik protsessi mulkiy va shaxsiy huquqlarning sud tomonidan himoya qilinishi shakli sifatida ko'riladi. Shu munosabat bilan muayyan fuqarolik protsessual harakatlar qilinadi. Bunday harakatlar sudda fuqarolik ishining taraflari sifatida qatnashuvchilar va ishning boshqa ishtirokchilari tomonidan qilinadigan protsessual harakatlar, shuningdek, fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshiruvchi sudning protsessual harakatlaridan iborat bo'ladi.

Sudning, taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning muayyan fuqarolik protsessual huquq va burchlari bor. Bu huquq va protsessual burchlar fuqarolik protsessida ishtirok etuvchilarning protsessual harakatlar qilish tarzida amalga oshiriladi.

Biron-bir huquqni amalga oshirishda manfaatdor shaxs ishni sud-da da'vo qo'zg'atish yo'li bilan boshlaydi. Sud bu ishning sudga taalluqli bo'lish-bo'lmasligini tekshirib, da'vo arizasini qabul qilish yoki qabul qilmaslik to'g'risida ajrim chiqaradi. Da'vo talablarining qo'zg'atilishidan xabardor bo'lgan javobgar esa da'vo yuzasidan bayonot beradi, o'z e'tirozlarini bildiradi yoxud qarshi da'vo qo'zg'atadi. Sud,

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonuni, 2-modda. T. : "Adolat", 2001.

tarafilar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar bunday harakatlardan tashqari yana boshqa harakatlarni ham amalga oshiradilar. Bu harakatlarning hammasi fuqarolik protsessual harakatlar bo'lib, fuqarolik sud ishlarini yuritish, ya'ni fuqarolik protsessi sifatida ko'riladi.

Sudning ishda ishtirok etuvchi shaxslarga nisbatan va bu shaxslarning sudga nisbatan bo'lgan fuqarolik protsessual huquq va burchlarini amalga oshirishga qaratilgan harakatlari fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar bo'ladi.

Fuqarolik sud ishlarini yuritish (fuqarolik protsessi) vazifalari to'g'risida shuni aytish kerakki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 4-moddasida belgilanganidek, fuqarolik sud ishlarini yuritish vazifalari fuqarolarning shaxsiy-siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy huquqlarini, erkinliklarini va manfaatlarini, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarining huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida fuqarolik ishlarini to'g'ri, o'z vaqtida ko'rib chiqish va hal etishdan iboratdir.

Fuqarolik sud ishlarini yuritish qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlashga, demokratiyani, ijtimoiy adolatli, fuqarolar o'rtasida tinchlik va milliy totuvlikni ta'minlashga qo'maklashishi lozim.

Mustaqil O'zbekiston davlati istiqloq qonunlarining qat'ian va aniq bajarilishi fuqarolarning qonuniy manfaatlari va huquqlarini shak-shubhasiz qo'riqlash to'g'risida Prezidentimiz rahnamoligida qator tadbirlar belgilanib, shu bilan huquqni muhofaza qiluvchi idoralar oldiga muhim vazifalar qo'yildi.

I.A.Karimov huquq organlari faoliyatining qonuniy negizini mustahkamlashimiz zarurligi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar zimmasiga katta mas'uliyat yuklanganligi, sud, prokuratura, militsiya to'g'risidagi qonunlarni takomillashtirib borish zaruriyati tobora ko'zga tashlanayotganligi haqida¹ ta'kidladi. Shu munosabat bilan fuqarolik protsessining roli tobora oshib bormoqda. Bunga Oliy Majlisning 1997-yil I chaqiriq IX sessiyasida Fuqarolik va Xo'jalik protsessual kodekslarining qabul qilinishi yorqin misol bo'la oladi. Fuqarolik sud ishlarini yuritishda odil sudlovni O'zbekiston xalqining irodasini ifodalovchi qonunlarga asoslangan holda amalga oshirilishi o'z ifodasini topgan.

¹ Qarang: I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. -T.: O'zbekiston, 1995-yil, 18-19-betlar

Fuqarolik sud ishlarini yuritish qoidalariga ko'ra, FPKning 2-moddasi O'zbekiston Respublikasining hamma sudlarida fuqarolik ishlarini yuritish tartibi qonun hujjatlari va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi¹ bilan belgilanishi ko'rsatilgan.

Fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonun hujjatlari buyruq tartibidagi ishlarni, da'vo tartibidagi ishlarni, organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlar bo'yicha ishlarni hamda alohida tartibda yuritiladigan ishlarni ko'rib chiqish va hal etish tartibini belgilaydi.

Buyruq tartibidagi ishlar FPKning 20-1-bobda belgilangan moddalar bilan tartibga solinadi.

Organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlar, shuningdek, alohida tartibda ko'riladigan ishlar bo'yicha ish yuritish tartibi asosan FPKning 26-35-boblarida keltirilgan moddalar bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasining sudlarida fuqarolik sud ishlarini yuritish, ish ko'rilayotgan, ayrim protsessual harakatlar bajarilayotgan yoki sudning hal qiluv qarori ijro qilinayotgan vaqtda amalda bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual va boshqa qonunlar asosida olib boriladi.

Basharti, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonun hujjatlaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi (FPKning 3-moddasi).

Sud ishlarini yuritish muayyan shaklda amalga oshiriladi. Bu fuqarolik protsessual shaklning mohiyati quyidagilardan iborat:

birinchidan, fuqarolik ishlari bo'yicha ish yuritish tartibi oldindan protsessual qonun bilan belgilab qo'yilgan bo'ladi;

ikkinchidan, sud himoyasi uchun qonunda belgilangan yozma shaklda sudga murojaat qilish huquqi beriladi;

uchinchidan, ishda ishtirok etuvchi shaxslar protsessual huquqlardan, xususan, ishni ko'rishda sud majlisida ishtirok etish huquqidan foydalanadilar;

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2005. Rasmiy nashr (keyingi betlarda qisqartirilib «FPK» deb berilgan)

to'rtinchidan, sudning hal qiluv qarori protsessual qonunda ko'rsatilgan dalillar vositasi bilan aniqlangan faktik ma'lumotlarga va qonunga asoslangan bo'lishi shart qilib qo'yiladi.

Ishni ko'rish jarayonida sud umumiy qoida bo'yicha chin haqiqatni aniqlash uchun ishni ko'rish vaqti va joyi to'g'risida taraflarni xabardor qilishi lozim.

Sud majlisida ularga huquqlarini himoya qilish, bayonot berish, ish materiallari bilan tanishish, dalillar taqdim etish, ikkinchi tarafdagi e'tiroz bildirish, o'zining da'vo talablariga yoiniki da'voga tegishli bo'lgan e'tirozni tegishli dalillar bilan isbotlash imkoniyatini ta'minlaydi.

Odil sudlovning bunday protsessual shakli sudga ish bo'yicha chin haqiqatni aniqlash va qonunga asoslangan hal qiluv qarorini chiqarish imkoniyatini berish bilan birga taraflarga sud orqali shaxsiy va mulkiy huquqlarning va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarning himoya qilinishi imkoniyatini ham yaratadi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar protsessual huquqlarini va protsessual burchlarini tegishli protsessual harakatlar qilish yo'li bilan amalga oshiradilar. Masalan, fuqarolik sud ishi boshlanishida agar da'vogar bo'lsa, da'vo talablarini qo'zg'atish huquqini sudga da'vo arizasini berish yo'li bilan amalga oshiradi. Javobgar esa da'vogarga qarshi himoya qilinish huquqini, ya'ni da'voga qarshi e'tiroz bildirish yoki qarshi da'vo qo'zg'atish yo'li bilan amalga oshiradi. Sudning dastlabki protsessual huquqi taraflarning shaxsan bayonot berish uchun taklif qilish to'g'risida ajrim chiqarish va ularni sudga chiqarish tartibida amalga oshiriladi. Sudning protsessual burchi taraflar o'rtasidagi nizoga oid masalalarni aniqlash uchun taraflarni so'roq qilish, dalillarni to'plash, keltirilgan dalillarni tekshirish va boshqa ta'sir protsessual harakatlarni bajarishdan iborat bo'ladi.

Nihoyat, yuqorida ta'kidlanganidek [fuqarolik protsessining mohiyati fuqarolarning siyosiy huquqlarini, mehnatga, uy-joyga oid huquqlarini va boshqa shaxsiy va mulkiy huquqlarini, tashkilotlarning mulk shaklidan qat'i nazar ularning mulkiy va qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini sud yo'li bilan qo'riqlash, qonunchilik va huquq tartibotiga rioya qilishini ta'minlash, fuqarolarni, demokratiyani, ijtimoiy adolatni, fuqarolar o'rtasida tinchlik va milliy totuvlikni ta'minlashdan iboratdir.]

3-§. O'zbekiston Respublikasi protsessual huquqi tushunchasi va predmeti

Fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirish, fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibi, sudning va protsessda ishtirok etuvchilarning protsessual harakatlari, shuningdek, ularning protsessual huquq va burchlari protsessual qonunlarda belgilangan.

Ma'lumki, mustaqil respublikamizning huquq fanlari bir necha sohalarga bo'linadi. Shulardan biri fuqarolik protsessual huquqi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi esa huquq sohasining bir tarmog'i hisoblanadi.

Fuqarolik protsessual huquqi deb fuqarolik ishlarini ko'rishda sud odil sudlovni amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni, fuqarolik protsessi ishtirokchilarining harakatlarini qonun asosida tartibga soladigan, shuningdek, sud qarorlarining ijro etilishi tartibini belgilaydigan huquq me'yorlarining majmuiga aytiladi.

Fuqarolik protsessual huquqining predmeti – sud majlisida tekshiriladigan va hal qilinadigan, fuqarolik ishlari tafayti vujudga keladigan sud va protsessning boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tashkil etadi.

Fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilish bo'yicha bo'ladigan sud faoliyati ma'lum bosqich (qism)larga bo'linib amalga oshiriladi. Fuqarolik protsessining bunday bosqichlari: fuqarolik ishini qo'zg'atishdan, ishni sudga ko'rish uchun tayyorlashdan, ishni sud majlisida ko'rish va hal qilishdan, sudning hal qiluv qarorlari va ajrimlari yuzasidan shikoyatlar berish va protestlar keltirishdan va nihoyat sudning hal qiluv qarorlari ijrosidan iborat bo'ladi.

Fuqarolik protsessual huquqi o'z mazmuniiga ko'ra fuqarolik ishlarini yuritishni tartibga solib, qo'zg'atilgan fuqarolik ishi yuzasidan sudning, protsess ishtirokchilarining, sud qarorlarini ijro etuvchilarning qanday harakatlarni qanday tarzda bajarishlari lozimligini, bunday harakatlarning oqibatlari nimadan iborat bo'lishligini (masalan, ish haqi undirishni, keltirilgan zararni to'lashni) belgilaydi.

Fuqarolik protsessual huquqining mazmuniga nazar solinsa, bu huquqning huquq sohalari bilan ma'lum darajada bog'liq ekanligini ko'ramiz. Chunki, fuqarolik protsessual huquqi jinoyat protsessual

huquqi bilan chambarchas bog'liq holda ko'riladi. Huquqning bu har ikki sohasini birlashtiradigan mazmun shuki, ular odil sudlovni amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Fuqarolik protsessual huquqi, huquqning qator boshqa sohaları bilan ham bog'liq. Masalan, uning davlat huquqi bilan bog'liqligi shundaki, ularning ikkisi ham davlat hokimiyati organi bo'lgan sud faoliyatini tartibga soladi. Fuqarolik protsessual huquqi fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy, shuningdek, ma'muriy huquq sohaları bilan ham uzviy bog'liqdir, chunki fuqarolik protsessida bunday huquqiy munosabatlar kelib chiqadigan nizolar sudga tegishli bo'lishiga qarab tekshiriladi va hal qilinadi.

Aksariyat hollarda fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy, davlat organlari va boshqa organlar, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)-lari ustidan shikoyatlar bo'yicha huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslar zimmasidagi burchlarni o'z ixtiyorlaricha bajaradilar. Ammo barcha hollarda ham shunday bo'lavermaydi. Ba'zi shaxslar (fuqarolar, tashkilotlar) burchlarini bajarishdan bosh tortadilar. Bunday hollarda buzilgan huquqni sud yo'li bilan qo'riqlash, davlatning majburlash tadbirini qo'llash talab qilinadi. Bunday majburiyatlarni fuqarolik protsessi tartibida sud amalga oshiradi.

Huquqning va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning sud tomonidan qo'riqlanishi fuqarolik protsessual qonunlarda ko'rsatilgan protsessual shaklda amalga oshiriladi. Chunonchi, fuqarolarning sog'lig'iga g'ayriqonuniy shikast yetkazilganida ko'rilgan moddiy zararni undirishga bo'lgan huquq (modiy huquq) fuqarolik huquqiy me'yorlari bilan belgilansa, fuqarolik protsessual huquq me'yorlarida bunday buzilgan huquqni qo'riqlash (zarar haqini undirish uchun zarur dalillar to'plash, talab (da'vo)ning ko'rilishi, hal qilinishi, tegishli haqning undirilishi) tartibi belgilanadi.

4-§. Fuqarolik protsessual huquqining manbalari va tizimi

Huquqning, shu jumladan, fuqarolik protsessual huquqining ham yagona manbayi O'zbekiston xalqining irodasi bo'ladi.

Mustaqil O'zbekistonning jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarga asoslangan siyosati o'zining qonunlarida yaqqol ifodasini topmoqda.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatimizning siyosati fuqarolik protsessual huquqning ham mazmunini belgilaydi.

Fuqarolik protsessual huquqning yuridik manbalari to'g'risidagi ko'rsatmalari qonunlarda belgilangan. FPKning 2-moddasida va boshqa qonunlarda belgilanganidek, sud ishlari Respublika Oliy Majlisining sessiyalarida qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari, Respublika Davlat Oliy idora organlarining qarorlariga asosan hal qilinadi. Shuningdek, sud davlat hokimiyatining boshqa organlari tomonidan o'zlariga berilgan huquq doirasida chiqarilgan aktlarni ham tatbiq qiladi. Sud qonunga muvofiq chet el huquq me'yorlarini ham tatbiq etadi. Shunga binoan fuqarolik protsessual huquqining manbalari quyidagilardir:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi¹ sud, xo'jalik sudi va prokuratura idoralarining tashkil topishi va faoliyatlari prinsiplarini, fuqarolar, tashkilotlarning huquq va burchlarini belgilaydigan huquqiy me'yordir;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 14-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi qonuni² odil sudlov vazifalarini belgilovchi, uning demokratik prinsipi asosida amalga oshirilishi usullarini, odil sudlov organlarining tuzilishi, tashkil topishi va faoliyati prinsiplarini belgilovchi muhim qonuniy hujjatdir;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik va Xo'jalik protsessual kodekslari-fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishning protsessual tartibini batafsil qoidalashtiruvchi qonunlar hisoblanadi;

to'rtinchidan, protsessual masalalar yuzasidan huquqiy me'yorlar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida, O'zbekiston Respublikasining Qila kodeksida, transportga oid qonunlarda, mualliflik, ixtirochilikka

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: "O'zbekiston". 2003. 106-116: 19, 26, 44-moddalar.

² Qarang: O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi Qonunining yangi tahriri. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2001.

oid qonun va ratsionalizatorlik Nizomlarda, ma'muriy huquq, moliya huquqi va shu kabi boshqa huquq me'yorlarida ham berilgan;¹

beshinchidan, fuqarolik protsessual huquq manbalariga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining huquqiy me'yoriy hujjatlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi va Oliy Xo'jalik Sudi plenumlarining qarorlari huquq manbayi bo'lib hisoblanmasa ham, ammo ularda protsessual qonunlarni to'g'ri tatbiq etish yuzasidan berilgan tushuntirishlar muhim ahamiyatga ega. Bunday tushuntirishlar sharhlanayotgan qonunni tatbiq qiluvchi sudlar va boshqa mansabdor shaxslar uchun majburiydir (O'zbekiston Respublikasining Sudlar to'g'risidagi Qonunining 19-moddasi).

Protsessual qonunlarning hudud va vaqt bo'yicha amalda bo'lishi to'g'risida shuni aytish kerakki, O'zbekiston Respublikasi qonunlari Respublikamiz hududida, Qoraqalpog'iston Respublikasining qonunlari shu respublika hududida, O'zbekiston davlat hokimiyatining mahalliy organlari tomonidan qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlar mazkur hududlarda hamma uchun, barcha fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy kuchga ega bo'ladi.

Umumiy me'yoriy xarakterga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi qonunlari, shu jumladan, fuqarolik protsessual huquqlar ham, agar ularning qaysi vaqtdan e'tiboran kuchga kirishi to'g'risidagi shu e'lon qilinayotgan qonunning o'zida maxsus ko'rsatma bo'lmasa, umumiy qoida bo'yicha gazetalarda e'lon qilinganidan keyin kuchga kiradi (masalan, Fuqarolik protsessual kodeksining qonuniy kuchga kirishi Oliy Majlis qarorida 1998-yil 1-yanvardan e'tiboran amalga kiritilishi, Konstitutsiyaviy sud tomonidan qabul qilinadigan qarorlar esa matbuotda e'lon qilingandan keyin amalga kiritilgan hisoblanishi va hokazo)

Fuqarolik protsessual huquqda qiyoslash (analogiya) va uni tatbiq etilishi to'g'risidagi FPKning 12-moddasi 3-qismida ko'rsatma berilgan. Bu qonunda «Nizoli munosabatni tartibga soladigan qonun

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Rasmiy nashr –T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2003. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Rasmiy nashr –T.: 2004, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. Rasmiy nashr –T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2005. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. Toshkent, «Adolat», 1998.

bo'lmagan taqdirda, sud shu munosabatga o'xshash munosabatni tartibga soladigan qonunni tatbiq etadi, bunday qonun ham bo'lmagan taqdirda esa sud respublika qonun hujjatlarining umumiy asoslari va ma'nosiga tayanadi» deb ko'rsatiladi. Bu qonun mazmunidan qiyoslashning ikki ko'rinishida bo'lishi, ya'ni qonun qiyoslashi va huquq qiyoslashiga bo'linishi anglashiladi.

Qonun va huquq qiyoslanishi ta'rifi fuqarolik huquqi fanida berilgan. O'xshash munosabatlarni tartibga soladigan qonunni tatbiq etishga qonun qiyoslashi deb aytilsa, nizoli munosabatni Respublika qonunlarining umumiy asoslari va ma'nosiga tayanib hal qilishga huquq qiyoslashi deb aytiladi.

Qiyoslash to'g'risidagi qoidalarini tatbiq etishda quyidagilarni nazarda tutish lozim:

birinchidan, yuqorida ko'rsatilgan qoidalariga faqat mazkur masala yuzasidan tegishli qonun va farmoyishlar bo'lmagan holdagina asoslanib, ishni hal qilish mumkinligini;

ikkinchidan, bunday qiyoslash tariqasida chiqariladigan sud qarori faqat ko'rilayotgan fuqarolik ishi uchunгина kuchda bo'lishi;

uchinchidan, sud «Respublika qonunlarining umumiy asoslari va ma'nosiga tayanadi» deb berilgan ko'rsatmaga quruqdan-quruq havola qilmasdan, balki qarorni ifodalashda, sud qonunchilikning qaysi bir umumiy asoslariga tayanib, o'z qarorini chiqarganligini ko'rsatishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual huquqining tizimi FPKning dasturi tuzilishiga birmuncha muvofiq tarzda bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

birinchi bo'limda – umumiy qoidalarda o'z mazmuni bo'yicha protsessning bo'limlariga oid bo'lgan ishlarini yuritishning umumiy qoidalari bilan birga sudning tarkibi, rad qilish, ya'ni fuqarolik ishini hal qilishda ishtirok etuvchilarning biriga yoki bir nechasiga norozilik bildirish; taalluqlilik, ya'ni ishning qaysi sud idorasi yoki boshqa idora tomonidan hal qilinishi; protsess ishtirokchilari; dalillar, umumiy qismiga FPK bo'yicha ish yuritishni to'xtatish, arizani ko'rmasdan qoldirish; ish yuritishni tugatish to'g'risidagi boblar ham kiritildi, chunki bu ish yuritishning barcha bosqichlarida uchrab turishi nazarda tutilgan. Bulardan tashqari, sud xarajatlari, protsessual muddatlar, sud jarimalari va nihoyat sud xabarlari va chaqiriqlari to'g'risidagi masalalar berilgan:

ikkinchi bo'lim – birinchi instansiya sudida ish yuritishga bag'ishlangan bo'lib, bu bo'lim o'z navbatida kichik bo'limlarga bo'lingan. Birinchi bo'limda umumiy qoidalar berilib, unda sudlovliklik; ish qo'zg'atish; fuqarolik ishini sudga ko'rishga tayyorlash; sudga ishini ko'rish; sud hal qiluv qarorlari; sirtidan ish ko'rish; birinchi instansiya sudining ajrimlari; buyruq tartibida ish yuritish berilgan.

Qolgan kichik bo'limlarda ish yuritishning uchta turi berilgan, masalan, ikkinchi kichik bo'limda da'vo ishlarini yuritish va uning umumiy qoidallari; da'vo ishlarini yuritishning sudlarga taalluqliligi; qarshi da'vo; da'voni ta'minlash; da'vo ishlarini ko'rishning xususiyatlari ifodalangan; uchinchi kichik bo'limda davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritish; to'rtinchi kichik bo'limda alohida tartibda ish yuritish to'g'risidagi qoidalar bayon etilgan;

uchinchi bo'limda – apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ish yuritishning umumiy qoidallari va apellyatsiya instansiyada ish yuritishga oid hamda qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarning qonuniy, asosli va adolatli ekanligini qaytadan ko'rish to'g'risidagi qoidalar belgilangan;

to'rtinchi bo'limda – sud qarorlarining ijro etilishiga oid qoidalar bayon etilgan;

beshtinchi bo'limda – fuqarolik protsessida chet el fuqarolari va tashkilotlari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning ishtiroki to'g'risidagi qoidalar berilgan.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunlarining yuqorida ko'rsatilgan tarzda bo'linib ifodalanishi fuqarolik protsessual huquqining umumiy va maxsus qismlarga bo'linib tasnif (klassifikasiya) qilinganligini ko'rsatadi.

Demak, darslikning umumiy qismida jarayonning hamma bosqichlarida yuritiladigan ishlarining barcha turlari uchun umumiy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar berilgan. Maxsus qismida esa fuqarolik ishlarining ayrim turkumlarini ko'rish, hal qilish uchun va fuqarolik jarayonining ayrim bosqichlari uchun maxsus ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy me'yorlar bayon etiladi.

Fuqarolik ishlarini ko'rishda odil sudlov oldiga ham yangidan-yangi vazifalar qo'yilishi munosabati bilan fuqarolik protsessual hu-

quq tizimi ham rivojlanib, takomillashib boradi va doimiy harakatda bo'ladi.

Fuqarolik protsessual huquqining umumiy qismida ko'rsatilgan fuqarolik jarayonining asosiy tamoyillari, dalillar, jarayon subyektlari, taalluqlilik, fuqarolik protsessual huquqining manbalari to'g'risidagi normalar yuqorida aytilganidek, ishlarni yuritishning hamma turlari, jarayonning hamma bosqichlari uchun umumiy ahamiyatga ega.

Fuqarolik jarayonining subyektlari: tarafklar, uchinchi shaxslar, prokuror, suddagi vakillik, protsessual huquq layoqati va muomala layoqati haqidagi normalar jarayonning turli bosqichlari uchun ham, sud ko'riladigan turli turkumdagi fuqarolik ishlari, birinchi instansiya sudi, ishni yuqori sudda ko'rish va hal qiluv qarorlarini ijro qilish bosqichi uchun ham bir xil umumiy ahamiyatga egadir.

Sud protsessual harakatlarni fuqarolik ishlarini to'g'ri hal qilish, bu borada korxona, muassasa, tashkilot va boshqa jamoat birlashmalarining manfaatlarini va taraflarning huquqlarini har tomonlama qo'riqlash, qonunchilikning buzilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadlarida amalga oshiradi.

Fuqarolik jarayonida ishtirok etuvchi taraflar protsessual harakatlarni o'z huquqlarini amalga oshirish va zimmalariga yuklangan protsessual burchlarini ado etish maqsadida qatnashadilar.

Protsessual harakatlar muayyan protsessual oqibatlarni keltirib chiqaradi, chunonchi, da'vo qo'zg'atilishini, da'vo yuzasidan sud jarayonining o'tkazilishini, ko'rilgan da'vo bo'yicha sudning hal qiluv qarorining chiqarilishini, hal qiluv qarorining majburiy ijro etilishi oqibatini; taraflarning shikoyatlari va prokurorning ishni kassatsiya va nazorat tartibida ko'rish to'g'risida keltirgan protesti esa ishning yuqori sud organi tomoni qaytadan ko'rilishi oqibatlarini tug'diradi.

Fuqarolik protsessual huquqining maxsus qismi fuqarolik ishlarining turli turkumlari bo'yicha ishlarning yuritilishini tartibga soladigan maxsus protsessual normalar yig'indisidan iboratdir. FPKning 2-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik sud ishlari to'rt turga: birinchidan, buyruq tartibidagi ishlarga, ikkinchidan, da'vo tartibida fuqarolik, oila, mehnat va uy-joyga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizoli ishlarga; uchinchidan, organlar, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlarga oid ishlarga; to'rtinchidan, alohida tartibda ish yuritish bo'yicha ko'riladigan ishlarga bo'linadi.

Birinchi turkumdagi buyruq tartibida yuritiladigan ishlar fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni soddalashtirilgan shakli sifatida ayrim toifadagi fuqarolik ishlari bo'yicha ishlarni hal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tartibda yuritiladigan ishlarda qarzidor va undiruvchi ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida e'tirof etilib, buyruq chiqarish bo'yicha talablar qonunda belgilab qo'yiladi.

Ikkinchi turkumdagi da'vo ishlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda muayyan huquq to'g'risidagi nizo bo'ladi. Sudda da'vo ishlarining yuritilishi-da'vo talabini qo'zg'atish paytidan e'tiboran boshlanadi. Buzilgan yoki nizolashayotgan fuqarolik huquqini himoya qilish to'g'risidagi talab sifatida ko'riladigan da'vo-sudda ish ko'rishning predmeti bo'ladi va uning isbotlanishiga qarab yo qondirishga yoki rad qilishga tegishli bo'ladi.

Organlar, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlarning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, bunda taraflarning munosabatlari davlat boshqaruvi organlarining faoliyati bilan bog'liq holda ko'riladi.

Alohida ish yuritish tartibida ko'riladigan ishlar shunday fuqarolik ishlaridirki, bular yuzasidan huquq to'g'risidagi nizo bo'lmaydi, birovga nisbatan da'vo ham qo'zg'atilmaydi, arizachi sudga faqat muddaosini bildiradi. Agar sud alohida tartibda ish ko'rayotganida manfaatdor shaxs biron-bir huquq to'g'risidagi nizo qo'zg'atsa, sud nizoli ishning umumiy da'vo ishi tartibida hal qilinishi lozimligi to'g'risidagi masalaning ko'rilishi kerak bo'ladi.

Sudda alohida ish yuritish tartibida ko'riladigan fuqarolik ishlari ham, respublika qonunlarida belgilangan ayrim istisnolarga rioya qilgan holda sud ishlarini yuritishning umumiy qoidalari asosida ko'riladi.

Fuqarolik protsessual huquqining maxsus qismi huquqiy me'yorlari jarayonning quyidagicha bosqichlarida: birinchidan, birinchi instansiya sudida ish ko'rishda; ikkinchidan, hal qiluv qarorlarining apellyatsiya tartibida yuqori sudlarda tekshirilishida; uchinchidan, hal qiluv qarorlarining nazorat tartibida qaytadan ko'rilishida; to'rtinchidan, hal qiluv qarorlarining yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qaytadan ko'rilishida va beshinchidan, qarorlarning ijro etilishiga oid qilinadigan harakatlarni, faoliyatlarni tartibga soladi.

Fuqarolik ishlarining birinchi instansiya sudida, odatda, tumanlararo, tuman (shahar) sudida, shuningdek, ta'sir murakkab ishlarning yuqori sudda birinchi instansiya sudi sifatida ko'rilishida ham ishning haqiqiy holatlari tekshiriladi, keltirilgan dalillarga baho beriladi, moddiy huquq (fuqarolik, mehnat, oila va boshqa huquqi) me'yoriy hujjatlari tatbiq etiladi va ishning mazmuni bo'yicha hal qiluv qarorlari chiqariladi.

Qonuniy kuchga kirmagan sudning hal qiluv qarori, ajrimlarini apellyatsiya tartibida qayta ko'rish fuqarolik qonunchiligida yangilik bo'lib, bu bosqichda fuqarolik ishi mazmunan to'liq ko'rilishi mumkin.

Kassatsiya tartibida ishning yuqori sudda ko'rilishida ishni asoslash uchun ko'rsatilgan faktlar va keltirilgan dalillar tekshirilmaydi, faqat hal qiluv qarorining qonuniy, asosli va adolatli bo'lishi tekshiriladi.

Hal qiluv qarorlarini sud nazorati tartibida qaytadan ko'rish fuqarolik ishlari bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarining asosliligi, to'g'riligi, adolatli va qonunga muvofiq chiqarilganligini tekshirishdan iborat bo'ladi.

Ishni ko'rish vaqtida mavjud bo'lgan, omma taraflarga oldin ma'lum bo'lmagan va ish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlar ochilganida, sudning hal qiluv qarori bekor qilinadi va fuqarolik ishi yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qaytadan ko'riladi.

Hal qiluv qarorini ijro qilish bosqichida, agar taraflar sudning hal qiluv qarorini o'z ixtiyori bilan bajarmasalar, bu holda qaror tarafdarning (haq undiruvchi bilan qarzdorning) ishtirokida sud ijrosi tomonidan majburiy tartibda ijro etiladi.

5-§. Fuqarolik protsessual huquqi fanining predmeti va tizimi

Fuqarolik protsessual huquqi fani birmuncha kengroq ma'noda tushunilib, fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirish borasida vujudga keladigan fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarni o'rganadi, tekshiradi va bular to'g'risida umumiy xulosa chiqaradi. Bunday munosabatlarning ko'rilishi va hal qilinishida amaldagi protsessual normalarning to'g'ri tatbiq etilishi to'g'risida fikr yuritiladi, protsessual qonunlarga ilmiy sharhlar beriladi.

Bu fanning vazifasiga fuqarolik ishlarining hal qilinishiga oid sud tajribasini tekshirish, ular to'g'risida xulosalar chiqarish ham kiradi.

Fuqarolik protsessual huquqi fani yuridik fanning tarkibiy qismi bo'lib, fuqarolik protsessual huquq masalalarini o'rganishda, mustaqil O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonidagi qonunlarni Konstitutsiya asosida takomillashtirish va protsessual huquq ana shu g'oya talablari bilan sug'orilgan fan bo'lishi lozimligi uning muhim jihatlaridandir. Fuqarolik jarayonini jamiyatning ustq'rmalaridan biri sifatida ko'rib huquq-tartibotni va huquqiy munosabatlarni qo'riqlash vositalaridan biri bo'lib xizmat qilishi nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual huquqi fani tizimi O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual kodeksi tizimiga nisbatan kengroq, to'laroq bo'lib, quyidagi ta'limotlarni; **birinchidan**, umumiy qismga kiradigan fanning predmati va tizimi, protsessual huquq tamoyillari, protsessual huquqiy munosabatlar, ishda ishtirok etuvchi shaxslar, sudda vakillik qilish, protsessual muddatlar, taalluqlilik to'g'risidagi ta'limotlar; **ikkinchidan**, maxsus qismga kiradigan da'vo ishlarini yuritish, organlar, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlar bo'yicha ishlarni yuritish; alohida tartibda yuritiladigan ishlarni yuritish; sudning birinchi instansiya, kassatsiya va nazorat instansiyalarda ishlarni yuritish, yangidan ochilgan holatlar bo'yicha hal qiluv qarorlarini qayta ko'rish, sud qarorlarini ijro etish; fuqarolik ishlarini alohida turlari bo'yicha sud ishlarini yuritish haqidagi ta'limotlarni o'z ichiga oladi. Bular dan tashqari, fuqarolik protsessual huquqi fani tizimiga fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishning boshqa shakllari, ya'ni bunday masalalar bilan shug'ullanadigan boshqa organlarning, chunonchi, notariat, xo'jalik sudlari, hakamlik sudlarining faoliyatlari bilan bog'liq ta'limotlar kiradi.

II bob. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK PROTSESSUAL HUQUQINING PRINSIPLARI

1-§. Fuqarolik protsessining demokratik prinsipga asoslanishi

Mustaqil O'zbekiston fuqarolarining keng ishtirokida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qilishini hamda davlat organlari ~~va mansabdor shaxslarning jamiyat va fuqarolar oldida mas'ul ekanligini e'lon qildi.~~

Davlat hokimiyati organlari demokratik tamoyillarga asoslangan holda ish olib borishlari bilan birga majbur etish vositalarini ham saqlab qoladi va bu vositalarni xalqning tub manfaatlarini, ularning turmush qoidalarini buzuvchilarga ishlatadi.

O'zbekistonda yashovchi barcha fuqarolarning Konstitutsiya va boshqa qonunlarda belgilab qo'yilgan va bajarilishi lozim bo'lgan huquq va burchlari turli usullar bilan nazorat qilinadi.

Konstitutsiyaning yangi jihatlaridan biri fuqarolarning ham, davlatning ham o'zaro huquq va burchlar orqali uzviy bog'langanligidadir. Shunday ekan fuqarolarning o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishlari boshqa fuqarolarning hamda davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlariga zid bo'lmasligi lozim.

Amaldagi qonunlar Konstitutsiya asosida fuqarolarga berilgan huquqlar bilan bir qatorda tegishli burchlarini bajarishi lozimligini qayd qiladi. Masalan, protsessual qonunchilikda fuqarolarga erkin huquq tamoyillari bilan bir qatorda shu huquqlarni asoslash, tasdiqlash, isbotlash-bahslashish (tortishuvchilik) qoidasiga rioya qilgan holda amalga oshirish lozimligi ham belgilangan. Demak, huquq bor joyda burch bo'lishligi zaruriy talab bo'lib, jamiyatda shaxsning tutgan o'rnini, mavqeyi faqat huquq bilangina emas, shu bilan birga burch bilan ham belgilanadi.

Har bir fuqaroning qonunda belgilangan huquqlarini bajarmasligi muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi. Bu ularda qonunlarni bajarish mas'uliyatini oshiradi. Fuqaroga berilgan erkinlik bilan bir qatorda o'ziga yuklatilgan mas'uliyatni ham sezish zarur.

Fuqarolik huquq va burchlarining asoslari O'zbekiston qonunlarida nazarda tutilgan tamoyillardan, shuningdek, fuqarolar va tashkilotlarning qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, fuqarolik qonunlarining mazmunidan, fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltiradigan harakatlardan kelib chiqishi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida bayon qilingan. Amaldagi qonunlarda mustaqil O'zbekiston Respublikasi o'z fuqarolariga berilgan asosiy huquq va erkinliklarni kafolatlashi bilan birga ularga nisbatan muayyan burchlarni yuklashi qonunning ustuvorligi, unga hurmat nuqtayi nazari bilan qarab, ijro qilish zarurligi nazarda tutilgan.

Fuqarolarning asosiy burchlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonun hujjatlarida o'z ifodasini topib, ularda fuqarolar Konstitutsiyaga rioya qilish bilan birga undagi har qanday qoidalar buzilishining oldini olishi, boshqa shaxslarning qadriyatini hurmat qilishga majbur ekanligi ko'rsatilgan. Huquqi buzilgan manfaatdor shaxs uni tiklash maqsadida sudga murojaat qilishga haqli ekanligi ham ta'kidlangan (FPKning 1-moddasi).

Har bir fuqaro o'zlariga yuklatilgan burchlarini bajarish vaqtida qonunlarga rioya qilishi, jamiyatning turmush qoidalari va ma'naviy qadriyatlarini hurmat qilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xalqimiz uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan demokratik prinsiplar o'z ifodasini topgan va ularning kafolatlanishi ko'rsatilgan. Bu konstitutsiyaviy prinsiplar jumlasiga: huquq-tartibotni mustahkamlash, fuqarolar va tashkilotlar huquqlarini himoya qilish maqsadlarini ko'zlab sud ishlarini yuritishda qonunchilikka rioya qilish asosida ish olib borish, sudda ishlarni ko'rish va hal qilish bilan fuqarolar va tashkilotlarning buzilgan huquqlarini tiklash, sud ishlarining tayinlangan va saylangan sudyalardan tomonidan ko'rinishi, odil sudlovni amalga oshirishda sudyalardan ishlarni yakka tartibda, hay'at tarzida ko'rinishi, sudyalarni faqat qonunga bo'ysinishlari kabi muhim tamoyillar kiradi.

Mamlakatimizda odil sudlovni amalga oshirishning protsessual shakli sifatida ko'rilgan fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibi jamiyat tuzumiga xos demokratik prinsiplar asosida tuzilgan. Bular O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksida va boshqa qonunlarda o'z aksini topgan.

2-§. Fuqarolik protsessual huquqi prinsiplari tushunchasi va tizimi

Fuqarolik jarayonining prinsiplari deb fuqarolik protsessual huquqining asosiy, rahbariy qoidalariga aytiladi. O'zining mazmuni bo'yicha bu prinsiplar sudning fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilish borasidagi vazifalari va faoliyati to'g'risidagi prinsiplardir.

Jarayon prinsiplari tizimi O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonunida va fuqarolik protsessual huquqi ma'yorlarida ifodalangan bo'lib, amalda bo'lishi, tatbiq etilishi ~~yanaidan bir-birlari bilan o'zaro bog'liq holda~~ ikki guruhga: birinchidan, sud tuzilishi hamda sud ishlarini yuritishga oid umumiy prinsiplarga va ikkinchidan, faqat sud ishlarini yuritishga xos prinsiplarga bo'linadi.

Birinchi guruhga doir bo'lgan prinsiplar:

- 1) odil sudlovning faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi;
- 2) fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi;
- 3) odil sudlovni saylangan (tayinlangan) sudyalardan tomonidan amalga oshirilishi;
- 4) fuqarolik ishlarining birinchi instansiya sudida ko'rilishida xalq maslahatchilarining ishtirokisiz sudyaning yakda tartibida, yuqori sudlarda esa ishning hay'at asosida, ya'ni eng kamida uchta sudya ishtirokida ko'rilishi;

5) sudyalarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga bo'yinsishi;

6) sud ishlarining an'liq tilda yuritilishi;

7) sudda ish ko'rilishning oshkorligidir.

Ikkinchi guruhga kiruvchilar:

- 1) ishning oshkorligi qonunlar asosida hal qilinishi;
- 2) ishni talabchi (shikayat qiluvchi) shikayatiga javablashi;
- 3) oshkorlik tuzumi;
- 4) tarqatib berilish;
- 5) fuqarolik ishlarida ishtirok etadigan shaxslarning teng huquqliligi;
- 6) ishning og'zaki ko'rilishi;
- 7) ish ko'rilishning bevositaligi;
- 8) sud himoyasidan foydalanish imkoniyatining ta'minlanishidan iborat.

Protsessual huquqining konstitutsion prinsiplari va ularning amalda bo'lishi kafolatlari to'g'risida to'xtalib, bu prinsiplarni o'zlashtirishni osonlashtirish maqsadida, avvalo yuqorida ko'rsatilgan birinchi guruhga oid prinsiplarni bayon etamiz.

1. Odil sudlovning faqat sudlar tomonidan amalga oshirilishi prinsipi. O'zbekiston Respublikasida odil sudlovni amalga oshirish uchun ish maxsus tashkil etilgan davlat organlariga – sudlarga topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish huquqi ko'rsatilgan.

Fuqarolik huquqlar asosan sud organlari tomonidan himoya qilinadi. Shu bilan birga mehnat huquqi, oila huquqi, uy-joy huquqi munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar boshqa organlarda ham, chunonchi, mehnat ishlari komissiyalarida, hokimlik (xolislari) sudlarida ham ko'rilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy Xo'jalik Sudi va joylardagi xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshirilishi ta'kidlangan.

Sud o'z faoliyatini amalga oshirishda muayyan protsessual sharoitlarda harakat qiladi. Bu sharoitlar chin haqiqatni aniqlashga, haqqoniy qaror chiqarishga imkon beradi.

Sudning fuqarolik ishlari bo'yicha chiqargan qarorlari faqat yuqori sud organlari tomonidagina bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Ma'lum huquqning buzilganligini belgilash va huquqni buzuvchi shaxsni muayyan fuqarolik huquqiy javobgarlikka, ya'ni mulkiy javobgarlikka tortish huquqi asosan sud organlariga berilgan.

Fuqarolik protsessual qonunlari sudga, muayyan asoslar bo'lgan taqdirda, fuqarolik ishlarini sudga taalluqli bo'lmasa, ish yuritishni tugatishga, ishni mazmuni bo'yicha hal qilish uchun boshqa biron-bir tashkilotga yuborish huquqini beradi. Bunday tartibning o'rnatilishi odil sudlovni faqat sud tomonidan amalga oshirilishi prinsipidan chetlash bo'lib ko'rilmaydi.

Ayrim fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal qilinishini sud taalluqliligiga qarab, boshqa idoralarga ham yuborishi mumkin. Ammo

bunday hollarda ham sud o'zining ustunlik huquqini saqlab qoladi, chunki chiqargan qarorlari yuzasidan ijro varaqalari berilishida, ularning qonunga muvofiq bo'lish-bo'lmasligini tekshirish vazifasi sudga yuklatilgan bo'ladi.

Ba'zi nizolar bir necha organlar tomonidan ko'rilishi mumkin, masalan, mehnatga oid nizolar bo'yicha xodim xohishiga qarab mehnat nizolarini ko'rish komissiyaga, so'ngra uning qarorlaridan norozi bo'lsa, sudga murojaat qilishga haqli.

Qonun ta'sir hollarda, ayrim talablarni ko'rish va hal etishda ustunlikni xo'jalik sudiga nisbatan umumiy sudga beradi, chunonchi: ~~FPKning 32-moddasida bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ta'sirlari sudga, ta'sirlari esa xo'jalik sudlariga taalluqli bo'lgan bir qancha talablar birlashtirilganda, bu talablarning hammasi sudda ko'rilishi kerakligi belgilangan.~~

Agar hakamlik(xolislari) sudlari mehnat va oila munosabatlaridan kelib chiqqan nizolarni hal qila olmasa, xo'jalik sudlari fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi nizolarni ko'rmasa, ma'muriy organlar esa fuqarolik, oilaviy va mehnatga oid huquqlarni himoya qilish vazifasini faqat qonunda maxsus nazarda tutilgan hollardagina amalga oshirsa-umumiy sudlar fuqarolar ishtirok etgan barcha huquqiy nizolarni hal qiladi. Chunki sudlarga bunday ustunlikning berilishi ularning Konstitutsiyaga muvofiq demokratik tartibda tashkil topishi bilan amaldagi qonunlarga muvofiq har tomonlama to'la tekshirish va haqqoniy hal qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari bilan belgilanadi. Sud vazifalarini boshqa organlar o'z zimmasiga olishi odil sudlov to'g'risida Konstitutsiyada belgilangan prinsipning buzilishi hisoblanadi.

2. Fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi prinsipi. O'zbekiston Respublikasida odil sudlov fuqarolarning qonun va sud oldidagi tengligi asosida amalga oshiriladi.

Odil sudlov sohasida bu prinsip fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishida barcha fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar qonun va sud oldida teng darajada bo'lishlari bilan belgilanadi (FPKning 6-moddasi va «Sudlar to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasi).

Barcha fuqarolar uchun sud ishlari yagona tartibda amalga oshiriladi. Fuqarolik ishlarining taalluqligi, ya'ni sudga yoinki biron bir tashkilotga, idoraga taalluqli bo'lishligi bu prinsipni o'zgartirmaydi.

Fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi prinsipi ikki turdagi mazmunga ega. Bunda, birinchidan, yagona, ya'ni hammaga birday bo'lgan sud to'g'risidagi qoida ifodalansa, ikkinchidan, hammaga barobar tatbiq qilinadigan huquqning yagonaligi to'g'risidagi qoida o'z ifodasini topgan.

Yagona sud to'g'risidagi qoida shundan iboratki, respublikamizda millat, jins, ijtimoiy ahvol va boshqa holatlarga qarab ayrim shaxslarga muayyan imtiyozlar beradigan yoki huquqlarni kamsitadigan sudlar yo'q. Konstitutsiyamiz va sudlar to'g'risidagi qonunlarda belgilanganidek, sud tizimi yagona hisoblanadi va sudlar fuqarolar uchun bir xilda ish ko'radi.

Huquqlarning, jumladan, protsessual huquqlarning ham yagonaligi to'g'risidagi qoida qonunlarning hammaga teng tatbiq etilishini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining tengligini faqat rasmiy tomondangina emas, balki amalda belgiladi va faqat e'lon etish bilanгина cheklanmay, barcha fuqarolarga Konstitutsiya va boshqa qonunlar bilan o'rnatilgan huquqlardan teng darajada, birdek foydalanish imkoniyatini ta'minladi. O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, ular O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tashkil etadi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 8-moddasi).

Shuning uchun fuqarolarning huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri yoki boshqa biron usulda cheklashga yoxud, aksincha, ayrim fuqarolarga ularning irqi, millatiga mansub bo'lishiga, mulkiy, ijtimoiy holatiga, diniy e'tiqodlariga qarab biron-bir imtiyozlarning berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolar huquqlarining tengligi – ularning huquqlari buzilganida huquqni buzuvchilar davlat, jamiyat, sud oldida teng darajada javobgarlikka tortilishi bilan ham belgilanadi. Qonunlarni buzuvchi shaxslar xizmat vazifalaridan va ko'rsatgan xizmatlarida qat'i nazar javobgarlikka tortiladilar.

Demokratik huquqiy davlat qurishda kishilarning huquq va burchlari uyg'unlashtirilgan tarzda ifodalanishi kerak. Fuqarolar va tashkilotlarning barchasi faqat burchlargagina ega bo'lib, huquqlardan mahrum etilishiga va aksincha, huquqlardan foydalanib, majburiyatlardan, burchlardan chetlashtirishga yo'l qo'yilmaydi. Kimda-kim qonun yoki shartnoma bilan olingan burchlarini bajarishdan bosh tortsa, qonun va sud himoyasidan foydalana olmaydi.

3. Odil sudlovning saylangan va tayinlangan sudyalari tomonidan amalga oshirilishi prinsipi. O'zbekiston o'z mustaqilligiga ega bo'lgunga qadar sudyalari saylanishi asosida faoliyat ko'rsatar edilar. Yangi Konstitutsiyaga ko'ra, sud tizimi besh yil muddatga saylanadigan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan saylanadi. Shu muddatga tayinlanadigan Qoraqalpog'iston Respublikasi sudyalari ~~Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi Raisining O'zbekiston Respublikasi Prezidenti bilan kelishilgan taqdimnomasiga binoan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi tomonidan saylanadi yoki tayinlanadi.~~

Viloyat sudlari, Toshkent shahar sudlari, tumanlararo, tuman (shahar) sudlari sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya etish bo'yicha oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan, xo'jalik sudlari sudyalari esa O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi raisining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi.

Harbiy sudlar sudyalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Sudyalarni tanlash va lavozimga tavsiya etish bo'yicha oliy malaka komissiyasining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan besh yil muddatga tayinlanadilar. Agar muqaddam Respublika Oliy sudi sudyalari Oliy Sovet sessiyasida, viloyat va Toshkent shahar sudlarining raislari, ularning o'rinbosarlari, a'zolari tegishli xalq deputatlari sovetlari tomonidan besh yil muddatga saylanadigan bo'lsa, endilikda bu qoidaga o'zgartirish kiritilib, viloyat, Toshkent shahar va tuman sudlari Prezident tomonidan tayinlanadigan bo'ldi.

Muqaddam tuman, shahar sudyalarini yuqori Sovetlar tomonidan saylanishi tartibi amaliyotda ijobiy natija byermayotganligi to'g'risida huquqshunoslar yuridik adabiyotlarda o'z fikr-mulohazalarini bayon qilgandilar. Ayrim sobiq sovet xodimlari va deputatlarning sudya tanlash ishlariga asossiz ravishda aralashuvlari agar ularning talablari bajarilmasa, «sudyani saylashda qarshi ovoz byerajaklari haqida» ko'p dalillar bo'lgan va bu haqda matbuotda ham berilgan

edi. Bunday nuqsonlarni bartaraf etish va sud hokimiyatini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi yangi Konstitutsiyasining 93-moddasi 10-11-bandlarida Prezident Oliy Majlisga Konstitutsiyaviy Sud raisi va a'zolari, Oliy sud raisi va a'zolari, Oliy Xo'jalik Sudi raisi va a'zolarini taqdim etishga, viloyat, tuman, shahar, xo'jalik sudlarining sudyalari tayinlash va lavozimlaridan ozod etishga haqli ekanligi ko'rsatilgan¹. Bunday vakolatning Prezidentga berilishi nihoyatda to'g'ri va adolatli bo'lib, bu o'zbek davlatchilik tarixidan ma'lum. Masalan, Qo'qon xonligida qozi kalon va boshqa qozilar bevosita xon tomonidan tayinlangan.² Demak, bunday qoidaning Konstitutsiyaga kiritilishi davr talabi deb qaralmog'i lozim.

Sudlar to'g'risidagi yangi tahrirdagi qonunda sudyalarni saylash, tayinlashda nomzodlar masalasiga ham qator yangiliklar kiritigan. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining 25 yoshga to'lgan, oliy yuridik ma'lumotli, huquq ixtisosi bo'yicha kamida uch yillik mehnat stajiga ega bo'lgan, malaka imtihonini topshirgan fuqarosi tumanlararo (shahar) sudi, xo'jalik sudi sudyasi etib tayinlanishi; oliy yuridik ma'lumotli, huquq ixtisosi bo'yicha kamida besh yillik, jumladan, qoida tariqasida sudyalik lavozimida kamida ikki yillik mehnat stajiga ega bo'lgan, malaka imtihonini topshirgan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy Sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi, Harbiy sud sudyasi etib tayinlanishi; oliy yuridik ma'lumotli, ixtisosi bo'yicha kamida yetti yillik, jumladan, qoida tariqasida sudyalik lavozimida kamida besh yillik mehnat stajiga ega bo'lgan va malaka imtihonini muvaffaqiyatli topshirgan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, Oliy Xo'jalik sudi sudyasi etib saylanishi muhim talablardandir.

Mustaqil Respublikamiz o'zining Qurolli Kuchlariga, alohida mudofaa vazirligiga ega bo'lganligi tufayli harbiy sudlarni ham tashkil etish lozim bo'ldi. Shuning uchun qonunda bu to'g'rida alohida ko'rsatildi. Jumladan, haqiqiy harbiy xizmatni o'tayotgan, ofitsyerlik tarkibidagi harbiy unvonga ega bo'lgan, yuqorida qayd etilgan talablarga javob beruvchi O'zbekiston Respublikasining fuqarosi harbiy sud sudyasi etib tayinlash mumkin.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharhlar, T., "O'zbekiston", 1995, 221-bet.

² Qarang: F.Bakirov. «Chor Turkistonda sud, shariat va odat», O'zbekiston, «Fan», Toshkent., 1967 yil, 9-bet.

Bulardan tashqari, «Sudlar to'g'risida»gi qonunda harbiy sudlar sudyalariga O'zbekiston Respublikasining «Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida»gi Qonuni, harbiy nizomlar, harbiy xizmatchilar uchun belgilangan va mazkur qonunda ko'zda tutilgan huquqiy va ijtimoiy himoya choralari tatbiq etilishi ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudini saylash Respublika Oliy Majlisining mutloq vakolatiga kirishi va viloyat, tuman sudlari sudyalarini tayinlash va lavozimidan ozod etish vakolatini Prezidentga berilishi va shu bilan bog'liq bo'lgan munozaralarga chek qo'ydi.

~~Muqaddam belgilangan tuman, shahar sudyalarini yuqori Sovetlar tomonidan saylash tartibi amaliyotda ijobiy natija bermaganligi amaliyotda o'z tasdig'ini topdi.~~ Bu masalaning Konstitutsiyada to'g'ri va zamon talabiga asoslangan holda hal etilganligi, kadrlar tanlash bilan bog'liq bo'lgan g'ayriqonuniy harakatlarning oldini olishga imkon beradigan bo'ldi.

Konstitutsiyada sudyalarni tayinlash masalasini Prezidentning vakolatiga berilishi sud tuzilishi qonunchiligida burilish nuqtasi bo'ldi, deyish mumkin.

4. Fuqarolik ishlarining birinchi instansiya sudida ko'rilishi-da xalq maslahatchilarining ishtirokisiz sudyaning yakka tartibida, yuqori sudlarda esa ishlarining hay'at asosida ko'rilishi prinsipi. Fuqarolik va jinoiy sud ishlarini yuritish protsessning rahbariy qoidalariga amal qilgan holda olib borilishi lozimligi qonunda o'z ifodasini topgan. Muqaddam har qanday ishlarni sud birinchi instansiya tariqasida xalq maslahatchilarining ishtirokida ko'rishi belgilangan edi. Amaldagi qonunchilikka kiritilgan o'zgartirishlarga qaraganda, barcha birinchi instansiya sudlarida ishlar sudyaning yakka o'zi tomonidan ko'riladi. Ishni sudyaning yakka o'zi ko'rganida va hal etganida u sud nomidan ish yuritadi.

Ishni apellyatsiya va kassatsiya tartibida ko'rish Qoraqalpog'iston Respublikasi Fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudida, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarida uch nafar sudyadan iborat tarkibda, nazorat tartibida ko'rish esa Rayosat a'zolarining ko'pchiligi hozir bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'atida ishlar apellyatsiya, kassatsiya tartibida va nazorat

tartibida uch nafar sudyadan iborat tarkibda, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Rayosatida – Rayosat a'zolarining ko'pchiligi hozir bo'lgan taqdirda, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumida – Plenum tarkibining kamida uchdan ikki qismi hozir bo'lgan taqdirda ko'riladi.

Ishni ko'rish paytida kelib chiqadigan hamma masalalar sudyaning yakka o'zi tomonidan, ishni sudyalarning hay'ati ko'rayotgan hollarda esa sudyalarning ko'pchilik ovozi bilan hal qilinadi. Har bir masala hay'at tomonidan hal qilinganida sudyalarning biron-tasi ham ovoz berishda betaraf qolishga haqli emas. Raislik qiluvchi hammadan keyin ovoz beradi.

Ozchilik tomonida qolgan sudya o'zining alohida fikrini yozma ravishda bayon qilishga haqli, uning bu fikri ishga qo'shib qo'yiladi, biroq e'lon qilinmaydi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar sudyaning alohida fikri bilan tanishtirilmasligi fuqoridagi qonunlarda o'z aksini topgan (FPKning 14-moddasi).

Odil sudlovni hay'at tartibida amalga oshirishda sudyalarning teng huquqlaridan foydalanadi.

Fuqarolik ishlarining hay'at tartibida ko'rilishi har qaysi sudyaning bilimi va tajribasini hisobga olgan holda fuqarolik ishini to'g'ri va asoslantirib hal qilinishiga yordam beradi.

Sudning maslahat xonasida qaror chiqarishda ular teng huquqqa ega bo'lib, masalalar ko'pchilik ovoz bilan hal qilinadi.

Ko'rilayotgan prinsip bilan sudyalarning rad qilish huquqi to'g'risidagi prinsip uzviy bog'liqdir. Bu prinsip fuqarolik ishlarining sidda to'g'ri, beg'araz ko'rilishini ta'minlash imkoniyatini berish bilan birga sud tarkibidan sudyaning asossiz chetlatilishiga yo'l qo'ymaydi.

Sudyaning yakka o'zi tomonidan bajargan protsessual harakatlari ham ta'sir hollarda sud tomonidan hay'at tartibida tekshirilishi mumkin. Chunonchi, sudya tomonidan noto'g'ri qabul qilingan ariza yuzasidan qo'zg'atilgan fuqarolik ishi bekor qilinishi yoki butunlay ko'rilmay qoldirilishi mumkin.

O'zbekistonning 1978-yilgi Konstitutsiyasida sudlar odil sudlovni amalga oshirishda birinchi bosqichdagi hamma sudlarda fuqarolik va jinoiy ishlarni maslahat, hay'at tartibida, xalq maslahatchilari ishtirokida ko'rilishi belgilangan edi. Ko'p huquqshunos olimlar va amaliyotchi xodimlar amaldagi Konstitutsiyada xalq maslahatchilari instituti o'z ifodasini topmaganligidan taajublangan edilar.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, yangi Konstitutsiya ijodkorlari bu masalani sud amaliyotiga to'g'ri yondashgan holda hal etganliklari isbotlandi. Chunki amaldagi Konstitutsiya asosida 1993-yil 2-dekabrda qabul qilingan va o'z kuchini yo'qotgan «Sudlar to'g'risida»gi qonunga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudida birinchi instansiya tariqasida ishlarni xalq maslahatchilari ishtirokisiz Oliy sudning uch sudyasidan iborat tarkibda ko'rish to'g'risidagi huquqiy me'yor, fuqarolik ishlarini mutaxassis sudyalar tomonidan to'g'ri hal etilishiga qaratilgan tadbir edi.

5. Sudyalarning mustaqilligi va ularning faqat qonunga bo'ysunishi prinsipi. Sudyalar mustaqilliklar, faqat qonunga bo'y-sunadilar. Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biron-bir tarzda aralashishga yo'l qo'yilmaydi va bunday aralashuv qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 112-moddasi).

O'zbekiston Respublikasining Sudlar to'g'risidagi yangi tahrirdagi qonunida sudyalarning mustaqilligini ta'minlash masalasiga ta'rif berilgan, unga ko'ra ularni qonun bilan belgilangan tartibda saylash, tayinlash, ozod qilish; sudyalar daxlsizligi; odil sudlovning qat'i tartibda amalga oshirilishi; qaror chiqarish chog'ida sudyalar maslahatining sir tutilishi va uni oshkor qilishni talab qilishning taqiqlanishi; sudga hurmatsizlik yoki muayyan ishlarni hal qilishga aralashish; sudyalar daxlsizligini buzganlik uchun javobgarlik; sudyaga uning oliy maqomiga munosib ravishda davlat hisobidan moddiy va ijtimoiy ta'minot ta'minlanishi belgilangan (Sudlar to'g'risidagi yangi tahrirdagi qonunining 67-70 moddalar)¹.

Bulardan tashqari davlat idoralari va boshqa tashkilotlar, muassasalar, mansabdor shaxslar, fuqarolar sudyalar mustaqilligini hurmat qilishlari va shunga rioya etishlari shart. Sudyalarga hurmatsizlik bildirish, shuningdek, uni ochiqdan-ochiq mensimaslikdan dalolat beruvchi harakatlar qilish amaldagi qonun hujjatlariga asosan javobgarlikka sabab bo'ladi.

Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga har qanday aralashuvlarga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Ommaviy axborot vositalari o'z xabarlarida muayyan ish bo'yicha hukm, hal qiluv

¹ Qarang: Sudlar to'g'risida (yangi tahrir)gi O'zbekiston Respublikasining qonuni. "O'zbekistonning yangi qonunlari", 25-son, T., "Adolat", 2001.

qarori chiqmasdan oldin ishni qanday hal bo'lishi lozimligi haqida fikr bildirishi taqiqlanadi.

Bu talab O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Fuqarolik va Jinoyat protsessual kodekslarida hamda sudlar to'g'risidagi qonunida ham o'z aksini topgan va takomillashtirilgan. Masalan, FPKning 7-moddasida aytilishicha, fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishda sudyalarning mustaqildirlik va faqat qonunga bo'ysundirilgan.

Sudyalarning fuqarolik ishlarini qonun asosida, mustaqil respublikaning huquqiy tushunchasiga muvofiq sudyalarga chetdan ta'sir etishga yo'l qo'yilmaydigan sharoitda hal qilishlari lozim. Ishni ko'rishda tashqi ta'sir bo'lmasligi zaminida, ishning qanday hal qilinishi kerakligi to'g'risida hech kimning ko'rsatma bermasligi, bunday huquq yuqori sudga ham berilmaganligi to'g'risidagi qoidalar ko'rsatilgan.

Sudyalarning mustaqilligi qator protsessual me'yorlar bilan ta'minlanadi. Chunonchi: qaror chiqarishda sudyalarning maslahati sir saqlanadi; ish yuzasidan biron-bir masalani hal etishda, qaror chiqarishda sudya mustaqil bo'lib, o'z fikr va mulohazalarini bildirishi mumkin. Qarorga qo'shilmagan sudya o'z fikrini alohida yozma ravishda bayon etishga haqlidir.

Sudyalarning fuqarolik ishlari yuzasidan keltirilgan dalillarga baho berishda, ish holatlarini aniqlashda, ish va ishga oid boshqa masalalarni ko'rish va hal qilishda qo'llanishi lozim bo'lgan huquqiy me'yorlarni tanlashda mustaqildirlik.

Ishning sudda ko'rilishida prokuror yoki davlat idora organining, ekspert va mutaxassislarining bergan xulosa va fikrlari, shuningdek, jamoat tashkilotlari fikrlari sud uchun majburiy emas.

Ishni apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko'ruvchi yuqori sud idoralari ham sud qarorini bekor qilishda va ishni yangidan ko'rish uchun yuborishda qanday hal qilish lozimligi haqida ko'rsatma berishga haqli emas.

6. Sud ishlarining milliy tilda yuritilishi prinsipi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 115-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasida sud ishlarini yuritish o'zbek tilida, qoraqalpoq tilida yoki muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tilda olib boriladi. Sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudda

qatnashuvchi shaxslarga tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi. Bu prinsip O'zbekiston Respublikasining sudlar to'g'risidagi qonuni (8-moddada) ham uqtirilgan¹.

Sud ishlari yuritilayotgan tillarni bilmaydigan shaxslarga ishga taalluqli materiallar bilan o'z ona tilida to'liq tanishib chiqish, o'z ona tilida ko'rsatuv va tushuntirish berish, sudda so'zlash, arz bilan murojaat qilish, shuningdek, FPKning 9-moddasida belgilangan tartibda tarjimonning xizmatidan foydalanish huquqi ta'minlanadi.

Sud hujjatlari ishda ishtirok etayotgan shaxslarga ularning ona tillarida yoki ular biladigan boshqa tilda tarjima qilib topshirilishi lozim. Bu huquqiy me'yorning asosiy vazifasi sud ishlarini yuritiladigan tilni bilmagan shaxslarning huquq va manfaatlarining tegishli darajada himoya etilishini kafolatlaydi.

Sud ishlarining milliy tilda yuritilishi qoidaga ko'ra sud ishlari yuritilishida ishtirok etuvchilarga va sud majlisi zalida hozir bo'lgan shaxslarga jarayonning tushunarli, shu bilan birga sudda ish ko'rishning tarbiyaviy xarakterda bo'lishini ta'minlaydi. Bu qoida jarayonning barcha bosqichlariga tegishli bo'lib, uning buzilishi sud hukmi, hal qiluv qarorining bekor qilinishiga asos bo'ladi.

Yuqorida qayd etilgan hollardan ko'rinadiki, agar ishda qatnashuvchi shaxsning ishi, masalan, tojik millatiga mansub aholi ko'pchilikni tashkil qiladigan joydan bo'lsa, shu yerli xalqning tilida ish ko'rilishi, buning uchun lozim hollarda tarjimon bilan ta'minlash masalasi turadi. Bu qoida respublikaning milliy siyosatga bo'lgan munosabati muhimligini ko'rsatuvchi holatdir.

Sud ishlarini yurgiziladigan til to'g'risidagi prinsipining buzilishi FPKning 314-moddasi 3-bandida ko'rsatilganidek, sud hal qiluv qarorining bekor qilinishiga asos bo'ladi.

7. Sudda ish ko'rishning oshkoraligi prinsipi. Qonun bilan belgilangan ayrim istisnolardan tashqari barcha hollarda ishlar barcha sudlarda ochiq ko'rilishi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 113-moddasi bilan belgilangan va kafolatlangan. Shunga binoan fuqarolik sud ishlari oshkora ravishda, fuqarolarning ishtirokida ko'riladi.

¹ Qarang: "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Qonuni. T.: "Adolat", 2001.

Fuqarolik sud ishlarining ochiq, oshkora ko'rilishi ishda ishtirok etuvchilarga, shuningdek, sud zalida hozir bo'lgan boshqa shaxslarga ham katta taassurot qoldirib, sud jarayonining tarbiyaviy rolini ta'minlaydi.

Ishlarning ochiq ko'rilishi fuqarolarga sudyalarning ishlari bilan bevosita tanishish, ularning faoliyatini xalq nazorati ostiga olish imkonini beradi va fuqarolik ishlarining to'g'ri hal etilishini ta'minlaydi.

FPKning 10-moddasida va "Sudlar to'g'risida"gi yangi tahrirda berilgan Qonunning 7-moddasida ko'rsatilganidek, barcha sudlarda ishlarni ko'rish oshkora olib boriladi. Bunda ta'sir istisnolar belgilangan. Chunonchi, qonunda belgilanishicha, davlat sirini saqlash manfaatlarini yoki ishda ishtirok etuvchi shaxslarning hayot sirlariga oid ma'lumotlarning fosh qilinmasligi talab qilingan barcha hollarda hamda tijorat sirlarini saqlash bilan bog'liq bo'lsa, farzandlikka olishning sir saqlanishiga oid ma'lumotlar va yozishmalar shuning fosh bo'lmashligi, sudning asoslangan ajrimiga binoan sudda ish ko'rish butunlay yoki qisman yopiq ravishda o'tkaziladi.

Sud majlisida ish yopiq ko'rilsa, bu majlisda ishda ishtirok etuvchi shaxslar, ularning vakillari sudda ishni ko'rishda qatnashishga yo'l qo'yilgan jamoat tashkilotlari vakillari, zarur hollarda esa guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar va tarjimonlar ham qatnashadilar.

Ishning yopiq sud majlisida ko'rilishi to'g'risidagi ajrim sudya (sud) tomonidan chiqarilishi tegishli ravishda asoslantirilgan bo'lishi kerak. Yopiq sud majlisida qabul qilingan sud qarorlari hamma hollarda oshkora e'lon qilinadi.

Sud ishlarining yuritilishini belgilaydigan ikkinchi guruh prinsiplari quyidagilardan iborat:

1) **Ishlarni amaldagi qonunlar asosida hal qilish prinsipi.** O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2-moddasida ko'rsatilganidek, "Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar".

Davlat va jamoat tashkilotlari, mansabdor shaxslar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonun hujjatlariga rioya qilishga majburdirlar. FPKning 12-moddasi 1-qismida bu konstitutsiyaviy huquqiy me'yor o'z ifodasini topgan. Unda ko'rsatilishicha, sud ishlarini Konstitutsiya va O'zbekiston Respublikasining qonunlariga asosan hal

qilishi lozim. Sud, shuningdek, qonunga va O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasiga muvofiq chet davlatlarining huquqiy me'yorlarini ham qo'llaydi. Davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari tomonidan o'zlariga berilgan huquq doirasida chiqarilgan huquqiy hujjatlarni ham tatbiq qiladi.

Qonunlarning sud tomonidan to'g'ri tatbiq etilishi alohida ahamiyatga ega. Fuqarolik sud ishlarining to'g'ri va odilona hal qilinishi fuqarolik, oila, mehnat va boshqa huquqiy me'yorlarning to'g'ri tatbiq etilishi yo'li bilan belgilanadi.

Fuqarolik sud ishlari qo'zg'atilganda muayyan qonunning bo'lmashligini ko'rsatib, fuqarolik huquqlari sud tomonidan himoya qilinishini rad etishga qo'yilmaydi. FPKning 12-moddasi 3-qismida ko'rsatilganidek, nizoli munosabat tartibga soladigan qonun bo'lmagan taqdirda, sud shu munosabatga o'xshash munosabatni tartibga soladigan qonunni tatbiq etadi. Bunday qonun ham bo'lmagan taqdirda esa, respublika qonun hujjatlarining umumiy asoslari va ma'nosiga tayanadi.

Sud fuqarolik ishlarini qonun qiyoslashi (analogiyasi) yoki huquq qiyoslashi (analogiyasi) bo'yicha faqat nizoli munosabatni tartibga soluvchi moddiy huquq (masalan, fuqarolik, mehnat, oila huquqlari) me'yorlari bo'lmagandagina hal qilinadi. Fuqarolik ishlarini protsessual huquq me'yorlari qiyoslashi (analogiyasi) bo'yicha hal qilish qonunda belgilanmagan.

Fuqarolik jarayonida ishlarning amaldagi qonunlar asosida hal qilinishi prinsipi-ishlarning protsessual huquq me'yorlariga aniq rioya qilingan holda ko'rilishi, ishlarning hal qilinishida moddiy huquq me'yorlariga qat'ian amal qilinishi, sud ishida qatnashuvchi toifalarning protsessual harakatlari ustidan sud nazoratining olib borilishi, sudning chiqargan hal qiluv qarorlarining qonunga muvofiq bo'lish-bo'lmashligini apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida tekshirishning majburiyligi, sudning o'z tashabbusi bilan ta'sir protsessual harakatlar qilishga huquqli va majbur bo'lishligi, qonunlarning ayrim fuqarolar va tashkilotlar tomonidan buzilishi hollari aniqlanganda sudning bu to'g'rida xususiy ajrimlar chiqarishi bilan ta'minlanadi.

2) Ishni xolisona (obyektiv haqiqatni) aniqlashga qaratilgan prinsipi.

Bu prinsip FPKning 13-moddasida belgilangan. Unda aytilishi-cha, sud taqdim etilgan materiallar va tushuntirishlar bilan cheklanmasdan, ishning haqiqiy holatini, taraflarning huquq va majburiyatlarini har taraflama, to'liq va xolisona aniqlash uchun qonunga asoslangan holda choralarni ko'rishga haqli.

Bu prinsip mazmunida fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishda sud haqiqatda mavjud bo'lgan holatlarni aniqlash uchun choralar ko'rishi, taraflar o'rtasidagi munosabatlarni aniq belgilashi, sudning qarori sud majlisida har taraflama tekshirilgan va aniq isbotlangan holatlarning asoslangan bo'lishi to'g'risidagi qoida yotadi.

Ishni xolisona, haqiqatni belgilash maqsadlarida sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarga huquq va burchlarini tushuntirish, muayyan protsessual harakatlar qilish yoki qilmaslikning oqibatlarini to'g'risida ularni ogohlantirish hamda ularga o'z huquqlarini amalga oshirishlariga yordam ko'rsatishi lozim bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual huquqi hamda huquqiy me'yorlarning aksariyati qanday shaklda bo'lmasin, fuqarolik ishining haqiqiy holatini aniqlashga qaratilgan bo'lib, b. o'z navbatida ishni xolisona hal qilishga qaratilgan prinsipning amaldagi ko'rinishidir. Bu qoida fuqarolik jarayonining hamma bosqichlariga tegishlidir.

3) Erkin huquq prinsipi.

Fuqarolar va tashkilotlarning huquqlari va qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlari buzilganida, bu huquqlarning qo'riqlanishi, huquqlarning tiklanishi to'g'risida odatda sud organlariga murojaat qilinadi. Bunday hollarda moddiy huquq hamda uni himoya qilish vositalari bo'lgan protsessual huquq me'yorlarini ishlatish huquqi fuqarolik jarayonining erkin huquqliligi, ya'ni jarayondagi erkinlik huquqi deb ataladi.

Erkinlik huquqining mazmuni: 1) da'vo qilish huquqi; 2) da'vodan voz kechish huquqi yoki da'voni e'tirof etish (tan olish) huquqi; 3) o'zaro kelishib ishni tamomlash huquqi; 4) sudning qarori ustidan shikoyat qilish; 5) sud qarorini majburiy ravishda bajartirishni talab qilish huquqlaridan iborat.

Sud fuqarolik ishini quyidagi hollarda qo'zg'atadi:

1. o'zining huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilishni so'rab murojaat qilgan shaxsning arizasi bo'yicha;

2. prokurorning arizasi bo'yicha;

3. agar davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar qonunga muvofiq boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun sudga murojaat etishga haqli bo'lsalar, ularning bergan arizalari bo'yicha (FPKning 5-moddasi).

Yuqorida keltirilgan qonun fuqarolarning huquqi buzilganda uning qo'riqlanishini iltimos qilish huquqini mazkur shaxsning o'ziga berishi bilan birga, buzilgan huquqlarning himoya qilinishi maqsadida fuqarolik jarayonida prokurorning ishtirok etishi, fuqarolik ishining bevosita sud, davlat va jamoat tashkilotlari tashabbusi bilan qo'zg'atilishi mumkinligini belgilaydi.

Moddiy huquqi buzilgan fuqaro erkin huquqlilik prinsipiga binoan da'vo qo'zg'atish yoki qo'zg'atmaslik huquqiga ega. Tashkilotlarning huquqlari buzilishi hollarida esa mazkur tashkilotlarning mansabdor shaxslari mulkiy bo'lgan huquqni qo'riqlash maqsadida, da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'libgina qolmay, balki bunday da'voni qo'zg'atishga majburlardir.

Bu prinsipga muvofiq, da'vogar o'z da'vosining predmetini, hajmini, huquqiy asosini belgilaydi; ikkinchi taraf-javobgar esa da'voni tan olish yoki da'voga qarshi bo'lib, da'voni inkor etish huquqiga ega.

Sudda qo'zg'atilgan fuqarolik ishi taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha tamomlanishi ham mumkin. Ammo taraflarning, ya'ni da'vogar va javobgarning o'z huquq va burchlarini amalga oshirish-oshirmaslik to'g'risidagi ixtiyoriy harakatlari, o'zaro kelishuvlari sud uchun majburiy emas. Sud davlat va jamoat manfaatlarini talab qilinishida yoki biron-bir shaxsning huquqlari buzilishiga qaratilgan hollarda da'vodan voz kechishni yoki da'voni tan olishni hal qilmasligi ham mumkin. Taraflarning da'vo ishini o'z roziliklari bo'yicha butunlay tamomlashlari to'g'risidagi kelishuvlari ham sud uchun majburiy emas.

Fuqarolik ishida qatnashuvchi da'vogar va javobgarlar sudning hal qiluv qarori ustidan, shuningdek, yuqori sudlarning ajrimlari ustidan shikoyat berish va byermaslik huquqiga egadirlar. Ammo ta'sir hollarda fuqarolarning, tashkilotlarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish zarur bo'lgan hollarda, qonuniy kuchga kirmagan sudning hal qiluv qarori ustidan prokuror

kassatsiya protesti keltirishi mumkin. Ishda ishtirok etuvchilarning biri tomonidan shikoyat berilganida yoki bir shaxsning yoki bir necha shaxslarning manfaatlari ko'zlanib, protest keltirganida, yuqori sud faqat bu shikoyat va protestlar bilan cheklanib qolmasdan, ishning hamma holatini butunlay tekshirishga majbur bo'ladi.

Erkin huquq prinsipi da'vo ishining qo'zg'atilishidan boshlab to da'vo yuzasidan chiqarilgan qarorlarning ijro etilishigacha qo'llanib, ishda ishtirok etuvchilarga tegishli protsessual huquqlarning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirilishini ta'minlaydi.

4) Tortishuvchilik prinsipi.

Fuqarolik jarayonida bu prinsip quyidagilardan iborat: birinchidan, ishda ishtirok etuvchi har qanday shaxs fuqarolik ishi to'g'risida arz qilishi, bayonotlar berishi, e'tiroz bildirishi, iltimoslar qilishi, sudga dalillar topshirish bilan o'zining haqligini isbotlashi, ish mazmuni bo'yicha o'z fikrlarini aytishi mumkin; ikkinchidan, prokuror ish holatlarini isbotlashi, ishning ayrim masalalari yuzasidan, shuningdek hamma ish bo'yicha sudga o'z fikrini berishi mumkin; uchinchidan, sud xolisona usul bilan haqiqatni belgilash maqsadida o'z tashabbusi bilan dalillar to'plash huquqiga ega.

Tortishuvlik prinsipiga muvofiq har bir taraf o'zining talablari va e'tirozlariga asos qilib ko'rsatilgan holatlarni isbotlashi kerak. Shuning uchun taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar zarur dalillarni sudga keltiradi. Agar taqdim etilgan dalillar yetarli bo'lmasa, sud taraflarga va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga qo'shimcha dalillar taqdim etishni taklif qiladi. Qo'shimcha dalillar taqdim etish taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar uchun qiyinchilik tug'dirsa, sud ularning iltimosnomasiga ko'ra dalillar to'plashda ularga yordam berishi mumkin (FPKning 57-moddasi).

Yuqorida keltirilgan qoidadan ma'lum bo'lishicha, tortishuvchilik prinsipi taraflarning ish holatlarini isbotlash borasida bo'lgan huquq va burchlarining sudning ishni hal qilish uchun zarur bo'lgan holatlarni aniqlashga bo'lgan huquq va burchlari bilan uzviy bog'liq bo'lishligini bildiradi. Ishda qatnashuvchi taraflarning o'z talablari va e'tirozlarini isbotlash uchun keltirilgan dalillar sud tomonidan tekshiriladi va ish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa faktlar bilan solishtiriladi hamda zarur hollarda taraflardan boshqa qo'shimcha dalillar keltirish talab qilinadi yoki sud bu dalillarni to'plashda ularga yordam ko'rsatadi.

Tortishuvchilik prinsipi-sudning chiqargan hal qiluv qarorining qonuniyligini va asosli bo'lish apellyatsiya tartibida tekshiruvchi ikkinchi instansiya sudida ham qo'llaniladi. Binobarin, taraflar apellyatsiya shikoyatning yoki prokurorning apellyatsiya protestining rad qilinishini ko'zlab o'zlarining bayonotlarini berishga ham haqlidir.

Qonun tortishuvchilik prinsipining amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida fuqarolik ishlarini ko'ruvchi va hal qiluvchi sudlarga muayyan burchlar ham yuklaydi. FPKning 15-moddasida belgilanganidek, sud taqdim etilgan materiallar va tushuntirishlar bilan cheklanmasdan, ishning haqiqiy holatini, taraflarning huquq va majburiyatlarini har taraflama to'liq va xolisona aniqlash uchun qonunga asoslangan holda choralar ko'rishga haqli.

Sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntirish, ularni protsessual harakatlarni amalga oshirish yoki oshirishmaslikning oqibatlari to'g'risida ogohlantirishi hamda ularga o'z huquqlarini ro'yobga chiqarishlarida yordam ko'rsatishi lozim.

5) Fuqarolik ishlarida ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi prinsipi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida va FPKning 8-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolar hayotimizning barcha sohalarida teng va erkin huquqli bo'lishlari, qonun oldida tengligi ko'rsatilgan. Fuqarolik jarayonida ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqli bo'lishlari respublikamiz sudining demokratik prinsiplarga asosan tuzilganligidan dalolat beradi.

Yuqorida ko'rsatilgan konstitutsiyaviy prinsipga muvofiq fuqarolik ishida ishtirok etuvchi shaxslar fuqarolik ishlarining yuritilishida teng huquqdan foydalanadilar. Ular tenglik asosida sudda turli iltimos qilishlari, ishning hamma materiallari bilan tanishishlari, barcha protsessual harakatlarning qilinishida ishtirok etishlari, sud majlisida shaxsan yoki vakillari orqali ko'rsatuv berishlari, suddan tushuntirishlar olishlari, lozim hollarda esa yordamlar ham olishlari, sudning hal qiluv qarorlari va ajrimlari ustidan shikoyatlar berishlari, hal qiluv qarorlarining ijro etilishida ishtirok etishlari mumkin. Fuqarolik ishida har ikki taraf teng darajada da'vo qo'zg'atish-qo'zg'atmaslik, da'vo talablariga e'tiroz bildirish-bildirmaslik, da'voni butunlay yoki qisman tan olish yoki butunlay tan olmaslik huquqiga egadirlar. Qonun

da'voga qanday huquqlar bergan bo'lsa, masalan, da'vo qo'zg'atish yoki da'vodan to'la yoki qisman voz kechish huquqlari berilgan bo'lsa, javobgar ham o'z navbatida da'voga qarshi bo'lish, da'voni rad etish uchun dalillar keltirish, da'voni to'la yoki qisman tan olish huquqiga ega bo'ladi. Taraflar sud majlisi davomida ham teng bo'lib, so'zga chiqish, ko'rsatuvlar, tushuntirishlar berish huquqiga egadirlar.

6) Ishni og'zaki ko'rilishi prinsipi.

Bu prinsip sudda ishtirok etuvchi taraflardan protsessual harakatlarni og'zaki ravishda ifodalashni talab qiladi. Sud ishni og'zaki ko'rganda taraflar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar, shuningdek, ishda ishtirok etuvchi prokuror bilan bevosita ish munosabatida bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Fuqarolik ishiga izohlar yozma ravishda taqdim etilgan bo'lsa ham, suddagi ish materiallari og'zaki ravishda tekshiriladi. Sud majlisida og'zaki tekshirilgan vaqtda aniqlangan va tasdiqlangan materiallarga sud qaroriga asos qilib olinadi. Sud majlisida aytilgan so'zlarning hammasi sud majlisining bayonnomasiga yozilishi og'zakilik prinsipiga xilof kelmaydi. Aksincha, sud majlisida aytilgan so'zlar bayonnomasiga yozilmasligi sud qarorining qomuniy va asosli bo'lishini tekshirish imkoniyatidan mahrum qiladi.

Fuqarolik jarayonini og'zaki ko'rish prinsipiga muvofiq sud taraflarning og'zaki tushuntirishlari, izohlarini, guvohlar, ekspertlar va mutaxassislarning og'zaki ko'rsatuvlarini eshitadi. Sud majlisida ko'riladigan barcha masalalar og'zaki muhokama qilinadi. Bunday usul sudyalarga ish holatlarini oydinlashtirishlariga va ularda ish yuzasidan to'g'ri ichki tushuncha paydo bo'lishiga imkon beradi. Sudga taqdim etilgan barcha yozma hujjatlar, chunonchi, ekspertlarning yozma xulosalari va boshqa yozma dalillar og'zakilik prinsipi talablariga ko'ra sud majlisida ko'rilishi, og'zaki muhokama qilinishi lozim. Fuqarolik ishining sudda og'zaki ko'rilishi haqida hamda agar ishni ko'rish davomida sudya almashtirilgan hollarda bu ishni qayta ko'rilishi FPKning 11-moddasida ko'rsatilgan.

7) Sudda ish ko'rishning bevositaligi prinsipi.

Bu prinsipga binoan fuqarolik ishlarini tekshiruvchi va ish yuzasidan qaror chiqaruvchi sudyalarning ish materiallari bilan shaxsan tanishishlari, guvohlarning bergan guvohligini, ekspertlar va mutaxassislarning xulosalarini eshitish, yozma dalillar bilan tanishish, ashyo-

viy dalillarni ko'zdan kechirish (FPKning 11-moddasi 1-qismi) dalillarni sud majlisida bevosita o'zlari, shuningdek, ishda qatnashuvchilarning ishtirokida tekshirishi taqozo etadi.

Bu prinsipga muvofiq sud fuqarolik huquqiy nizolarni hal etishda taraflarning huquqlari paydo bo'lishi, o'zgarishi yoki tugashi bilan bog'liq dalillarni bevosita aniqlaydi. Sud umumiy qoida bo'yicha topshirilgan hujjatlarning asl nusxalarini ko'radi, faqat istisno tariqasidagi bunday hujjatlarni sud majlisiga topshirish mumkin bo'lmagandagina, hujjatlarning ikkinchi nusxa (kopiya)laridan foydalanishi mumkin.

Fuqarolik jarayoni bevositalik prinsipiga asoslangan bo'lsa ham ayrim hollarda bu qoidadan chetga chiqishga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, guvoh ish ko'rilayotgan sudda bevosita so'roq qilinishi lozim bo'lsa ham, u ish ko'rayotgan shahar yoki tumandan uzoq joyda yashaganida, ishni ko'ruvchi sudning maxsus topshirig'i bo'yicha, u o'zi turadigan joydagi sud tomonidan so'roq qilinishi mumkin.

8) Sud himoyasidan foydalanish imoniyatining ta'minlanishi prinsipi.

Bu prinsipga asosan O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Sudlar to'g'risida»gi Qonuni (9-modda)ga ko'ra O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, davlat boshqaruv idoralari va mansabdor shaxslarning har qanday g'ayriqonuniy xatti-harakatlaridan, shuningdek, sha'ni va qadr-qimmatini, hayoti va sog'lig'i, shaxsiy erkinligi va mulki, boshqa huquq va erkinliklariga tajovuzlardan sud himoyasida bo'lish huquqiga ega. Qonunda korxonalar, muassasa, va tashkilotlar ham sud himoyasida bo'lishga haqli.

Fuqarolarning korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlari sud yo'li bilan samarali himoya qilinishi ta'minlash maqsadida sud muhokamasining barcha bosqichlarida va qonun hujjatlarini qo'llash amaliyoti to'g'risidagi masalalar sudlar tomonidan ko'rilayotganda prokuror ishtirok etadi.

Sud himoyasidan foydalanish imkoniyatining berilishi prinsipi avvalo sud xarajatlarining ko'p bo'lmashligi, ta'sir fuqarolarning sud xarajatlarini to'lashda sud tomonidan ozod qilinishi yoki ularning to'lanishi kechiktirilishi bilan ifodalanadi. Fuqarolarga sud himoyasidan foydalanishda qulayliklar tug'dirish maqsadida sud idoralari

xaqlning yashash joylariga maumkin qadar yaqinlashtirilib joylash-tiriladi.

Fuqarolik ishi bo'yicha arizaning qabul qilinishi to'g'risidagi iltimos sud tomonidan faqat qonunda maxsus nazarda tutilgan ayrim, hollardagina rad qilinishi mumkin.

Fuqarolik jarayonidan fuqarolik ishining sudda faqat advokat orqali yurgizilishi shart emas. Sudya ish yuzasidan sudga murojaat qiluvchiga uning huquq va burchlari, da'vodan voz kechish, shuning-dek, boshqa protsessual harakatlarning oqibatlari to'g'risida tushun-tirishlar beradi.

Fuqarolik jarayoni sodda, murakkablashtirilmagan shaklda amal-ga oshirilishi tufayli fuqarolar har doim sud himoyasidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

III bob. FUQAROLIK PROTSESSIGA OID HUQUQIY MUNOSABATLAR VA ULARNING SUBYEKTLARI

1-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar tushunchasi

Huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar huquqiy munosabatlar deb ataladi. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar fuqarolik muomala ishlarining, boshqacha aytganda fuqarolar bilan fuqarolar, tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasida bo'ladigan shaxsiy, mulkiy, oila huquqi, mehnatga oid, uy-joy va boshqa huquqiy munosabatlardan, ayrim tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi ta'sir xo'jalik munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarining sudda ko'rilishi va hal qilinishida qonunda belgilangan hollarda sud va boshqa organlar qarorlarining ijro qilinishida ishtirok etuvchilar o'rtasida bo'ladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat.

Bunday huquqiy munosabatlar sud bilan fuqarolik ishi yuzasidan bo'lgan da'vogar o'rtasida, sud bilan javobgar o'rtasida, sud bilan prokuror va boshqa organlar o'rtasida, sud bilan taraflarning vakillari o'rtasida bo'lib, fuqarolik protsessual huquqiy normalari bilan tartibga solinganligi tufayli fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar hisoblanadi.

Sud bilan fuqarolik protsessining boshqa ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar ham fuqarolik protsessual huquq me'yorlari bilan tartibga solinganligi sababli fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar bo'lib ko'riladi.

Fuqarolik protsessida, ya'ni fuqarolik sud ishlarining yuritilishida va bunday ishlar bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorlarining ijro etilishida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar fuqarolik, oila, mehnat, ma'muriy huquq masalalariga oid va boshqa huquqiy munosabatlardan farqlanishi kerak. Masalan, fuqarolik huquqiga oid munosabatlarni olsak, uning obyektlari har turli mulkiy (moddiy) huquqlar, ashyolar, mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish (idora etish, boshqarish)ga oid huquqlar, shaxsiy va mulkiy huquqlarni amalga oshirishga qaratilgan xilma-xil yuridik harakatlar, ijodiy mehnat natijalarini, chunonchi: mualliflik huquqi to'g'risidagi munosabatlar va boshqa mulkiy va shaxsiy xarakterdagi huquqiy

munosabatlar bo'ladi. Moddiy huquqiy munosabatlarga oid tushunchalar fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy, ma'muriy va boshqa huquq fanlarida batafsil yoritilgan. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, sud har bir fuqarolik protsessual munosabatda, albatta, ishtirok etuvchi subyekt bo'lib ko'riladi. Chunki bunday munosabatlar yuqorida aytganimizdek, sud bilan protsessda ishtirok etuvchilarning biri o'rtasida, masalan, sud bilan da'vogar o'rtasida, sud bilan javobgar o'rtasida va protsessning boshqa ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladi. Ammo bunday munosabatlar sud bilan protsessning barcha ishtirokchilari o'rtasida bir vaqtning o'zida vujudga kelmaydi. Binobarin, fuqarolik protsessual munosabatlarda barcha hollarda faqat ikkita subyekt bo'lib, ulardan biri albatta sud bo'ladi. Fuqarolik ishida ishtirok etuvchi taraflar, uchinchi shaxslar va protsessning boshqa ishtirokchilari to'g'ridan-to'g'ri o'zaro fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarda bo'lmaydi, chunki fuqarolik protsessual huquq me'yorlari mazmunida fuqarolik protsessi ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning suddan tashqari vujudga kelishi nazarda tutilmagan.

Sud hokimiyati davlatning muhim vazifasi – odil sudlovni amalga oshiradi. Binobarin, sud faqat fuqarolik ishlarini yuritish tartibidagina, ya'ni o'zining protsessual faoliyatini amalga oshirish jarayonida shaxslarning (fuqarolarning, tashkilotlarning) buzilgan huquqlarini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qiladi. Demak, har qanday protsessual huquqiy munosabat faqat sudning protsessual faoliyati natijasidagina vujudga kelishi mumkin va shuning uchun ham sud barcha hollarda har qanday fuqarolik protsessual huquqiy munosabatning ishtirokchisi bo'ladi. Fuqarolik protsessida ishtirok etuvchi barcha shaxslarning o'zaro protsessual munosabatlari faqat sudning tegishli harakatlari vositasidagina amalga oshiriladi;

Ikkinchidan, fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarda asosiy subyekt bo'lib ko'rilgan sudning manfaatlari protsessual huquqiy munosabatning boshqa subyektlari manfaatlariga zid kelmaydi. Chunki sudning o'zi fuqarolik sud ishlarining yuritilishida huquqiy munosabat subyektlarining protsessual huquqlari mumkin qadar to'la amalga oshirilishidan manfaatdor bo'lib ko'riladi. Shuning uchun ham FPKning 15-moddasida ko'rsatilganidek, sud taqdim qilingan ma-

teriallar va tushuntirishlar bilan cheklanmasdan, ishning haqiqiy holatini, taraflarning huquq va majburiyatlarini har taraflama to'liq va xolisona aniqlash uchun qonunda ko'rsatilgan hamma choralarni ko'rishga haqli. Sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntirishi, ularni protsessual harakatlarni amalga oshirish yoki oshirmaslikning oqibatlari to'g'risida ogohlantirishi hamda ularga o'z huquqlarining ro'yobga chiqarishlarida yordam ko'rsatishi lozim;

Uchinchidan, protsessual harakatni ro'yobga chiqarishda vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar faqat yuridik munosabatlar tarzida-gina mavjud bo'lishi mumkin. Binobarin, sud huquq me'yorlari bilan tartibga solinmaydigan munosabatlar bo'yicha buzilgan huquqni, masalan, qimor o'ynab pul yutqizgan fuqaroning mulkiy huquqini himoya qilish uchun hech qanday shaxs bilan protsessual huquqiy munosabatga kirisha olmaydi;

To'rtinchidan, fuqarolik protsessual munosabatlarda protsessning barcha ishtirokchilari faqat sud bilan protsessual munosabatlarda bo'l-salar ham bu holat yagona bir butun protsessual huquqiy munosabatni vujudga keltirmaydi. Ma'lumki, suda fuqarolik ishlari yuritilishida sud bilan protsessning boshqa ishtirokchilari o'rtasida faqat birgina huquqiy munosabat vujudga kelmasdan, balki bir nechta protsessual huquqiy munosabatlar vujudga keladi. Chunonchi, sudning da'vogar bilan bo'lgan protsessual munosabati o'zining mazmuni, vujudga kelishi asosi va vaqti bo'yicha sudning uchinchi shaxs bilan yoki sudning guvoh bilan bo'ladigan munosabatidan farq qiladi.

Tegishli fuqarolik ishi yuzasidan bo'ladigan har qanday ish yuritish jarayoni bu ishda qatnashuvchi subyektlarning doirasiga qarab bir qancha huquqiy munosabatlarni o'z tarkibiga olishi mumkin. Bu huquqiy munosabatlarning har qaysisi bir-biri bilan bevosita bog'liq bo'lganligi tufayli ularning har biri huquqiy munosabatlar majmuining tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, sud bilan da'vogar o'rtasida muayyan huquqiy munosabat bo'lishi, sud bilan javobgar o'rtasida ham huquqiy munosabatni vujudga keltiradi. Binobarin, ma'lum ish bo'yicha bo'ladigan fuqarolik protsessual huquqiy munosabat barcha hollarda ketma-ket vujudga keladigan huquqiy munosabatlar tizimi-ni muayyan majmui bo'lib ko'riladi. Bu munosabatlarning tizimi har bir ish uchun o'ziga xos va mustaqil bo'ladi. Ish yuritish jarayoni

davomida bu munosabatlardan ta'sirlari bekor bo'lishi, ta'sirlari yangidan vujudga kelishi yoki mutloq yangi huquqiy munosabatlar vujudga kelishi mumkin.

Fuqarolik jarayonida har bir aniq ish bo'yicha ishtirok etuvchilarning protsessual harakatlari yagona umumiy maqsadga erishish uchun, ya'ni muayyan huquqlar va qonuniy manfaatlarni himoya qilishga qaratilganligi sababli bu umumiy maqsad aniq ish yuzasidan bo'ladigan fuqarolik protsessual munosabatlar tizimining asosi bo'lib ko'riladi.

2-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning subyektlari, ularning huquq va muomala layoqatlari

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning subyektlari, ya'ni fuqarolik ishida ishtirok etuvchi shaxslarning bir tomondan, eng asosiy va hal qiluvchisi sud hisoblanadi. Ikkinchi tomonidan esa fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda jamoat birlashmalari bo'ladilar.¹

Qonun fuqarolik protsessual huquqning subyekti sifatida O'zbekistonda yashovchi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni ham taniydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 23-moddasida O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro qonun normalariga muvofiq ta'minlanishi, ular O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan burchlarni ado etishlari ko'rsatilgan. Shu munosabat bilan mazkur shaxslar fuqarolik protsessual munosabatlarga kirishishlari, ya'ni biron-bir huquq to'g'risida yoki qonun bilan himoya qilinadigan manfaat to'g'risida sudga murojaat qilishlari bilan fuqarolik protsessual munosabatning subyektlari hisoblanadilar.

Fuqarolik protsessual munosabatlarning subyektlari doirasi ularning protsessda ishtirok etish maqsadlari va vazifalari bilan belgilanadi.

Sudning vazifasi yuqorida aytilganidek, odil sudlovni amalga oshirishdan iborat bo'lganligi sababli fuqarolik protsessual huquqiy

¹ Qarang: I. Zokirov O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik huquqi. T.: "Adolar", 1996, 36-42-betlar.

munosabat subyektlarining orasida sud alohida hal qiluvchi o'rinni egallaydi, chunki faqat sudya tomonidan da'vo arizasi qabul qilingan taqdirdagina fuqarolik ishi qo'zg'atilishi va bu ish yuzasidan muayyan protsessual harakatlar qilinishi mumkin.

Fuqarolik protsessual munosabatlarning subyektlari faqat birinchi instansiya sudlarigina bo'lmasdan, ishni shikoyat va nazorat tartibida ko'ruvchi ikkinchi instansiya sudlari va boshqa yuqori sud organlari ham bo'lishi mumkin.

~~Fuqarolik protsessual munosabatlarning subyektlari orasida muhim o'rinni ishda ishtirok etuvchi shaxslar egallaydi. Ularning protsessual faoliyati fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning borishi va rivojlanishiga, fuqarolik protsessining butunlayicha vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor qilinishiga ta'sir qiladi.~~

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning tarkibi FPKning 33-moddasi-da ko'rsatib o'tilgan. FPKning 5 va 48-49-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha protsessda qatnashuvchi taraflar uchinchi shaxslar, ularning vakillari, protsessda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan prokuror, davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb tan olinadi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning muayyan ishning olib borilishida huquqiy jihatdan qanchalik manfaatdor bo'lishlari darajasi har xildir. Bunday shaxslarning bir guruhi, chunonchi: da'vo ishida ishtirok etuvchi taraflar va uchinchi shaxslar, davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritish munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarda ishtirok etuvchilar (FPKning 264-moddasi) va alohida tartibda ko'riladigan ish yuzasidan arz qiluvchilar (FPKning 279-moddasi) o'zlarining subyektiv huquqlarini yoki qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini qo'riqlash uchun jarayonda qatnashishlari sababli ishning qanday oqibat bilan tugatilishida moddiy-huquqiy va protsessual jihatdan manfaatdor bo'ladilar. Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ikkinchi bir guruhi esa masalan, prokuror, davlat organlari, kasaba uyushmalari o'zlarining huquqlarini qo'riqlamay, balki davlat yoxud jamoatchilik manfaatlarini yoki ayrim fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qiladilar va ish yuzasidan qabul qilinadigan qarorlar ularning subyektiv huquq va man-

faatlariga ta'sir qilmaydi. Ishning ko'rilishi va hal qilinishida ularning manfaatdorligi moddiy-huquqiy turda bo'lmay, balki protsessual huquqiy turda bo'lib, ish yuzasidan qonuniy va asoslantirilgan qarorlarning chiqarilishini ko'zlaydilar.

Fuqarolik ishida ishtirok etuvchi shaxslardan har qaysilari jarayonda qatnashish maqsadi va asoslariga qarab qator protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'lalilar. Chunonchi, bu shaxslar FPKning 34-moddasida ko'rsatilganidek, ish materiallari bilan tanishishga, ulardan ko'chirmalar olish, nusxalar ko'chirish, rad etish to'g'risida arz qilish, dalillar taqdim etish, dalillarni tekshirishda ishtirok etish, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashayotgan shaxslarga savollar berish, arz qilish, iltimoslar taqdim etish, sudga og'zaki va yozma tushuntirishlar berish, ishni sud-da ko'rish davomida tug'iladigan hamma masalalar bo'yicha o'zlarining vajrlarini bayon qilish, boshqa shaxslarning arzalari, iltimosnomalari, vajlarga qarshi e'tirozlar bildirish, sudning hal qiluv qarori, ajrimi va qarori ustidan shikoyat qilish, sud chiqargan hal qiluv qarori, ajrim, qarorning majburiy ijrosini talab qilish, sud ijrochisining harakatlari vaqtida hozir bo'lish, va o'z huquqlarini amalga oshirish egadirlar. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar FPKda nazarda tutilgan boshqa protsessual huquqlardan ham foydalanadilar.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar o'zlariga berilgan barcha protsessual huquqlardan insofli ravishda foydalanishlari va o'zlariga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishlari shart.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslardan boshqa jarayonda ishning qay tarzda hal bo'lishiga yuridik jihatdan manfaatdor bo'lmagan, ammo jarayonning subyektlari hisoblangan va muayyan protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan shaxslar ham jarayonda qatnashadilar. Bunday shaxslar jumlasiga guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar kiradi. Ularning protsessual harakatlari doirasi birmuncha cheklangan. Ular faqat aniq belgilangan harakatlarni qilish uchun zarur bo'lgan huquq va burchlarga gina ega bo'lalilar.

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning subyektlari, qonunga binoan protsessual huquq va muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar) gina bo'lishi mumkin.

Fuqarolik protsessual huquq layoqati deb fuqarolik protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqatiga aytiladi. Sud-da o'z

huquq va majburiyatlarini amalga oshirish layoqati voyaga yetmagan fuqarolar va tashkilotlarga tegishli ekanligi FPKning 38-moddasida ko'rsatilgan. Fuqarolik protsessual huquq layoqatiga muvofiq ishda ishtirok etuvchi shaxslar FPKning 34-moddasida ko'rsatilgan huquqlardan o'zlari bevosita yoki vakillari orqali foydalanishlarida va zim-malaridagi majburiyatlarni bajarishlarida huquqlari teng darajada ko'rilib, ularning hech biriga ustunlik huquqi biron-bir imtiyoz berilmaydi.

Agar shaxsni huquqidan muayyan qonunda nazarda tutilgan ta'sir hollarda sud hukmiga binoan taqiqlansa, masalan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 45-moddasiga muvofiq fuqaro muayyan mansabni egallash yoki muayyan ish bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilinsa¹ fuqarolik protsessual huquq layoqatidan mahrum etish qonunda nazarda tutilmagan.

Fuqarolik protsessual huquq layoqati ham fuqarolik huquq layoqati kabi fuqaroning tug'ilishi bilan vujudga kelib vafot etishi yoki o'lgan deb e'lon qilinishi bilan tugaydi.

Fuqarolik ishida taraflar yoki uchinchi shaxslar sifatida ishtirok etuvchi muassasalar, korxonalar, tashkilotlar yuridik shaxs bo'lib hisoblanganlaridagina fuqarolik protsessual huquq layoqatiga ega bo'lalilar va bu layoqatni o'zlarining vujudga kelish (tashkil topishlari) paytidan e'tiboran oladilar (FKning 41, 44-moddalari).

Agar moddiy huquq sohasida yuridik shaxslarning huquq layoqati va muomala layoqati ularning faqat o'z faoliyatlari maqsadlariga to'g'ri keladigan huquq va majburiyatlariga ega bo'lishlari tufayli maxsus layoqat bo'lib ko'rilsa, fuqarolik jarayoni sohasida yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati maxsus layoqat bo'lib ko'rilmaydi.

Fuqarolik protsessual muomala layoqati tushunchasi FPKning 38-moddasida berilgan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, sudda o'z huquqini shaxsan amalga oshirish va ishini olib borishni vakilga topshirish layoqati (fuqarolik protsessual muomala layoqati) voyaga yetgan fuqarolarga va tashkilotga tegishlidir. Voyaga yetmagan, ya'ni yoshi o'n to'rt dan o'n sakkizgacha bo'lgan fuqarolarning, shuningdek, muomala layoqati cheklangan deb topilgan huquqlari va qonun bilan qo'-

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Rasmiy nashr -T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2004 y

riqlanadigan manfaatlari sudda ularning ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylar tomonidan himoya qilinadi.¹ Ammo bu hol voyaga yetmaganlarni va muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqarolarning bunday ishlarda shaxsan ishtirok etish huquqidan mahrum qilmaydi.

Mehnat bilan bog'liq huquqiy munosabatlardan va olingan ish haqini va daromadni tasarruf etish bilan bog'liq bitimlardan kelib chiqadigan ishlar bo'yicha voyaga yetmaganlar sudda o'z huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini shaxsan himoya qilish huquqiga egadirlar. Bunday ishlarda voyaga yetmaganlarga yordam berish uchun ularning ota-onalari, ularni farzandlikka olgan yoki homiylarni jalb qilish masalasini sud hal etadi.

Yosh bolalarning, ya'ni o'n to'rt yoshga yetmagan fuqarolarning, shuningdek, ruhiy kasallik bilan og'rigan shaxsli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolarning barchasi qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sudning qonuniy vakillari – ota-onalari, ularni farzandlikka olganlar yoki homiylar himoya qiladilar.

Yuqorida keltirilgan qonunda ma'lum bo'lishicha, o'n to'rt yoshga to'lgan shaxslar o'zlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun FKning 27-moddasida ko'rsatilganidek, (uning ikkinchi qismida sanab o'tilganlardan tashqari) o'z hollaricha mustaqil javobgar bo'ladilar. Binobarin, zarar yetkazish bilan bog'liq ishlar bo'yicha ular sudda mustaqil qatnasha oladilar.

Voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqarolar chunonchi: O'zbekiston Respublikasida 16 yoshdan nikohga kirgan qizlar¹ nikohga kirishlari vaqtidan e'tiboran to'la hajmda muomalaga layoqatli deb hisoblanadilar (FKning 22-moddasi). Binobarin, bunday fuqarolar fuqarolik protsessual huquqqa ham to'la hajmda ega bo'ladilar.

Fuqarolik protsessual huquq layoqati fuqarolarning vafot etishi yoki uning sud tartibida o'lgan deb e'lon qilinishi yoxud muomalaga layoqatsiz deb tanilishi bilan bekor bo'ladi.

Yuridik shaxslarning protsessual muomala layoqati huquq layoqati kabi yuridik shaxsning tashkil etilishi paytidan e'tiboran vujudga keladi va faoliyati bekor bo'lishi bilan tugaydi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. Rasmiy nashr –T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2003. 13-18-betlar

Qarang: O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. -T.: "Adolar", 1998.

Chet el fuqarolarining, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning, shuningdek, xorijiy korxonalarning va tashkilotlarning protsessual huquqlari to'g'risidagi masala O'zbekiston Respublikasi FPKning V bo'limida keltirilgan qoidalar bo'yicha tartibga solinadi.

3-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi asoslari va mazmuni

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar muayyan shartlar bo'lgandagina yoki boshqacha qilib aytganda huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan asoslar bo'lgandagina vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi mumkin. Bunday asoslar huquq me'yorlari protsessual huquq layoqati va yuridik dalolatnomalar hisoblanadi.

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatning vujudga kelishi uchun birinchidan, tegishli fuqarolik protsessual huquq me'yori mavjud bo'lishi kerak, chunki fuqarolik protsessual munosabatlar faqat huquqiy munosabat shaklidagina vujudga keladi, rivojlanadi va bekor bo'ladi.

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatning vujudga kelishi uchun ikkinchi asos – uning subyektlari fuqarolik protsessual huquq layoqatiga ham, ya'ni FPKning 37-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik protsessual huquq va majburiyatlar olish layoqatiga ham ega bo'lishlari zarur. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning subyektlari, barcha hollarda aniq protsessual huquq va burchlar egasi bo'lib ko'rilishi tufayli muayyan protsessual huquq va majburiyatlar ola olish layoqatiga ega bo'lishlari lozim.

Huquqiy munosabatning har bir subyektiga tegishli protsessual huquq va majburiyatlarning mazmuni va hajmi uning fuqarolik jarayonida ishtirok etish roli va maqsadiga qarab har xil bo'ladi.

Fuqarolik protsessual munosabatlarni vujudga keltiradigan uchinchi asos yuridik dalolatnoma (fakt)lar hisoblanadi. Bunday yuridik dalolatnomalar – muayyan protsessual harakatlar, hodisalar, shuningdek, qilinishi lozim bo'lgan protsessual harakatlarning qilinmasligi bo'ladi. Masalan, da'vo qo'zg'atishdan iborat protsessual harakat sudyani, qonunda nazarda tutilgan shartlar bo'lganida, da'vo arizasini qabul qilishga, ishni ko'rish uchun tayyorlash yuzasidan muayyan harakatlar qilishga va hokazolarga majbur qiladi. Shaxsning o'limi

kabi hodisa sudni qo'zg'atilgan fuqarolik ishini bekor qilish yoki ishning ko'rilishini to'xtatish to'g'risida qaror chiqarishga majbur etadi.

Jarayon ishtirokchilarining muayyan protsessual harakatlarni qilmasliklari, masalan, apellyatsiya shikoyati yoki prokuorning apellyatsiya protesti berilmasligi sud qarorining qonuniy kuchga kirishiga va buning natijasida muayyan huquqiy oqibatlarining vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Fuqarolik protsessual munosabatlar qoida bo'yicha faqat yuridik dalolatnomalarning muayyan majmui (yuridik tarkibi) bo'lganidagina vujudga keladi. Bunday yuridik tarkibning eng zarur elementi – sudning muayyan harakati hisoblanadi, chunki jarayonda ishtirok etuvchi har qanday shaxsning harakati, sudning harakati bilan bog'langan holdagina protsessual huquqiy munosabatni vujudga keltirishi mumkin. Chunonchi fuqarolik ishini qo'zg'atish uchun da'vogarning sudga ariza berish yuzasidan muayyan harakatlar qilish zarur bo'lmasdan, balki sudning ham bunday arizani qabul qilish yoki arizani qabul qilishni rad etishga qaratilgan harakati bo'lishi zarur. Sudning muayyan harakati bo'lmay turib, fuqarolik protsessual munosabat ham vujudga kelishi mumkin emas. Fuqarolik protsessual munosabatlarni vujudga keltiradigan yuridik dalolatnomalarning yana bir xususiyati shundaki, ular protsessual huquq me'yorlarida nazarda tutilgan, muayyan tartibda va jarayonning rivojlanish bosqichlari bilan muqarrar qilinadigan tarzda vujudga keladi. Chunonchi fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar avvalo da'vo qo'zg'atish dalolati bilan vujudga keladi. Binobarin, asosiy da'voning qilinishiga qadar muqobil (qarshi) da'voni ta'minlash yuzasidan tegishli harakatlar qilib bo'lmaydi yoki ishga uchinchi shaxs sifatida kirishib bo'lmaydi va shu tartibda ketma-ket boshqa protsessual harakatlarni ham qilib bo'lmaydi.

Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatning mazmunini fuqarolik protsessual huquq va majburiyatlar tashkil etadi. Huquqiy munosabatning mazmunida bunday munosabatning subyektlari qanday protsessual harakatlar qilishlari zarurligi va qanday harakatlarni qilmasligi kerakligi belgilanadi.

Subyektiv huquq va majburiyatlar muayyan protsessual harakatlar qilinishi natijasida amalga oshiriladi. Masalan, sud muayyan moddiy huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan nizoni, chunonchi, ali-

ment undirish to'g'risidagi nizoni hal qilar ekan, buning uchun, ya'ni ishni mazmunan hal qilish uchun sud ish yuzasidan tegishli holatlarni belgilash bilan birga, mazkur huquqiy munosabat bo'yicha taraflarning subyektiv huquq va majburiyatlar nimalardan iborat bo'lishini, nizoli huquq munosabatining qaysi qonun va huquq me'yorlari asosida hal qilinishini aniqlaydi.

Sud faqat nizoli huquqiy munosabatning mazmunini, ya'ni taraflarning huquq va majburiyatlari hajmini to'g'ri aniqlangandagina nizoni mazmunan to'g'ri hal qilishi mumkin. Buning uchun sud FPKning 15-moddasida ko'rsatilganidek, ishning haqiqiy holatini, taraflarning huquq va majburiyatlarini har taraflama, to'liq va xolisona aniqlash uchun qonunda asoslangan hamma choralarni ko'radi.

— ~~Protsessual huquq va majburiyatlar fuqarolik protsessual munosabatlarning subyektlari harakati vositasida amalga oshiriladi.~~ Ular-ning bu huquq va majburiyatlar fuqarolik protsessual huquq me'yorlariga muvofiq ravishda amalga oshirilishi esa fuqarolik ishining barcha holatini har taraflama aniqlashni, qonuniy va asoslantirilgan sud qarorlarining chiqarilishini va shu bilan odil sudlov vazifalarining amalga oshirilishini ta'minlaydi.

IV bob. FUQAROLIK JARAYONIDA TARAFLAR

1-§. Fuqarolik jarayonida taraflar tushunchasi

Aksariyat fuqarolik ishlarining sud majlisida ko‘rilishida, xususan, fuqarolar bilan fuqarolar, tashkilotlar bilan fuqarolar o‘rtasidagi huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning sudda ko‘rilishida albatta ikki taraf: da’vogar va javobgar ishtirok etadi. Ammo ta’sir hollarda, chunonchi: alohida tartibda ko‘riladigan ishlarda, faqat bir tarafgina, biron-bir muddaoni aytib sudga ariza bilan murojaat qiluvchi tarafgina ishtirok etishi mumkin.

Nizoli ishlarda nizo predmetiga nisbatan qarama-qarshi bo‘lgan ikki taraf bo‘ladi. Taraflardan biri da’vogar, ya’ni huquqning va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishini iltimos qilib da’vo qo‘zg‘atgan yoxud manfaatini ko‘zlab ish qo‘zg‘atgan shaxs va ikkinchi tomonida javobgar, ya’ni da’vo yuzasidan da’vogarni huquq va qonuniy manfaatini buzganligi uchun sud tomonidan javob berish uchun jalb etilgan shaxs bo‘ladi. Shu tarzda nizoli huquqning yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatning subyekti da’vogar deb faraz qilinsa, nizoli burchning subyekti esa javobgar sifatida faraz qilinadi.

Shu ma’noda yangi FPKda da’vogar va javobgar fuqarolik protsessining taraflari ekanligi, da’vogar o‘zining buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari yoxud qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etgan yoki manfaatini ko‘zlab ish qo‘zg‘atilgan shaxsligi, javobgar esa sud tomonidan da’vogarning buzilgan huquqlari va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini yuzasidan javob berish uchun jalb qilingan shaxs deb ta’rif berilgan (FPKning 39-moddasi).

Fuqarolik jarayonida taraflar: da’vogar va javobgar sifatida fuqarolar, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari bo‘lishi mumkin.

Fuqarolik jarayonida da’vo faqat da’vogar tomonidangina qo‘zg‘atilmasdan, balki buzilgan huquqlarning barcha hollarda himoya qilinishini ta’minlash maqsadida qonun sudda da’vo qo‘zg‘atish huquqini boshqa shaxslarga ham beradi. Chunonchi, FPKning 46-48-moddalarida ko‘rsatilishicha, prokuror, davlat boshqaruvi idoralari,

muassasalar, korxonalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari yoxud ayrim fuqarolar, agarda qonunga ko'ra ular boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilishlari mumkin bo'lsa (FPKning 5-moddasi), qo'zg'atilgan jarayon to'g'risida sud tomonidan xabardor qilinadi va o'zining huquqini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilish uchun ariza bergan shaxs bilan bir qatorda jarayonda da'vogar tarafida turib ishtirok etishlari mumkin.

Ammo sud ishining kim tomonidan qo'zg'atilishidan qat'i nazar, nizoli huquq subyekti (manfaatdor shaxs) jarayonda barcha hollarda da'vogar bo'lib ko'riladi. Masalan, aytaylik, nogiron va ko'zi ojiz fuqaroning mulkiga birovlar tomonidan g'ayriqonuniy ravishda yetkazilgan zararining undirilishi to'g'risida da'vo ishini prokuror qo'zg'atsa ham, ammo da'vogar nogiron shaxs hisoblanadi, javobgar taraf esa nogiron, ko'zi ojiz shaxsning mulkiy huquqini buzgan shaxs (yoki shaxslar) bo'ladi.

Fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishi va hal qilinishida taraflarning (da'vogar va javobgar) teng huquqli bo'lib ko'rilishi respublika fuqarolarining teng huquqligi to'g'risidagi konstitutsiyaviy prinsipning ifodasidir. Jarayonda taraflarning tengligi, fuqarolik ishining ko'rilishida da'vogar yoki javobgar bo'lib ishtirok etuvchi fuqaro uchun ham, tashkilot, davlat boshqaruv idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari uchun ham taalluqlidir.

Sudda ishning hal qilinishida har ikki taraf: da'vogar ham, javobgar ham teng huquqlardan foydalanadilar, har ikki taraf o'zlari o'rtasidagi nizoning ko'rilishida, bu nizoning kim tomonidan qo'zg'atilishidan qat'i nazar, sud majlislarida teng darajada ishtirok etish huquqiga egadirlar.

Jarayonda, ya'ni fuqarolik ishining ko'rilishida teng darajada ishtirok etish huquqi taraflarning bir qator protsessual huquqlardan bab-baravar foydalanishlarini bildiradi. Bu prinsipga rioya qilingan holda taraflar ish materiallari bilan tanishish, ish materiallaridan ko'chirmalar va nusxalar olish, chetlatishni bildirish, dalillar keltirish yoki dalillarni tekshirishda ishtirok etish, ishda ishtirok etish, ishda ishtirok etuvchi guvohlarga, ekspertlarga, mutaxassislarga savollar berish, sudga iltimoslar qilish, og'zaki va yozma bayonotlar berish, ishning sudda ko'rilishi davomida vujudga kelgan barcha masalalar

yuzasidan o'z vajlarini keltirish va fikrlarini aytish, ikkinchi tarafning iltimoslariga, ko'rsatgan vajlari va iltimoslariga qarshi e'tirozlar bildirish, sudning hal qiluv qarori va ajrimlari ustidan shikoyatlar berish, hal qiluv qarorining majburiy ravishda ijro etilishini talab qilish, sudning hal qiluv qarorlari ijro etilishida sud ijrochisining muayyan harakatlarida qatnashish, shuningdek, qonun bilan berilgan boshqa protsessual huquqlardan keng darajada foydalanishga haqli bo'ladilar.

Nizoli huquq to'g'risidagi masalalar sudda ko'rilishi va hal qilinishida taraflar jarayonning boshqa ishtirokchilaridan farq qilib, o'zlariga xos huquqlarga ega bo'ladilar. Chunonchi, da'vogar da'voning asosini yoki predmetini o'zgartirishga, da'vo talablarining miqdorini oshirishga yoki kamaytirishga yoxud da'vodan voz kechishga, da'vogar esa da'voga iqror bo'lishga haqli bo'ladi.

Taraflar jarayonning har qanday davrida ishni kelishuv bitimi bilan tamomlashlari mumkin (FPKning 40-moddasi 4-qismi). Taraflarning bu huquqlari qonunga binoan sud nazorati ostida amalga oshiriladi.

Sud da'vogarning da'vodan voz kechishini, javobgarining da'voga iqrorligini basharti, bu harakatlar qonunga xilof bo'lsa yoki kimning bo'lmasin huquqini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzsa, qabul qilmaydi va taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlamaydi.

Agar da'vodan voz kechish, da'voga iqror bo'lish, kelishuv bitimi taraflarning erkiga, qonunga, davlat manfaatlariga xilof bo'lsa, taraflardan birining yoki boshqa shaxslarning manfaatlariga zarar keltiradigan bo'lsa, sud ish yuzasidan to'plangan dalillarni tekshirishni davom ettiradi va mazkur ishning holatlariga muvofiq tarzda qaror chiqaradi.

Sud taraflarga tegishli bo'lgan huquqlarning amalga oshirilishida ularga har tomonlama yordam beradi, huquqlarini tushuntirishda muayyan protsessual harakatning qilinishi yoki qilinmasligining oqibatlari to'g'risida ogohlantiradi.

Taraflar o'zlariga berilgan barcha protsessual huquqlardan vijdonan, insofli ravishda foydalanishga majburlar. Jarayonni cho'zish yoki buzish maqsadida har qanday g'ayriqonuniy harakatlar qilinishiga sud yo'l qo'ymaydi.

2-§. Protsexual ishtirokchilik va uning turlari

Protsexual sherik ishtirokchilik deb muayyan fuqarolik ishining sudda ko'rilishida har ikki tarafdan ham bir necha da'vogarlar yoki bir necha javobgarlar ishtirok etishiga aytiladi.

FPKning 41-moddasida ko'rsatilganidek, talab qo'yilgan ariza bir yoki bir necha da'vogarlar tomonidan birgalikda yoxud bir yoki bir necha javobgarlarga nisbatan qo'zg'atilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan qonunda belgilanganidek, da'vogarning o'rini bir vaqtning o'zida qachonki nizoli huquq bir necha subyektlarga tegishli bo'lganida bir necha shaxslar (sherik da'vogarlar) egallashlari mumkin. Masalan, vasiyat bo'yicha meros mulki vorislarning faqat birigagina qoldirilganida qonunga (FKning 1142-moddasiga) binoan meros mulkidan majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar (marhumning voyaga yetmagan bolalari, boqimida bo'lgan boshqa shaxslar) o'zlariga tegishli meros hissasining ajratib berilishi to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atib sherik da'vogarlar bo'la oladilar.

Da'vo yuzasidan javobgar taraf ham bir necha shaxslardan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, bir necha shaxs birgalikda jinoyat qilib, aytaylik o'g'rilik qilib, fuqaroga yoki tashkilotga zarar yetkazganlarida, jinoyatdan zarar ko'rgan shaxs sudda da'vo qo'zg'atib, ko'rgan zararining jinoyatda ishtirok qilgan barcha shaxslardan sherikchilik prinsipi asosida undirilishi to'g'risida talab qo'ya oladi.

Bu prinsipning mazmuni, mohiyati shundan iboratki, agar zararni sheriklardan biridan undirish mumkin bo'lmaganida, uning hissasini boshqa sherik javobgarlardan undirish mumkin bo'ladi.

Da'vogar tomonidan bo'ladigan sherik ishtirokchilar odatda, faol (aktiv) ishtirokchilar va javobgar tomonidan ishda qatnashadigan sherik ishtirokchilar esa passiv ishtirokchilar deyiladi. Agar jarayonda bir vaqtning o'zida bir necha da'vogarlar va bir necha javobgarlar ishtirok etsalar aralash sherik ishtirokchilik to'g'risida so'z boradi.

Jarayonda sherik ishtirokchilik majburiy va nomajburiy (fakultativ) bo'lishi mumkin. Sherik ishtirokchilik turlari nizoning predmeti nimadan iborat bo'lishiga va sherik ishtirokchilar o'rtasidagi huquqiy munosabatning xarakteriga qarab belgilanadi.

Majburiy sherik ishtirokchilik to'g'risida shuni aytish kerakki, jarayon subyektlaridan birining huquqi (yoki burchi) to'g'risidagi

masalani, huquqiy munosabatning boshqa subyektlarining huquqlari yoki burchlarini shu bir vaqtning o'zida aniqlamasdan hal etish mumkin bo'lmaganida, sud nizoli huquqiy munosabatning hamma sherik da'vogarlar yoki sherik javobgarlarini ishga jalb etishga majbur bo'lganida majburiy sherik protsessual ishtirokchilik to'g'risida so'z boradi. Masalan, turar joydan ko'chirish to'g'risidagi ishlarni ko'rishda sud sherik javobgarlar sifatida oilaning barcha voyaga yetgan a'zolarini jarayonga jalb qilishga majbur.

Shu tartibda majburiy sherik ishtirokchilikni belgilash uchun zarur asos – nizoli huquqiy munosabat subyektlarining umumiy burchi bo'ladi.

Fuqarolik jarayonida nomajburiy (fakultativ) sherik ishtirokchilik bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan talablarning birga qo'shib hal qilinishi majburiy bo'lmasa ham, ammo maqsadga muvofiq deb topilgan holda vujudga keladi. Masalan, mulkning qo'riqlanishi tufayli zarar ko'rgan bir shaxsning da'vo ishi sudda qo'zg'atilganida javobgarga nisbatan boshqa shaxslarning ham da'vo beriligi aniqlaganida, bunday shaxslar huquqlarining himoya qilinishini xohlasalar ko'riladigan ishda sherik da'vogarlar bo'lib hisoblanishlari mumkin. Sud hamma da'vo ishining bir vaqtning o'zida ko'rilishi maqsadga muvofiq deb topganida va bunday hollarda ishda boshqalarning ham ishtirok etishini lozim deb topsa, ish yuzasidan qo'shimcha da'vogarlar sifatida ishda ishtirok etish uchun boshqa zarar ko'rgan shaxslarni taklif qiladi. Ularning ishda ishtirok etishlari majburiy emas, ammo o'z mulkiy huquqlarining himoya qilinishini xohlasalargina bir vaqtda ko'riladigan ishda sherik da'vogarlar sifatida ishda ishtirok etishlari mumkin.

Sherik ishtirokchilarning har biri fuqarolik jarayonida har qanday da'vogar va javobgar kabi protsessual huquqlardan va protsessual burchlardan teng foydalanadilar.

Fuqarolik ishida ishtirok etgan sherik da'vogarlar yoki sherik javobgarlarning birontasi tomonidan beriladigan shikoyat arizasiga ularning har qaysisi qo'shilish huquqiga ham ega bo'ladilar.

Fuqarolik ishining yuritilishida sherik ishtirokchilardan birining harakati boshqa sheriklarning foydasiga ham, zarariga ham qaratilmaydi, chunki sherik da'vogarlar va sherik javobgarlarning har qaysisi jarayonda boshqa tarafga nisbatan mustaqil da'vogar yoki mustaqil javobgar bo'lib ko'riladi.

Sherik ishtirokchilar ishning sudda yuritilishini o'z sheriklaridan biriga topshirishlari mumkin.

3-§. Ishga tegishsiz tarafni almashtirish

Sudya arz qilgan da'vo talablarini qabul qilishda, ishni sud majlisida ko'rish uchun tayinlashda ariza bilan sudga murojaat qilgan shaxsning (fuqaro yoki tashkilotning) huquqi yoki qonun bilan himoya qilinadigan manfaati buzilganligini va javobgar sifatida ko'rsatilgan aynan shu shaxs tomonidan buzilganligini hanuz bilmaydi, faqat bunday holatning bo'lishi faraz qilinadi va kimning da'vogar va kimning javobgar bo'lishi taxminan belgilanadi.

Da'vogar shaxs huquqining buzilganligi va shu munosabat bilan uning o'zi da'vogar bo'lishi va bu nizoli huquqni buzuvchi javobgar sifatida ko'rsatilgan shaxsning aynan o'zi javobgar bo'lishi sud majlisida ishni atroflicha, xolisona (obyektiv) ravishda tekshirish natijasida aniqlanadi.

Ishning ko'rilishida aksariyat hollarda da'vogar ham, javobgar ham da'vo arizasida ko'rsatilgan shaxslar bo'ladi. Ammo ta'sir hollarda jarayonda yo da'vogar, yo javobgar taraf yoinki har ikki tomon ham xatolik bilan ishga jalb etilishlari tufayli tegishsiz (daxldor bo'lmagan) taraf (tarafklar) bo'lib chiqishi, ya'ni da'vogar da'vo ishi qo'zg'atishga haqli bo'lmagan taraf, javobgar esa mazkur da'vo yuzasidan javob berishga majbur bo'lmagan shaxs bo'lib topilishi mumkin. Shunday holatlarni nazarda tutib, qonun ishga tegishsiz tarafni sudning tashabbusi bilan yoki prokurorning talabi bo'yicha yoinki taraflardan birining iltimosiga ko'ra boshqa tegishli taraf bilan almashtirishga yo'l qo'yadi.

FPKning 42-moddasida ko'rsatilishicha, sud ishni tekshirish vaqtida arizani talab qilish huquqiga ega bo'lmagan shaxs tomonidan qo'zg'atilganligini yoki javob berishi lozim bo'lmagan shaxsga nisbatan qo'zg'atilganligini aniqlasa, da'vogarning roziligi bilan ishni bekor qilmasdan, dastlabki da'vogarni yoki javobgarni tegishli da'vogar yoki javobgar bilan almashtirishga yo'l qo'yishi mumkin.

Tegishsiz, daxlsiz da'vogar deb nizoli huquqning yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning o'ziga tegishli bo'lishi to'g'risida da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'lmagan da'vogarga aytiladi. Chu-

nonchi, fuqaro G. vafot etgan o'g'lining xotinini kvartiradan ko'chirish to'g'risida sudda da'vo ishi qo'zg'atishda da'voga asos qilib, kelinining shu shaharda shaxsiy egaligida otasidan meros bo'lib qolgan uy-joyi borligini ko'rsatadi. Sud FKning 601-moddasi mazmuniga ko'ra, aniq maqsadga qaratilgan kommunal uy-joy fondidagi uy-joylar fuqarolarga uy-joyini ijaraga berish asosida berilganligini uy-joydan ko'chirishni har kim talab qila olmasdan, balki bu joyni ijaraga beruvchigina talab qilishi mumkinligini ko'rsatib, fuqaro G.ning ishi bo'yicha tegishsiz taraf ekanligini va uning tegishli da'vogar taraf kommunal uy-joy fondi rahbariyati bilan almashtirilishi lozimligi to'g'risida ajrim chiqaradi.

Agar da'vogar o'z o'rniga boshqa shaxs qo'yilishiga rozi bo'lmasa, u shaxs ishda nizo predmeti yuzasidan mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxs sifatida qatnasha oladi. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi dastlabki da'vogar G. da'voning boshqa asosini, chunonchi, kelin bilan doimo janjallashuvlari sababli bir kvartirada yashashlari mumkin bo'lmasligini asos qilib ko'rsatib, FKning 615-moddasiga muvofiq kelinini ko'chirish to'g'risida mustaqil talab qo'yib ishda uchinchi shaxs sifatida qatnashishi mumkin.

Agar daxlsiz, tegishsiz da'vogar taraf jarayondan chiqishlikka rozilik bersa-yu, ammo tegishli da'vogar taraf sud ishiga kirishishga o'zining roziligini bermasa, bunday holda sud dastlabki holda da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechganligi tufayli ish yuritishni tugatadi (FPKning 100-moddasining 3-bandi).

Fuqarolik ishlarining ko'rilishida ta'sir hollarda daxlsiz, tegishsiz javobgarning ishtirok etishi uchrab turadi. Masalan, mulkini o'g'irlatgan fuqaro A. fuqaro B.ga nisbatan o'ziga yetkazilgan zararining undirilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atadi.

Qo'zg'atilgan jinoyat ishining sudda ko'rilishida fuqaro A. nizoli huquqning taxmin qilingan subyeksi sifatida da'vogar o'rnini oladi. Fuqaro B. esa nizoli burchning subyeksi, ya'ni javobgar sifatida ko'rsatilgan bo'ladi. Ammo ishning sudda ko'rilishi davomida A.ning mulki B. tomonidan o'g'irlanmasdan, balki uning ukasi V. tomonidan o'g'irlanganligi aniqlandi. Shu munosabat bilan sud tegishsiz javobgarning daxldor tegishli javobgar bilan almashtirilishi to'g'risida ajrim chiqaradi.

Agar da'vogar javobgar o'rninga boshqa shaxsni javobgar qilishga rozi bo'lmasa, sud u shaxsni ikkinchi javobgar sifatida ishga jalb qila oladi. Qonun (FPKning 42-moddasining 3-qismi) tegishsiz tarafning (tegishsiz da'vogar va tegishsiz javobgarning) o'zgartirilishi sharti sifatida albatta da'vogarning roziligi bo'lish zarurligini ko'rsatadi.

Qonun javobgarning yoki da'vogarning tegishli taraf bilan o'zgartirilishiga javobgarning rozilik berishini talab qilmaydi.

Ishga ikkinchi, ya'ni daxldor-tegishli javobgar jalb etilgani holda chiqariladigan sudning hal qiluv qarori mazmuni har xil bo'lishi mumkin. Chunonchi birinchidan, da'vogarning birinchi javobgarga nisbatan xatolik bilan qo'zg'atilgan talablarini ikkinchi javobgar hisobidan undirish to'g'risidagi qaror; ikkinchidan, sud birinchi javobgarga nisbatan, shuningdek, ikkinchi javobgarga nisbatan ham qo'zg'atilgan da'vo ishi bo'yicha javobgarlikdan ozod qilishi, masalan, ikkinchi javobgarga nisbatan da'vo muddatining o'tishi yoki majburiyatning ish sudda ko'rilishiga qadar ijro etilishi va boshqa asoslar bo'yicha ozod etish to'g'risidagi qaror; uchinchidan, sud ikkinchi javobgarni mas'uliyatdan ozod qila turib, birinchi javobgarga nisbatan qo'zg'atilgan da'voni qondirish to'g'risida hal qiluv qarori chiqarishi ham mumkin.

Taraflardan biri almashtirilganidan keyin yoki ishga mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxs yoxud ikkinchi javobgar jalb qilinganidan keyin taraflarga ish uchun lozim hujjatlarni to'plash, jarayonga tayyorlanish imkoniyatini berish maqsadida ishning yangidan ko'rilishi boshqa vaqtga qoldiriladi.

4-§. Protsessual huquqni qabul qilish (huquqiy vorislik)

Nizoli yoki hal qiluv qarori bilan aniqlangan huquqiy munosabatdan tараflarning biri uchinchi shaxs yoki ularning qonuniy vakili chiqib ketgan hollarda (fuqaroning o'limi, yuridik shaxsning tugatilishi yoki uning qayta tashkil etilishi, talabning boshqa shaxsga o'tkazilishi, qarzning boshqa shaxsga o'tkazilishi) sud bu tarafni uning huquqini qabul qiluvchi shaxs huquqiy voris bilan almashtirishga yo'l qo'yadi. Jarayonning hamma bosqichida protsessual huquqni qabul qilish mumkin (FPKning 43-moddasi).

Protsessual ma'noda huquqning qabul qilinishi (huquqiy vorislik)-sudda da'vo predmeti bo'lgan moddiy huquqning qabul qilinishi munosabati bilan ro'y beradi.

Ba'zi hollarda muayyan shaxsning huquq va burchlari boshqa shaxsga o'tishida huquq va burch subyektgari ham o'zgaradi. Chunonchi, meros qoldiruvchi vafot etganida uning mulkiy xarakterdagi huquq va burchlari qonun va vasiyat bo'yicha belgilangan vorislarga o'tadi. Xuddi shuningdek, yuridik shaxs hisoblangan tashkilot qaytadan tuzilishida ham, uning huquq va burchlari boshqa tashkilotga o'tadi.

Fuqarolik huquqida ko'rsatiladigan talab qilish huquqining o'tkazilishi va qarzning boshqa shaxsga o'tkazilishi instituti (FKning 313-323-moddalari) moddiy-huquqiy ma'nodagi huquqning qabul qilinishiga va shuning o'zi bilan protsessual huquqning ham qabul qilinishiga olib keladi. Masalan, birovga qarz bergan shaxs (kreditor) vafot etsa, qarzdordan tegishli haqni talab qilish huquqi (moddiy huquq) bilan birga javobgarga nisbatan da'vo ishini qo'zg'atish, sudda ish yuritilishida ishtirok etish huquqi (protsessual huquq) talab qilish huquqini oluvchilarga (vorislarga) o'tadi.

Protsessual huquqning qabul qilinishi hollarida ishda ishtirok etish uchun yangi da'vogar yoki javobgar jalb etilishiga qadar fuqarolik ishining ko'rilishi vaqtincha to'xtatiladi.

FPKning 43-moddasining 2-qismida ko'rsatilganidek, huquqni qabul qiluvchi jarayonga kirishganiga qadar qilingan hamma harakatlarning uning bilan almashtirilgan shaxsga qanchalik majburiy bo'lsa, unga ham shunchalik majburiydir, ya'ni huquqni qabul qiluvchi (huquqiy voris) shaxs uchun ham tegishli bo'ladi.

Agar jarayonda taraflardan biri, masalan, tegishsiz, daxlsiz taraf tegishli taraf bilan almashtirilishida fuqarolik ishining ko'rilishi yangidan boshlansa, protsessual huquqning boshqa shaxs tomonidan qabul qilinishida unga ish materiallari bilan tanishish uchun vaqt va imkoniyat berilib, ishni ko'rish davom ettirilavyeradi, yangidan boshlanmaydi.

Huquqiy voris (huquq qabul qilish) protsessning har qanday bosqichida amalga oshirilishi mumkin. Huquqiy vorisning protsessga kirishganligini sud tegishli ajrim bilan rasmiylashtiradi.

V bob. FUQAROLIK PROTSESSIDA UCHINCHI SHAXSLARNING ISHTIROKI

1-§. Uchinchi shaxslar tushunchasi

Fuqarolik nizoli ishlarini birinchi instansiya tariqasida sudda ko'rilishida yuqorida aytganimizdek, odatda ikki taraf: da'vogar va javobgar ishtirok etadi, sudning vazifasi ular o'rtasidagi ana shu nizoli-da'voli ishni hal qilishdan iboratdir.

Ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, nizoning hal etilishida ta'riflardan tashqari boshqa shaxslar ham manfaatdor bo'ladilar. Bunday shaxslarning manfaati huquqiy manfaat hisoblanadi, chunki ish yuzasidan chiqarilgan sud qarori ma'lum darajada ularning fuqarolik moddiy huquqiga ta'sir etishi, ishning sudda hal etilishi natijasida ularga nisbatan muayyan huquq yoki majburiyat vujudga keltirilishi mumkin. Shu tufayli bu shaxslar o'z huquqlarini himoya qilish maqsadida boshlangan fuqarolik ishiga kirib borishlari (aralashishlari) yoki boshlangan protsessda ishtirok etish uchun sud tomonidan jalb etilishlari mumkin. Shuning uchun ular uchinchi shaxslar deb ataladilar.

Uchinchi shaxs manfaatlarining mazmuniga va ish yuzasidan chiqarilgan qaror bilan bog'liq bo'lgan oqibatlariga qarab bunday shaxslar mustaqil talab bilan arz qiluvchi (mustaqil da'vo qiluvchi) uchinchi shaxslarga va mustaqil talab bilan arz qilmaydigan (mustaqil da'volari bo'lmagan) uchinchi shaxslarga ajratiladilar.

2-§. Mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxslar

Da'vogar bilan javobgar o'rtasidagi nizoning predmeti o'ziga tegishli bo'lishi to'g'risida arz qiluvchi shaxs – mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxs deb ataladi.

FPKning 44-moddasiga asosan nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar sud hal qiluv qarorini chiqarguniga qadar ishga kirishishlari mumkin. Masalan, fuqaro A. otasi vafot etgani va shu munosabat bilan meros ochilganini bilib, meros mulkini egallab turgan akasi B.ga nisbatan meros hissasining ajratib berishini talab qilib, sudda fuqarolik ishini qo'z-

g'atadi. Bundan xabardor bo'lgan fuqaro V (marhumning qizi) meros mulkining hammasi notarial tartibda rasmiylashtirilib, qiziga otasi tomonidan vasiyat qilinganligini aytib, nizoning predmeti (meros mulkining) qiziga topshirilishi to'g'risida da'vo talabi bilan suddan qo'zg'atilgan ishga kirishish haqida talab qilishi mumkin. Bunday hollarda sud bir ishda ikki da'voni: birinchidan fuqaro A.ning fuqaro B.ga bo'lgan da'vosini va ikkinchidan, fuqaro V.ning fuqaro A. va B.ga nisbatan bo'lgan da'vosini hal qilishi lozim bo'ladi.

Shu tartibda uchinchi shaxsning nizo predmetiga o'zining mustaqil da'vo bilan protsessda ishtirok etishi uchun asos bo'ladi.

Uchinchi shaxsning ishga kirishishi umumiy asoslarga (FPKning 44-va 148-moddalariga) binoan ariza berish bilan qo'zg'atiladi. Binobarin, mustaqil talabni arz qiluvchi shaxs arizasiga tegishli hujjatlarni ilova qilishi, sudga taklif qilinishi kerak bo'lgan guvohlarni ko'rsatishi va agar davlat bojini to'lashdan ozod qilinmagan bo'lsa, tegishli bojni to'lashi lozim bo'ladi.

Uchinchi shaxsning protsessual holati ariza beruvchi yoki da'vogarniki bilan barobar bo'lib, boshqacha qilib aytganda bunday uchinchi shaxs ariza beruvchi yoki da'vogar hisoblanadi, dastlabki taraflar esa javobgar bo'lib ko'riladi. Shu tufayli uchinchi shaxs ariza beruvchi yoki da'vogarning hamma protsessual huquqlaridan foydalanadi va uning hamma protsessual majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi.

Dastlabki da'vogardan (ariza beruvchidan) uchinchi shaxsning farqi faqat shundaki, arizachi (da'vogar) da'vo talabini qilish yo'li bilan ishni boshlasa, uchinchi shaxs birov tomonidan boshlangan protsessga kirishadi.

Mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxs nizoli huquqning subyekti deb faraz qilinadi. Shu munosabat bilan uning protsessual holati dastlabki da'vogar (arizachi) holatiga o'xshaydi.

Protsessga uchinchi shaxs kirishganida javobgar shaxs dastlabki nizo yuzasidan har ikki nizo (ikki ish), birinchidan, dastlabki da'vogarning dastlabki javobgarga bo'lgan da'voli talab ishi va ikkinchidan, uchinchi shaxsning protsessdagi da'vogar va javobgarga nisbatan bo'lgan talab ishi mavjud bo'ladi. Ammo har qaysi nizoning da'vogarlari teng darajada protsessual huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar.

Mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxsning protsessda ishtirok etishiga yo'l qo'yilishi to'g'risidagi iltimosi, agar ishning sudda ko'rilishiga tayyorlanishi davrida qilingan bo'lsa, sudyaning yakka o'zi tomonidan ko'riladi, agar ish ko'rish boshlanganidan keyin qilingan bo'lsa, ishni birinchi instansiya sudidan tashqari sud majlisida sudning to'la tarkibida hal qiladi. Bu to'g'ridagi iltimosni ko'rishda sud ikki holatni: birinchidan, uchinchi shaxs sifatida protsessda ishtirok etish uchun qonunda nazarda tutilgan asosning bo'lishi-bo'lmashligini, ikkinchidan, har ikki nizoning bir protsessda hal qilinishi maqsadga muvofiq bo'lish-bo'lmashligini e'tiborga oladi.

Uchinchi shaxs ishtirok etishi lozim bo'lgan fuqarolik ishining barcha manfaatdor shaxslar qatnashgani holda ko'rilishi, birinchidan, sud va taraflarning vaqtlarini ancha tejashga imkon beradi.

Protsessda uchinchi shaxsning ishtirok etishiga yo'l qo'yilishi to'g'risida sudyaning yoki sudning chiqargan ajrimi qat'i bo'lib, shikoyat qilinmaydi. Uchinchi shaxsning ishda ishtirok etishi to'g'risidagi iltimosini rad qilish to'g'risidagi ajrimi yuzasidan esa xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin. Ammo ishda ishtirok etishga yo'l qo'yilmagan uchinchi shaxs alohida mustaqil da'vo qo'zg'atish yo'li bilan nizoli predmetga nisbatan bo'lgan huquqini himoya qilishga haqli bo'ladi.

3-§. Mustaqil talablari bo'lmagan uchinchi shaxslar

Uchinchi shaxsning manfaati hamma vaqt nizoning predmetiga nisbatan mustaqil huquqqa ega bo'lishdan iborat bo'lavermaydi. Ba'zan dastlabki taraflarning ishi yuzasidan qaror chiqarilishi munosabati bilan protsessdagi taraflardan biriga nisbatan uchinchi shaxs uchun qandaydir huquq va majburiyat paydo bo'lishi, shu tufayli uchinchi shaxs nizoning predmetini talab qilmasa ham qonuniy va asosli qaror chiqartirish va shuning bilan protsessdagi taraflardan biriga bo'lgan talabini ta'minlash protsessda ishtirok qiluvchi taraflardan birining o'zidan bir narsa talab qilishga yo'l qo'yimaslik uchun protsessga qatnashadi. Qisqasi, dastlabki taraflar o'rtasidagi nizo yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarori uchinchi shaxsning (boshqa bir fuqaro yoki tashkilotning) huquq va majburiyatlariga ta'sir etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi FPKning 45-moddasida ko'rsatilganidek, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar, agar ish bo'yicha chiqariladigan hal qiluv qarori ularning taraflardan biriga nisbatan bo'lgan huquq va majburiyatlariga ta'sir etadigan bo'lsa, sudning hal qiluv qarori chiqarguniga qadar da'vogar yoki javobgar tomonidan ishga kirishishlari mumkin.

Qonunning bu qoidasini misol bilan tushuntiraylik. Bir tashkilotning xodimi fuqaro A. aybi bilan fuqaro B.ga zarar yetkazildi. Qonun (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 333-moddasi) bo'yicha fuqaro B. tashkilotga nisbatan da'vo qo'zg'adi. Fuqaro A. yetkazgan zarar haqini tashkilotdan undirish to'g'risida sud qarori chiqarilgani holda bu javobgar tashkilot keyinchalik unga, fuqaro A.ga nisbatan regress (qaytarma) da'voni qilish mumkinligini bilib, aybdor bo'lgan shaxs zarar yetkazishidan o'z aybining yo'qligini isbotlash maqsadida ishda javobgar tomonidan turib qatnashishi mumkin. Bu misolda uchinchi shaxsga nisbatan keyinchalik regress da'vo qilishi mumkinligini va buning oldini olish maqsadida uning sud ishiga qatnashishini aytdik. Ammo uchinchi shaxslar taraflarning, prokurorning iltimosi bo'yicha yoki sudning tashabbusi bilan ham ishda ishtirok etishga jalb qilinishlari mumkin (FPKning 45-moddasining 1-qismi).

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlar tomonidan mehnat shartnomasi (kontrakti)ni bekor qilishni tartibga soluvchi qonunlarning qo'llanishi haqida"gi qarorida "G'ayriqonuniy mehnat shartnomasini bekor qilish yoki xodimni noqonuniy boshqa ishga o'tkazishni buyrug'i bilan amalga oshirgan mansabdor shaxsni ishga javobgar tarafidan uchinchi shaxs sifatida jalb etish masalasini odatda sudya ishni sudda ko'rishga tayyorlash bosqichida hal etadi, bu masala ishning sud majlisida ko'rilish jarayonida ham o'z yechimini topishi mumkin"¹ deb tushuntirish berildi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum bo'lishicha, uchinchi shaxslar faqat regress majburiyatlari ro'y berishi tufayligina emas, balki asoslar bo'yicha ham ishda ishtirok etishga jalb qilinishlari mumkin. Demak, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talabi

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlarining to'plami 1991-1998: 2-jild// Tahrir hay'ati: U.K.Mingboyev va boshq.-T.: "Sharq", 1999.

bo'lmagan uchinchi shaxs deb muayyan ish yuzasidan chiqarilgan sud qarori, taraflardan biriga nisbatan bo'lgan uning huquq va majburiyatlariga ta'sir etishi mumkinligi tufayli boshqa birov-larning ishida ishtirok etuvchi shaxsga aytiladi.

Nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxsni ishga jalb etish manfaati nizolashuvchi taraflarda ham bo'lishi mumkin. Chunonchi, fuqaro A.ga nisbatan uning sotib olgan narsasi (ashyosi) to'g'risida boshqa bir shaxs da'vo qo'zg'atsa, ashyoni sotgan fuqaro B. nizoli ishda oluvchi tomonida turib qatnashishi shart bo'ladi (FKning 394-moddasi).

Bunday hollarda bir tomonidan javobgarning protsessual holati yengillashtirilsa, ikkinchi tomonidan uchinchi shaxs kelgusida o'ziga nisbatan qilinishi mumkin bo'lgan regress da'voning oldini olishga harakat qilgan bo'ladi.

Mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs odatda ariza beruvchi (da'vogar) va javobgar tomonidan bo'ladi va taraflar-dan birining yordamchisi sifatida ishda ishtirok etib, o'z huquqini himoya qilish maqsadida unga yordam beradi. Uchinchi shaxs bilan protsessdagi taraflardan birining manfaatlari faqat ish yuzasidan qaror chiqarilguncha bir-biriga to'g'ri kelib, keyinchalik bularning manfaatlari bir-biriga zid keladi. Uchinchi shaxs moddiy-huquqiy ji-hatdan ishda taraf bo'lib hisoblanmasa ham, ish yuzasidan chiqarilgan qaror unga bevosita joriy qilinmasa ham, u ishning sudda ko'rilishida taraflarga beriladigan qator protsessual huquqlardan foydalanadi va zimmasiga majburiyatlar oladi.

Mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar arz qilin-gan talabning asosini va predmetini o'zgartirish, talablarining miqdori-ni ko'paytirish yoki kamaytirishdan tashqari, tarafarga oid hamma protsessual huquqlardan foydalanadilar va ularning protsessual majbu-riyatlarini o'z zimmalariga oladilar.

Agar mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs o'z harakati yoki harakatsizligi oqibatida da'vogarning huquqlari buzilganligi to'g'risida arz qilingan talablarni tan olsa, sud majbu-riyatni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash to'g'risida hal qiluv qarori chiqarishga haqli. Qonunda aynan shunday hollarda da'vogar va mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs o'rtasida kelishuv bitimi tuzilishiga yo'l qo'yilishi ta'kidlangan.

Uchinchi shaxs ham taraflarga (ya'ni da'vogar va javobgarga), guvohlar va ekspertlarga savollar berib, zarur hujjatlarni sudga topshirib, ishning haqiqiy holatini aniqlashda protsessda faol qatnashadi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, ish yuzasidan qaror chiqarilishi munosabati bilan protsessdagi taraflardan biriga nisbatan uchinchi shaxsda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan huquq va majburiyatlar, uchinchi shaxsning ishga aralashishi yoki jalb etilishi uchun asos bo'ladi. Agar paydo bo'lgan majburiyatlar ixtiyoriy ravishda bajarilmasa, uchinchi shaxsning yoki protsessdagi sobiq taraflardan birining yangidan da'vo qo'zg'atishga (regress da'voga) sabab bo'lishi mumkin.

Bunday hollarda bir protsessda ikki da'voni: dastlabki arz qilingan talabni (da'vogarning) javobgarga va javobgarning uchinchi shaxsga (yoki aksincha uchinchi shaxsning javobgarga) bo'lgan da'vo talabini bir protsessda hal qilib bo'lmaydimi degan savol tug'iladi. Umumiy qoida bo'yicha bunday murakkab protsessning bir vaqtda o'tkazilishi mumkin emas. Bunga sabab shuki, birinchidan, chiqarilgan qaror yuzasidan uchinchi shaxsda yoki taraflardan birida paydo bo'ladigan huquqlarni majburiy ravishda amalga oshirish kerak bo'lishi-bo'lmasligi dastlabki da'vo talabi bo'yicha hal qiluv qarori chiqarilganda hali ma'lum bo'lmaydi; ikkinchidan, sudning qarori to qonuniy kuchga kirguncha qat'i bo'lmaydi, binobarin, huquq va majburiyatlarning paydo bo'lishi to'g'risida hanuz gapirib bo'lmaydi; uchinchidan, taraflar o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida qat'i bir xulosaga kelmasdan turib, taraflardan birining uchinchi shaxs bilan bo'lgan munosabatini aniqlash ham qiyin bo'ladi.

Ammo qonun istisno sifatida bir protsessda ikki da'voni ham hal qilishga yo'l qo'yadi. Bunday istisnoga, chunonchi, noto'g'ri bo'shatilgan xodimni ishga tiklash to'g'risidagi ishlar bo'yicha uchinchi shaxslarni jalb qilishda yo'l qo'yiladi.

FPKning 259-moddasida ko'rsatilganidek, mehnat shartnomasi g'ayriqonuniy ravishda bekor qilingan xodimlarni yoki g'ayriqonuniy ravishda boshqa ishga o'tkazilgan xodimlarni avvalgi ishiga tiklash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud o'z tashabbusi bilan mehnat shartnomasini bekor qilishga yoki boshqa ishga o'tkazishga farmoyish mansabdor shaxsni uchinchi shaxs sifatida ishda ishtirok etish uchun javobgar tomoniga jalb qilishi shart. Sud mehnat shartnomasining bekor qilinishi yoki boshqa ishga o'tkazish ochiqdan-ochiq qonunga

xilof bo'lganligini aniqlasa, shu protsessning o'zidayoq aybdor mansabdor shaxs zimmasiga majburiy progul yoki kam haq to'lanadigan ish bajarilgan vaqt uchun haq to'lash natijasida tashkilotga yetkazilgan zararining o'rini qoplash majburiyatini yuklaydi. Bunday hollarda mansabdor shaxsdan undiriladigan summaning miqdori mehnat haqidagi qonun hujjatlariga binoan belgilanadi.

Agar sud amaliyotda xodimni ishdan g'ayriqonuniy bo'shatilishi to'g'risidagi ishni hal qilishda uning majburan bekor yurgani uchun to'lanadigan haqni mansabdor shaxsdan uni protsessga jalb qilmasdan undirish to'g'risida hal qiluv qarori chiqarsa, bunday qaror fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarini qo'pol ravishda buzish deb qaralmog'i va bunday qaror yuqori sud tomonidan bekor qilinishi uchun asos bo'lishi mumkin.

VI bob. FUQAROLIK PROTSESSIDA PROKURORNING ISHTIROKI

1-§. Fuqarolik protsessida prokurorning ishtirok etish asoslari va shakllari

Prokuror nazorati hech qanday ma'muriy hokimiyatga ega bo'lmaganligi, har qanday ma'muriy hokimiyatdan farq qilishini va biror-ta ma'muriy masala bo'yicha hech qanday hal qiluvchi ovozga ega emasligini esda tutish kerak.

Prokuror faqat birgina narsaga haqqi bor va majbur, u ham bo'lsa hech qanday mahalliy xususiyatlarga va qanday bo'lmasin mahalliy ta'sirlarga qaramasdan butun Respublikada qonunni va boshqa huquqiy me'yorlarni bir xilda tushunishning tatbiq etilishini kuzatib borishga qaratilgan. Prokurorning birdan-bir huquq va burchi masalani sud hukmiga topshirish lozimligi yuridik adabiyotlardan ma'lum. Ana shu qoidaga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 120-moddasiga ko'ra prokuratura organlari o'z vakolatlarini har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil holda, faqat qonunga bo'ysinib amalga oshiradilar.

Prokuraturaning tashkiliy faoliyatidagi muhim xususiyati uning har qanday davlat organlari, jamoat birlashmalari, mahalliy organlar va mansabdor shaxslardan mustaqilligidir.

O'zbekiston Respublikasida Prokuraturaning faoliyati faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi nazoratida bo'lib, davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa organlari, jamoat birlashmalari, ommaviy axborot vositalari, ularning vakillari, shuningdek, mansabdor shaxslar prokuraturaning qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilish, jinoyat ishlarini tyergov qilish, shikoyat, ariza va xabarlarini tekshirib ko'rish hamda kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish kabi faoliyatlariga aralashuvlari man qilinadi.

Prokurorlar o'z vakolatlari davrida siyosiy partiyalar va siyosiy mansablarni ko'zlovchi boshqa jamoat birlashmalariga a'zolikni to'xtatib turish to'g'risida qoida belgilangan. Bu qoida mustaqillikka qadar totalitar tuzum davridagi siyosiy talablar bo'lib, unga ko'ra prokuratura idoralari faqat partiyaning talablari va ko'rsatmalari asosida ish tutib, bu esa partiya bilan birga prokuratura xodimlarining o'zlarini

ham qonunchilikni buzilishida ishtirokchi bo'lib, inson huquqlarini toptalishiga olib kelgan holatlarni respublika xalqi hanuz esdan chiqarmagan.

O'zbekiston Respublikasidagi hamma vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, davlat nazorati idoralari, hokimlar, shuningdek, kimga bo'ysinishidan, kimning tasarrufida bo'lishidan va mulkchilik shaklidan qat'i nazar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, harbiy qismlar, mansabdor shaxslar, shuningdek, fuqarolar tomonidan qonunlarni aniq va bir xilda bajarilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasining Bosh Prokurori va unga bo'ysinuvchi quyi prokurorlar tomonidan amalga oshiriladi.

Huquqiy demokratik davlat ko'rish uchun qonun ustuvorligini ta'minlashda qonunlarni aniq va og'ishmay bajarish fuqarolar, tashkilotlarning huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishidek muhim vazifalarni amalga oshirishda prokuratura idoralarining roli katta. Prokuratura idoralarining faoliyati «Prokuratura to'g'risida»gi Qonunda ko'rsatilganidek, qonunning ustunligini har tomonlama qaror toptirishga, huquq – artibotni mustahkamlashga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan mustahkamlangan inson va fuqaroning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, shaxsiy huquqlari hamda erkinliklarini, shuningdek, davlat mustaqilligini, ijtimoiy davlat tuzimini siyosiy va iqtisodiy tizimlarni, milliy guruhlar va hududiy tuzilmalarning huquqlarini g'ayriqonuniy tajovuzlardan muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgandir.

Fuqarolik sud ishlari bilan bog'liq bo'lgan qonunlarning bajarilishi yuzasidan nazorat olib boruvchi prokuror fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar tomonidan qonuniy va asosli qaror chiqarilishiga sudlarning mustaqilligi va faqatgina qonunga bo'ysunish prinsipiga qat'i rioya etish faoliyatini nazorat qilish bilan odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashadi. Qonunda (FPKning 46-moddasida) prokuror boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga ariza bilan murojaat qilishga haqli. Shuningdek, prokuror boshqa shaxslar tashabbusi bilan qo'zg'atilgan ishni ko'rishda protsessning boshidan boshlab ishtirok etish huquqiga ega ekanligi belgilangan.

Fuqarolik ishini ko'rishda prokurorning ishtiroki qonunda ko'rsatilgan, prokurorning o'zi yoki mazkur ishda ishtirok etishi sud to-

monidan zarur deb topilgan hollardagina majburiydir. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabr, 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan «Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi qarorining 13-bandida «ota-onalik huquqidan mahrum qilish to'g'risidagi ishlar bo'yicha prokurorning ishtiroki qonunda nazarda tutilganligini e'tiborga olib sudlar bu ishlarni prokuror ishtirokisiz ko'rishga haqli emasligi» to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan. Yuqorida keltirilgan qonun prokurorning fuqarolik protsessida ikki shaklda ishtirok qilishini: birinchidan, ariza berish yo'li bilan ish boshlashini va ikkinchidan, manfaatdor shaxs tomonidan qo'zg'atilgan ishni ko'rishda jarayon boshlanishidan boshlab qatnashish huquqiga ega ekanligi nazarda tutiladi.

Demak, prokuror FPKning 5-moddasiga muvofiq o'z tashabbusi bilan ishga kirishishidan tashqari, sud tashabbusi (qarori) bo'yicha ham, shuningdek, qonunning maxsus, to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasiga binoan ham ishga jalb qilinishi mumkin. Fuqarolik jarayonida qonunchilikka rioya qilinishi yuzasidan va odil sudlovni amalga oshirishda sudga ko'maklashish maqsadida prokuror qator protsessual huquqlardan foydalanadi. Uning bu huquqlari FPKning 34, 47 va boshqa moddalarida belgilangan.

Undan tashqari O'zbekiston Respublikasi bosh prokurorining 2004-yil 11-may 22-sonli "Sudlarda fuqarolik ishlari ko'rilishida prokuror ishtirokining samaradorligi va ta'sirchanligini oshirish to'g'risida"gi buyrug'iga muvofiq Fuqarolik-protsessual va Oila kodekslarida nazarda tutilgan quyidagi ishlar sudlarda ko'rilishida prokuror ishtiroki majburiydir:

- sud ishda prokurorning qatnashishini zarur deb topgan hollarda;
- prokurorning arizasi bilan qo'zg'atilgan ishlar;
- saylov komissiyasining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlar bo'yicha ishlar;
- prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqidagi arizasi bo'yicha ishlar;
- fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar;

fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar;

- ota-onalik huquqidan mahrum qilish, shu huquqni tiklash yoki cheklash to'g'risidagi ishlar;

- shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya stantsionariga yotqizish to'g'risidagi ishlar;

- apellyatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalarida ko'rilayotgan ishlar.

Shuningdek:

-fuqarolarni ishga tiklashda;

-mulkni ro'yxatdan chiqarishda;

-fuqarolarni boshqa turar joy bermasdan yashash joyidan ko'chirish to'g'risidagi ishlarda;

-Oliy sud, viloyat sudlari va ularga tenglashtirilgan sudlarning birinchi instansiyasida ko'riladigan ishlarda.

Boshqa turdagi fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda ularning dolzarbligi, murakkabligi, ijtimoiy ahamiyati va tumandagi qonuniylik ahvolidan kelib chiqib prokuror ishtirok etishi mumkin.

Prokuror fuqarolik ishini qo'zg'atishga, jarayonning boshlanishi-da qo'zg'atilgan ishga kirishishga, ish materiallari bilan tanishishga, ulardan ko'chirmalar va nusxalar olishga, chetlatish to'g'risida arz bildirishga, dalillar taqdim etishga, guvohlarga, ekspertlarga, mutaxassis-larga, tarjimonlarga, da'vogar, javobgarlarga va ishda ishtirok etayot-gan boshqa shaxslarga odil sudlovni amalga oshirishda ko'maklashuv-chi shaxslarga savollar berishga, dalilarning tekshirilishida ishtirok etishga, iltimoslar qilishga, sudga og'zaki va yozma bayonotlar be-rişga, ish mazmuni bo'yicha, shuningdek, ishni ko'rish vaqtida kelib chiqqan ayrim masalalar bo'yicha sudga yozma va og'zaki xulosa berishga, vaj va mulohazalarni bayon qilishga, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimos, vaj va mulohazalariga qarshi e'tirozlar bildirishga, sud majlisi bayoni bilan tanishishga, bayonga izohlar be-rişga, sudning qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan kassatsiya protestini bildirishga va kassatsiya ins-tansiya ishga oid yangi materiallar topshirishga, kassatsiya instansi-yada fikrlarni berishga, protestni quvvatlashga, protestni qaytib olish-ga, hal qiluv qarorlari, ajrimlari, qaroriari qonuniy kuchga kirgan ish-larni nazorat tartibida ko'rish uchun talab qilib olishga, sudning qo-nuniy kuchga kirgan qarorlarining ijrosini to'xtatishga, ishning nazo-rat tartibida ko'rilishida prokurorning protestini quvvatlashga, sud

raislari tomonidan keltirilgan protestlar yuzasidan xulosa berishga, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlarini, ajrimlar va qarorlarni yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qaytadan ko'rish to'g'risida iltimoslar qilishga, sud ijrochisining va qarorlarni ijro etuvchi boshqa organlarning noto'g'ri harakatlarni protest qilishga, shuningdek, FPKning 19, 310, 330, 346, 349,351, 364-moddalari va prokuratura to'g'risidagi qonun bo'yicha berilgan boshqa protsessual huquqlardan foydalanishga haqlidir.

Prokuror sudlarda ishni ko'rib chiqish vaqtida qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat qilar ekan, o'z huquq doirasida ishni sudda ko'rishga tayyorlashda, ishlarni birinchi instansiya sudida, kassatsiya va nazorat tartibida ko'rib chiqishda qatnashib, ishlarni ko'rib chiqish vaqtida kelib chiqqan masalalar yuzasidan o'z fikrini berib, sudda fuqarolik ishini qo'zg'atadi va sudga arizalar topshiradi («Prokuratura to'g'risida»gi qonunning 24-moddasi) hamda fuqarolik ishlarining mohiyati yuzasidan umumiy xulosalar beradi. FPK va «Prokuratura to'g'risida»gi qonunda ko'zda tutilgan boshqa protsessual harakatlarni amalga oshiradi.

Umuman prokurorning qanday protsessual huquqlarga ega bo'lishi, uning jarayonda ishtirok etish shakliga qarab belgilanadi. Agar prokuror o'z tashabbusi bilan ariza bersa, uni nusxalari bilan sudga topshirishga, o'z talablarini isbotlashga majbur. Bunday hollarda prokuror javobgar taraf bilan sudda tortishadi. Sudda birinchi bo'lib so'zga chiqadi, talabdan voz kechishi ham mumkin. Xullas, ishda da'vogar taraf kabi protsessual huquqlardan foydalanadi.

Biroq prokuror manfaati ko'zlangan shaxsning o'rniga o'tmaydi, bu shaxs ishda da'vogar bo'lganicha qoladi. Prokuror talab qiluvchi tarafning ta'sir huquqlaridan foydalana olmaydi, chunonchi, prokuror javobgar taraf bilan kelishuv bitimini tuza olmaydi, prokurorga nisbatan muqobil da'vo qo'zg'atish mumkin emas, prokuror sud boji to'lamaydi va hokazo.

Prokurorning o'zi qo'zg'atgan talabdan voz kechishi yoki arz qilgan talablarini o'zgartirishi manfaatini himoya qilish uchun prokuror da'vo qo'zg'atgan shaxsni suddan ishni mazmunan ko'rishni talab qilish huquqidan mahrum qilmaydi.

Prokuror ishda qanday formada ishtirok qilsa ham, u hamma vaqt sud faoliyatini emas, balki sudda qonunning bajarilishini nazorat

qiluvchi va odil sudlovni amalga oshirishda ko'maklashuvchi shaxs bo'lib qolavyeradi. Shu sababli, prokuror protsessdagi qo'shiq tomonning huquqini himoya qilishga qaramasdan, protsessda qo'shiq tarafning huquqi buzilsa, barcha hollarda ana shu buzilishga qarshi chiqishi lozim. Bundan tashqari prokuror, dastavval tutgan yo'lidan qat'i nazar, sudda nizo ko'rilganidan so'ng oqibatda haqli chiqqan tarafning manfaatini himoya qiladi.

Ma'lumki, talab qo'zg'atgan prokuror javobgarga qarshi bo'lgan shaxsning huquqini himoya qiladi. Ammo ishning sudda ko'rilishi natijasida talabning asossizligi aniqlansa, prokuror undan voz kechib, ~~da'voga'ning talabini rad qilishni suddan so'raydi va shu bilan javobgarning huquqini himoya qilgan bo'ladi.~~

Yuqorida prokurorning asosan birinchi instansiya sudida ishtirok etishi to'g'risida bayon qilindi.

2-§. Prokurorning ikkinchi instansiya sudida ishtirok etishi

Prokurorning ikkinchi instansiya sudida ishtirok etishi to'g'risida shuni aytish kerakki, uning bu instansiyada ishtirok etishi ikki shaklda (formada): birinchidan, sud qarori ustidan shikoyat, protest keltirish yo'li bilan; ikkinchidan, tараflardan birining sud qaroridan norozi bo'lib shikoyat arizasi berganida bu to'g'rida fikr berish yo'li bilan ishtirok qila oladi. Prokurorning protest bildirish huquqi uning birinchi instansiya sudida ishning ko'rilishida ishtirok qilish-qilmasligiga bog'liq emas. Kassatsiya protestini hamma prokurorlar, ya'ni tuman, shahar, viloyat va yuqori turgan prokurorlar bera oladilar. Ikkinchi instansiya sudida protest ko'rilganida prokuror ishtirok etadi va protestni quvvatlaydi.

Agar tараflardan biri sud qarori ustidan shikoyat arizasi bergan bo'lsa, bu shikoyat sudda ko'rilishida prokuror, garchi o'zi protest bermagan bo'lsa ham, ishtirok eta oladi va o'zining og'zaki va yozma fikrini beradi.

Prokuror birinchi va ikkinchi instansiya sudlarida ishtirok etishdan tashqari, yuqorida aytilganidek, sud qarorlarining qonuniy kuchini ham tekshirishga haqlidir. Uning bu huquqi sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrimlari va qarorlari yuzasidan protest keltirishdan iborat. Nazorat tartibida protest keltirish huquqi FPKning 349-moddasida ko'rsatilgan shaxslarga berilgan.

«Prokuratura to'g'risida»gi Qonunda belgilanishicha, prokuror o'z faoliyatini quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiradilar, jumladan, inson va fuqarolarning ijtimoiy, siyosiy, shaxsiy huquqlari, erkinliklarini muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazorat olib borish; sudlarda jinoiy ishlarni ko'rib chiqilishida davlat aybini qo'llab-quvvatlash, sudlarda fuqarolik ishlarini, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni hamda xo'jalik ishlarini qarab chiqishda ishtirok etish, qonunlarga zid bo'lgan hujjatlarga protest keltirish va hokazo.

Nazorat tartibida berilgan protest sudda ko'rilishida prokurorning ishtirok etishi shart va shu bo'yicha o'zi yoki yuqori turgan prokuror keltirgan protestni quvvatlaydi, vakolatli shaxslarning bergan protesti bo'yicha ish yuzasidan xulosa beradi.

VII bob. BOSHQA SHAXSLARNING HUQUQLARINI SUDDA HIMOYA QILUVCHI DAVLAT BOSHQARUV IDORANLARI, TASHKILOTLAR VA AYRIM FUQAROLARNING PROTSESSDAGI ISHTIROKI

1-§. Boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi davlat boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning fuqarolik protsessida ishtirok etishlari

Yuqorida davlat idoralari, tashkilotlar, birlashmalar fuqarolik protsessida o'zlarining huquqlari va manfaatlarini himoya qilib, taraf-lar sifatida yoki uchinchi shaxslar sifatida qatnasha olishlari, bunday hollarda ularning protsessual holati nizoli-huquqiy munosabatning subyeksi bo'lgan har qanday tashkilotining da'vogar, javobgarning yoki uchinchi shaxsning protsessual holatidan farq qilmasligi, ya'ni ular ham ariza bilan murojaat etishlari, da'voga qarshi e'tirozlar bildirishlari va boshqa protsessual harakatlar qilishlari mumkinligi aytib o'tildi.

Fuqarolik protsessida davlat boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning ishtirok etishining boshqa asoslari ham mavjud. Davlat boshqaruv idoralari, muassasalar, korxonalar hamda jamoat tashkilotlari yoki ayrim fuqarolar qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun da'vo qo'zg'ata oladilar.¹

Davlat boshqaruv idoralari, qonunda ko'rsatilgan hollarda, o'zlariga yuklatilgan vazifalarni bajarish maqsadida xulosa berish uchun hamda fuqarolarning huquqlarini va davlat manfaatlarini himoya qilish uchun sudning taklifiga muvofiq protsessda ishtirok etishga jalb etilishlari yoki o'z tashabbuslari bilan protsessda qatnashishlari mumkin.

Demak, qonun boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qilish maqsadida fuqarolik protsessida, prokurordan tashqari yana boshqa idoralar va shaxslarning ham ishtirok etishini belgilaydi. Agar prokuror har qanday ish bo'yicha boshqa shaxslarning huquq va qonun

¹ Matndagi «Boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi davlat boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim idoralarning fuqarolik protsessida ishtirok etishi ayrim hollarda qisqartirilib, «Davlat boshqaruv idoralari» deb beriladi.

bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun fuqarolik protsessining ishtirokchisi bo'la olsa, yuqorida ko'rsatilgan idoralar, tashkilotlar va ayrim fuqarolar faqat qonunda ko'rsatilgan hollardagina fuqarolik protsessida ishtirok eta oladilar.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi va boshqa kodekslar hamda qonunlarda boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qilish maqsadlarida boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning fuqarolik protsessida ishtirok etish hollari va asoslari nazarda tutilgan.

Fuqarolik protsessida ko'pincha hokimiyatlarning maorif va sog'liqni saqlash bo'limlari qoshidagi vasiylik va homiylik idoralari qatnashadilar. Bu idoralar farzandlikka olishni bekor qilish, ota-onalik huquqlaridan mahrum etish, bolani tarbiyalash uchun bir ota-onadan ikkinchisiga olib berish, bolalarning tarbiyasi uchun alimentlar undirish, bolalarning turar joyga bo'lgan huquqlari, voyaga yetmaganlarning yetkazilgan zararining undirilishi haqidagi fuqarolik ishlarida qatnashadilar.

Bunday hollarda vasiylik va homiylik vazifalarini amalga oshirish uchun o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga nisbatan xalq ta'limi bo'limlari, muomalaga layoqatsiz yoki muomalaga layoqati cheklangan deb topilganlarga nisbatan esa sog'liqni saqlash bo'limlari, sog'lig'ining yomonligi tufayli homiy tayinlanishiga muhtoj muomalaga layoqatli shaxslarga nisbatan esa ijtimoiy ta'minot bo'limlari jalb qilinadi.

Bolalarning tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarning sudda ko'rilishida homiylik va vasiylik idoralari vakillarining ishtirok etish zarurligi O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 173-193-moddalarida hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 11-sentabrdagi Plenum qarorida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan.¹

Bolalar to'g'risidagi masalaning hal qilinishi bilan bog'liq fuqarolik ishi yuzasidan vasiylik va homiylik organlarining protsessga kirishishlaridan asosiy maqsad, sudga ishning to'g'ri va to'la hal qilinishiga har tomonlama yordam ko'rsatish yo'li bilan bolalarning huquqlarini va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish bo'yicha o'z

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. Toshkent., «Adolat», 1998 yil. Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998. 3-son...-bet.

burchlarini bajarishdan iboratdir. Fuqarolik protsessiga kirishishda vasiylik idoralari bolaning tarbiyasi to'g'risidagi manfaatlarnigina ko'zlamasdan jamoatchilik va davlat manfaatlarini ham ko'zlaydi.

Vasiylik va homiylik idorasi vakilining fuqaroni muomalaga layoqati cheklangan yoki uni muomalaga layoqatsiz deb opish to'g'risidagi ishlarda albatta ishtirok etishi talab qilinadi (FPKning 38-moddasi).

Nikohdan ajratish ishlarida ham agar muomala layoqatiga ega bo'lmagan er yoki xotinning manfaatini himoya qilish talab qilinsa, zarur hollarda nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo vasiy yoki prokuror tomonidan qo'zg'atilishi va FPKning 48-moddasi 1-qismiga muvofiq vasiy organini ish bo'yicha xulosa berish uchun protsessga jalb qilish mumkinligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 11-sentabrdagi «O'zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi qarorida berilgan.

O'zbekiston Respublikasi sudlari amaliyotida birmuncha murakkab bo'lgan fuqarolik ishlarda manfaatdor shaxslar bilan boshqa shaxslar ishda ishtirok etishi ma'lum. Bunday murakkab fuqarolik ishlari hovli-joylarni sotish bilan bog'liq ishlar, imoratlarni meros qilib olish to'g'risidagi ishlar, turar joylarni qaytadan ko'rish, taqsimlash to'g'risidagi talablar, turar joylarni o'zgartirish, turar joy bo'lmagan binolarni turar joyga aylantirish, turar joy maydonini bo'lish va almashtirish, yakka tartibda turar joy qurish, yer maydonlaridan foydalanish to'g'risidagi nizolar va shu kabi boshqa nizoli ishlar ancha murakkab hisoblanadi.¹ Bunday ishlarning ko'rilishida, aksariyat hollarda fuqarolik protsessida tegishli mahalliy davlat bokimiyati organlarining turar joy bilan shug'ullanuvchi bo'lim va boshqarmalarining vakillari qatnashadilar. Bunday idoralar sud protsessida qatnashish bilan o'zlarining turar joy xo'jaligini boshqarish yuzasidan olingan burchlarini bajaradilar. Binobarin, turar joy idoralari, turar joylardan foydalanish bilan bog'liq ishlarning sudda ko'rilishida fuqarolarning va turar joy xo'jaligini idora etishda davlatning manfaatlarini

¹ Qarang: «Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabr qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997. 2-son, 72-73-betlar

to'g'ri tushunish va himoya qilish maqsadlarida sudga yordam ko'rsatish uchun ishda ishtirok etishga majburlar.

Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risidagi qonunda uy-joy sohasida ko'chmas mulkning majburiy ravishda olib qo'yilishi faqatgina sudning qarori asosida bo'lishi (23-modda), ijara shartnomalarini sud tartibida buzilishiga yo'l qo'yilishi (16-18-moddalar) to'g'risidagi nizolarni ko'rishda mahalliy davlat hokimiyati organlarini ishtirok etishi lozimligini ko'rsatadi.¹

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi turar joyga oid qator Plenum qarorlarida bunday ishlarning sudda ko'rilishida protsessda qatnashish uchun zarur hollarda mahalliy davlat organlarining uy-joy bo'yicha vakillarini jalb qilish zarurligi to'g'risida tushuntirish berilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Xususiylashtirilgan turar joylarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf qilish bilan bog'liq ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 1997-yil 2-maydagi qarori, «Yakka tartibda qurilgan uyga bo'lgan mulk huquqi bilan bog'liq nizolar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi 2004-yil 24-sentabrdagi qarori va «Uy-joy nizolari bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 2001-yil 14-sentabrdagi qarorlarida davlat uy-joy fondidagi turar joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqaro va mulkdorlarning huquqini muhofaza qilish bilan vujudga keluvchi nizolar sudlarga taalluqlidir. Bulardan tashqari, Plenum, turar joyga egalik huquqini beruvchi davlat ordyerini haqiqiy emas deb topish bilan bog'liq ishlarni ko'rishda sudlarda xususiylashtirilgan turar joy egasining oila a'zolari hamda turar joy maydoniga haqli bo'lgan va uy-joyni xususiylashtirishga rozilik bergan shaxslar, shuningdek, hokimiyat, davlat mulk qo'mitasining turar joy bo'yicha hududiy bo'linmalari ishtirok qilishlarini ta'minlashlari zarurligi haqida ta'kidlaydi.² Turar joylarni almashtirish to'g'risidagi shartnomani haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlar ko'rilganida ishda qatnashish uchun turar joy boshqarmasi sud majlisiga jalb etilishi lozim. Agar bunday vakil sud majlisiga jalb etilmasdan ish ko'rilib, hal qiluv qarorini chiqargan taqdirda bunday hal qiluv qarorlarini aksariyat

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997. 2-son, 69-70-betlar

² Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlari. 2004-yil 24-sentabr.

hollarda qonuniy va asoslantirilmagan holda chiqarilgan qarorlar mahalliy o'limdan ma'lum. Shuning uchun agar sudning hal qiluv qarori mahalliy idoralarning, davlat va jamoat tashkilotlarining manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lsa, sud mazkur tashkilotlarning vakillarini ishda ishtirok etishga jalb qilish lozimligi haqida Oliy Sudning qator plenum qarorlarida o'z aksini topgan.¹

Yuqorida ko'rsatilganidek, davlat boshqaruv idoralari fuqarolik protsessiga davlat, tashkilotlari va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish maqsadlarida kirishadilar. Protsessga kirishishdan maqsad davlat boshqaruv idoralari fuqarolarning huquqlarini himoya qilishda sud idoralarga xolifsona, qonuniy va adolati hal qiluv qarorini chiqarishda yordam ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Xuddi shunday maqsadlarda fuqarolik protsessida davlat boshqaruv idoralari hisoblangan yer bo'limlari, moliya bo'limlari, kredit muassasalari, ijtimoiy ta'minot idoralari va boshqa tashkilotlar ham qatnashishlari mumkin. Chunonchi, mahalliy moliya idoralari imoratga bo'lgan egalik huquqini belgilash, vorislik to'g'risidagi ishlarda, davlat tomonidan beriladigan har xil mulkiy huquqlar va imtiyozlarni olish maqsadlarida qo'zg'atilgan ishlarda, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi va boshqa ta'sir ishlarda qatnashadilar. Masalan, jismoniy shaxslardan soliqlar va yig'imlar bo'yicha boqimandalarni hamda to'lanmagan jarimalarni undirish sudning qarori asosida amalga oshirilishi belgilangan.²

Bunday ishlarni ko'rishda sud o'z tashabbusi bilan soliq idoralarining vakillarini ish yuzasidan xulosa berish uchun jalb qilishi bilan masalani odilona hal etishda ko'maklashishni nazarda tutadi.

Mualliflik huquqidan kelib chiqadigan nizolarda muallifni shaxsiy va mulkiy huquqlarini himoya qilish maqsadlarida sud ishida muallif huquqlarini himoya qilish bo'yicha respublikadagi Agentlikning vakili ishtirok etishi mumkinligi qonunda o'z ifodasini topgan.

Fuqarolik kodeksining 1054-moddasida muallifning vafot etganidan so'ng shaxsiy huquqlarini himoya qilinishi mualliflar huquqlarini

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998-yil 3-son.

² Qarang: O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. Toshkent, 1997-yil «O'zbekiston», 68-bet

muhofaza qiladigan tashkilotlarning da'vosi bo'yicha amalga oshirishi mumkinligi ko'rsatilgan.

~~«Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunda ko'rsatilishicha, ularning mualliflarini agar patentni g'ayriqonuniy ravishda olganliklarini aniqlasalar, bu haqda manfaatdor shaxs sudga shikoyat bilan murojaat etishlari mumkin. Bunday turkumdagi ishlar fuqarolik ishlarining yechimi murakkab bo'lgan toifada bo'lgani uchun qonunda sudda ishni ko'rib hal qilishda tegishli idoralarning vakillarini protsessga jalb etilishi belgilangan~~

Qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda fuqarolik protsessida boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun da'vo qo'zg'atish yo'li bilan jamoat tashkilotlari, shuningdek, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning vakillari va ayrim fuqarolar ham ishtirok etishlari mumkin. Masalan, «Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonunda¹, fuqarolar yig'inining raisi (oqsoqoli) qonunlarda ko'zda tutilgan hollarda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida, sud idoralarida, korxona, muassasa va tashkilotlar bilan bo'ladigan munosabatlarda fuqarolar manfaatlarini himoya qilishi ko'rsatilgan. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi FKning 123-moddasida ko'rsatilganidek, agar biron-bir bitim aldash, zo'rlik, qo'rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi tufayli tuzilgan bitim, shuningdek, boshqa ta'sir g'ayriqonuniy bitimlar faqat jabrlangan shaxsning da'vosi bo'yichagina emas, davlat yoki jamoat tashkilotining da'vosi bo'yicha ham qonunda ko'rsatilgan organlarda haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Biron-bir fuqaroning spirtli ichimliklar yoki narkotik moddalarni suiste'mol qilishi tufayli muomala layoqatini cheklash to'g'risida yoki ruhiy kasalligi yoxud aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilishi to'g'risidagi fuqarolik ishi uning oila a'zolari arizasi bo'yicha kasaba uyushmalari va boshqa jamoat tashkilotlarining, davolash muassasasining arizasi bo'yicha sud va vasiylik va homiylik organlarining vakillari ishtirokida ko'rib hal etiladi.

Ba'zi hollarda muayyan fuqarolik ishining to'g'ri hal qilinishida manfaatdor bo'lgan jamoat tashkilotlari ham qatnashishlari mumkin.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Axborotnomasi. 1993-yil, 27-bet; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1997-yil, 2-son, 99-bet.

Chunonchi, kasaba uyushmalari mehnat to'g'risidagi qonunlarga rioya qilish, xodimlarning mehnatga oid va boshqa huquq hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish kabi muhim vazifalarni bajaradilar. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun amaldagi O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida mehnatga oid huquqiy munosabatlarda xodimlarning manfaatlarini ifoda etishda vakil bo'lish va bu manfaatlarni himoya qilishni korxonadagi kasaba uyushmalari va ularning saylab qo'yilgan organlari yoki xodimlarning saylab qo'yilgan boshqa organlari amalga oshiradilar. Xodimlarning vakillik organlari boshqa ishlar bilan bir qatorda mehnat nizolarini ko'ruvchi organlarda xodimlar manfaatini himoya qilishda qatnashishlari — mumkin (Mehnat kodeksining 216-223-moddalari).

Mehnatga oid ishlarni sudda ko'rishda xodimlarga ishlab chiqarishda yetkazilgan zararlarni undirish va baxtsizlik hodisasining ro'y berishi sabablari to'g'risida xodimlarning vakillik organlarini fikr berishi (FPKning 48-49-moddalari, Mehnat kodeksining 259-moddasida) ko'rsatilgan.

Yakka tartibdagi mehnat nizolarini sudda ko'rishda xodim manfaatini ifoda etuvchi taraf bo'lib xodimlarning vakillik organi ishtirok etishi qonunda o'z ifodasini topgan.

Davlat boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning fuqarolik protsessida ishtirok etish maqsadlari ularning oldiga qo'yilgan vazifalar bilan belgilanadi. Bu vazifalarni, ya'ni xo'jalik masalalari, tarbiya, sog'liqni saqlash, moliya va boshqa sohalaridagi vazifalarni amalga oshirishda yuqorida ko'rsatilganidek, davlat organlari, boshqa tashkilotlar da'vo qo'zg'atadilar va ta'sir hollarda o'z fikrlarini beradilar. Ularning maxsus bilimlar va tajribalariga asoslangan fikrlari fuqarolik ishini to'g'ri hal qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Yuqorida ko'rsatilgan tashkilotlar va ayrim shaxslar (faqat qonun bilan nazarda tutilgan ayrim hollardagina) nizoli fuqarolik huquqiy munosabatlarning subyekti bo'lmasdan, ishning hal etilishi natijasidan o'zlarini moddiy subyektiv huquqlarini himoya qilishdan manfaatdor bo'lmasdan, ularga berilgan huquq doirasida boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qilib protsessda ishtirok etadilar. Ular o'zlariga yuklatilgan huquq va burchlarni amalga oshirish bilan sudda qonuniy va asoslantirilgan hal qiluv qarorini chiqarilishidagina

manfaatdor bo'ladilar. Bu idoralar manfaatdorligining protsessual xarakterga ega ekanligiga ahamiyat berish lozim.

2-§. Davlat boshqaruv organlarining fuqarolik protsessida ishtirok etish shakllari

FPKning yuqorida keltirilgan 48-moddasida boshqa shaxslarning huquqlarini va qonuniy manfaatlarini fuqarolik protsessida himoya qilishning protsessual qoidalari ko'rsatilgan. Ishtirok etishning birinchi shakliga ko'ra ular ariza bilan sudga murojaat etishi bilan davlat boshqaruv idoralari, muassasalar, korxonalar hamda jamoat tashkilotlarining qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa shaxslarning (fuqarolar va tashkilotlarning) huquqlarini, qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sud organlarida da'vo qo'zg'atishdir.

Davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar biron-bir shaxsning huquqi yoki qonuniy manfaatlari buzilishi to'g'risida ma'lumot olganlarida manfaatdor shaxslar biron-bir sabablarga ko'ra sudga murojaat qila olmaganlarida bu tashkilotlar o'z tashabbuslari bo'yicha fuqarolik ishlarini qo'zg'atishlari mumkin. Masalan, vasiylik va homiylik organi maktab yoshiga to'lmagan bolaning farzandlikka olinishini bekor qilish to'g'risida fuqaro K.ga nisbatan sudda da'vo qo'zg'atgan. Da'voning qo'zg'atilishiga asos fuqaro K. farzand qilib olingan bolani tarbiyalash uchun tegishli sharoitlar yaratmaganliklari va uning to'g'risida lozim darajada g'amxo'rlik qilmaganligi to'g'risida tushgan ma'lumot bo'ldi. Vasiylik va homiylik organi vakillari tomonidan o'tkazilgan tekshirish natijasida olingan ma'lumotlar bolaning kvartirada yolgiz qoldirilganligi, vaqtida ovqatlanmayotganligi, bolaga nisbatan qo'pol muomalada bo'lganlik to'g'risidagi ma'lumotlar sud majlisida tasdiqlanganidan so'ng, sud bolaning manfaatini ko'zlab, uning farzand qilib olinishini bekor qilish va uni bolalar uyiga tarbiyaga berish to'g'risida qaror chiqaradi¹ (Oila kodeksining 169-171-moddalari).

Ikkinchi bir misol kvartirada yashovchi fuqaro M. ko'p vaqtdan buyon qo'shnilarini betinch qilib, bir uyda birga yashash imkoniyatini bermaganligi uylar boshqarmasiga ma'lum bo'ladi. Fuqaro M.ga

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. –T.: «Adolat», 1998. 16-bet.

nisbatan qilingan jamoat ta'siri choralari hech qanday natija bermagan. Shu munosabat bilan tuman uy-joy boshqarmasi fuqaro M. bilan bir uyda yashovchilarning manfaatlarini ko'zlab, uni ko'chirish to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atadi. Sud da'voni qanoatlantiradi.

FPKning 48-moddasining ikkinchi qismida davlat boshqaruv organlari qonunda ko'rsatilgan hollarda o'zlariga yuklangan vazifalarni bajarish maqsadida xulosa berish uchun hamda fuqaroning va davlatning manfaatlarini himoya qilish uchun protsessda qatnashishlari mumkinligi ko'rsatilgan. Bu qonunda faqat davlat organlarigina bunday huquqqa ega bo'lishlari aytilgan bo'lsa ham, ammo sud amaliyotida ta'sir hollarda, masalan, xodimning ish joyida mehnat, xizmat vazifasini bajarib turganida yetkazgan zararining undirilishi to'g'risida (Mehnat kodeksining 207-moddasi) sudda da'vo qo'zg'atilganida xodimning vakillik organi tomonidan ishtirok etuvchining xulosasi talab etiladi.

Fuqarolik protsessida qator hollarda, ko'pgina ishlar bo'yicha bu turdagi ishtirok etish sud tomonidan zarur deb topiladi.

Yuqorida aytilganidek, bolalarni tarbiyalashga bo'lgan huquq to'g'risida qo'zg'atilgan ishlar yuzasidan vasiylik va homiylik organlarining xulosasi bo'lishi sud uchun zarurdir. Bunday ishlar bo'yicha sud bolaning moddiy-maishiy turmush sharoitlarini, uning tarbiyalanishi sharoitlarini, bolaning o'z tarbiyasiga berilishini talab qiluvchi har qanday ota-ona bilan munosabati xususiyatlarini diqqat bilan o'rganadi. Bunday holatlarning (dalillarning) hammasini sud majlisida tekshirish yo'li bilan aniqlash ancha murakkab, qiyin bo'ladi. Shu tufayli bolaning turar joyida, uning turmush sharoiti va tarbiyalanishi bilan yaxshi tanishish va keyinchalik bu to'g'rida asoslantirilgan xulosa berish uchun tegishli organlarning, masalan, maorif bo'limi, onalik va bolalikni muhofaza qilish, bo'limlari, sog'liqni saqlash bo'limlari sud protsessiga jalb etilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday organlar xodimlari tomonidan bolalarning huquqlarini himoya qilish maqsadlarini ko'zlab xulosa berishlari bilan o'zlariga yuklatilgan tegishli vazifalarni amalga oshirgan bo'ladilar Boshlang'ich protsessda ishtirok etishning bu turidan kasaba uyushmalarining texnik inspektorlari ham foydalanishlari mumkin. Jumladan, ular xodimlarga ularning ishlari bilan bog'liq holda shikast yetkazilishi yoki sog'liqlarining boshqacha zararlantirilishi tufayli yetkazilgan zararining undi-

rilishi to'g'risidagi ishlar yuzasidan zarur hollarda o'z xulosalarini beradilar. Bu turkumdagi ishlar bo'yicha protsessda qatnashish yo'li bilan kasaba uyushmalarining texnik inspektorlari texnika xavfsizligi yuzasidan o'rnatilgan qoidalarga va mehnat qonunchiligiga rioya qilinishi to'g'risida nazoratni amalga oshirishda kasaba uyushmalari o'z burchlarini bajargan bo'ladilar va shuning o'zi bilan xodimlarning manfaatlarini himoya qilish yuzasidan kasaba uyushmalari organlariga yuklatilgan umumiy vazifani amalga oshiradilar.

Yuqorida ko'rsatilgan organlar fuqarolik protsessida barcha hollarda emas, balki qonunda, masalan, FPKning 272, 281, 291, 296 va boshqa moddalarida ko'rsatilgan hollardagina, sud taklifiga muvofiq yoinki o'z tashabbuslari bilan ishtirok etadilar.

3-§. Davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning protsessual huquqlari va majburiyatlari

Davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar fuqarolik protsessida ishtirok etish shakllaridan qat'i nazar, sud, uning subyektlari, ya'ni muayyan protsessual huquq va burchlarga ega bo'lgan shaxslar bo'lib ko'riladilar. Qonun (FPKning 33-moddasi) bu shaxslarni ishda ishtirok etuvchi shaxslar jumlasiga kiritadi.

Boshqa shaxslarning huquqlari va manfaatlarini himoya qilish uchun fuqarolik protsessida qatnashuvchi davlat boshqaruv idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va ayrim fuqarolar ish materiallari bilan tanishish, ulardan ko'chirmalar va nusxalar olish, rad etish to'g'risida arz qilish, dalillar keltirish, dalillarni tekshirishda ishtirok etish, ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, guvohlarga, ekspertlarga va mutaxassislarga savollar berish, iltimosnomalar taqdim etish, shuningdek ishda ishtirok etuvchi shaxslar uchun qonunda nazarda tutilgan boshqa protsessual harakatlar qilish huquqiga egadirlar. Ular ham ish yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarori, qaror va ajrimlar to'g'risida, protsessning boshqa subyektlari uchun qonunda nazarda tutilgan tartibda va muddatlarda shikoyat berish huquqiga egadirlar. Ammo bu vazifa davlat, jamiyat, fuqarolarning huquqlari buzilib qarorlar chiqarilgan hollarda, davlat boshqaruv organlari uchun faqat huquqgina bo'lib qolmasdan, balki ularning burchlari ham bo'lib ko'riladi.

Davlat boshqaruv organlari ishda ishtirok etish uchun protsessning har qanday bosqichida to sud qarori ijro etilgunga qadar jalb etilishlari mumkin. Ba'zi hollarda sud qarorining ijro etilishida ularning ishtirok etishlari, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 89-moddasida nazarda tutilgan hollarda (bolani ota-onasidan yoki boshqa shaxslardan olish haqidagi qarorning ijro etilishida) ishtirok etishlari albatta zarur deb topiladi.

Boshlangan protsessda ishtirok etishda davlat boshqaruv organlarining asosiy huquqi: nizoli ishining mazmuni bo'yicha xulosa berishdan iboratdir. Masalan, bolaning bir ota yoki onadan olinib, ikkinchi birining tarbiyasiga berish to'g'risidagi ishlarda vasiylik va homiylik organi, ota-onalardan qaysi biri bolaga yaxshi sharoitlar yaratishi va to'g'ri tarbiya berishni ta'minlashi mumkinligi va ulardan qaysi birining tarbiyasida bolaning qoldirilishi kerakligi to'g'risida xulosa beradilar. Davlat boshqaruv organi protsessda ishtirok etishga sud tomonidan jalb etilishiga ish yuzasidan xulosa berish bu arizachining huquqigagina bo'lmasdan, balki burchi bo'lib ham hisoblanadi.

Fuqarolik ishi yuzasidan xulosani muayyan mutaxassis ekspertlar ham beradilar. Ammo davlat boshqaruv organlari va kasaba uyushmalarining texnik inspektorlari tomonidan beriladigan xulosa va fikrlarni ekspertlar tomonidan beriladigan xulosa bilan almashtirish mumkin emas. Ekspert ishning hal qilinishidan manfaatdor bo'lmagan shaxs hisoblanadi. Davlat boshqaruv organlarining vakili yoki xodimlarning vakillik organlari esa ishda protsess ishtirokchisi sifatidan qatnashib, o'zining xizmat burchi tufayli ishning hal bo'lishiga, asosli va qonuniy qaror chiqarilishiga manfaatdor shaxs bo'lib ko'riladi. Bunday organlar o'z xulosasini berishda faqat faktlarga baho berish bilangina cheklanmaydilar. Ular sud majlisida tekshirilgan barcha ma'lumotlarga asoslanib, sudning qanday qarori ularning fikricha to'g'ri bo'lishi to'g'risida o'z mulohazalarini ham aytishlari lozim.

Sud ishini hal qilishda davlat boshqaruv organining yoki tashkilotning bergan fikriga qo'shilmasligi ham mumkin. Bunday fikr va mulohazalar sud tomonidan muhokama qilinadi, baholanadi va lozim bo'lsa e'tiborga olinadi.

Protsessda ishtirok etish uchun sud tomonidan jalb etilgan yoki o'z tashabbusi bilan protsessga kirishgan davlat boshqaruv organlarining vakillari sud majlisida taraflar va uchinchi shaxslardan so'ng so'zga chiqadilar.

Boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qilish yuzasidan ariza bilan murojaat etgan boshqaruv organlari va tashkilotlar hamda fuqarolarning protsessual huquqlari va burchlari hajmi ularning protsessdagi protsessual holatlariga muvofiq keladi. Ular ariza bilan sudga murojaat etishlari munosabati bilan ish yuzasidan taraf bo'lib ko'rilmasalar ham, o'zlarining talablarini asoslashlari lozim va shu munosabat bilan o'z manfaatlarini himoya qilish bo'yicha arz bilan murojaat etgan da'vogar kabi muayyan protsessual harakatlar qilishga, chunonchi, sud majlisida ish ma'ruza qilinganidan so'ng FPKning 196 – va 198-moddalariga muvofiq birinchi bo'lib bayonotlar berishga va muzokarada so'zlashga haqli bo'ladilar. Ular da'vogarlar qanday huquqlardan foydalansalar, shunday huquqlardan foydalanadilar. Faqat da'vo predmeti to'g'risida buyruq berish bilan bog'liq bo'lgan huquqlardangina va ish yuzasidan faqat taraflarga, ya'ni nizoli moddiy-huquqiy munosabatning subyekti bo'lgan shaxslarga tegishli huquqlardangina foydalana olmaydilar. Binobarin, da'vo qo'zg'atgan shaxs da'vodan voz kechish huquqiga ega bo'lsa ham, ammo uning bunday voz kechishi huquqiy oqibatlarni tug'dirmaydi. Demak, boshqa shaxslarning manfaatlarini va huquqlarini himoya qilish yuzasidan qo'zg'atilgan da'vodan voz kechishlari yoki o'zlarining arz qilgan da'vo talablarini o'zgartirishlari qonunda (FPKning 49-moddasida) to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilganidek, manfaati himoya qilinib, da'vo qo'zg'atilgan shaxsni suddan ishini mazmunan ko'rishni talab qilish huquqidan mahrum qilmaydi.

Boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qilishda davlat boshqaruv organlari, jamoat birlashmalari, tashkilotlar, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari va ayrim fuqarolar o'zaro kelishuv bitimlari tuza olmaydilar, ularga nisbatan qarshi da'volar ham qilinishi mumkin emas.

Fuqarolik protsessida davlat boshqaruv organlari va boshqa tashkilotlarning birovlarining manfaati yuzasidan ishtirok etishi instituti faqat demokratik asosda tuzilgan protsessual huquq uchungina xosdir.

Fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal qilinishida davlat organlari va tashkilotlarning ishtirok etishlariga yo'l qo'yilishi fuqarolik protsessual huquqining kelgusida yana ham demokratlashtirilishining namunasi bo'lib ko'riladi va fuqarolar, davlat hamda boshqa tashkilotlarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga egadirlar.

VIII bob. SUDDAGI VAKILLIK

1-§. Sudda vakillik qilish tushunchasi, asoslari va turlari

Fuqarolar va yuridik shaxslar fuqarolik ishlarini sudlarda aksariyat hollarda o'zlari bevosita yurgizadilar. Ammo ta'sir sabablarga ko'ra, chunonchi, kasallik, komandirovkada bo'lish, huquq normalaridan yetarli darajada xabardor bo'lmaslik, muomala layoqatiga ega bo'lmaslik va boshqa sabablar bilan da'vogar va javobgar shaxslar sud ishini yuritishni boshqa shaxsga (vakilga) topshirishlari mumkin.

Qonunda (FPKning 50-moddasida) ko'rsatilganidek, fuqarolar o'z ishlarini sudda shaxsan o'zlari yoki vakillari orqali yuritishlari mumkin. Fuqarolar sud ishida shaxsan qatnashib turib, vakilni ham ishga jalb etishga haqlidir.

Yuridik shaxslar, (tashkilot)ning sud ishlari o'z xabarlarini yoki vakillari tomonidan yuritiladi.

Sudda vakillik qilish uchun qonun fuqarolik huquqidagi vakillik kabi fuqarolarga va yuridik shaxslarga ularni tegishli huquq va burchlarni boshqa shaxs (vakillar)lar vositasida amalga oshirish imkonini beradi.

Qonunda fuqarolar va yuridik shaxslarning o'z ishlarini sudda vakillar orqali yuritish huquqi to'g'risida gapirilganda, bunday huquqdan taraflar (da'vogar va javobgarlar) bilan bir qatorda uchinchi shaxslarning ham foydalanishi mumkinligi nazarda tutiladi.

Shu tariqa qonun da'vogar va javobgarga, sherik da'vogarlar va sherik javobgarlarga, shuningdek, uchinchi shaxslarga fuqarolik protsessining ishtirokchilari bo'la turib, o'zlariga tegishli protsessual huquqlarni vakillari orqali amalga oshirish huquqiga ega bo'lishlarini va o'zlariga tegishli protsessual burchlarni vakillari orqali bajarishlari mumkinligini belgilaydi.

Vakillar yuqorida ko'rsatilgan shaxslar nomidan va ularning manfaatini ko'zlab sudda ish yuritish bilan bog'liq protsessual harakatlarni amalga oshiruvchi shaxslar bo'lib hisoblanadi.

Sudda vakillik qilish deb manfaatdor shaxsning topshirig'i bo'yicha yoki qonunda nazarda tutilgan barcha asoslarga ko'ra protsessual harakatlarni amalga oshirishga aytiladi.

Sudda vakillik qilish institutining ahamiyati fuqarolar va tashkilotlarning huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, xolislik haqiqatini belgilash, nizoning mazmuni yuzasidan to'g'ri qaror qabul qilishda sudga ko'maklashishdan iboratdir.

Qonun hamma sud instansiyalarida ko'riladigan fuqarolik ishlarida vakillarning qatnashishiga yo'l qo'yadi.

Ba'zan fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishida taraflarning shaxsan bayonot berishlari lozim deb topilgan hollarda, masalan, FPKning 261-moddasida ko'rsatilganidek, alimentlar undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud javobgarining sudga kelishini majburiy deb topganida vakilning bo'lishidan qat'iy nazar, fuqarolik ishida taraf bo'lib hisoblangan javobgar shaxs ham sudga chaqirilishi mumkin.

Sudda fuqarolik ishlarini vakillar orqali yuritish fuqarolik protsessual huquq nazariyasida sud himoyasida bo'lgan huquqni ta'minlash usullaridan biri bo'lib ko'riladi.

Kimlarning qanday asoslar va maqsadlarda sudda vakillik qilishlari mumkinligini quyidagilardan aniqlash mumkin:

1) korxona, muassasa, tashkilotlar, jamoa xo'jaliklari va boshqa kooperativ hamda jamoat tashkilotlarining o'z rahbariari, xodimlari shu korxona, muassasa va tashkilotlarning ishlari bo'yicha;

2) kasaba uyushmalarining vakllari xodimlarning, shuningdek, huquq va manfaatlarini himoya qilish kasaba uyushmalari tomonidan amalga oshiriladigan boshqa shaxslarning ishlari bo'yicha;

3) qonun, ustav yoki nizomda o'z a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish huquqi berilgan tashkilotlarning vakillari;

4) qonun, ustav yoki nizomda boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish huquqi berilgan tashkilotlarning vakillari;

5) advokatlar;

6) taraflar saylagan va ishni ko'rayotgan sud shu ish bo'yicha vakillik qilishga ruxsat etgan shaxslar;

7) ishtirokchilar (sharik da'vogarlariga yoki sharik javobgarlar)dan biri FPKning 41-moddaga ko'ra, boshqa ishtirokchilarning topshirig'i bo'yicha vakil bo'la oladilar.

Shu bilan birga qonun (FPKning 55-moddasi) kimlarning sudda vakil bo'la olmasliklarini ham belgilaydi. Bunday shaxslar, birinchidan, voyaga yetmagan, ya'ni yoshi o'n sakkizga to'lmagan shaxslar, ayrim hollarda O'zbekistonda qizlarga 16 yoshdan nikohga kirishga

ruxsat etilishi munosabati bilan ular o'z farzandlarining manfaatlari yuzasidan sudda vakillik qilishlari mumkin. Bu to'g'rida FPKda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatma bo'lmasa ham, lekin ularning bu huquqlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasining 2-qismi qoidasidan kelib chiqadi. Bu qonunda aytilishicha, voyaga yetmasdan avval qonunga muvofiq ravishda nikohga kirgan fuqarolar, nikohga kirishlari vaqtidan e'tiboran to'la hajmda muomalaga layoqatli bo'lib taniladilar;

Ikkinchidan, vasiy yoki homiylar nazoratida bo'lgan shaxslar, ya'ni bolalar va ruhiy kasallar;

Uchinchidan, sudyalari, prokurorlar, tergovchilar, surishtiruvchilar, ular qonuniy vakil (ota-onalar, farzandlikka olinganlar, vasiylar, homiylar) sifatida, shuningdek, tegishli sud, prokuratura, surishtiruv va tergov organining tegishli vakili sifatida qatnashgan hollar bundan mustasno ekanligi ko'rsatilgan.

Vakolat beruvchi bilan vakillik qiluvchi o'rtasidagi munosabatlar fuqarolik, oila, mehnat va ma'muriy-huquqiy me'yorlari bilan tartibga solinadi (masalan, FKning 129-141-moddalari, Oila kodeksining 173-193-moddalari, Ma'muriy javobgarlik kodeksining 295-297-moddalari).

Sudda vakillik turlari quyidagicha: qonuniy vakillik, ixtiyoriy (shartnomali) vakillik, kasaba uyushmalari va boshqa jamoat tashkilotlarining vakillari, yuridik shaxslarning vakilligi va ustavli vakillik bo'lishi mumkin.

1. Qonuniy vakillik. Muomalaga layoqatsiz yoki belgilangan tartibda muomalaga layoqati cheklangan deb tanilgan shaxslarning ishlari bo'yicha sudda ularning qonuniy vakillari ishtirok etadilar. Qonuniy vakillik bolalarga, farzand qilib olinganlarga nisbatan ota-onalari va farzand qilib olganlar bo'ladi. Bular maxsus tayinlanmasdan fuqarolik va Oila qonunchiligida belgilanganidek, o'z bolalariga va farzand qilib olgan bolalariga nisbatan vasiy va homiy bo'lib taniladilar. Agar bolalarning ota-onalari ota-onalik huquqidan mahrum etilgan bo'lsalar, bunday shaxslar bolalarga nisbatan vakil bo'la olmaydilar. Ular uchun vasiylik yoki homiylik organlari tomonidan tayinlangan shaxslar sudda vakillik qiladilar. Bunday shaxslar vasiylikda bo'lgan shaxslarga yaqin kishilar yoki buning uchun jamoat tashkiloti, kasaba uyushmasi va boshqa jamoat tashkilotlari tomonidan

tayin¹ an shaxslar, bular bo'lmagan holda esa boshqa begona kishilar¹ bo'lishi mumkin.

Qonuniy vakillikni vujudga kelishi uchun turli yuridik faktlar: qarindoshlik, farzandlikka olish, vasiy va homiy tayinlash asos bo'ladi.

Belgilangan tartibda vasiylar va homiylar barcha muassasalarda, jumladan, sud organlarida ham, maxsus vakolatnoma olmasdan vasiylikda bo'lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qiladilar.

Ona-onalar bolalarini farzandlikka olganlar muomalaga layoqatsiz shaxsning vakili sifatida sudda ishtirok etish uchun o'zlarining otanalik huquqlarini guvohlantiradigan hujjatlarni, masalan, bolasining tug'ilishi to'g'risidagi guvohnomani taqdim etishlari lozim.

Homiylik va vasiylik organlari tomonidan tayinlangan vasiy yoki homiylar muomalaga layoqatsizlarning yoki muomalaga layoqati cheklanganlarning manfaatlarini himoya qilish uchun o'zlarining homiy yoki vasiy sifatida tayinlanganliklari to'g'risidagi hujjatni sudga topshirishlari lozim.

Vasiylar (homiylar) muomalaga layoqatli shaxslar da'vogar, javobgar, uchinchi shaxslar qanday protsessual harakatlar qilishlari mumkin bo'lsa, xuddi shunday harakatlarni qila oladilar. Ammo da'voning asosi yoki predmeti to'g'risida buyruq berish, da'vo predmetini boshqalarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan protsessual harakatlarni qilish uchun vasiylik organlarining roziliklarini olishlari kerak.

FPKning 51-moddasida ko'rsatilishicha, belgilangan tartibda daraksiz yo'qolgan deb topilgan fuqaro ishtirok etishi lozim bo'lgan ish bo'yicha, uning vakili sifatida uning mulklarini qo'riqlash va boshqarish hamda shaxsiy huquqlarini va manfaatlarini himoya qilish uchun tayinlangan shaxs qatnashadi.

Qonuniy vakil FPKning 51-moddasida ko'rsatilgan ishlar bo'yicha sudda ish olib borishni vakil sifatida o'zi saylangan boshqa shaxsga (o'rinbosarga) topshirishga haqli.

2. Shartnomali bo'yicha (ixtiyoriy) vakillik. Taraflar tomonidan ixtiyoriy ravishda saylanib belgilanadigan vakillik sud amaliyotida ko'p uchraydi. Ixtiyoriy vakillik taraflarning va vakillik qiluvchining erklari bo'yicha belgilanib, ko'pincha topshiriq yoki mehnat shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Vafot etgan yoki o'lgan deb e'lon qilingan shaxsning vorisi qatnashishi lozim bo'lgan ish bo'yicha, agar meros mulki hech kim to-

monidan qabul qilib olinmagan bo'lsa, vorisning vakili sifatida meros mulkini saqlash va boshqarish uchun tayinlangan vasiy qatnashadi.

Shartnoma bo'yicha (ixtiyoriy) vakillikka binoan ishonch bildiruvchi o'z huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish bo'yicha sudda ish yuritishni boshqa shaxsga vakilga topshiradi.

Quyidagilar shartnoma bo'yicha (ixtiyoriy) vakil bo'la oladilar:

1) advokatlar;

2) taraflar, uchinchi shaxslar tomonidan tayilangan shaxslar;

3) birgalikda ishtirok etuvchilardan biri boshqa ishtirok etuvchilarning topshirig'i bo'yicha.

Ixtiyoriy vakil sifatida sudda aksariyat hollarda advokatlar qatnashadilar. Advokatlar hay'atining a'zolari vakolatlari bo'lsa, fuqarolar va tashkilotlarning manfaatlarini sudda himoya qiluvchi vakil bo'lib hisoblanadilar. Advokatlar taraflarning manfaatlarini himoya qiluvchi vakil bo'libgina qolmasdan, balki ishning haqiqiy holatlarini aniqlashda va uning to'g'ri hal qilinishida sudga ko'maklashib, odil sudlovni amalga oshirishda yordam ham beradilar. Advokatlarning faoliyati O'zbekiston Respublikasida Advokatura to'g'risida 1996-yil 27-dekabrda qonun; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 13-martdagi qarori bilan tasdiqlangan advokatlik byurolari, hay'atlari, firmalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyalarini berish tartibi to'g'risidagi Nizom; O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hay'ati va O'zbekiston advokatlar uyushmasi boshqaruvining 1997-yil 14-martidagi qo'shma qarori bilan tasdiqlangan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, viloyatlar, Toshkent shahri hokimliklari adliya boshqarmalari huzuridagi malaka komissiyalari to'g'risidagi Nizom hamda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Oliy malaka komissiyasi to'g'risidagi Nizom, O'zbekiston Respublikasi boshqa huquqiy me'yorlari mustaqil respublikamizda inson huquqlarini yanada himoya qilishga qaratilgan hujjatlardir.

«Advokatura to'g'risida»gi qonunda advokatlik faoliyatining asosiy tamoyillari belgilanishi bilan birga, advokatlarning mustaqilligi va daxlsizligini ta'minlash kafolatlari ham nazarda tutilgan.

Oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan, belgilangan tartibda malla imtihonini topshirib, litsenziya olgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi advokat bo'lishi mumkin.

3. Kasaba uyushmalari va boshqa jamoat tashkilotlarining vakilligi. Kasaba uyushmalarining vazifalaridan biri o'z a'zolarining huquq va qonuniy manfaatlarini sudda himoya qilishdan iborat bo'lganligi sababli kasaba uyushmalari sudda jamoatchilik asosida vakillik qiladilar.

Sudda kasaba uyushmasi vakilining taraflar yoinki uchinchi shaxslar vakili sifatida ishtirok etishi ixtiyoriy vakillikning bir turi bo'lib sanaladi.

Kasaba uyushmalari faqat uyushma a'zolarining ishlari bo'yichagina emas, balki mazkur tashkilotning hamma ishchi va xizmatchilari bo'yicha ham sudda vakillikni amalga oshirishlari mumkin. Kasaba uyushmalarining sudda mehnat masalalari hamda maishiy va madaniy masalalar bo'yicha xodimlarning manfaatlarini himoya qilishga bo'lgan huquqlari mehnat qonunchiligida ham nazarda tutilgan.

Sudda vakillik qilish kasaba uyushmalari yuridik konsultatsiyalarda xizmat qiluvchi yuristkonsultlar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Ijodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxslar: yozuvchilar, kompozitorlar, rassomlar va shu kabi boshqa uyushmalarning huzuridagi mualliflik huquqlarini himoya qilish boshqarmalariga yuklatilgan. "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi 1994-yil 6-may qonunining 40-moddasiga ko'ra, ixtirochilar va ratsionalizatorlarning avtorlik huquqlarini sudda himoya qilishni ularning jamiyatlari amalga oshiradilar. Ijodiy mehnat xodimlarining huquq va qonuniy manfaatlarini sudda himoya qilish uchun yuqorida ko'rsatilgan tashkilot tegishli topshiriqlar berishlari mumkin.

4. Yuridik shaxslarning vakilligi. Yuridik shaxslarning fuqarolik ishlarini sudda ularning qonun, ustav yoki Nizom bo'yicha berilgan vakolat doirasida harakat qiluvchi organlari yoki ularning vakillari yuritadi.

Yuridik shaxs organi sifatida ishda qatnashayotgan tashkilotlarning rahbarlari, o'zlarining xizmat lavozimlari yoki vakolatlarini tasdiqlaydigan hujjatlarni sudga taqdim etadilar. Tashkilotlar nomidan beriladigan ishonchnorma tashkilot rahbari tomonidan imzolaniib, imzo tashkilot muhri bilan tasdiqlanadi.

Tashkilotning rahbari sudga o'zlarining xizmat lavozimlarini tasdiqlaydigan hujjatlar taqdim etadilar.

Tashkilot rahbarining o'z muassasasi yoki korxonasining ishi bo'yicha bevosita shaxsan ishtirok etishini, shuningdek, hay'at organ a'zolaridan birining ishtirok etishini yuridik shaxs vakilining ishtirok etishi sifatida ko'rilishi mumkin emas.

Yuridik shaxslarning vakilligiga ko'ra protsessda yuridik shaxs organlarining erki bo'yicha ham ishtirok etishini faraz qiladi, ammo yuridik shaxslarning vakillik qilishlariga asos ko'pincha topshiriq shartnomasi bo'lmasdan, balki mehnat shartnomasi bo'ladi.

Aksariyat korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning xodimlari tarkibida yuristkonsultlar ham bo'ladi. Yuridik shaxslarning ishlari bo'yicha sudda vakillik qilish burchi ularga yuklatiladi. Ba'zi hollarda yuridik shaxs vakili topshiriq shartnomasi bo'yicha ham fuqarolik ishida ishtirok etishi mumkin. Bunday hollarda vakilga tegishli vakolat yuridik shaxs organi tomonidan berilgan bo'lishi kerak.

Protsessda yuridik shaxs vakilining ishtirok etishi sud majlisida tashkilot rahbarining ham bevosita ishtirok etishiga to'sqinlik qilmaydi.

5. Ustavli vakillik. Yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari kooperativ tashkilotlarning ustavlari bilan nazarda tutilgan ustavli vakillik deb ataladigan vakillik ham mavjud. Matlubot jamiyatlarining viloyat, respublika uyushmalarining Namunali ustavlarida belgilanishicha, matlubot jamiyatlari respublika uyushmasining pravleniyesi respublika matlubot jamiyatlari uyushmasining hamda matlubot koopyeratsiyasi tashkilotlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadlarida sud va xo'jalik sudlarida, shu jumladan, davlat, kooperativ va jamoat tashkilotlarida hamda korxonalarda olib boriladigan nizoli ishlar bo'yicha vakillik qilish mumkinligi ko'rsatilgan.

2-§. Sudda vakillik qiluvchining huquqlari (vakolatlari)

Sudda vakillik qiluvchi o'ziga qonun, ustav, nizomnoma va shartnoma bilan belgilangan huquqlarga egadir. Vakil vakolatnoma beruvchining manfaatlarini ko'zlab protsessual harakatlar qilish, ishning sudda ko'rilishida muayyan dalillarni keltirish, ularning tek-

shirilishini iltimos qilish, dalillarning baholanishi, faktlarning belgilanishi, muayyan huquqiy me'yorlarning tatbiq qilinishi to'g'risida o'z fikrini aytishga haqlidir.

Sudda vakillik qiluvchi ta'sir maxsus huquqlarni taraflar (da'vogar, javobgar, uchinchi shaxslar) tomonidan berilgan vakolatnomada ifoda etilgan bo'lsagina amalga oshira oladi.

Chunonchi, vakil FPKning 54-moddasi mazmunida anglashilishi-cha, sudda ish yuritish vakolatlari vakilga hamma protsessual harakatlarni vakolat beruvchi nomidan amalga oshirish huquqini beradi.

Shartnoma va ustav bo'yicha vakillik qiluvchilarning, arz qilingan talablardan butunlay yoki qisman voz kechish, ularning asosini yoki predmetini o'zgartirish, miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish, da'vogarning talablarini tan olish, kelishuv bitimi tuzish, vakolatlarni boshqa shaxsga o'tkazish (boshqa shaxsga ishonib topshirish), sudning hal qiluv qarori (ajrimi) ustidan shikoyat berish, ijro varaqasini undiruvga qaratish, da'vo taqdim etuvchiga tegishli deb qaror chiqarilgan mol-mulk yoki pulni olish vakolati to'g'risida har biri alohida vakolat beruvchi tomonidan topshirilgan vakolatnomada maxsus ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Vakilga beriladigan vakolatning rasmiylashtirilishi to'g'risida qoidalar FPKning 53-moddasida berilgan. Bu huquqiy me'yorlarda ko'rsatilishicha, vakilning vakolati qonunga muvofiq berilgan va rasmiylashtirilgan vakolatnomalarda (ishonchnomada) ifodalangan bo'lishi lozim.

Fuqarolar tomonidan beriladigan vakolatnomalar notarial tartibda tasdiqlanadi. Shuningdek, fuqarolar tomonidan beriladigan vakolatnomalar shu fuqaro yashab turgan hududdagi o'zini-o'zi boshqaradigan idoralar, fuqarolar ishlayotgan yoki o'qiyotgan muassasa, korxona yoki tashkilot, u yashayotgan uy-joy boshqarmasi, fuqarolar davolanayotgan shifoxona ma'muriyati tomonidan tasdiqlanishi; harbiy xizmatchi tomonidan beriladigan vakolatnoma esa tegishli harbiy qism qo'mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Qamoqdagi fuqarolar tomonidan beriladigan vakolatnoma tegishli qamoq joyining ma'muriyati tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek, FPKning 49-moddasi tartibida ishda qatnashuvchi shaxs nomidan vakolatnoma tegishli tashkilot boshlig'ining imzosi bilan beriladi.

Kasaba uyushmasining va boshqa jamoat tashkilotlarining vakillari (FPKning 53-moddasi) tegishli tashkilotlarning mazkur ish bo'yicha vakillikni amalga oshirish to'g'risidagi topshirig'ini guvohlantiruvchi hujjatni sudga taqdim etishlari kerak.

Sudda ish yuritish uchun taraflar vakilining vakolati quyidagi hujjatlar bilan tasdiqlangan bo'lishi lozim:

birinchidan, jamoat tashkilotlari vakillarining vakolati ularning xizmat lavozimini guvohlantiradigan hujjat bilan va sudda ish yuritishga vakolat bergan tegishli boshqaruv organining majlis bayonidan ko'chirma bilan;

~~ikkinchidan, korxona, muassasa va tashkilot xodimlarining vakolati korxona, muassasa va tashkilotlar nomidan berilgan vakolatnoma bilan;~~

uchinchidan, fuqarolarning vakolati vakolat beruvchining bergan vakolatnomasi yoki sud bayoniga kiritilgan og'zaki ariza bilan;

to'rtinchidan, advokatning vakolati yuridik maslahatxona tomonidan berilgan order bilan guvohlantiriladi.

Taraflarning erki ifoda etilgan vakolatnoma sudda og'zaki ravishda berilib, sud bayonida ifodalangan bo'lishi lozim.

Kasaba uyushmalarining vakillari kasaba uyushmalari tashkilotlari bergan vakolatnoma asosida harakat qiladilar. Ularning vakillari xodimlarning ishlari bo'yicha, manfaatdor shaxslardan maxsus vakolatnoma olmasdan hamma protsessual harakatlarni bajarishga haqlidirlar.

Ammo FPKning 54-moddasida ko'zda tutilgan harakatlarni o'zlariga berilgan vakolatnomada maxsus ko'rsatilgan bo'lsagina amalga oshira oladilar.

3-§. Shartnoma bo'yicha (ixtiyoriy) vakillik

Fuqarolarning va tashkilotlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishda yuqorida bayon etilganidek manfaatdor shaxslar qandaydir sabablarga ko'ra sudda ishtirok eta olmasalar ularning nomidan boshqa shaxslarning qatnashishlari mumkinligi ko'rsatib o'tilgan edi.

Ixtiyoriy vakil (shartnomali vakillik) sifatida sudlarda aksariyat hollarda advokatlar qatnashadilar.

Advokatura va uning vazifalari haqida qonunda atroflicha ta'rif berilgan bo'lib, bunga ko'ra Advokatura huquqiy institut bo'lib, u advokatlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar hamda xususiy advokatlik amaliyoti bilan shug'ullanuvchi ayrim shaxslarning mustaqil, ko'ngilli, kasbiy birlashmalarini o'z ichiga oladi. Advokatura O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, ajnabiy fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga yuridik yordam ko'rsatadi.

Yuqoridagi huquqiy me'yorga asosan, advokatura hay'at a'zolari fuqarolik, xo'jalik, jinoiy ishlari bo'yicha tuzilgan shartnoma asosida manfaatdor shaxslarning huquqlarini himoya qiladilar.

Amaldagi O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi 1996-yil 27-dekabrda Qonunida va shu asosda qabul qilingan huquqiy hujjatlarda advokatlarni ma'muriy, mehnat, xo'jalik nizo'larida ham ishtirok etishi kabi keng moddiy va protsessual huquqlardan foydalanish huquqi berilgan. Shu bilan bir qatorda advokatlarga nisbatan bir qator talablar ham belgilangan.

Advokat bo'lish uchun oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan va belgilangan tartibda advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani olgan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi O'zbekiston Respublikasida advokat bo'lishi mumkin. Advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani olish uchun shaxs malaka imtihonini topshirishi shart.

Advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziya Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, viloyatlar, Toshkent shahar hokimliklarida adliya boshqarmalari tomonidan tegishli malaka komissiyalarining qarorlariga asosan beriladi.

Belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan shaxslar, shuningdek, sudlanganligi bekor qilinmagan yoki olib tashlanmagan shaxslarning advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilgan.

Qonunga asosan advokatura o'z faoliyatini qonunning ustunligi, mustaqil va boshqa protsessual qonunlarda belgilangan demokratik tamoyillar asosida amalga oshiradilar.

"Advokatura to'g'risida"gi qonunning yangi jihatlaridan biri shundaki, advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani belgilangan tartibda olgan shaxs o'z advokatlik byurosini ochib, yakka tartibda faoliyat ko'rsatishga hamda ixtiyoriylik asosida

boshqa advokatlar bilan hay'atlar va firmalar tuzishga haqlidirlar va ular tegishli qoidalariga rioya qilgan hollrdagina haqqiy hisoblanadi.

Advokatlar vakolat beruvchi shaxslarning topshirig'iga muvofiq ularning huquqlarini himoya qilish uchun huquqiy masalar bo'yicha maslahatlar va tushuntirishlar, qonun hujjatlari yuzasidan og'zaki va yozma ma'lumotlar beradi;

huquqiy xususiyatdagi arizalar, shikoyatlar va boshqa hujjatlarni tuzadi;

fuqarolik ishlari hamda ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud, boshqa davlat organlarida, jismoniy va yuridik shaxslar oldida vakillikni amalga oshiradi;

jinoyiy ishlar bo'yicha dastlabki tyergovda va sud, himoyachi, jabrlanuvchining vakili, fuqaroviy javobgar sifatida ishtirok etadi;

tadbirkorlik faolyatiga yuridik xizmat ko'rsatadi.

Advokatlar yuridik yordam so'rab murojaat etgan shaxslarga nisbatan qarindoshlik munosabatlarda bo'lsalar yoki ish yuzasidan bevosita yoki bilvosita manfaatdor bo'lsalar va h.k. yuridik yordam ko'rsatish to'g'risidagi ishlardan voz kechishlari lozim.

Advokat fuqarolik, jinoyat protsessual kodekslarda hamda advokatura to'g'risidagi qonun talablari asosida ish tutishlari lozim. Agar advokat manfaatlarini himoya qilish topshirig'i olgan shaxs tomonidan maxsus ko'rsatmasi bo'lmagan hollarda berilgan vakolatdan shu shaxsning zarariga foydalanishga hamda gumon qilinuvchini, ayblanuvchini, sudlanuvchini himoya qilishdan bosh tortishga haqli emas.

Advokatura to'g'risidagi qonunning yana muhim jihatlardan biri shundaki, bunga ko'ra advokat bilan mijozlar o'rtasidagi ishga oid munosabatlarning sir saqlanishiga qaratilgan huquqiy me'yordir. Advokatlik siri jumlasiga mijoz advokatdan yordam so'rab murojaat etganligining o'zi, mijoz yordam so'rab murojaat etgan masalalar, advokatdan mijoz olgan maslahatlar, nasihatlar va tushuntirishlarning mohiyati, advokatning mijoz bilan o'tkazgan suhbatida to'xtab o'tilgan barcha masalalar kiradi.

Amaldagi fuqarolik protsessual kodeksiga asosan advokat sud, davlat vakil bo'lishi munosabati bilan u fuqarolik ishlarini sud, davlat vakil bo'lishi ishda ishtirok etuvchi shaxs qatoriga kiritildi. Bu qonunga ko'ra ishda ishtirok etuvchi shaxslar qatoriga kiradi.

Taraflar, uchinchi shaxslar, ularning vakillari. protsessda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan prokuror, davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb tan olinadi.

«Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida»gi 1998-yil 25-dekabrda qonunga asosan: «Advokat taraf sifatida, sud ishlarini yuritishning hamma bosqichida protsessning barcha ishtirokchilari bilan teng huquqlarga ega» ekanligi yuqoridagi huquqiy me'yorni bir muncha oydinlashtirdi. Yuqorida bayon qilinganidek, advokat ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida qonunda ko'rsatilgan barcha protsessual huquqlaridan foydalanadi va ko'rsatilgan majburiyatlarni bajaradi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar ish materiallari bilan tanishish, ulardan ko'chirma olish, nusxalar ko'chirish, rad etish to'g'risida arz qilish, dalillar taqdim etish, dalillarni tekshirishda ishtirok etish, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashayotgan shaxslarga savollar berish, arz qilish, iltimosnomalar taqdim etish, sudda og'zaki va yozma tushuntirishlar berish, ishni sudda ko'rish davomida tug'iladigan hamma masalalar bo'yicha o'zlarining vajlarini bayon qilish, boshqa shaxslarning arzlari, iltimosnomalari, vajlariga qarshi e'tirozlar bildirish, sudning hal qiluv qarori, ajrimi va qarori ustidan shikoyat qilish, sud chiqargan hal qiluv qarori, ajrim va qarorning majburiy ijrosini talab qilish, sud ijrosining harakatlari vaqtida hozir bo'lish va o'z huquqlarini amalga oshirish huquqiga egadirlar. Biroq vakolat beruvchi shaxs advokat, ya'ni shartnoma va ustav bo'yicha vakillik qiluvchining arz qilingan talablardan butunlay yoki qisman voz kechish, ularning asosini yoki predmetini o'zgartirish, miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish, da'voning talablarini tan olish, kelishuv bitimi tuzish, vakolatlarni boshqa shaxsga o'tkazish (boshqa shaxsga ishonib topshirish), sudning hal qiluv qarori (ajrimi) ustidan shikoyat berish, ijro varaqasini undiruvga qaratish, da'vo taqdim etuvchiga tegishli deb qaror chiqarilgan mulk yoki pulni olish vakolati to'g'risida har biri haqida alohida holda vakolat beruvchi tomonidan topshirilgan vakolatnoma maxsus izoh berilishi kerak.

Demak, shartnoma asosida vakillik qiluvchi advokat vakolat beruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning bergan topshiriqlaridan tash-

qari boshqa harakatlarni bajarishiga haqli emasligi va lozim hollarda vakilni bajaradigan harakatlari vakolatnomada o'z aksini topgan bo'lishi talab etiladi.

Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokaturaning ijtimoiy himoyasi to'g'risidagi qonunda advokatning mustaqilligini ta'minlash, uning daxlsizligini, advokatlik faoliyatiga aralashmaslik, ularning ijtimoiy himoya choralari va boshqa masalalar o'z ifodasini topgan.

IX bob. SUD XARAJATLARI VA JARIMALARI

1-§. Fuqarolik protsessida sud xarajatlari tushunchasi va turlari

Fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishda davlat tomonidan sarflanadigan mablag'larning muayyan qismi ishda manfaatdor bo'lgan shaxslar tomonidan to'lanadi. Qonun bu shaxslarga (fuqarolar va tashkilotlarga) sudlarda fuqarolik ishlarini yuritish yuzasidan qilinadigan sud xarajatlarini – davlat boji va ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlarni qoplashni yuklaydi.

Sud xarajatlarining bir qismini davlat boji tashkil etadi. Bu bojlar sudlar tomonidan fuqarolik ishining yurgizilishi munosabati bilan qilinadigan xarajatlar uchun olinadigan haqdır.

Davlat bojining miqdori qonun bilan belgilangan bo'lib,¹ qoida bo'yicha da'vo qiymati, ya'ni da'vogarning mulkiy manfaatining pul bilan ifodalangan summasi miqdoriga bog'liq bo'ladi. Sud orqali talab qilinadigan pul yoki mulk qiymati qancha ko'p bo'lsa, olinadigan davlat boji ham shunga yarasha oshiqroq belgilanadi (FPKning 105-moddasi).

Ishning sudda ko'rilishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning ikkinchi qismini sud chiqimlari tashkil qiladi. FPKning 109-moddasida belgilanganidek, ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlar: guvohlarga va ekspertlarga to'lanadigan summalar, ish uchun ahamiyatli bo'lgan joyning sud tomonidan borib ko'rilishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan, FPKning 140-moddasida ko'rsatilgan hollarda javobgarni, chunonchi, aliment to'lashdan yoki birovga yetkazilgan zarar haqini to'lashdan qochgan shaxsni qidirish uchun qilingan xarajatlardan va sudning hal qiluv qarorini ijro etish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan iborat bo'ladi.

Ishda manfaatdor bo'lgan shaxslar tomonidan sud xarajatlari to'latilishining ahamiyati davlat uchun mablag' olishda emas, balki taraflarning o'zlarining fuqarolik huquqiy burchlarini ixtiyoriy ravishda bajarishga rag'batlantirish va asossiz nizolarning qo'zg'atilishiga yo'l qo'ymaslikdir.

¹ Qarang: Davlat boji to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari, 7-son, -T.: «Adolat», 1993.

Sudda fuqarolik ishining yuritilishi munosabat bilan taraflarning qiladigan sud xarajatlari ularning shaxsiy va mulkiy huquqlarining hamda qonuniy manfaatlarining himoya qilinishi uchun sudga murojaat qilishlariga hech qanday to'sqinlik qilmaydi. Bunga fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishiga to'lanadigan davlat bojining oz miqdorda olinishi, ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlarni minimal miqdorda belgilash, to'langan boj va chiqimlar sudda hal qilingan nizoda haqli bo'lgan tarafga qaytarilishi, qator ishlar bo'yicha da'vogarlar davlat boji va ishni yuritish chiqimlarini to'lashdan butunlay yoki qisman ozod qilinishi bilan erishiladi.

2-§. Davlat boji

Davlat boji sud muassasalariga beriladigan da'vo arizalari, organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlar, alohida tartibda ko'riladigan ishlar bo'yicha arizalar, sudlarning hal qiluv qarorlari ustidan apellyatsiya, kassatsiya tartibida shikoyatlar va nazorat tartibida protestlar keltirish to'g'risida arizalar berganlik uchun, shuningdek, sud muassasalari tomonidan qog'ozlar va hujjatlarning nusxalari berilganligi uchun undiriladi.

Davlat bojining miqdori va uning to'lanishi tartibi «Davlat boji to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabr qonuni va shu asosda Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 3-noyabrda 533-sonli «Davlat boji stavkalari to'g'risida»gi va unga kiritilgan o'zgarishlar haqidagi qarori; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 11-oktabrdagi 358-sonli qarori; Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan 1993-yil 8-iyunda tasdiqlangan «Davlat boji to'g'risida»gi yo'riqnomasi; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Fuqarolik ishlari bo'yicha sud xarajatlarini va jinoyat ishlari yuzasidan sud chiqimlarini undirish amaliyoti to'g'risida»gi 1996-yil 20-dekabr qarori hamda FPKning 103-121-moddalari bilan belgilangan¹. Davlat boji fuqarolardan ham, korxonalar, muassasalar, tashkilotlardan ham olinadi.

¹ Qarang: Davlat boji to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari, 7-son, T., «Adolat», 1993-yil. 82-93-betlar; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. Toshkent., 1995-yil, 1-2 sonlari, 34-bet; Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1997-yil 3-son 35-bet; O'sha joyda. 1997-yil, 1-2 sonlari 51-bet.

Davlat boji oddiy, ya'ni qat'i stavkalarda, so'm va tiyinlar bilan hisoblab olinadigan bojga va proporsional bojga, ya'ni da'vo qiymati (summasi)ga nisbatan foiz bilan hisoblab undiriladigan bojga bo'linadi.

Davlat boji dastlabki va muqobil da'vo arizalari beruvchilardan, mustaqil da'vo talablari bilan sudga murojaat qiluvchi uchinchi shaxslardan, shuningdek, alohida tartibida ko'riladigan ishlar to'g'risida ariza beruvchilardan hamda apellyatsiya, kassatsiya shikoyatlari va nazorat tartibida protestlar keltirish to'g'risidagi ariza beruvchilardan olinadi. Xususiy shikoyatlar berilishida boj undirilmaydi, shuningdek, sudlar tomonidan hujjatlarning ko'chirma nusxalari berilganligi uchun ham belgilangan tartibda boj undiriladi.

Bulardan tashqari, yuqorida aytilganidek, davlat boji taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimoslari bo'yicha ishda bo'lgan qog'ozlar va hujjatlarning nusxalarini olishda undiriladi.

Boj sud tomonidan hal qiluv qarori, hukmlar va ajrimlarning nusxalarini takror berganlik uchun ham olinadi.

Dastlabki da'vogarning roziligi bo'yicha uning boshqa shaxs bilan sud tomonidan almashtirilganida bu shaxs ham umumiy asoslarda boj to'lashi lozim bo'ladi. Bunday hollarda dastlabki da'vogar tomonidan to'langan boj qaytarilmaydi.

Davlat boji davlat banki muassasasiga yoki jamg'arma bankidagi yoxud benaqd hisob-kitob qilish yo'li bilan to'lanadi va bu haqdagi kvitansiya sudga topshiriladi. Fuqarolar tomonidan sotib olingan davlat bojini markalari qaytib olinmaydi.

Boj markalari ariza yoki shikoyatga yopishtiriladi va mansabdor shaxsning imzosi bilan to'lanishi sanasi ko'rsatilib bekor qilinadi.

FPKning 108-moddasiga va davlat boji to'g'risidagi yuqorida keltirilgan qonun hujjatlariga muvofiq davlat boji da'vogarga quyidagi hollarda qaytariladi. Amaldagi qonun bo'yicha talab qilinganidan ko'p miqdorda boj to'langan bo'lsa; ariza (shikoyat)ni qabul qilish rad etilsa; FPKning 154-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha arizasi da'vogarga qaytarib berilsa; FPKning 100-moddasi 1-3-bandi-da nazarda tutilgan asoslarga ko'ra ish sudga taalluqli bo'lmaganligi sababli ishni yuritish tugatilgan bo'lsa, ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilganligi sababli (FPKning 97-moddasi 1-bandi) ko'rilmay qoldirilsa qaytariladi. Bulardan tashqari davlat bojini qay-

tarish boʻyicha toʻgʻrisidagi qonunning 6-moddasida nazarda tutilgan hollarda ham qaytariladi.

Davlat boʻyi pul budjetga oʻtkazilgan kundan boshlab bir yillik muddat oʻtmaganidan uni qaytarish haqida sudga ariza berilgan taqdirda gina qaytariladi.

Davlat boʻjining miqdori uning qiymati summasiga qarab belgilanadi. Davlatning bahosi (FPKning 105-moddasida) quyidagicha belgilanadi:

1) pul undirish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha – undiriladigan summaga qarab;

2) mulk talab qilish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha – davolaniyotgan mulkning qiymatiga qarab;

3) bir qancha mustaqil talablardan iborat davolar boʻyicha hamma talablarning umumiy summasiga qarab;

4) aliment undirish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha – bir yillik toʻlovlarning yigʻindisiga qarab;

5) muddatli toʻlovlar va pul berish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha toʻlovlarning yoki beriladigan pullarning yigʻindisiga qarab, lekin koʻpi bilan uch yillik yigʻindisiga qarab;

6) muddatsiz yoki umrbod toʻlovlar va pul berish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha – toʻlovlarning yoki pullarning uch yil ichidagi yigʻindisiga qarab;

7) toʻlovlarni yoki pul berishni kamaytirish yoxud koʻpaytirish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha – toʻlovlar yoki beriladigan pullar kamaytiriladigan yoki koʻpaytiriladigan summaga, lekin koʻpi bilan bir yillik summaga qarab;

8) toʻlovlarni yoki pul berishni toʻxtatish toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha qolgan toʻlovlar yoki pullar yigʻindisiga, lekin koʻpi bilan bir yillik yigʻindisiga qarab;

9) mulk ijarasi shartnomasini muddatidan ilgari bekor qilish haqidagi davolar boʻyicha shartnoma amal qilishining qolgan muddatida mulkdan foydalanish uchun toʻlanadigan toʻlovlarning, lekin koʻpi bilan uch yil ichidagi toʻlovlarning yigʻindisiga qarab;

10) xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga tegishli imoratlarga egalik huquqi toʻgʻrisidagi davolar boʻyicha imoratning haqiqiy qiymatiga qarab, lekin bu miqdor inventarizatsiya bahosidan, inventarizatsiya bahosi boʻlmaganida esa majburiy sugʻurta bahosidan kam

bo'lmashligi kerak, tashkilotlarga qarashli imoratlarga doir da'volar bo'yicha esa imoratlarning haqiqiy bahosidan kam bo'lmashligi kerak.

Da'voning bahosi da'vogar tomonidan ko'rsatiladi, da'vogar ko'rsatgan qiymat da'vo qiliniyotgan narsaning haqiqiy qiymatiga muvofiq bo'lmasa, da'voning bahosini sudya belgilaydi.

Da'voni qo'zg'atgan paytda uning qiymatini belgilash qiyin bo'lsa, davlat bojining miqdorini sudya taxminan belgilaydi va keyinchalik ishni hal qilish vaqtida sud belgilangan bahoga muvofiq bojning kam qismi undiriladi, ortiqcha olingan qismi esa qaytariladi (FPKning 106-moddasi).

Da'vo talablari oshirilganda bojning yetishmagan summasi da'vo qiymatining oshirilishi miqdoriga qarab qo'shimcha to'lanadi.

Davlat bojining miqdori FPKning 105-moddasi va «Davlat boji stavkalari to'g'risida»gi Vazirlar Mahkamasining yuqorida keltirilgan qarori bilan belgilanadi.¹

3-§. Ishning sudda ko'rilishi bilan bog'liq chiqimlar

Qonunda ko'rsatilganidek, ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlar: guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlarga to'lanishi lozim bo'lgan summalar, joyga borib ko'zdan kechirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari, alimentlar va zarur hagni undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha javobgarni qidirish uchun qilingan hamda sudning hal qiluv qarorini ijo etish bilan bog'liq xarajatlardan iborat bo'ladi (FPKning 109-moddasi).

Guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar va tarjimonlarga tegishli bo'lgan summalar, ular o'z vazifalarini bajarib bo'lganlaridan so'ng, xarajatlar taraflardan undirib olinishidan qat'i nazar, sud tomonidan to'lanadi (FPKning 112-moddasi).

Mehnat munosabatlarida bo'lgan xodimni sudda guvoh sifatida chaqirilganida sudga kelishi munosabati bilan ishda bo'lmagan vaqti uchun ish joyidagi o'rtacha ish haqi saqlanadi.

Xodimlarga mansub bo'lmagan guvohlar ishdan yoki odatdagi mashg'ulotlardan qoldirilganliklari haq olishga haqlidirlar. Bunday hollarda to'lanadigan pulning miqdorini sud belgilaydi, lekin bu haqda

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. -T.: 1995 yil, 1-2-sonlar, 34-bet.

mazkur joydagi tegishli malakali xodimning o'rtacha ish haqidan ortiq bo'lmasligi kerak.

FPKning 113-moddasiga muvofiq guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar va tarjimonlarga to'lanadigan pulni yoki joyini borib ko'zdan kechirish xarajatlari uchun zarur bo'lgan pulni tegishli iltimos qilgan taraf oldindan to'lab qo'yadi. Agar mazkur iltimos ikki taraf tomonidan qilingan bo'lsa yoki guvohlarni, ekspertlarni, mutaxassislarni va tarjimonlarni chaqirish, joyiga borib ko'zdan kechirish sudning tashabbusi bilan bajarilsa, buning uchun kerakli summani taraflar baravar to'laydilar. Bu qonunlarda ko'rsatilgan summalar sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilingan tarafdin undirilmaydi.

4-8. Sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilish

Sud idoralarida ko'riladigan fuqarolik ishlari bo'yicha hamma hollarda ham sud xarajatlari undirilavermaydi.

Mustaqil respublikamiz qonunlarining insonparvarlik ruhida tuzilganligi sud xarajatlariga oid huquqiy normalarda ham o'z ifodasini topadi. Qonunga binoan sud yoki sudya taraflarning mulkiy ahvollariga qarab, taraflarning biri yoki har ikkalasidan ham davlat daromadiga undiriladigan sud xarajatlarini to'lashni kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib to'lashga yo'l qo'yishi, shuningdek, bu xarajatlarning miqdorini kamaytirishi yoxud bu xarajatlarni to'lashdan butunlay ozod qilinishi mumkin.¹

Bu haqda FPKning 110-111-moddalariga va «Davlat boji to'g'risida»gi yuqorida ko'rsatilgan qonunning 4-moddasida ayrim davlat budjetida turgan muassasalar, tashkilotlar ham davlat bojini to'lashdan ozod qilinishi mumkinligi o'z ifodasini topgan.

Ushbu darslikni o'zlashtirishga yengillik tug'dirish maqsadida boj to'g'risidagi yuqoridagi qonunda kimlarga imtiyoz berilganligini aniq ko'rsatishni lozim topdik. Masalan:

a) da'vogarlar ish haqini undirib olish to'g'risidagi da'volar va mehnat huquqlari munosabatlaridan kelib chiqadigan boshqa talablar yuzasidan;

¹ Qarang: "Davlat boji to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari, 7-son, -T.: Adolat, 1993. 82-93-betlar.

b) da'vogarlar mualliflik huquqlaridan kelib chiqadigan da'volar-dan, shuningdek, yangilik ochish, ixtiro qilish, ratsionalizatorlik taklif-lari va sanoat namunalari-ga bo'lgan huquqlari to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

v) da'vogarlar mayib bo'lishidan yoki sog'liqqa yetkazilgan boshqa shkastlanishlardan, shuningdek boquvchisiz o'limidan kelib chiqqan zararlarni qoplash to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

g) da'vogarlar alimet undirish to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

d) da'vogarlar qonunga zid tarzda mahkum etish, jinoiy javob-garlikka tortish, ma'muriy jazo solish orqali fuqarolarga yetkazilgan zararni to'lash bilan bog'liq nizolar yuzasidan;

e) ijtimoiy sugurta idoralari va ijtimoiy ta'minot idoralari jabr-lanuvchiga yoki oila a'zolariga zarar yetkazuvchidan yetkazilgan za-rarni pensiya yoki nafaqa tarzida undirish to'g'risidagi regress da'vo-lar yuzasidan;

j) ijtimoiy ta'minot idoralari-zarar yetkazuvchidan benzinga ke-tadigan xarajatlarning tovon puli, ta'minlash, avtomoto/transport vosi-talariga texnik xizmat ko'rsatish va ularning ehtiyoj qismlari, nogiron-larni avtomototransport vositalarini haydashga o'rgatishga ketgan xa-rajatlarning summalarini undirish to'g'risidagi regress da'volar yuza-sidan, shuningdek, noto'g'ri to'langan pensiya va nafaqa summalarini undirib olish to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

z) da'vogar shikoyat tufayli yetkazilgan moddiy zararni qoplash to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

i) shaxslar mol-mulkni bo'lish bilan bog'liq bo'lmagan, nikohni bekor qilish to'g'risidagi ishlar bo'yicha kassatsionlardan;

k) yuridik va jismoniy shaxslar-jinoiy ishlar va alimentlarni undirish to'g'risidagi ishlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni ularga berganlik uchun;

l) O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi va uning mahalliy idoralari-ko'chib boruvchilarga nisbatan ko'chib borish joyiga borma-ganliklari uchun yoki ko'chib borgan joylarini o'z holicha tark etgan-liklari uchun, ko'chib borish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni qoplash to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

m) hunar-texnika ta'lim tizimining bilim yurtlari o'quv dargoh-larini o'z holicha tashlab ketgan yoki ulardan haydalgan o'quvchilarni ta'minlashga davlat tomonidan sarf qilingan xarajatlarni undirish to'-g'risidagi da'volar yuzasidan;

n) O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, uning idoralari O'zbekiston Respublikasi hududida amal qilinayotgan suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida davlatga yetkazilgan zararni qoplash uchun mablag'larni davlat foydasiga undirish to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

o) shaxslar jinoyat tufayli yetkazilgan moddiy zararni undirib olish to'g'ri ekanligi bahslashilayotgan jinoiy ishlar yuzasidan kassatsion shikoyatlar;

p) qonunda nazarda tutilgan hollarda boshqa shaxslarning qonun bilan muhofaza qilinadigan huquqlari va manfaatlarini himoya qilib ~~sudga ariza bilan murojaat etgan yuridik va jismoniy shaxslar;~~

r) da'vogarlar o'rmon xo'jaligi daromadni undirish to'g'risidagi ishlar yuzasidan, jismoniy shaxslar mulki bo'lgan uy-joylarni, dala-hovlilarni va boshqa mulklarni mahalla o'zini-o'zi boshqarish idoralari fondiga bepul olib qo'yish to'g'risidagi ishlar yuzasidan, shuningdek, jismoniy shaxslardan ularga tegishli bo'lgan tarixiy, badiiy va boshqa jihatdan jamiyat uchun ahamiyatga ega bo'lgan mol-mulkni olib qo'yish to'g'risidagi ishlar yuzasidan jismoniy shaxslar bu mulkka xo'jasizlarcha munosabatda bo'lgan hollarda;

s) O'zbekiston Respublikasi moliya va soliq idoralari barcha ishlar va hujjatlar yuzasidan, shuningdek, alohida ishlar bo'yicha sudga ariza berganlik uchun;

t) O'zbekiston Respublikasi davlat sug'urta idoralari majburiy sug'urta qilish operatsiyalari bilan bog'liq ishlar yuzasidan;

u) da'vogar O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari alimientlar va boshqa to'lovlar to'lashdan qochib yurgan shaxslarni qidirish uchun qilingan harakatlarni undirish to'g'risidagi ishlar yuzasidan;

f) yuridik va jismoniy shaxslar sudning ishni to'xtatish yoki uni qarab chiqishni qoldirish to'g'risidagi qaror ijrosini kechiktirish yoki cho'zish, ijro usuli va tartibini o'zgartirish to'g'risidagi, da'voni qondirish yoki uni boshqasini qondirish bilan almashtirish to'g'risidagi ajrimlarni bekor qilish haqidagi arizalar, yangi ochilgan holatlar munosabati bilan sudlov qarorini, ajrimni yoki qarorni qayta ko'rib chiqish to'g'risidagi arizalar, sud tomonidan (bekor qilingan ariza) belgilangan jarimalarni bekor qilish yoki kamaytirish to'g'risidagi, o'tkazib yuborilgan muddatni tiklash to'g'risidagi arizalar, sud ijrosining xatti-

harakatlari ustidan shikoyatlar, sudlarning jarimani bekor qilish va kamaytirishni rad etish to'g'risidagi ajrimi ustidan xususiy shikoyatlar hamda sud ajrimi ustidan boshqa xususiy shikoyatlar;

x) prokuratura idoralari yuridik va jismoniy shaxslar foydasini ko'zlab qilinadigan da'volar yuzasidan;

s) nogironlar jamoat tashkilotlari, ularning muassasalari, o'quv ishlab chiqarish korxonalari va birlashmalari hamma da'volar yuzasidan;

ch) O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning joylardagi idoralari baliqchilik va baliq zahiralarini muhofaza qilish qoidalarini buzish munosabatlari bilan baliq xo'jaligiga; atrof-muhitni ifloslantirish va tabiiy resuslardan oqilona foydalanmaslik oqibatida ovchilik xo'jaligiga va davlat ovchilik fondiga yetkazilgan zarar o'rnatish to'g'risidagi da'volar yuzasidan;

sh) O'zbekiston Respublikasi Nafaqa jamg'armasi va uning joylardagi idoralari jismoniy shaxslardan majburiy to'lovlarni undirish to'g'risidagi da'volar yuzasidan kelib chiqadigan ishlar yuzasidan umumiy sudlar bo'yicha to'lashdan ozod qilinadilar.

Da'vogarning talablari sud tomonidan qanoatlantirganida, u fuqarolik ishining yuritilishi tufayli qilgan xarajatlarning to'lanishini talab qilishga haqli. Bunday xarajatlar javobgarning da'vogar oldidagi majburiyatlarni ixtiyoriy ravishda bajarmagani uchun va shu tufayli da'vogar muayyan sud xarajatlarini qilishga majbur bo'lganligi uchun bu xarajatlar javobgar hisobidan undirilishi lozim bo'ladi. Xuddi shuningdek javobgar ham, agar da'vogarning unga nisbatan qilgan da'vo talablari rad qilinsa, ish yuzasidan qilgan xarajatlarning da'vogar tomonidan o'ziga to'lashini talab qila oladi.

FPKning 116-117-moddalari mazmuniga ko'ra, sud xarajatlari (davlat boji va sud chiqimlari) sud ajrimi bo'yicha quyidagicha yo'sinda taqsimlanadi:

Hal qiluv qarori qaysi tarafning foydasiga chiqarilgan bo'lsa, sud shu tarafga ikkinchi tarafdan, garchi bu taraf davlat daromadiga tushadigan sud xarajatlarini to'lashdan ozod etilgan bo'lsa-da ish bo'yicha qilingan hamma xarajatlarni undirib beradi.

Agar arz qilingan talablar qisman qanoatlantirilgan bo'lib, ushbu moddada ko'rsatilgan summalar javobgarlar da'vogarga talablarning sud qanoatlantirgan qismiga mutanosib ravishda, javobgarga esa

da'vogar dan u arz qilgan talablarning rad etilgan qismiga mutanosib ravishda undirib beriladi. Ushbu moddada bayon qilingan qoidalar kassatsiya shikoyati va nazorat tartibida protest keltirishi so'rab ariza berganda taraflar to'lagan davlat bojiga ham taalluqlidir.

Agar yuqori turuvchi sud ishni yangidan ko'rib chiqish uchun yubormay, chiqarilgan hal qiluv qarorini o'zgartirsa yoki yangi hal qiluv qarori chiqarsa, u sud xarajatlari taqsimotini ham tegishlicha o'zgartiradi (FPKning 116-moddasi).

Davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va ~~arizani ko'rish bilan bog'liq chiqimlar sud tomonidan, basharti sud~~ fuqaroning shikoyati yoki arizasini qanoatlantirishni rad etish haqida hal qiluv qarorini chiqarsa, ana shu fuqaroning zimmasiga yoki agar organlar yoki mansabdor shaxs xatti-harakatlarining g'ayriqonuniyligini aniqlagan bo'lsa, ana shu organ yoki mansabdor shaxs zimmasiga yuklash mumkin (FPKning 117-moddasi).

FPKning 118-moddasida ko'rsatilganidek, da'vogar arz qilgan talablaridan kechsa, uning xarajatlarini javobgar to'lamaydi. Lekin talab qo'yilgandan so'ng ularni javobgar ixtiyoriy ravishda qanoatlantirilganligi natijasida da'vogar o'z talablaridan voz kechgan bo'lsa, sud da'vogarning iltimosi bo'yicha uning ish yuzasidan qilgan hamma sud xarajatlarini javobgardan undirib beradi.

Agar taraflar kelishuv bitimi tuzish vaqtida xarajatlarini taqsimlash tartibini nazarda tutmagan bo'lsalar, sud bu masalani FPKning 114, 116 va 120 moddalariga muvofiq ravishda hal qiladi.

Foydasiga hal qiluv qarori chiqarilgan tarafga sud ikkinchi tarafdan ishtirok etgan advokatning yordami uchun qilingan xarajatlar oqilona miqdorda undirib beriladi.

Agar o'rnatilgan tartibga muvofiq tarafga advokatning yordami bepul ko'rsatilgan bo'lsa, bu summa boshqa tarafdan advokatlar byurosi (hay'ati, firmasi) foydasiga undirilishi mumkin.

Advokatlar tomonidan ko'rsatilgan yuridik yordami uchun to'lanadigan haqning miqdori va qanday ishlar bo'yicha bepul yuridik yordam ko'rsatilishi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda davlat hisobidan amalga oshiriladi.¹

¹ Qarang: "Advokatura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni (11-modda). O'zbekistonning yangi qonunlari, 15-son. -T.: Adolat. 1997. 60-bet.

Aksariyat hollarda da'vogar va javobgarlar sudda insofli ravishda harakat qiladilar. Ammo ta'sir ayrim hollarda aksincha hollar ham yuz beradi.

Javobgarga nisbatan da'vo noto'g'ri qo'zg'atilganda uning shu munosabat bilan qilgan xarajatlari to'la hajmda qaytarilishi lozim.

Prokuror, shuningdek, boshqa shaxslar huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishni so'rab sudga murojaat qilgan davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning arz talablari butunlay yoki qisman rad qilinganda, javobgarning sud xarajatlari unga budjet mablag'lari hisobidan to'liq yoki da'vogar arz qilgan talablarning rad qilingan qismiga mutanosib ravishda qaytarib beriladi.

Talablarni qanoatlantirish rad etilganida, sud tomonidan jalb etilgan javobgarning sud xarajatlari unga budjet mablag'lari hisobidan qaytariladi.

Mol-mulkni xatlashni bekor qilish to'g'risidagi da'vo qanoatlantirilganda, da'vogarning sud xarajatlari unga budjet mablag'lari hisobidan qaytariladi (FPKning 119-moddasi).

Amaldagi qonunda ko'rsatilganidek, ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan va da'vogar to'lashdan ozod qilingan sud chiqimlari hamda davlat boji da'vogardan arz qilingan talablarning qanoatlantirilgan qismiga mutanosib ravishda davlat daromadiga undiriladi.

Agar arz qilingan talablar qisman qanoatlantirilgan, javobgar esa sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilingan bo'lsa, sudning ishni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan chiqimlari sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilinmagan da'vogardan talablarining rad etilgan mutanosib ravishda davlat daromadiga undiriladi.

Agar har ikki taraf ham sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilingan bo'lsa, sudning ishni ko'rish bilan bog'liq chiqimlari davlat hisobiga o'tkaziladi.

Javobgarni qidirish e'lon qilingan bo'lsa, sud qidiruv ishi bo'yicha qilingan xarajatlarni javobgardan davlat daromadiga undiradi.

Fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishi va chiqarilgan qarorlarning ijro etilishi davomida sud xarajatlari to'g'risida kelib chiqadigan hamma masalalarni sud o'z ajrimlari bilan hal qiladi. Bu ajrimlar ustidan belgilangan tartibda xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 120-121-moddalari).

5-§. Sud jarimalari

Fuqarolik protsessining ishtirokchilari o'zlariga qonun bilan yuklangan barcha protsessual burchlarni qoida bo'yicha ixtiyoriy ravishda va vijdonan bajaradilar. Agar ishda ishtirok etuvchi shaxslar protsessual burchlarini bajarmasalar, bunday hollarda sud muayyan jazolarni, ya'ni protsessual ta'sir etish choralari qo'llashga majbur bo'ladi. Bunday jazo (ta'sir etish chorasi) asosan sud jarimalari shaklida tatbiq etiladi.

Fuqarolik protsessual ta'sir choralari ma'muriy va boshqa tartibda solinadigan jarimalarni aralashtirmaslik lozim.

~~Sud jarimalari deb protsessual burchlarni yoki sud majlisi-
dagi tartibni buzishda aybli bo'lgan shaxslarga, qonunda ko'rsa-
tilgan hollarda pul bilan belgilangan protsessual ta'sir etish cho-
rasiga aytiladi.~~

Sud tomonidan jarimalar solinishi hollari va uning miqdori FPKning 75, 81, 86, 166, 176, 253, 381-moddalarida ko'rsatilgan. Sud qonunda ko'rsatilgan hollardan tashqari va belgilangan summadan oshiq jarimalar solishga haqli emas. Jarimalarning miqdori yuqorida keltirilgan qonunlarga binoan umumiy qoida bo'yicha nisbatan belgilangan. Ammo qarzdorni muayyan harakatlar qilishga majbur etadigan sud hal qiluv qarorining bajarilmaganligi uchun solinadigan jarimalarning miqdori FPKning 382-moddasida ko'rsatilishicha, birmuncha ko'proq belgilangan.

Sud majlisiga uzrsiz sabablar bo'yicha kelmagan guvohlarga, sud chaqirig'i bo'yicha kelmagan yoki fikr bildirishdan bosh tortgan yoxud atayin yolg'on fikr bergan ekspertlarga, mutaxassislariga qonunda qancha miqdorda jarima solinishi mumkinligi ko'rsatilgan (FPKning 86, 91-moddalari).

Sud chaqirig'i bo'yicha kela olmaslikning sababi uzrli bo'lishi sudga avvaldan ma'lum qilinishi kerak, aks holda sudda hozir bo'lmaslik sababi uzrsiz deb ko'riladi. Sud talab qilgan dalillarning ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan uzrsiz sabablar bo'yicha keltirilmasligi, shuningdek, ularning umumiy yoki belgilangan mud-datga keltirish mumkin bo'lmasligi to'g'risida sudga xabar bermaganlik uchun aybli shaxslarga, shu jumladan, mansabdor shaxslarga ham, eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda jarima solish

ma'lin. Ashyoviy dalillarni etkazib bermaganlik uchun ham (FPKning 381-moddasida) jarima solinishi ko'zda tutilgan.

Da'voni ta'minlash yuzasidan ko'rilgan choralar buzilganida aybdor shaxslarga sud ajrimi bo'yicha jarima solinishi mumkin (FPKning 249, 253-moddalari).

Sud qarorining o'z vaqtida va lozim darajada ijro etilmaganida, jumladan, FPKning 381-moddasida ko'rsatilgan talablar, sud tomonidan uzrsiz deb topilgan bo'yicha bajarilmaganida ham aybli shaxslar sud ijrosining tavsiyasi bo'yicha jarimaga tortilishlari mumkin. Chunki, sud ijrosining talablarining bajarilmaganligi uchun qarzdorning muayyan tashkilotda xizmatda bo'lishi va uning qancha miqdorda ish haqi olishi to'g'risida mansabdor shaxslar yoki fuqarolar tomonidan ma'lumotlar bermasligi: sud ijrosining talabi bo'yicha qarzdorlarga tegishli summalardan muayyan haqni ushlab qolmaslik yoki qarzdorning ishdan bo'shab ketganligi to'g'risida ma'lumot bermasdan, ijro varaqasini sud ijrosiga qaytarmaganlik; qarzdorga tegishli mulk yoki pullarning boshqa shaxslardan bo'lishi to'g'risida sud ijrosiga ma'lumot bermaganlik, shuningdek, ularni, sud ijrosining man etishiga qaramasdan sud tomonidan uzrsiz deb topilgan sabablar bo'yicha, qarzdorlarga berganlik uchun qonunda belgilangan miqdorda jarima solinishi mumkin.

Qarzdorni muayyan mulk yoki pulni topshirish bilan bog'liq bo'lmagan ma'lum harakatlarni qilishga, masalan, ruxsatsiz qurilgan uy-joyni buzishga, bolani tarbiyaga berishga va shu kabi boshqa harakatlarni qilishga majbur etadigan sudning hal qiluvchi qarori bajarilmaganida qarzdorni jarimaga tortish uchun sabab bo'lishi mumkin.

Qarzdor hal qiluv qarorini ijro etish uchun belgilangan mudatlarni ikkinchi marta va undan keyin ham buzsa yana takror jarimaga tortiladi. Lekin bunday hollarda jarimaning summasi eng kam ish haqining besh baravari miqdoridan oshmasligi kerak (FPKning 381-moddasi). Jarimaning to'lanishi qarzdorning sudning hal qiluv qarorida ko'rsatilgan harakatlarni bajarish burchidan ozod qilmaydi.

Tashkilotlarining mansabdor shaxslarga sud tomonidan solinadigan jarimalar ularning shaxsiy mablag'laridan undiriladi (FPKning 123-moddasi).

Jarima solish to'g'risidagi sud ajrimlarining nusxasi jarimaga tortilgan shaxslarga tezlik bilan yuboriladi. Bu shaxs sud ajrimining

nusxasini olishi bilan besh kun muddat ichida jarima solgan suddan jarimani olib tashlash yoki kamaytirish to'g'risida iltimos qilishi mumkin. Bu to'g'ridagi ariza jarima solingan shaxs chaqirilib, ochiq sud majlisida ko'riladi. Lekin bu shaxsning kelmasligi arizani ko'rish uchun to'sqinlik qilmaydi.

Sudning jarimadan ozod qilish yoki uning miqdorini kamaytirishni rad etish to'g'risidagi ajrimi ustidan xususiy shikoyat berish yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 125-moddasi).

X bob. PROTSESSUAL MUDDATLAR

1-§. Protsessual muddatlar tushunchasi va turlari

Fuqarolik ishlari sudlarda belgilangan muddatlarda ko'riladi va hal qilinadi. Qonun (FPKning 4-moddasi)da fuqarolik ishlarini to'g'ri va o'z vaqtida ko'rish lozimligi ko'rsatilgan.

Huquqni himoya qilish yuzasidan sud faoliyatining sustlik bilan amalga oshirilishi fuqarolik ishida ishtirok etuvchi tараflarning qonuniy huquqlarini buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli Respublika Oliy sudi o'zining bir qator Plenum qarorlarida ayrim fuqarolik ishlarining sudlarda ko'rilishida sarsongarchilikka yo'l qo'ymaslik, protsessning cho'zilishiga va noto'g'ri olib borilishiga qaratilgan har qanday harakatlarning oldini olish zarurligi ta'kidlangan.¹

Fuqarolik ishlarining o'z vaqtida ko'rilishi muhim protsessual harakatlarni bajarish uchun muayyan protsessual muddatlar belgilash bilan ta'minlanadi. FPKning 126-moddasida ko'rsatilishicha, protsessual harakatlar qonunda belgilangan muddatlarda bajariladi. Protsessual muddatlar qonunda belgilanmagan hollarda ularni sud tayinlaydi.

Binobarin, protsessual muddatlar deb fuqarolik ishlarini sudda ko'rish va hal qilish uchun qonun bilan belgilangan yoki sud tomonidan tayinlangan muddatlarga aytiladi.

Ish ko'rish bilan bog'liq bo'lgan protsessual muddatlarning turlari to'g'risida shuni aytish kerakki, qonunda fuqarolik ishlarini ko'rishning umumiy muddati bir oy deb belgilangan. Maxsus muddatlar ko'riladigan ishlarining turlariga qarab har xil belgilanadi. Chunonchi, FPKning 131-moddasida belgilanishicha, fuqarolik ishlari bo'yicha arizalar tushgan kundan boshlab quyidagi muddatlarda:

1) mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar bo'yicha 10 kundan kechiktirmasdan;

2) mayib bo'lish yoki sog'liqqa boshqacha shikast yetishi, shunindek, boquvchining o'limi natijasida kelgan zararlarni qoplash to'g'risidagi ishlar va aliment undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha, taraflar shu joyda turgan hollarda, 10 kundan kechiktirmasdan boshqa

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998 yil, 3-son.

hollarda esa 20 kundan kechiktirmasdan ko'rilishi lozim (FPKning 131-moddasi).

Notariuslarning harakatlari ustidan shikoyatlar 20 kunlik muddatdan kechiktirmasdan ko'rilishi lozim (FPKning 273-moddasi).

Qonunda (masalan FPKning 273-moddasi, FPKning 23, 65, 223 va boshqa moddalarida) ayrim protsessual harakatlarni bajarish, chunki, sud topshiriqlarini, sud hal qiluv qaror va ajrimlarining nusxalarini taraflarga va uchinchi shaxslarga yuborish, sud majlisi bayonnomasiga izohlar (yozma fikr) berish va bu izohlarni ko'rish hamda boshqa protsessual harakatlarni bajarish uchun muddatlar belgilangan. Davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning harakatlari (qarorlari ustidan sudga shikoyat berish) uchun ham muayyan muddat belgilangan. Bu muddat davomida manfaatdor shaxslar o'z shikoyatini berishlari mumkin (FPKning 269-273-moddalari).

Mehnatga oid nizolarning ko'rilishi to'g'risidagi sudga yoki mehnat nizolari komissiyasiga murojaat etish uchun, masalan, xodimni ishga tiklash nizolari bo'yicha u bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganligi haqidagi buyruqning nusxasi berilgan kundan boshlab bir oy; xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash haqidagi nizolar bo'yicha zarar yetkazilganligi ish beruvchiga ma'lum bo'lgan kundan boshlab bir yil; boshqa mehnat nizolari bo'yicha xodim o'z huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab uch oy belgilangan. Mehnat qonunlarida, xodimning sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplashga doir nizolar bo'yicha sudga murojaat qilish uchun muddat belgilanmaganligi inson manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy me'yor ekanligiga e'tibor berish lozim.¹

Sudning xususiy ajrimi, bayonnoma yuzasidan yozma fikr bildirish, jarimadan ozod qilish yoki uning miqdorini kamaytirish, qo'shimcha hal qiluv qarori, hujjatni saqlovchining majburiyati, kassatsiya shikoyati berish (protest keltirish) muddati, yangi ochilgan holatlar bo'yicha ariza berish, ijro varaqasini ijroga topshirish muddatining uzilishi, ijro varaqasini ijroga topshirishning o'tkazib yuborilgan muddatini tiklash, hal qiluv qarorini qaytarma ijrosi bilan bog'liq mud-

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. -T.: «Adolat», 1996. 122-bet.

datlar FPKning 19, 23, 124, 214, 304, 312, 320, 364, 377, 378, 379, 380, 392-moddalarida ko'rsatilgan bo'lib, bevosita protsessual xarakterdagi muddatlardir.

Sud da'vo arizalarining kamchiliklarini tuzatish, dalillar keltirish uchun ham muddatlar belgilaydi. Ishning ko'rilishi qoldirilgandan so'ng uning yangidan ko'rilishi uchun muayyan kun tayinlanadi.

Sud hal qiluv qarorlari va ajrimlarini ijro etish muddatlari qonunda ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday muddatlar sud ijrochisi tomonidan tayinlanadi. Chunonchi, sud ijrochisi hal qiluv qarorlarini ixtiyoriy ravishda ijro etish, xatlangan (arest solingan) mulkni sotish muddatlarini belgilaydi.

Protsessual muddatlar odatda protsessual harakatlar bajarilishi mumkin bo'lgan davr e'tiborga olinib, aniq kalendar kuni bilan belgilanadi. Shu bilan birga boshqacha tarzda ham belgilanishi mumkin, masalan FPKning 127-moddasi 3-qismida ko'rsatilganidek, albatta sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqeani yoki harakatni ko'rsatib yoxud muayyan davrni ko'rsatib belgilashi mumkin.

Chunonchi, uchinchi shaxslar sud tomonidan hal qiluv qarori chiqarilguncha ishga kirishishlari (FPKning 44-45-moddalari) javobgar ish yuzasidan sud hal qiluv qarorini chiqargunga qadar da'vogarga qarshi da'vo qo'zg'atishi mumkin bo'ladi (FPKning 246-moddasi).

Ayrim hollarda protsessual harakatlarni qilish vaqti sud tomonidan aniq kalendar sanasini ko'rsatish, masalan, ish ko'riladigan kunni va boshqa protsessual harakatlarni bajarish kunini ko'rsatish yo'li bilan belgilanadi. Muddatlarning bunday aniq ko'rsatilishi taraflarga o'z manfaatlarini himoya qilish uchun tayyorlanish imkoniyatini ham beradi. Protsessual muddatlarni hisoblash qoidasi FPKning 127-moddasida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, protsessual muddatlar yillar, oylar yoki kunlar bilan hisoblanadi. Bu muddatning o'tishi belgilangan kalendar kunining ertasidan yoki voqea sodir bo'lgan kunning ertasidan boshlanadi.

Yillar bilan hisoblanadigan muddat uning oxirgi yilining tegishli oyi va kunida tamom bo'ladi. Oylar bilan hisoblanadigan muddat belgilangan muddatning oxirgi oyi va kunida tamom bo'ladi. Agar oylar bilan hisoblanadigan muddatning oxiri tegishli kuni bo'lmagan oyga to'g'ri kelsa, muddat shu oyning oxirgi kunida, masalan fevral oyining 28 yoki 29 kunida, oktabr oyining 31 kunida tamom bo'ladi.

Bu muddatning oxirgi kuni ish kuni bo'lmagan kunga to'g'ri kelgan holda, undan keyingi birinchi ish kuni muddatning tamom bo'lish kuni hisoblanadi. Bajarish uchun muddat belgilangan protsessual harakat muddatning oxirgi kuni soat yigirma to'rtgacha bajarilishi mumkin. Agar bu harakat sudda bajarilishi lozim bo'lsa, belgilangan qoidalar bo'yicha sudda ish tugaydigan soatda muddat tamom bo'lgan deb hisoblanadi. Agar ariza, shikoyat, hujjatlar yoki pul summasi muddatning oxirgi kuni soat yigirma to'rtgacha pochta yoki telegrafga topshirilgan bo'lsa, muddat o'tmagan hisoblanadi.

Protsessual muddatlarni o'tkazib yuborish oqibatlari FPKning 128-moddasida ko'rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, protsessual harakatlarni bajarish huquqi qonunda belgilangan yoki sud tayin qilgan muddatning o'tishi bilan bekor bo'ladi.

Protsessual muddatlar o'tgandan so'ng berilgan hujjatlar va shikoyatlar ko'rilmagan qoldiriladi.

2-§. Protsessual muddatlarning to'xtatilishi, uzaytirilishi va tiklanishi

Protsessual muddatlarning o'tishi ishning yuritilishi, to'xtatilishi (FPKning 92-96-moddalari) yoki ijro harakatlarining to'xtatilishi bilan bog'liqdir. Yuritilayotgan ishning to'xtatilishi bilan hanauz o'tmagan hamma protsessual muddatlarning o'tishi ham to'xtatiladi. Bu holda muddat to'xtatilishining boshlang'ich payti fuqarolik ishining to'xtatilishi to'g'risidagi ajrimning chiqarilishi yoki kuchga kirishi vaqti bo'lmasdan, balki ishning to'xtatilishi uchun asos bo'lgan holatlarning vujudga kelishi fakti hisoblanadi.

Fuqarolik ishining yuritilishi qaytadan boshlangan kundan e'tiboran protsessual muddatlarning o'tishi davom etadi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar qonunda belgilangan muddatni sud uzrli deb topgan sabablar bilan o'tkazib yuborgan bo'lsalar, bu muddat tiklab berilishi mumkin.

Muddatning o'tkazilishi sababi ishning konkret holatlariga qarab, sud tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Chunonchi, da'vogar yoki javobgar uchun og'ir holatlarning yuz berishi (bemor bo'lishi, yaqin kishilarning o'limi yoki kasal bo'lishi va shu kabi holatlar) sud tomonidan uzrli sabablar deb topiladi. Shuningdek xizmat safarida bo'

lish ham muddatning o'tkazilishida uzrli sabab deb topilishi mumkin. Sud bunday hollarda ishda ishtirok etuvchi shaxslarning o'tkazilgan muddatni tiklash to'g'risidagi arizasida ko'rsatilgan holatlarning qanchalik uzrli bo'lishini ham e'tiborga oladi. Muddatning tiklanishi to'g'risidagi sudning ajrimi tegishli ravishda asoslantirilgan bo'ladi.

O'tkazib yuborilgan muddatni tiklash to'g'risidagi ariza protsessual harakat qilinishi yoki hujjat topshirilishi lozim bo'lgan sudga beriladi va sud majlisida ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilingan holda ko'riladi. Lekin bu shaxslarning kelmasligi sud oldiga qo'yilgan masalani hal qilish uchun to'stinlik qilmaydi.

O'tkazib yuborilgan protsessual muddatni tiklash to'g'risida ariza berish bilan bir vaqtda muddat qaysi harakatga nisbatan o'tkazib yuborilgan bo'lsa, o'sha harakat qilinishi lozim yoki muddat qaysi hujjatga nisbatan o'tkazib yuborilgan bo'lsa, shu hujjat berilishi lozim.

O'tkazib yuborilgan protsessual muddatni tiklashni rad qilish to'g'risida sud chiqargan ajrim ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 130-moddasi).

Sud tomonidan tayinlangan muddatlar taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimosi bo'yicha, prokurorning arizasi bo'yicha va sudning o'z tashabbusi bilan ham uzaytirilishi mumkin.

Protsessual muddatning uzaytirilishi bu muayyan protsessual harakatlar qilish uchun yangi muddatning tayinlanishidir, sud tomonidan tayinlangan muddatlarga uzaytirilishi mumkin.

Sud tomonidan muddatning uzaytirilishi, masalan, FPKning 140-moddasida javobgarni qidirish nazarda tutilgan hollarda, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish sud majlisida taraflar ishtirokida hal qilinadi.

XI bob. FUQAROLIK ISHLARINI SUD VA BOSHQA IDORALARGA TAALLUQLILIGI

1-§. Taalluqlilik tushunchasi

Fuqarolik ishlarining taalluqliligi (podvedomstvennost) deganimizda bunday ishlarni ko'rish va hal qilish vazifasi qonun bilan muayyan davlat organi yoki jamoat tashkilotiga yuklatilganligi tushuniladi.

Ma'lumki, fuqarolik ishlarini ko'ruvchi va hal qiluvchi organlar: sud, prokuratura, hokimliklarning bo'limlari, kasaba uyushmasi tashkilotlari, hakamlar sudi va fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishga vakolatli (huquqli) bo'lgan boshqa tashkilotlar hisoblanadilar.

Binobarin biron-bir fuqarolik da'vo talablari qo'zg'atilganida masalani hal qilish burchi (vazifasi) qaysi bir davlat organiga yoki jamoat tashkilotiga yuklatilgani, ya'ni bu masalani hal qilish huquqi mazkur organga (tashkilotga) tegishli bo'lish-bo'lmasligini yoki boshqa organga murojaat qilish lozimligini bilish kerak bo'ladi.

Sudlovlik (podsudnost) tushunchasi ikki ma'noda anglashiladi. Sudlovlik birinchidan, ayrim fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal qilinishi sud organlariga taalluqli (tegishli) bo'lishini bildiradi: ikkinchidan, sudlovlik yagona sud tizimiga kiradigan sudlarning (tuman, shahar, viloyat, respublika sudlarining) qaysi biri muayyan fuqarolik ishini ko'rish va hal qilishga vakolatli (huquqli) bo'lishini bildiradi (keyingi ma'nodagi tushuncha to'g'risida shu kitobning 14 va 22-boblarida gapiriladi).

Davlat hokimiyati organi bo'lib ko'rilgan sud qonun bilan o'ziga taalluqli qilingan fuqarolik ishlarinigina ko'rish va hal qilishga haqli bo'ladi. Binobarin, sudga taalluqlilik tushunchasi muayyan sud organining vakolatiga kiradigan ishlarnigina o'z doirasiga oladi. Bunday ko'riladigan va hal qilinadigan ishlarning doirasi sud organlarining vakolatidan ajratadi.

Fuqarolik ishlarining qanday turkumlari sudga doir bo'lishligi va qaysi biri boshqa organlarga (xo'jalik sudi, prokuraturaga, ma'muriy organlarga, hakamlar sudlariga hamda kasabalar uyushmasiga va hokazo) taalluqli bo'lishligini qonun belgilaydi.

Aksariyat fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal etilishi qonunchilik bilan (O'zbekiston Respublikasi «Sudlar to'g'risida»gi 2001-yil

29-avgust qonuni va FPK bilan) sud organlariga taalluqli bo'lishi belgilangan.

Taalluqlilik va sudlovlikning belgilanishida birinchi instansiya sudlari bo'lib kiritilgan sudlarning huquqiy doiralari nazarda tutiladi. Hozirda qanday fuqarolik ishlarining sudlarga taalluqli bo'lishi FPKning quyida ko'rsatilgan moddalar bilan belgilanadi.

FPKning 31-moddasiga muvofiq sudlarga taalluqli ishlar bo'lishi uchun:

1. taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar, qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno;

2. ushbu kodeksning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan ishlar;

3. qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar. Bunday ishlarga:

1) fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarga oid ishlar davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar to'g'risidagi ishlar (ushbu kodeksning 26-29 boblari);

2) bir tomondan davlat tashkilotlari, ikkinchi tomonidan temir yo'l va havo transporti organlari o'rtasida tegishli xalqaro shartnomalar asosida tuziladigan to'g'ri xalqaro temir yo'l va havo yo'llarida yuk tashish shartnomalaridan kelib chiqadigan nizolarga oid ishlar;

3) chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar yoki chet el fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etayotgan ishlar va boshqalar.

Qonunda boshqa ta'sir ishlarning ham sudlarning vakolatiga kiritilganligi ko'rsatilgan. Jumladan, sudlarga fuqarolik ishlarining taalluqliligi to'g'risidagi umumiy qoidada (FPKning 32-moddasida) biri-biri bilan bog'liq bo'lib, ta'sirlari sudga, ta'sirlari esa xo'jalik sudlariga taalluqli bo'lgan bir qancha talabni birlashtirganda bu talablarning hammasi sudga ko'rilishi kerakligi ko'rsatilgan.

Qonunda yoki boshqa huquqiy hujjatlarda fuqarolik ishlarining sudga taalluqliligi ko'rsatilgan bo'lishi mumkin, masalan, sha'n va qadr-qimmatni pastga uruvchi ma'lumotlarni rad etish haqidagi talablar, ma'lumotlar qanday shakl va uslubda tarqatilganligidan qat'i nazar sudga taalluqliligi belgilangan.

Qonunda yoki xalqaro bitimlarda ko'zda tutilgan hollarda fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiqqan nizolarni hal qilish taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha hakamlar tomonidan topshirilishi mumkin.

Fuqarolar o'rtasida kelib chiqqan ta'sir nizolarning hakamlar (xolislar) sudi tomonidan ko'rilishi tartibi hakamlar sudi to'g'risidagi Nizomda belgilangan.

2-§. Fuqarolik ishlarining qaysi organga taalluqli bo'lishini belgilash asoslari

Fuqarolik ishlarining sud, xo'jalik sudi va ma'muriy idoralarga taalluqli bo'lishi-fuqarolik huquqiy nizoni vujudga keltirgan huquqiy munosabatlarga va nizolashuvchi shaxslarning tarkibiga qarab belgilanadi.

Agar nizo fuqarolik, oila, mehnat yoki uy-joyga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqqan bo'lsa va nizolashuvchi taraflardan biri fuqaro yoki tashkilot bo'lsa, ishning ko'rilishi va hal qilinishi sudlarga taalluqli bo'ladi.

Sud amaliyotida ta'sir hollarda sudlar o'zlariga taalluqli ishlarni ish yuritishiga qabul qilmay da'vo arizalarini rad etish yoki aksincha tegishli bo'lmagan ishlarni qabul qilishdek misollar uchraydi. Masalan, sud kasaba uyushmasi qo'mitasiga nisbatan nazorat va instansiyasi emasligi, uning qarorlariga yuridik baho bera olmasligi, ularni o'zgartira olmashgi yoki bekor qila olmashgi to'g'risida hamda kasaba uyushmasi qo'mitasining qarorlari to'g'risidagi nizolar sudlarga taalluqli emasligi to'g'risida tushuntirish berilgan.

Agar nizo tashkilotlar, kolxozlar, kolxozlararo tashkilotlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlardan kelib chiqqan bo'lsa, nizo qoida bo'yicha xo'jalik sudlariga taalluqli bo'ladi.

Agar nizo davlat huquqi, ma'muriy, moliya yoki yer huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadigan ma'muriy huquqiy munosabatlardan kelib chiqqan bo'lsa, bunday nizoda qatnashuvchilar tarkibidan qat'i nazar, ish tegishli ma'muriy idoralar tomonidan hal qilinadi.

Qonun yuqorida keltirilgan umumiy qoidalardan ikki turdagi istisnoni belgilaydi. Bir tomondan, fuqarolik huquqiy xarakterdagi ta'sir nizolar sud va xo'jalik sudlariga taalluqligi bo'lmasdan ma'mu-

riy organlar vakolatiga berilgan. Masalan, turar joyni o'zboshimchalik bilan egallangan fuqaroni ko'chirish to'g'risidagi fuqarolik ishi ma'muriy tartibda (sudda ko'rilmadan) prokuratura organida hal qilinadi. Kolxoz bilan mahsulot oluvchi tashkilot o'rtasidagi nizo xo'jalik sudida hal bo'lishi ko'rsatilgan va hokazo.

Ikkinchi tomondan, fuqarolik huquqiy xarakterda bo'lmagan ta'sir ishlar, masalan, saylovchilar ro'yxatida noto'g'ri ma'lumotlar bo'lishi to'g'risida tushgan shikoyatlar, fuqarolarning mulklari hisobidan haq undirish to'g'risidagi ishlar, ayrim yuridik faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlar va shu kabi boshqa ta'sir ishlar aksincha sudlarga taalluqli ekanligi qonun tomonidan belgilangan.

Sudlarga taalluqli bo'lgan ishlarning ta'sir turkumlari muayyan shartlar bo'lgandagina, chunonchi, nizolar sudga qadarli biron-bir tashkilotda ko'rilishi to'g'risida qonun bilan belgilangan tartibga rioya qilganidagina sudda hal qilinishi uchun qabul qilinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1992-yil 19-iyundagi (1997-yil 2-may va 1998-yil 11-sentabrdagi qarorlari bilan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan) «Sud amaliyotida fuqarolar va tashkilotlarning sha'n va qadr qimmatini himoya qilish haqidagi qonunlarni qo'llash to'g'risida»gi qarorning 2-bandida «Sudlar sha'n va qadr-qimmatni himoya qilish haqidagi arizalarini ish yuritishga qabul qilishga qadarli nizoni sudsiz ko'rish tartibiga rioya qilishlari lozimligi» ko'rsatilgan.

Agar fuqaro yoki tashkilot ishni dastlab sudsiz hal qilish yuzasidan belgilangan tartibga rioya qilmaslik, arizani qabul qilishni rad etishga, bordi-yu ish fuqarolik ish yuritishiga qabul qilingan bo'lsa, uni ko'rmasdan qoldirishga asos bo'lishi mumkin. Yoki temir yo'l transporti bilan yuk tashishdan kelib chiqqan da'volar bo'yicha fuqarolik ishlari, faqat da'vogar talab qilish (pretenzion) tartibga rioya qilgan holdagina, ya'ni agar da'vogar agar javobgarga o'z talabi bilan bevosita murojaat qilgani holdagina, sud tomonidan ko'rish uchun qabul qilinishi mumkin.

Yoki mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlar-da asossiz hukm qilinganligi yoki mansabdan chetlashtirilganligi, asossiz jinoiy javobgarlikka tortilganligi munosabati bilan fuqaroning oldingi ishini (mansabini) berish haqidagi talabini fuqaro hukm qilinganiga yoki jinoiy javobgarlikka tortilganiga qadarli ishlagan

korxona, muassasa, tashkilot ma'muriyati bir oy muddat ichida dastlab sudsiz hal qilishi lozim.

Sud arizani ish yuritishiga, ish beruvchi ish berishni rad etganidan yoki bu talabni bir oy muddatda qanoatlantirmaganidan so'ng qabul qilishi haqida Oliy Sudning Plenum qarorida ko'rsatilgan. Fuqarolik ishlarini ta'sir turkumlari uchun qonun alternativ (yo u yoki bu turdagi) taalluqlilikni nazarda tutadi. Bunday hollarda manfaatdor shaxs buzilgan huquqining yoki nizoli huquqining himoya qilinishini iltimos qilib, o'z ixtiyori bo'yicha yo sudga yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa organga murojaat qilishi mumkin. Masalan, fuqarolar o'rtasidagi mulkiy nizolar sudlarga taalluqli yoki shartnomada ko'rsatilgan idoraga tegishli bo'lishi mumkin.

Ba'zi mehnat nizolari uchun ham qonun bilan altyernativ taalluqlilik belgilangan. Chunonchi, xodimning kasaba uyushmasining roziligidan tashqari noto'g'ri bo'shatilishi to'g'risidagi nizo yo bevosita sudda yoki mehnat nizolarini ko'rish komissiyasida ko'rilishi mumkin.

Xullas, fuqarolik ishlarini sudda ayrim turkumlarini ko'rib hal etishda ularning qaysi organga taalluqli bo'lishini bilish uchun huquq to'g'risidagi nizoning qanday huquqiy munosabatlardan kelib chiqqanligini bilish talab etiladi.

3-§. Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi

Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarni ko'rib hal etish Mehnat va Fuqarolik protsessual kodekslari bilan tartibga solinadi.

Mehnatni tashkil qilish hamda mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan masalalar ish beruvchining majburiyatiga kiradi. Shunga asosan barcha korxonalarda xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan mehnat sharoitlarining yaratilishi lozimligi va bu ishlarga ish beruvchining mas'ulligi Mehnat kodeksining 211-moddasida o'z ifodasini topgan.

Mehnat nizolari mazmuni bo'yicha ikki turkumga: birinchidan, mehnat shartlarini belgilash yoki o'zgartirish to'g'risida kelib chiqadigan nizolarga va ikkinchidan, qonun shartnoma yoki ichki mehnat qoi-

dalari bilan belgilangan mehnat shartlarini qo'llanish bilan bog'liq nizolarga bo'linadi.

Mehnat shartnomalarini belgilash yoki o'zgartirish to'g'risidagi nizolar sudlarga taalluqli bo'lmaydi. Bunday nizolar bevosita kasaba uyushmasi, ish beruvchining va tegishli organ yoki xodimlarning boshqa vakillik organi tomonidan hal etiladi (Mehnat kodeksining 280-moddasi).

Mehnat shartlari haqidagi nizolar xodimning tanlashi bo'yicha quyidagicha tartibda: mehnat nizolarini ko'rish komissiyalari tomonidan yoki sudlar tomonidan ko'riladi.

Mehnat nizolarini ko'rish komissiyasi korxonalarda, muassasalarda, tashkilotlarda, xodimlar bilan ish beruvchi o'rtasida yuz bera-digan mehnat nizolarini ko'rib chiquvchi organ bo'lib hisoblanadi.

Sudlarda ko'riladigan mehnat nizolari aksariyat hollarda yakka mehnat nizolaridir. Yakka mehnat nizolari deganda ish beruvchi va xodim o'rtasidagi qonunlar va boshqa ma'muriy hujjatlarni, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat shartlarining qo'llanishi yuzasidan kelib chiqadigan kelishmovchiliklar tushuniladi. Bunday ishlarda xodimlarning vakillik organi xodimning manfaatini ifoda etuvchi taraf bo'lib ishtirok etadi.

Yakka mehnat nizolari yuqorida aytib o'tilganidek, mehnat nizolari komissiyalarida hamda tuman (shahar) sudlari tomonidan hal etiladi.

Amaldagi bu huquqiy me'yorning afzalliklaridan biri shundaki, xodim mehnat nizosini hal qilish uchun o'z xohishiga ko'ra, mehnat nizolari komissiyasiga yoki bevosita sudga murojaat eta oladi. Demak, bu qoidaga ko'ra xodim birinchi bosqich sifatida mehnat nizolari komissiyasiga murojaat etmasdan, to'g'ridan-to'g'ri sudga da'vo ariza bilan murojaat qilishga haqlidir. Xodimga bunday hollarda tanlash bo'yicha, ya'ni (alternativ) taalluqlilik to'g'risidagi qoidalar tatbiq etilishi mumkin.

Sudga qadar mehnat nizolari mehnat nizoli komissiyasida ko'riladi. Bu qonunga ko'ra, basharti xodim kelishmovchilikni mustaqil ravishda yoki kasaba uyushmasi qo'mitasi yoxud xodimlarning boshqa vakillik organi ishtirokida ish beruvchi bilan bevosita olib borgan muzokaralarida hal eta olmagan bo'lsa, mehnat nizosi mehnat nizolari komissiyasida ko'rib chiqilishi lozim bo'ladi.

Qonunda mehnat nizolari komissiyasi mehnat nizosini ariza berilgan kundan e'tiboran 10 kun muddat ichida ko'rib chiqishi lozim. Nizo ariza bergan xodimning ishtirokida ko'riladi. Xodimning ishtirokisiz nizoni ko'rib chiqishga uning yozma arizasi bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yilishi mumkin.

Xodim kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi mehnat nizosi ko'rib chiqilishida ishtirok etish uchun advokat taklif qilish huquqiga ega bo'lishi inson huquqlarini har tomonlama himoya qilishga qaratilgan tadbirlardandir. Mehnat nizolari komissiyasi majlisiga guvohlarni chaqirtirish, mutaxassislarni taklif qilish, ish beruvchidan zarur hisob-kitoblar va hujjatlar taqdim etishni talab qilish huquqi bo'lishi ham xodimning mehnat ishini qonuniy va asosli hal etishga ko'maklashadi.

Mehnat nizolari komissiyalarining qarori ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoxud xodimlar boshqa vakillik organining vakillari o'rtasidagi kelishuviga binoan qabul qilinadi. Mehnat nizolari komissiyasining qarori bu qaror ustidan shikoyat qilish uchun belgilangan 10 kunlik muddat o'tganidan keyin uch kun ichida ish beruvchi tomonidan bajarilishi kerak.

Basharti ish beruvchi belgilangan muddat ichida komissiya qarorini bajarmasa, mehnat nizolari komissiyasi tomonidan xodimga ijro varaqasi kuchiga ega bo'lgan guvohnoma beriladi.

Agar xodim yoki ish beruvchi belgilangan muddat ichida tuman (shahar) sudiga mehnat nizosini hal etish to'g'risidagi ariza bilan murojaat etsa, guvohnoma berilmaydi.

Mehnat nizolari komissiyasi bergan guvohnoma asosida uni olgan manfaatdor shaxs uch oydan kechiktirmay tuman (shahar) sudiga taqdim etadi. Sud ijrochisi esa mehnat nizolari komissiyasining qarorini majburiy tarzda ijro etishga kirishadi.

Agar xodim belgilangan uch oylik muddatni uzrli sabablarga ko'ra o'tkazib yuborgan taqdirda, guvohnomani bergan mehnat nizolari komissiyasi muddatni tiklashga haqli.

Basharti, mehnat nizolari komissiyasi o'n kunlik muddat ichida mehnat nizosini ko'rib chiqmasa yoki hal etmasa, manfaatdor xodim ushbu nizoni ko'rish uchun tuman (shahar) sudiga murojaat etishi mumkin.

Mehnat nizolari komissiyasining qarori ustidan manfaatdor xodim yoki ish beruvchi komissiya qarorining nusxasi topshirilgan kundan e'tiboran o'n kunlik muddat ichida tuman (shahar) sudiga shikoyat qila oladi. Muddatning o'tkazib yuborilishi esa, arizani qabul qilishni rad etish uchun asos bo'la olmaydi. Sud bu muddatni uzrli sabablarga binoan o'tkazib yuborilgan deb e'tirof etgan holda, o'tkazib yuborilgan bu muddatni tiklashni va nizoni mohiyati bo'yicha ko'rib chiqishi mumkin.

Amaldagi qonunlarga asosan mehnat nizosini ko'rish haqidagi ariza bilan sudga murojaat qilish huquqiga quyidagilar haqlidirlar:

1. xodim, kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi;

2. mehnatning huquq bo'yicha inspektori;

3. ish beruvchi, mehnat nizolari komissiyasining qaroriga rozi bo'lmagan taqdirda, shuningdek, unga xodim tomonidan yetkazilgan zararni qoplash haqidagi nizolar bo'yicha;

4. prokuror.

Fuqarolik protsessual huquqidagi sudlovlik qoidasiga amal qilgan holda mehnat nizolarini quyidagi hollarda bevosita tuman (shahar) sudlarida ko'rib chiqishi belgilangan:

1. agar xodimning ish joyida mehnat nizolari komissiyasi tuzilmagan bo'lsa;

2. mehnat shartnomasini bekor qilish asoslaridan qat'i nazar ishga tiklash to'g'risida, mehnat shartnomasini bekor qilish vaqti va asoslari ta'rifini o'zgartirish to'g'risida, majburiy progul yoki kam haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun haq to'lashga doir bo'lsa;

3. xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan zararning to'lanishi haqida bo'lsa;

4. mehnat vazifalarini bajarayotganda xodimning sog'lig'iga shikast yetkazilgani oqibatidagi zararni (shu jumladan, ma'naviy zararni) yoki uning mol-mulkiga yetkazilgan zararni ish beruvchi tomonidan to'lanishi haqida bo'lsa;

5. qonunda nazarda tutilgan hollarda ishga qabul qilish rad etilganligi haqida bo'lsa;

6. ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari bilan oldindan kelishib hal etilgan masalalar yuzasidan kelib chiqqan bo'lsa.

Bulardan tashqari sanab o'tilgan mehnat nizolaridan boshqa nizolar ham xodimning xohishiga ko'ra bevosita tuman (shahar) sudlarida ko'rilishi mumkin.

Amaldagi Mehnat kodeksiga asosan mehnat nizosi mehnat nizolari komissiyalarida ko'rilmagan degan vaj bilan xodimning arizasini ko'rib chiqishni rad etish mumkin emasligi qayd qilingan. Mehnat nizolari bo'yicha xodim va boshqa manfaatdor shaxslar sudda yoki mehnat nizolari komissiyasiga murojaat etish uchun muddatlarga rioya etishlari zarur, masalan, ishga tiklash nizolari bo'yicha xodimga u bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganligi haqidagi buyruqning nusxasi berilgan kundan boshlab bir oy;

xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash haqidagi nizolar bo'yicha zarar yetkazilganligi ish beruvchiga ma'lum bo'lgan kundan boshlab bir yil;

boshqa mehnat nizolari bo'yicha xodim o'z huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgandan boshlab uch oy muddat ichida murojaat etishlari kerak.

qonunda xodimning sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplashga doir nizolar bo'yicha sudga murojaat qilish uchun muddat belgilanmaganligi mehnat qonunlarining Konstitutsiya asosida inson, jamiyat davlat manfaatlarini himoya qilishda fuqarolar haq huquqlari birinchi o'ringa qo'yilganligini ko'rsatadi.

4-§. Jamoa xo'jaligi jamoa xo'jaliklararo xo'jalik nizolariga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi

Jamoa xo'jaliklarida mehnatni tashkil etish munosabati bilan vujudga keladigan (ta'rif stavkalarini, mansab maoshlarini, hayvonlar va parrandalarni boqishda ishlab chiqarish normalarini belgilash, shuningdek, mehnat kuniga berilishi lozim bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va pullarining miqdorini belgilash to'g'risidagi) nizolar sudga taalluqli emas. Bunday nizolar jamoa xo'jalik a'zolarining umumiy majlisi (vakillari majlisi) kompetensiyasiga taalluqli bo'lgani uchun sudlarda ko'rilmaydi.

Jamoa a'zolarini jamoa a'zohgidan chiqarish va jamoa Ustaviga muvofiq jamoa xonadonining foydalanishi uchun berilgan yer may-

donini ajratish yoki miqdorini o'zgartirish bilan bog'liq nizolar ham sudga taalluqli emas.

Sudga jamoa xo'jaligi huquqi munosabatlariga oid quyidagicha nizolar taalluqli:

- xo'jalikdan chiqish munosabati bilan hisob-kitob to'g'risidagi nizolar (bunday ishlar yuzasidan jamoa xo'jalik boshqaruvining qarori bo'lganidagina sudda ko'riladi);

- jamoa xo'jalik nizolariga ularning bajargan ishlari uchun asosiy va qo'shimcha mehnat haqi chiqarilmagan bo'lsa yoki to'la miqdorda chiqarilmagan bo'lsa yoxud mazkur jamoa xo'jaligida belgilangan muddatlarda berilmagan bo'lsa, bunday mehnat haqlarini to'lash to'g'risidagi nizolar sudga taalluqlidir.

Jamoa bilan jamoalararo tashkilotlar o'rtasidagi jamoa bilan jamoa a'zolari yoki jamoa xo'jalikning boshqa xodimlari o'rtasidagi barcha boshqa mulkiy nizolar, chunonchi, jamoa a'zosiga jamoa xo'jaligida ishlashi davomida yetkazilgan shikast tufayli ko'rilgan zararni to'lash to'g'risidagi, shuningdek, jamoa xo'jaligining mulkiga yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi ishlar ham sudga taalluqlidir. Bu to'g'rida tegishli tushuntirishlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining chiqargan «Jamoa xo'jaligi ishtirok etgan nizolarni hal qilishda qonunchilikning sudlar tomonidan tatbiq etilishi to'g'risida»gi qarorida berilgan.

Jamoa xo'jaligi, jamoa xo'jaliklararo, davlat korxonasi, tashkiloti yoki ularning birlashmasi bilan bo'lgan hamma mulkiy nizolari sudda hal qilinadi.

Jamoa xo'jalik a'zolari tomonidan yetkazilgan zararni jamoa xo'jaligi foydasiga undirish to'g'risidagi ishlar, avvalo, mazkur jamoa xo'jaligining Ustavida ko'rsatilgan tartibda uning organi tomonidan, ya'ni jamoa xo'jaligi a'zolarining umumiy majlisi yoki jamoa xo'jaligi a'zolari tomonidan saylangan vakillar majlisi, brigada majlisi yoxud jamoa xo'jaligi boshqaruvi tomonidan ko'rilgan bo'lishi kerak. Ammo bu qoida prokuror tomonidan qo'zg'atilgan da'volarga, shuningdek, jinoyat qilish yo'li bilan yetkazilgan zararni undirish, debitorlik qarzlarini undirish to'g'risidagi da'volarga joriy etilmaydi.

Jamoa xo'jaliklarda ekinlarni payhon qilish tufayli yetkazilgan zararni undirish to'g'risidagi nizolarni qaysi organga taalluqli bo'lishi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yilda chiqargan «Ja-

moa xo'jaligi ekinlarini payhon qilganlik uchun javabgarlik to'g'risida»gi Farmoni bilan belgilanadi.

5-§. Nikoh va oilaga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi

O'zbekistonning Oila kodeksi nikoh va oilaga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal qilish tartibini belgilaydi. Ba'zi hollarda qonun bunday nizolarni hal qilishni sudlar ixtiyoriga qo'ysa, ayrim hollarda sudsiz ma'muriy organlar tomonidan hal qilinadi.

Amaldagi qonunlar bo'yicha sudlar tomonidan ko'riladigan va hal qilinadigan nikoh va oilaga oid nizolar asosan quyidagicha: nikohning tugatilishi er (xotinning vafoti yoki sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi oqibatida, nikoh er (xotindan birini yoki har ikkalasini ajralish yo'li bilan va shu bilan bog'liq bo'lgan nizolar, masalan, bolalar to'g'risidagi, mulk to'g'risidagi va boshqa ta'sir nizolar (Oila kodeksining 37-moddasi);

voyaga yetmagan bolalari bo'lmagan er va xotin ajralishiga o'zaro rozi bo'lsalar, nikohdan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish idoralarida ajratiladilar. Ammo er va xotin o'rtasida muhtoj bo'lgan, mehnatga layoqatsiz er yoki xotinga ta'minot to'lash haqida yoki ularning birgalikdagi umumiy mulkini bo'lish haqida nizo bo'lsa, er-xotin yoxud ulardan biri nikohdan ajratish haqida da'vo bilan sudga murojaat qilishga haqli bo'ladi (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 42-moddasi).

Belgilangan tartibda bedarak yo'qolgan, ruhiy kasalligi sababi muomalaga layoqatsiz deb topilgan va uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan shaxslar bilan nikohdan ajralish vakolati fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga berilgan. Ammo bunday hollarda ham, agar bolalar haqida, birgalikdagi umumiy mulkni bo'lish haqida yoxud muhtoj bo'lgan, mehnatga layoqatsiz er yoki xotinning ta'minoti uchun mablag' to'lash to'g'risida nizo bo'lsa, nikohdan sud orqali ajratiladi;

- nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar (Oila kodeksining 49-56-moddalari);

otalikni belgilash to'g'risidagi nizolar (Oila kodeksining 62-moddasi);

- ota-onalar va bolalarning, qarindoshlar hamda boshqa shaxslarning huquq va burchlaridan kelib chiqadigan da'volar, chunonchi, ota-onalik huquqidan mahrum etish, ota-onalik huquqlarini tiklash, alimentlar undirish, birovlarining bolalarini qonunsiz ushlab turgan shaxslardan talab qilib olish to'g'risidagi da'volar (Oila kodeksining 79-82, 96-107-moddalari);

- farzandlikka olishni haqiqiy emas deb topish va bekor qilish to'g'risidagi da'volar, shuningdek, farzandlikka olish bekor qilinganidan keyin bolaning ta'minoti uchun mablag' undirish haqidagi nizolar (Oila kodeksining 20-bob 151-172-moddalari);

- fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish idoralarida qayd qilingan tug'ilish, nikoh, o'lish to'g'risidagi va boshqa yozuvlarni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar (Oila kodeksining 13, 233-moddalari);

- haqiqiy nikoh munosabatlarida bo'lganlik faktini belgilash to'g'risidagi ishlar, agar haqiqiy nikoh O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti Prezidiumining 1994-yil 8-iyul Farmoni chiqqanga qadar vujudga kelib, er va xotinning biri vafot etganga qadar davom etgan bo'lsa;

- fuqarolarning biri bilan tug'ishganlik munosabatlarida bo'lishlari yoki bo'lganliklari faktini va shaxsning birov qaramog'ida bo'lganligi faktini belgilash to'g'risidagi ishlar;

- fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish idoralarida qayd qilinishi lozim bo'lgan faktlarni, chunonchi, fuqaroning tug'ilishi, farzandlikka olinishi, nikohga kirish, ajralish va o'limi to'g'risidagi faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlar ham sudlarga taalluqli bo'ladi.

6-§. Turar joyiga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi

Turar joyga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan hamma nizolar fuqarolik huquqiy nizolar bo'lib, asosan sudlarga taalluqli-dir. Istisno sifatida Uy-joy kodeksining 104-113-moddalarida ko'rsatilgan hollarda, ya'ni turar joylar o'zboshimchalik bilan egallangan hollarda uyning yemirilishi xavfi bo'lgan hollar bunday uylar

yashovchilarni, xizmat bilan bog'liq bo'lgan turar joylardan, yotoqxonalaridan va mehmonxonalardan ko'chirish to'g'risidagi ishlar sudlarga taalluqli bo'lmasdan, ma'muriy organlarga, ya'ni prokuratura organlariga taalluqli bo'ladi (Uy-joy kodeksining 119-123-moddalari).

Qoida bo'yicha ma'muriy tartibda ko'chirish uchun prokurorning sanksiyasi (qarori) talab qilinadi. Prokuror ma'muriy tartibda ko'chirish to'g'risida sanksiya bermagan taqdirda manfaatdor tashkilotlar, muassasalar, korxonalar turar joyda yashovchilarni ko'chirish to'g'risida sudga murojaat qila olmaydilar.

Fuqarolik kodeksining 615-moddasiga asosan tараflarning kelishuvi bilan uy-joyni ijaraga berish shartnomasi bekor qilinishi qonunda o'z ifodasini topgan. Bu qoidaga ko'ra turar joylarni foydalanish uchun berish to'g'risidagi ta'sir da'volarni, chunonchi, fuqarolik huquqiy majburiyatlariga asoslangan talablar to'g'risida, masalan, avval egallagan turar joyning kapital remonddan so'ng qaytarib berilishi, uy-joyning buzilishi munosabati bilan kvartira berilishi va shu kabi boshqa hollarda qo'zg'atilgan da'volarni sudlar ko'rishga haqli bo'ladilar.

Qonun bilan belgilangan tartibni buzib, turar joyni egallash to'g'risidagi nizolar ham sudlarga taalluqli bo'lib, sud berilgan ordyerni haqiqiy emas deb topishi mumkin (Uy-joy kodeksining 54-moddasi).

Davlat uy-joy fondidagi turar joyni xususiyashtirishni amalga oshirishda fuqaro va mulkdorlarning huquqini himoya qilish munosabati bilan vujudga keluvchi nizolarni sudlarga taalluqli bo'lishi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1997-yil 2-maydagi (1998-yil 11-sentabrda qaratilgan qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan) "Xususiyashtirilgan turar joylarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf qilish bilan bog'liq ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida"gi qarorida ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi "Imoratlariga bo'lgan shaxsiy mulk huquqi haqidagi ishlar bo'yicha sud praktikasi to'g'risida" chiqarilgan qarorida o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratlariga nisbatan egalik huquqini belgilash to'g'risidagi da'volarning sudlarga taalluqliligi bo'lmasligi tushuntiriladi.

Fuqarolar bilan turar joy qurish kooperativlari o'rtasidagi nizolar to'g'risida Respublika Oliy sudi Plenumi tomonidan berilgan

tushuntirishga ko'ra, turar joy qurish kooperativ a'zolarining umumiy majlisi (vakillar majlisi) hal qiladigan masalalar bo'yicha sudlarga taalluqli bo'lmaydi. Masalan, kooperativ a'zolari o'rtasida turar joylarni taqsimlash, kooperativga kirish va pay badallarining miqdorini belgilash, kooperativ a'ziligiga qabul qilish to'g'risidagi ishlar sudga taalluqli bo'lmaydi.

Kooperativ a'zolari umumiy majlisning qaroriga binoan berilgan turar joyni foydalanish uchun olish huquqi buzilgani holda, kooperativ a'zolarining bu to'g'ridagi da'volari sudlarga taalluqli bo'ladi (Uy-joy kodeksining 131-moddasi).

Turar joy ko'rish kooperativi bilan kooperativ a'zolari o'rtasidagi kooperativ a'zolari bilan ularning oila a'zolari o'rtasidagi fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan boshqa nizolar ham, masalan, joyni ayirboshlash, kooperativ a'zolidan chiqarish to'g'risidagi va shu kabi boshqa ta'sir nizolar sudlarga taalluqli bo'ladi.

Agar kooperativ a'zolarining umumiy majlisi turar joyni ayirboshlovchi shaxsni kooperativ a'ziligiga qabul qilishga rozi bo'lsayu, hokimiyat ayirboshlash uchun ruxsat bermasa, bunday holda ham kooperativ a'zosining egallab turgan turar joyini boshqa turar joyga ayirboshlash to'g'risidagi nizo sudlarga taalluqli bo'ladi.

Turar joy qurish kooperativi a'zolidan chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nizolarning turlari sud organlari tomonidan hal qilinadi (O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 133-moddasi).

7-§. Intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilishdan kelib chiqadigan nizolarni ko'rib hal etish

Intellektual, ya'ni aqliy mehnat mulk obyektlari qonunda ko'rsatilgan hollarda turli usullar bilan himoya qilinadi, bu haqda FKning 1032-moddasida ko'rsatilgan. Bu qoidaga asosan intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilish ularning yaratilganligi tufayli qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda vakolat berilgan davlat organi tomonidan huquqiy muhofaza berilishi natijasida yuzaga keladi.

Intellektual mulk obyektlari qatoriga fan, adabiyot va san'at asarlari, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, selcksiya yutuqlari va hokazolar kiradi (FKning 1031-moddasi).

Intellektual obyektlarga nisbatan bo'lgan huquq qaysi shaklda bo'lishdan qat'i nazar buzilgan taqdirda manfaatdor taraf o'z huquqini tiklashga haqli, masalan, shu mulkka nisbatan mutloq huquqlarni himoya qilish usullari FKning 11-moddasida o'z ifodasini topgan.

Agar mualliflik huquqidan muallif hamda muallifning mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlari buzilgan hollarda manfaatdor tomonlarning huquqlari sudsiz va sud yo'li bilan himoya qilinishi mumkin.

Ijodiy ishlarning yakuniga qarab, agar u qonunda ko'rsatilgan talablarga javob bersa muhofaza qilinadi. Shuning uchun har qanday asar daxlsiz bo'lib hisoblanadi. Asarning daxlsizligi tushunchasiga mualliflarning asariga biron-bir shaxs tomonidan o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritilishi qat'i ta'qiqlanishi kiradi. Demak, intellektual mulkka qandaydir ko'rinishda o'zgartirish kiritish uchun faqat muallifning roziligi talab etiladi. Bu qoidaning buzilishi nizoning kelib chiqishiga asos bo'ladi. Masalan, amaldagi Fuqarolik kodeksida asardan shartnoma tuzmagan holda noqonuniy foydalanganlik uchun qoidabuzar, huquq egasiga yetkazilgan zararning o'rnini, shu jumladan, boy berilgan foydani to'lash shartligi ko'rsatilgan. Bulardan tashqari huquqbuzardan o'zi ko'rgan zarar o'rniga uning qoidabuzarlik oqibatida olgan daromadlarini ham undirib olishi FKning 1072-moddasida o'z ifodasini topgan.

Bunday qoidalar ijodiy mehnat bilan shug'ullanuvchi turli sohalarda uchrashi mumkin. Masalan, ixtiro, foydali model va sanoat namunasiga bo'lgan huquq faqat muallifning patenti, dastlabki patenti va foydali model guvohnomasi bo'lgan taqdirdagina qonun o'z muhofazasiga oladi.

Qonunda patentni buzganlik uchun ham javobgarlik belgilangan, agar patentdan foydalanish boshqa shaxs tomonidan sodir etilib, patent egasining talabi bilan u to'xtatilishi, qoidabuzar esa patent egasiga yetkazilgan zararning o'rnini qoplashi lozim bo'ladi.

Bulardan tashqari, patent egasi ko'rilgan zararni qoidabuzardan qoidabuzarlik oqibatida olgan daromadlarini undirish uchun sudga murojaat qilishga haqli. Ratsionalizatorlik takliflarining muallifi deb tan olinishi bilan ratsionalizatorlik takliflari uchun to'lanadigan mukofotlarning miqdori, ularni hisoblash tartibi va to'lash haqidagi nizolar, ratsionalizatorlik takliflarining birinchi bo'lib berilganligi

to'g'risidagi nizolar sudlarga shartli ravishda taalluqli. Buning ma'nosi muallif bunday masalalar bo'yicha tegishli tashkilotlarga murojaat etgandan keyingina hal bo'lmasa, sudga murojaat etishi tushuniladi. Mualliflik to'g'risidagi nizolari, shuningdek ratsionalizatorlik taklifini kim avval kiritganligi to'g'risidagi nizolar ham, agar bu nizolar taklif joriy etilgan tashkilotda hal qilinmagan bo'lsa, sud yo'li bilan hal qilinishi mumkin.

Ratsionalizatorlik takliflari uchun to'lanadigan haqning miqdori, uni hisoblash tartibi va to'lash muddatlari masalalariga oid nizolar ratsionalizatorlik takliflari to'g'risidagi Nizomda nazarda tutilgan tartibda hal qilinadi. Ratsionalizatorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ayrim (taklifni ratsionalizatorlik deb tan olinishi bilan bog'liq) nizolardan tashqari sudga taalluqli qilib belgilangan.

Ratsionalizatorlik takliflari to'g'risidagi quyidagi nizolar: ratsionalizatorlik taklifi bir necha korxonalar tomonidan amalga oshirilganida qaysi birining muallifiga mukofot to'lashi lozimligi; ratsionalizatorlik takliflarini qabul qilmaslik sudga taalluqli emas.

Ratsionalizatorlik takliflarini qabul qilmaslik to'g'risidagi nizolar korxona rahbarlari bilan kasaba uyushmasi tashkiloti ishtirokida ko'riladi. Agar ratsionalizator qabul qilingan qarordan norozi bo'lsa, yuqori tashkilot ma'muriyatiga shikoyat bilan murojaat qilishi mumkin. Ma'muriyatning bu masaladagi qarori qat'i bo'ladi. Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari haqidagi qonunni tatbiq qilishdan kelib chiqadigan nizolar, masalan, ixtiro mualliflarining va patent egalarining huquqlari patent idorasining apellyatsiya kengashi sudlar tomonidan belgilangan tartibda ko'rib hal etiladi (Qonunning 37-moddasi).

Patent idorasining apellyatsiya kengashi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida ish tutadi va qonun hujjatlarida ko'rsatilgan (qonunning 38-moddasi) harakatlarini amalga oshiradi.

Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari bo'yicha kelib chiqadigan nizoli ishlarning vakolatiga qarab quyidagilar sudlarga taalluqlidir:

Oliy sudga patent berganlik, patent yuzasidan bildirilgan e'tirozlar to'g'risidagi, majburiy litsenziya berilganligi to'g'risidagi nizolar; quyi sudlarga esa sanoat, mulk obyektiga mualliflik to'g'risidagi; pa-

tent egasini aniqlash to'g'risidagi; avval foydalanilganlik to'g'risidagi nizolar taalluqlidir.

Demak, bunday turkumdagi ishlarning sudga taalluqli ekanligini to'g'ri aniqlash nizoni xolis hal etish uchun asos bo'ladi va qonun buzilishining oldini oladi.

Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari mualliflarining huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan nizolarning qaysi organ tomonidan ko'rilishi va hal qilinishi to'g'risidagi nizolar ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risidagi 1994-yil 6-mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan tartibga solinadi.

8-§. Prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topishi haqida

Yuqorida fuqarolik ishlarini sudga ko'rish bilan bog'liq bo'lgan prokurorning protsessual faoliyati to'g'risida fikr yuritilgan edi. Prokuror o'ziga berilgan vakolat doirasida qonunlarning aniq bajarilishi yuzasidan nazorat olib boruvchi mansabdor shaxs bo'lib, fuqarolik ishlari bo'yicha ham sudlar tomonidan qonuniy va asosli qaror chiqarishga ko'maklashishi lozim. «Prokuratura to'g'risida»gi 1992-yil 9-dekabr qonunida belgilanganidek, prokuratura idoralarining faoliyati yuqoridagilar bilan birga, qonunning ustunligini har tomonlama qaror toptirishga, huquq-tartibotni mustahkamlashga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan mustahkamlangan inson va fuqaroning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, shaxsiy huquqlari hamda erkinliklariga, shuningdek, davlat mustaqilligini, ijtimoiy davlat tuzimini, siyosiy va iqtisodiy tizimlarini, milliy guruhlar va tuzilmalarning huquqlarini g'ayriqonuniy tajovuzlardan muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Prokurorning nazorat qilish doirasiga vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar tomonidan chiqariladigan aktlarning qanchalik qonuniy ekanligi ham kiradi.

Masalan, prokuror ham o'zini-o'zi boshqarish organlarining qarorlari, shuningdek, rais (oqsoqol)ning xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilishi belgilangan (qonunning 25-moddasi).

Prokurorlar o'z faoliyatlarini sudlarda jinoiy ishlarni ko'rishda davlat ayblovni qo'llab-quvvatlash, fuqarolik ishlarini ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni hamda xo'jalik nizolarini ko'rishda ishtirok etish bilan qonunlarga zid bo'lgan sud hujjatlariga protest keltiradilar.

Fuqarolik qonunchiligida ko'rsatilganidek, davlat organining yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining qonun hujjatlari-ga muvofiq bo'lmagan hamda fuqarolarning yoki yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjati sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

«Prokuratura to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qo-nuniga asosan prokuror yoki uning o'rinbosari qonunga zid bo'lgan normativ hujjatga nisbatan ana shu hujjatni chiqargan idoraga yoki yuqori turuvchi idoraga protest keltiradilar. Mansabdor shaxsning xatti-harakatlariga nisbatan ham xuddi shu tartibda protest keltiriladi.

Prokuror keltirilgan protest bu protest topshirilgan vaqtdan boshlab ko'pi bilan o'n kunlik muddat ichida qarab chiqilishi lozim. Qonuniylik buzilganligiga tezda barham berish talab qilingan fav-qulodda holatlarda prokuror protestni ko'rib chiqishning qisqartirilgan muddatini belgilashga haqlidir. Protestni qarab chiqish natijalari to'g'-risida prokurorga darhol yozma ravishda ma'lum qilinishi belgilangan.

Protest g'ayriqonuniy huquqiy hujjat chiqargan idora yoki yuqori turuvchi idora tomonidan rad etilgan taqdirda, shuningdek, protest qonunda belgilangan muddat ichida qarab chiqilmagan taqdir-da, prokuror tegishli sudga ana shu hujjatni g'ayriqonuniy deb e'tirof etish to'g'risidagi ariza bilan murojaat qilishi mumkin.

Sudga ariza, protest rad etilganligi to'g'risida ma'lumot berilgan paytdan boshlab bir oylik muddat ichida yoki qarab chiqish uchun qonunda belgilangan muddat o'tgandan keyin berilishi ko'rsatilgan.

Ana shu qoidaning bajarilishiga bag'ishlangan FPKning 29-bobi prokurorni huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risidagi ariza bilan tegishli idoralar va mansabdor shaxslar ustidan sudga mu-rojaat etish tartibi belgilangan. Masalan, FPKning 276-moddasida pro-kuror qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqida ariza bilan sudga murojaat qilishga haqli ekanligi maxsus huquqiy me'yor sifatida ifoda etilgan.

Prokurorning sudga ariza berishi ish sudda ko'rib chiqilgunga qadar huquqiy hujjatning amal qilishini to'xtatib qo'yishi ham asoslantirilgan.

Sud bunday turkumdagi ishlarni fuqarolik sud yuritish qoidalarining umumiy tartibi asosida ko'rib hal etadi, jumladan, ishni sudga tayyorlashda protsessga jalb etiladigan shaxslar, ularning vakillari va boshqalar haqida. FPKning 158-161-moddalarida ko'rsatilgan harakatlarni amalga oshira borib, ishni mazmunan ko'rishga tayinlashi lozim.

Prokurorning arizasini sud yigirma kun ichida uning ishtirokida va protestni rad etish to'g'risida qaror qabul qilgan yoxud protestni ko'rib chiqmagan organning rahbari yoki uning vakil ishtirokida ko'rib chiqadi.

Sud majlisiga organ rahbari yoki uning vakili uzrsiz sabablarga ko'ra kelmaganligi prokurorning arizasini ko'rib chiqish uchun to'sqinlik qilmaydi, biroq sud bu shaxsning kelishini majbur deb topishi FPKning 277-moddasida berilgan. Prokuror fuqarolik ishlarini qo'zg'atish, unda ishtirok etish shaklidan qat'i nazar, hamma vaqt davlat vakili qonunni bajarilishi ustidan nazorat qiluvchi organ bo'lib qolavyeradi. Shu sababli, prokuror huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risida ariza bilan sudga murojaat etganda sudga nizo ko'rilgandan so'ng oqibatda haqli bo'lib chiqqan tarafning manfaatini himoya qilgan bo'ladi.

Agar sud prokurorning arizasi asosli ekanligini aniqlasa, arizani qanoatlantirish haqida hal qiluv qarori chiqaradi va huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topadi.

Bundan tashqari, agar sud protest keltirilgan hujjat uni chiqargan organning vakolatlari doirasida qonunga muvofiq qabul qilingan deb topsa, u arizani qanoatlantirishni rad etish haqida hal qiluv qarorini chiqaradi.

Prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqidagi arizasi bo'yicha sud chiqargan hal qiluv qarori protestni rad etish to'g'risida qaror qabul qilgan yoki protestni ko'rmagan organ rahbariga yuboriladi.

Prokuror fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga ariza bilan, huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqida murojaat etish bilan, agar davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining

g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan, davlat organi yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga zarar davlat tomonidan yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organi tomonidan to'lashi lozimligi masalasini ham qo'yishi mumkin.

Demak, prokuror davlat boshqaruv idoralari va jamoat tashkilotlari tomonidan qabul qilinadigan huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risida ariza bilan sudga murojaat etish qoidalari ham davlat, jamoat tashkilotlari va fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy me'yorlardir.

Sud ham o'z navbatida davlat organlari yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining qonunga zid bo'lgan huquqiy me'yorlar mavjudligini aniqlagan taqdirda ishni hal etishda bu hujjatlarni tatbiq etmaslik masalasini ko'rib chiqishi lozim.

XII bob. FUQAROLIK ISHLARINING SUDLOVGA TAALLUQLILIGI

1-§. Sudlovlilik tushunchasi

Qanday fuqarolik ishlarini sudda ko'rish lozim bo'lishi, ya'ni sudning vakolatiga berilganligi yuqoridagi 12-bobda taalluqlilik tushunchasida aytilgan. Sudlov, ya'ni sudlarning vakolatiga berilgan ishlarni endi qaysi sud ko'rib hal etilishligi tushunchasi bilan taalluqlilik chambarchas bog'liqdir. Bu tushunchalar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, taalluqlilik deganimizda fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilish yuzasidan sudlar bilan boshqa davlat organlari va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi huquq doirasi (kompetensiya)ning chegaralanishi, ajratilishi nazarda tutilsa, sudlovda esa, bir tomondan, hal qilinadigan masalaning sudga taalluqli bo'lishini va ikkinchi tomondan, yagona sud tizimi ichida sudlar o'rtasidagi huquq darajasining belgilanishi tushuniladi. Bu bobda shu keyingi ikkinchi ma'nodagi sudlov to'g'risida so'z boradi.

Sudlov deb sudlarga taalluqli bo'lgan hamma ishlarning sud tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlanishiga aytiladi. Ishning sudlovligini belgilash mazkur ishni aynan qaysi sud ko'rishga va hal etishiga vakolatli bo'lishligini belgilash demakdir.

Muayyan aniq bo'lgan ishni hal qilishga qaysi sud vakolatli ekanligini belgilashda sudlov ikki tomonlama: birinchidan, turdosh sudlov va ikkinchidan, hududiy sudlovga bo'linib chegaralanadi.

Yagona sud tizimi tarkibidagi sudlovning qaysi bir turi tumanlararo, tuman, (shahar), viloyat sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi) fuqarolik ishlarini birinchi instansiya sudi tariqasida ko'rishga vakolatlilikini qonun belgilaydi.

Ishning qaysi sudga tegishli bo'lishini (sudlovni) belgilashda ko'riladigan ishning turiga ham, nizoning predmeti nimadan iborat bo'lishi va taraflarning kimlar bo'lishiga ham qaraladi. Sudlovning bunday chegaralanishiga turdosh sudlov (rodovaya podsudnost) deb aytiladi.

Turdosh yoki predmetli sudlov deb ishning turi yoki xarakteriga qarab har xil turdagi sudlarga ishlarning tegishli bo'lishligi tushuni-

ladi. Turdosh sudlov bo'yicha yagona sud tizimidagi har turli sudlar o'rtasidagi vakolati ajratiladi.

FPKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, sudlarga taalluqli fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlarida ko'riladi. Qonunda bunday ishlarni ko'rish boshqa sudlar vakolatiga berilgan hollar bundan mustasno. Bu qoidaning mazmuniga ko'ra fuqarolik ishlarini ko'ruvchi va hal qiluvchi birinchi va asosiy sud instansiyasi tumanlararo, tuman (shahar) sudlari hisoblanadi. Yuqori sudlar, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat, Toshkent shahar sudi, alohida holatlarni hisobga olib har qanday fuqarolik ishini o'z hududidagi mahalliy (quyi) sudlardan olishiga va uni birinchi instansiya sudi sifatida o'zining ish yuritishiga qabul qilishga yoki ishni bir suddan boshqa tegishli sudga o'tkazishga haqlidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga qanday ishlarning tegishli bo'lishi ham qonunda qat'i belgilanmagan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi «Sudlar to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilishicha, birinchi instansiya sudi sifatida alohida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ishlarni ko'radi. Ayrim hollarda qaysi turkumdagi ish qaysi sudga ko'rilishi qonunda ko'rsatilgan bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining «Jamoat birlashmalari to'g'risida»gi 1991-yil 15-fevraldagi qonunida jamoat birlashmalarining Nizomlarini ro'yxatga o'tkazish rad etilgan taqdirda shikoyat qilish huquqi sudga taalluqli ekanligi ko'rsatilgan.

Qonunda bunday turkumdagi ishlarni sudlarga taalluqli ekanligini belgilash bilan shu ishlarni qaysi sudlar tomonidan ko'rib hal etish kerakligiga, ya'ni sudlovga ham aniqlik kiritilgan, masalan, xalqaro, respublika, viloyatlararo jamoat birlashmalarining nizolarini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida rad etilsa, bunday harakatlar Respublika Oliy sudiga shikoyat qilinishi mumkinligi, mahalliy jamoat birlashmalarini ro'yxatdan o'tkazishni rad etish esa tegishli viloyat, Toshkent shahar sudlariga shikoyat qilinishi mumkinligi belgilangan.¹ Binobarin, Respublika Oliy sudi har qanday quyi sudlardan fuqarolik ishini olishga va ko'rish uchun qabul qilishga haqli. Agar qonunda ko'rsatilgan bo'lsa, Respublika Oliy sudi birinchi instansiya tartibida ish ko'ra olishi mumkin, masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1991. 4-son, 76-modd.

Majlisiga Saylov o'tkazishda Markaziy saylov komissiyasining qarori ustidan o'n kun muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga shikoyat qilishi belgilangan.²

Qonun sudlovni ishning muayyan hududda (mahalliy joylarda) ko'rilishini ham nazarda tutadi. Bunday hududiy (mahalliy) sudlov deb fuqarolik ishlarining, asosan javobgarning, qonun bilan nazarda tutilgan alohida hollarda esa da'vogarning ham yashash joyida ko'rilishi aytiladi.

Hududiy sudlovga oid umumiy qoida shundan iboratki, tegishli fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal qilinish joyi javobgarning turar joyi bo'yicha belgilanadi. ~~Bu qoida asosan fuqarolarga oid. Agar~~ javobgar yuridik shaxs hisoblangan davlat korxonasi, muassasasi, tashkiloti yoki jamoat tashkiloti bo'lsa ishning qaysi sud tomonidan ko'rilish joyi yuridik shaxsning organi yoki mulki turar joy bo'yicha belgilanadi.

FPKning 145-moddasida ko'rsatilganidek, da'volar javobgarning doimiy yashash yoki doimiy ishlab turgan tuman (shahar) sudida qo'zg'atiladi. Yuridik shaxsga qilinadigan da'vo yuridik shaxs organi yoki uning filiali joylashgan joyda qo'zg'atiladi.

Javobgarning mulki turgan joy va uning ma'lum bo'lgan oxirgi yashab turgan yoki ishlab turgan joyi da'vogar tomonidan ko'rsatilishi lozim.

Javobgarning haqiqatan yashab turgan joyi noma'lum bo'lsa, sud ishni uning hozirgi turar joyi bo'yicha ko'radi. Bu joy chaqiruv qog'ozining uylar boshqarmasi yoki o'zini-o'zi boshqaruv idoralari tomonidan olinganini guvohlantiradigan xat yozilgan chaqiruv qog'ozida ko'rsatilgan manzil bo'yicha belgilanadi.

Umumiy qoida bo'yicha sud va boshqa organlar fuqarolik ishlari bo'yicha javobgarlarni qidirmaydi. Ammo aliment undirish haqidagi, mayib bo'lish yoki sog'liqqa boshqacha tarzda shikast yetganligi, shuningdek, boquvchisining o'limi natijasida kelgan zararining o'rini qoplash haqidagi da'volar bo'yicha javobgarning (qarzdorning) amaldagi yashash joyi no'malum bo'lsa, javobgar (qarzdor) qidirilishi shart ekanligi (FPKning 140-moddasi) ko'rsatilgan.

² Qarang: Saylovlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonunlari. «O'zbekiston» 1994 yil, 13-bet.

2-§. Hududiy sudlovlilik turlari

Hududiy sudlovga ko'ra tegishli bo'g'indagi teng bo'lgan tuman (shahar) sudlarining qaysi biri fuqarolik ishlarini ko'rib hal qilishi lozim bo'ladi.

Hududiy sudlov: altyernativ sudlov, mustasno sudlov, kelishilgan sudlov, bir-biri bilan bog'liq ishlarning sudloviga bo'linadi.

Alternativ sudlovlilik. Fuqarolik ishlarining qaysi sudda ko'rili-shi da'vogarning tanlashi bo'yicha belgilanishiga alternativ sudlov deyiladi. FPKning 241-moddasida ko'rsatilganidek, da'vogarning tanlashi bo'yicha alternativ sudlov quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- Yashash joyi noma'lum bo'lgan javobgarga nisbatan da'vogar uning mol-mulki turgan joyda yoki uning so'ngi yashagan joyida taqdim etilishi mumkin;

- O'zbekiston Respublikasida yashash joyi belgilanmagan javobgarga nisbatan da'volar O'zbekiston Respublikasida uning mulki turgan joyda yoki ma'lum bo'lgan so'ngi yashash joyida taqdim etilishi mumkin;

- Da'vogar aliment undirish to'g'risidagi, otalikni belgilash haqidagi va mayib bo'lish yoki sog'lig'iga boshqacha tarzda shikast yetganlik yoxud boquvchisining o'limi natijasida ko'rilgan zarar o'r-nini qoplash to'g'risidagi da'volarni o'zi yashab turgan joyda ham taqdim etishi mumkin;

- Kemalarning to'qnashuvi natijasida ko'rilgan zararining o'rmini qoplash to'g'risidagi, shuningdek, suvda yordam berganlik va qutqarganlik uchun haq undirish to'g'risidagi da'volar ham javobgarining kemasi turgan yoki kema ro'yxatga olingan port joylashgan manzilda taqdim etilishi mumkin;

- Ijro qilish joyi ko'rsatilgan shartnomalardan kelib chiqadigan da'volar shartnomani ijro qilish joyida ham taqdim etilishi mumkin;

- Fuqarolar yoki yuridik shaxsning mol-mulkiga yetkazilgan zararining o'rmini qoplash to'g'risidagi da'volar zarar yetkazilgan joyda ham taqdim etilishi mumkin;

- Yuridik shaxsning filiali faoliyatidan kelib chiqadigan da'volar filial joylashgan manzilda ham taqdim etilishi mumkin;

- Turli joylarda yashovchi yoki turuvchi bir necha javobgarlarga nisbatan yoki yuridik shaxs bo'lib, turli manzilda joylashgan javob-

garlarga nisbatan da'vo da'vogarning tanlashi bo'yicha javobgarning biri yashaydigan yoki turgan joyda taqdim etiladi;

- G'ayriqonuniy hukm qilish, g'ayriqonuniy ravishda jinoiy javobgarlikka tortish, ehtiyot chorasi sifatida g'ayriqonuniy qamoqqa olish yoxud ma'muriy qamoqqa olish yoki ahloq tuzatish ishlari tarzida ma'muriy jazoni g'ayriqonuniy qo'llash natijasida fuqaroga yetkazilgan zarar o'rini qoplash bilan bog'liq bo'lgan mehnat, pensiya va uy-joyga doir huquqlarni tiklash, mol-mulkni yoki uning qiymatini qaytarib berish to'g'risidagi da'volar da'vogarning yashash joyida ham taqdim etilishi mumkin.

~~Agar da'vogarning voyaga yetmagan bolalari borligi, shuningdek~~ nogironligi yoki og'ir kasalligi tufayli u javobgar yashab turgan joydagi tegishli sudga borishga qiynalsa, nikohni bekor qilish to'g'risidagi da'volar da'vogarning yashaydigan joyida taqdim etilishi mumkin.

Bedarak yo'qolgan deb yoxud ruhiy holatining buzilganligi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar, shuningdek, uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslar bilan nikohni bekor qilish haqidagi da'volar, da'vogarning xohishiga qarab, uning yashash joyida ko'rilishi mumkin.

Ishning sudlovligi bir necha sudlarga tegishli bo'lganida, ularidan birini tanlash da'vogarning ixtiyorida bo'ladi.

FPKning 241-moddasining uchinchi qismida belgilanganidek, aliment undirish to'g'risidagi, otalikni belgilash haqidagi va mayib bo'lganlik yoki sog'liqqa boshqacha tarzda shikast yetganlik yoxud boquvchining o'limi natijasida ko'rilgan zarar o'rini qoplash to'g'risidagi da'volar quyidagicha uch sudning birida: korxona, muassasa, tashkilot joylashgan manzildagi sudda yoki o'zi turgan joydagi sudda yoxud zarar yetkazilgan joydagi sudda qo'zg'atilishi mumkin.

Mustasno sudlovlik. Ba'zi fuqarolik ishlarining turlariga nisbatan ularning xususiyatlarini e'tiborga olib, qonun bunday ishlarning faqat muayyan sudga tegishli bo'lishini belgilashi mustasno sudlov deyiladi.

Bunday ishlarning sanog'i FPKning 242-moddasida keltirilgan bo'lib, uning kengaytirilishiga yo'l qo'yilmaydi, ya'ni bunday sudlovdan taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha yoki da'vogarning tanlashi bo'yicha chetga chiqishiga yo'l qo'yilmaydi. Qonun bunday

holda shu to'g'ridagi fuqarolik ishlarining ko'rilishi qayerda qulay bo'lishiga qarab, yo nizoli moddiy obyektning turgan joyi bo'yicha (masalan, imoratga bo'lgan huquq to'g'risidagi da'volar qo'zg'atilganida-imorat joylashgan joyda) yoki nizoli huquqiy munosabat bo'yicha asosiy hujjatlarning to'plangan joyi bo'yicha sudlovlilikni belgilaydi.

Qonun (FPKning 242-moddasi)da yoki mustasno sudlovlilik yoki sudlovga tegishli alohida hollar quyidagicha belgilangan:

- imoratga bo'lgan huquq to'g'risidagi, mol-mulkni xatlashdan chiqarish haqidagi, yer maydonidan foydalanish tartibini belgilash to'g'risidagi da'volar imorat, mulk yoki yer maydoni joylashgan hududdagi sudning sudloviga taalluqlidir;

- meros qoldiruvchining kreditorlari meros vorislar tomonidan qabul qilinguniga qadar taqdim etgan da'volar meros-mulk yoki uning asosiy qismi joylashgan hududdagi sudning sudloviga tegishlidir;

- yo'lovchi, bagaj yoki yuk tashish shartnomalaridan yuk tashuvchilarga nisbatan kelib chiqadigan da'volar belgilangan tartibda talab qo'yilgan transport tashkilotining organi joylashgan hududda taqdim etiladi.

Kelishilgan sudlovlilik. Taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha ixtiyoriy ravishda belgilangan sudlovni o'zgartirish imkoniyatiga kelishilgan sudlov deyiladi. Qonun ayrim hollarda taraflarga hududiy sudlovni o'zaro kelishuv bo'yicha o'zgartirish huquqini ham beradi. Shunga binoan taraflar fuqarolik ishini qayerda, ya'ni qaysi tuman sudida ko'rilishi to'g'risida o'zaro kelishib olishlari mumkin. FPKning 243-moddasida belgilangan bu qoidaning maqsadi fuqarolik huquqlarini sud tartibida himoya qilinishida fuqarolar va tashkilotlar uchun ko'proq qulayliklar yaratishdir. Taraflar o'z manfaatlarini qayerda himoya qilish birmuncha qulay bo'lishini o'zlari biladilar. Shu sababli, nizolarning ko'rilishi joyini tanlashdan taraflarning erkinligini oshiqcha cheklash noto'g'ri bo'lur edi.

Fuqarolik ishlarining muayyan bir sudda ko'rilishi to'g'risidagi o'zaro kelishuv har xil shaklda bo'lishi mumkin. Masalan, taraflar o'zaro shartnoma tuza turib «ushbu shartnomadan kelib chiqqan nizolar falon tumanlararo sudida ko'riladi», deb ko'rsatishlari mumkin. Bunday kelishuvga keyinchalik nizo chiqqandan so'ng ham yo'l qo'yiladi.

Agar ixtiyoriy kelishuv bo'yicha belgilangan sudlov taraflardan biri yoki uchinchi shaxs huquqining buzishi aniqlansa, sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi lozim va bunday hollarda sudlov to'g'risida qonun bilan belgilangan umumiy qoidalar tatbiq etiladi.

FPKning 243-moddasining ikkinchi qismida ko'rsatilganidek, fuqarolik ishlarining ta'sir turkumlariga nisbatan FPKning 242-moddasida belgilangan mustasno (ya'ni alohida hollar) sudlov taraflarning o'zaro kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin emas.

Bir-biri bilan bog'liq ishlarining sudlovligi. Bunday sudlov to'g'risida shuni aytish kerakki, ta'sir hollarda taraflarning haqiqiy ~~o'zaro munosabatlarini har taraflama aniqlash, ishning ko'rilishini~~ tezlashtirish, sud xarajatlarini kamaytirish maqsadida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ishlar birga qo'shib ko'riladi. Bunday hollarda sudlov shunday belgilanadi, chunonchi, qarshi da'vo o'zining sudlovga taalluqliligidan qat'i nazar dastlabki da'vo ko'riladigan joydagi sudga taqdim etiladi (FPKning 244-moddasi).

Nikohdan ajratish bilan bog'liq bo'lgan ishlarda da'voni rad etgan taqdirda nikohdan ajralish bilan birga berilgan boshqa nizolarni hal qilmaydi. Bunday vaziyatda taraflarga sudlov haqidagi qoidalariga rioya qilgan holda bu talablar bo'yicha qaytadan da'vo qo'zg'atishga haqli ekanligi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi qarorida ko'rsatilgan.¹

Jinoyat ishidan kelib chiqadigan fuqarolik da'vosi, agar jinoyat ishi ko'rilayotganda arz qilinmagan yoki hal etilmagan bo'lsa, fuqarolik sud ishlarini yuritish tartibida ko'rish uchun fuqarolik ishlarining sudlovga taalluqligiga doir umumiy qoidalariga binoan taqdim etiladi (FPKning 245-moddasi).

Xodim g'ayriqonuniy ravishda sudlanganligi munosabati bilan mehnat shartnomasi bekor qilinishi yoki g'ayriqonuniy ravishda jinoiy javobgarlikka tortilishi munosabati bilan uni ishga tiklash to'g'risidagi nizolar xodimning xohishiga qarab yo o'zi yashab turgan joydagi yoki zarar ko'rgan sobiq ish joyidagi sudga murojaat etishi mumkin (alternativ sudlov).

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1996, 3-4-sonlari, 59-bet.

3-§. Qabul qilingan ishning boshqa sudga o'tkazilishi

Ma'lumki, fuqarolik ishining sudlovi, ya'ni ishning mazkur sud-da ko'rilish-ko'rilmaligi to'g'risidagi masala da'vo arizasining qabul qilinishida sudyaning yakka o'zi tomonidan hal qilinadi.

Sudda sudlovga taalluqli qoidalarga rioya qilgan holda o'zining yuritishiga qabul qilib olgan ishni, garchi keyinchalik bu ish boshqa sudning sudloviga taalluqli bo'lib qolsa ham, mazmunan hal qilishi lozim (FPKning 146-moddasi).

Ammo ba'zan qabul qilingan ishning boshqa sudga ko'rilishi zarur va maqsadga muvofiq deb topilishi ham mumkin. Bunday hollarda qonun sudyaga ishni ko'rish uchun boshqa teng darajadagi sudga o'tkazish huquqini beradi.

FPKning 146-moddasi ikkinchi qismida ko'rsatilishicha, sud quyidagi hollarda ishni ko'rish uchun boshqa sudga o'tkaza oladi:

1) muayyan ish boshqa sudga, xususan, dalillarning ko'pchilik qismi joylashgan yerdagi sudga o'z vaqtida va har tomonlarni ko'rib chiqiladi deb hisoblasa;

2) ilgari turar joyi noma'lum bo'lgan javobgar ishni o'zi yashab turgan joydagi sudga o'tkazishni iltimos qilsa;

3) bir yoki bir necha sudya chetlatilgach, bu sudga ularni almash-tirish mumkin bo'lmay qolsa;

4) ish muayyan sudga ko'rilayotganida bu ish sudlovga taalluq-lilik qoidalari buzilgan holda yuritishga qabul qilinganligi ma'lum bo'lib qolsa.

Ishning boshqa sudga o'tkazilishi to'g'risida sud tomonidan ajrim chiqariladi. Ajrimda ishning boshqa sudga o'tkazilishi sabablari, vajlari aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bunday ajrim yuzasidan xususiy shikoyat yoki xususiy protest keltirilishi mumkin.

Fuqarolik ishi O'zbekiston Respublikasi sudidan boshqa ham-do'stlik davlatlari sudiga yoki boshqa hamdo'stlik davlati sudidan O'zbekiston Respublikasi sudiga sudning ajrimiga asosan, shu ajrimga shikoyat yoki protest berish muddati o'tganidan so'ng, shikoyat yoki protest berilgan holda esa shikoyat yoki protestni qanoatlantirmay qoldirish to'g'risida ajrim chiqarilgandan so'ng o'tkaziladi.

Bunday ishlarni o'tkazish uchun hamdo'stlik mamlakatlari o'rtasida huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida shartnoma bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Fuqarolik ishlari O'zbekiston Respublikasi sudlarining biridan boshqasiga sudning ajrimiga asosan, bu ajrim ustidan shikoyat berish yoki unga nisbatan protest keltirish muddati o'tganidan keyin, shikoyat berilgan yoki protestni qanoatlantirmay qoldirish haqida ajrim chiqarganidan keyin o'tkaziladi.

Bir suddan boshqa sudga yuborilgan ish ana shu keyingi sud tomonidan ko'rish uchun qabul qilinishi kerak.

~~Sudlovga taalluqlilik to'g'risidagi nizolarga yo'l qo'yilmaydi (FPKning 147-moddasi).~~

XIII bob. ISBOTLASH VA DALILLAR

1-§. Fuqarolik protsessida isbotlash va dalillar tushunchasi. Isbotlash predmeti

Fuqarolik protsessida ishtirok etuvchi taraflarning nizolarini to'g'ri hal qilish uchun sud ularning o'zaro huquqiy munosabatlari mazmunini belgilashi, da'vogarning talablari, javobgarning da'voga qarshi e'tirozlari asosli bo'lishini tekshirishi, da'vogarning huquqi buzilgan-buzilmaganligini, da'vogarning buzilgan huquqini javobgar deb faraz qilingan shaxs tiklashga majbur bo'lish-bo'lmasligini aniqlashi lozim. Bu masalalarning hammasini nizoli huquqiy munosabatga oid bo'lgan faktik holatlar belgilangandan so'nggina hal qilish mumkin bo'ladi.

Nizosiz fuqarolik ishlarida, chunonchi, alohida tartibda ko'riladigan ishlarda muayyan yuridik faktlar belgilanadi. Buning uchun muddaosini arz qiluvchi shaxs muayyan faktik holatni, masalan, meros olish yoki pensiya olish uchun biron-bir shaxsning qaramog'ida bo'lganligini belgilash uchun asos borligini isbotlashi lozim bo'ladi.

Binobarin, isbotlash deb, fuqarolik protsessi subyektlari bo'lgan taraflar, sud, prokuror va boshqa shaxslarning fuqarolik ishini hal qilish uchun zarur bo'lgan faktlarning mavjud bo'lish-bo'lmasligini aniqlashga qaratilgan faoliyatlariga aytiladi. Isbotlash taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning sudga dalillar keltirishidan, bayonotlar berishlaridan, qarshi tomonning tushuntirishlaridan va keltirilgan dalillarga qarshi e'tiroz bildirishdan, dalillarni tahlil qilishdan, nizoli faktlar to'g'risidagi dalillardan xulosalar chiqarishdan iborat bo'ladi.

Sudda isbotlashning maqsadi protsessual qonunda ko'rsatilgan tartibda muayyan fuqarolik ishini hal qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilashdan iborat.

Sudda nizoli fuqarolik da'vosi qo'zg'atilganida, avvalo taraflardan isbot keltirish, ya'ni da'vo talabining asosli bo'lishini yoiniki uning asossizligini isbotlash talab qilinadi. Fuqarolik protsessida isbotlash vositalari dalillar bo'lib hisoblanadi. Sudga oid dalillar deb fuqarolik ishi uchun ahamiyatli bo'lgan faktlar to'g'risidagi ma'lumotlarni olishning qonun bilan belgilangan protsessual vositalariga va isbotlash ahamiyatga ega bo'lgan faktlarning o'ziga aytiladi.

Fuqarolik protsessining xususiyati shundan iboratki, sudlar obyektiv haqiqatni belgilash uchun taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar tomonidan dalillarni keltirish va baholash bilangina cheklanmasdan, balki dalillarni o'z tashabbuslari bilan to'plash huquqiga ham egadirlar.

FPKning 56-moddasida dalillar tushunchasi berilgan hamda nimalarning dalil va isbotlash vositalari bo'lishi ko'rsatilgan. Bu qonunda belgilanishicha, taraflarning talablari va e'tirozlarini asoslaydigan va ishni to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa holatlarning mavjudligi yoki yo'qligini, muayyan qonun bilan belgilangan tartibda sudda aniqlashga asos bo'ladigan har qanday faktik ma'lumotlar fuqarolik ishi bo'yicha dalil bo'lib hisoblanadi.

Shu moddaning o'zida isbotlash vositalari ham sanab o'tilgan. Bular taraflarning va uchinchi shaxslarning bayonotlari, guvohlarning bergan guvohliklari, yozma dalillar, ashyoviy dalillar va ekspertlarning fikrlaridir.

FPKning 56-moddasida ko'rsatilgan faktik ma'lumotlar va isbotlash vositalari bir-biri bilan bog'liq holda ko'riladi. Bu yerda sudga oid dalillar masalasida ham, mazmun bilan shaklning dialektik bog'liq bo'lishligi nazarda tutiladi. Mazmun deganimizda faktlar to'g'risidagi ma'lumotlar nazarda tutilsa, shakl deganimizda isbotlash vositalari (dalillar) nazarda tutiladi. Da'voni isbotlash yoinki inkor etish uchun har ikki element mavjud bo'lishi kerak. Faktlar to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lmagan isbotlash vositasi hech narsani isbotlamaydi va aksincha, faktik ma'lumotlar isbotlash vositalarining qonun bilan belgilangan manbalaridan olinmagan bo'lsa, dalil sifatida foydalanilmaydi va sud qarorining asosiga qo'yilmaydi.

Amaldagi yangi fuqarolik protsessual kodeksi muallifi ko'rsatilmagan holatlar va manbayi noma'lum bo'lgan yoki g'ayriqonuniy tarzda olingan boshqa ma'lumotlarni dalil bo'la olmasligi ko'rsatilgan. Bu qoidaning kiritilishi bilan sud amaliyotida turli xil usul bilan «dalil» deb ishda foydalanadigan harakatlarning oldini olishga sababchi bo'ladi.

Dalillarning daxldorligi to'g'risidagi FPKning 58-moddasida berilgan qoidada sud faqat ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni tasdiqlaydigan dalillarnigina ko'rish uchun qabul qiladi, deb ko'rsatilgan.

Sud taraflar tomonidan keltirilgan dalillarni qabul qilish-qilmaslik masalasini va qo'shimcha dalillarni talab qilib olish to'g'risidagi iltimoslarni hal qilishda, shuningdek, o'z tashabbusi bilan dalillar to'plashda bu qonunga amal qiladi.

Dalillarning ko'riladigan ishga daxldor bo'lish-bo'lmasligini to'g'ri hal qilish-oz kuch va kam vaqt sarf qilib, ishning barcha holatlarini to'la va xolisona aniqlash imkonini beradi. Chunonchi, voqeadan xabardor bo'lgan ko'p guvohlardan faqat bir nechasisgina sud majlisiga chaqirib so'ralganda, bir necha fuqarolar asosiy ishlarini, xizmat vazifalarini bajarishdan qoldirilmaydilar, buning ish uchun oshiqcha (kyeragidan ko'p) chaqirilgan guvohlarning bergan guvohliklarini eshitib, sud protsessi ham ko'pga cho'zilmaydi.

Sudya ishni sud majlisida ko'rishga tayyorlash jarayonida, protsessda ishtirok etish uchun taklif qilinadigan shaxslarni belgilash bilan birga ishga daxldor, ish uchun zarur bo'lgan hujjatlarnigina qabul qilib ishga qo'shadi.

Dalillarning daxldorligi to'g'risidagi qoida bilan FPKning 71, 72, 75, 79 va 81-moddalarida belgilangan normalar bog'liqdir. Bu qonunlarda guvohlarning chaqirilishini, yozma yoki ashyoviy dalillar keltirilishini yoki ularning talab qilib olishini iltimos qiluvchi shaxs qanday holatlar guvohlarning guvohliklari bilan tasdiqlanishi yoki yozma yoxud ashyoviy dalillar bilan aniqlanishi mumkinligini ko'rsatishga majbur ekanligi aytilgan. Dalillarning ishga daxldor bo'lish-bo'lmasligi prinsipini qo'llashda sudyalarning o'zlarining ichki tushunchalariga asoslanib ish ko'radilar. Fuqarolik ishini sudda ko'rishga tayyorlash vaqtida taraflar tomonidan ko'rsatilgan yoki prokuror taklif qilgan guvohlardan kimlarni sud majlisiga chaqirish, yozma va ashyoviy dalillardan qaysi birini qabul qilish masalasini yakka o'zi hal qiladi. Ammo bu to'g'ridagi takliflar sud majlisida qilinsa, qonunda ko'rsatilgan holda masalani qollegial tartibda hal qilinadi va bu to'g'rida ajrim chiqariladi. Sudning dalillar qabul qilishni yoki talab qilishni rad etish to'g'risidagi ajrimi asoslantirilgan bo'lishi kerak.

Dalillarga yo'l qo'yilishi to'g'risida FPKning 59-moddasida ko'rsatma beriladi. Bunda qonun bo'yicha muayyan isbotlash vositalari bilan bog'liq bo'lgan holatlarni hech qanday ishotlash vositalari bilan tasdiqlash mumkin emasligi aytiladi. Masalan, uy-joylarning olingan-sotilgan bo'lishligi O'zbekiston Respublikasi FKning 112- va 488-

moddalariga muvofiq notarial tartibda guvohlantirilgan va tegishli davlat ro'yxatidan o'tkazilgan shartnoma bilangina tasdiqlanishi mumkin. Eng kam ish haqining o'n baravaridan ortiq summaga tuziladigan qarz shartnomasi oddiy yozma formada tuzilishi lozim. Aks holda, shartnomani tuzilganligini (arz berilganligini) yoki shartnomaning ijro etilganligini (qarzning to'langanligini) guvohlarning ko'rsatmalari bilan isbotlab bo'lmaydi. Ammo jinoiy jazoga tortiladigan xatti-harakatlar ro'y berganida, chunonchi, qarz olgan shaxs birovlarining ishonchidan foydalanib, bir necha fuqaroning haqiga xiyonat qilsa (olgan qarzidan tonsa), huquqiy tilda aytilganda firibgarlik qilsa, umumiy qoidadan (FKning 733-moddasidan) mustasno tariqasida da'vo guvohlarning ko'rsatmalari bilan isbotlanishi mumkin (FKning 737-moddasi).

Tashkilotlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlar ham, shuningdek, muayyan yozma hujjatlar bilan tasdiqlanishi mumkin bo'lgan holatlar boshqa isbotlash vositalari bilan tasdiqlanishi mumkin emas. Masalan, temir yo'l transporti bilan tashiladigan yuk yo'qotilgan yoki kam kelganligi kommyercheskiy akt bilan tasdiqlanishi shart bo'ladi.

Agar dalillarning daxldorligi prinsipi masalasida sudylar o'zlarining ichki tushunchalariga asoslanishlari mumkin bo'lsa, dalillarga yo'l qo'yilishi prinsipini qo'llanishda faqat qonun ko'rsatmalariga qat'ian rioya qilishlari talab qilinadi. Qonun bilan isbotlash vositasi bo'la olmaydigan dalillarni, ularning mazmuni va ish uchun ahamiyatidan qat'i nazar, qabul qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik protsessida dalillarning belgilari quyidagicha desak bo'ladi:

birinchidan, dalillar avvalo, faktik ma'lumotlar, ya'ni ishni hal qilish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni o'z mazmunida aks ettiruvchi ma'lumotlar bo'lishi bilan xarakterlanadi;

ikkinchidan, dalillar taraflarning talablari va e'tirozlarini asoslaydigan holatlarni hamda ishga doir boshqa holatlarning mavjud bo'lish-bo'lmasligini belgilaydigan faktik ma'lumotlar bo'ladi;

uchinchidan, dalillar protsessual qonun bilan belgilangan tartibga rioya qilinib, sud tomonidan olingan faktik ma'lumotlar bo'ladi;

to'rtinchidan, dalillar bu sud tomonidan nazarda tutilgan isbotlash vositalaridan olingan ma'lumotlar bo'lib ko'riladi. Qonunda nazarda tutilmagan manbalardan olingan faktik ma'lumotlar, chunonchi,

anonim xatlar, mish-mish gaplar va shu kabilar dalil bo'lib hisoblanmaydi.

Isbotlash predmeti deb muayyan huquqni vujudga keltiradigan yoki o'zgartiradigan yoxud bekor qilinadigan yoinki huquqning amalga oshirilishiga to'sqinlik qiladigan faktlarga aytiladi.

Bunday yuridik faktlarning ta'sirlari shaxslar (fuqarolar, tashkilotlar)ning arizalariga bog'liq holda vujudga kelsa, (masalan, har turli bitimlar tuzish, birovga zarar yetkazish natijasida paydo bo'lsa), ta'sirlari shaxslarning arizalaridan tashqari ro'y beradi (masalan, fuqaroning o'limi natijasida vujudga kelishi mumkin). Yuridik fakt tushunchasi birmuncha tafsifiy ravishda fuqarolik huquqi darsligida bayon etilgan.

Muayyan huquqni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan holatlarning (yuridik faktlarning) mavjud bo'lgan bo'lmaganligi sudda isbotlanishi lozim bo'ladi.

Sud ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlashga, ularni dalillar bilan isbotlashga, tasdiqlanishiga yordam beradigan ma'lumotlarni to'plash choralari ko'radi. Masalan, Oliy Sud Plenumi sudlarga turar joylarni xususiylashtirish to'g'risidagi ishlar yuzasidan berilgan da'vo arizalarini qabul qilishda davlat uy-joy fondi tasarrufida bo'lgan tuman (shahar) hokimiyatining korxona, tashkilot, muassasa ma'muriyatining turar joylarni xususiylashtirish haqidagi tegishli farmoyishi va egalik huquqini beruvchi davlat ordyeri borligini tekshirishlari, bunday hujjatlar mavjud bo'lsa, ularni ish materiallariga qo'shishi uchun talab qilib olishlari lozimligi ko'rsatilgan.¹

Odil sudlov va ishda ishtirok etuvchi tараflarning manfaatlari ishning faktik tomonini, fuqarolik ishini to'g'ri hal qilish uchun ahamiyatli bo'lgan barcha yuridik faktlarni mumkin qadar to'la aniqlashni talab qiladi. Da'vogar da'vosi uchun asos bo'lgan yuridik faktlarni, ya'ni talablarini asoslaydigan holatlar va ularni tasdiqlaydigan dalillarni sudga ko'rsatishi lozim. Javobgar esa-agar da'voga qarshi bo'lsa, o'z navbatida e'tirozning asosiga qo'yilgan yuridik faktlarni, ya'ni e'tirozning qanday dalillar bilan isbotlanishi mumkinligini ko'rsatishi lozim.

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasining Axborotnomasi. 1997. 3-son, 31-bet.

Taraflarning ko'rsatuvi bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan ish holatlari, isbotlash vositalari va hajmi sudda belgilanadi. Bunday materiallarning hajmi keyinchalik ishni hal qilish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa materiallar bilan sud tashabbusi bo'yicha to'ldirilishi mumkin (FPKning 15-moddasi). Haqiqatni belgilashga majbur bo'lgan sud faqat taraflarning arzlari va bayonotlari bilangina cheklanib qolmaydi.

Fuqarolik protsessida taraflar o'zaro huquqlari va burchlari to'g'risidagi masalalar bo'yichagina nizolashmasdan, ishning haqiqiy tomonlari to'g'risida ham, chunonchi, qarshi taraflarning ko'rsatmalari ~~to'g'riligi to'g'risida ham nizolashishlari mumkin.~~

Shu munosabat bilan nizoli yuridik faktning mavjud bo'lish-bo'lmasligini tekshirish bilan bir qatorda, isbotlash vositalarini ham tekshirish zaruriyati tug'iladi.

Sudda faktlarni belgilash uchun keltiriladigan dalillarning ahamiyati katta, chunki har bir huquq, har bir burch, har bir huquqiy munosabat muayyan faktlar natijasida vujudga keladi va muayyan yuridik faktlar tufayli o'zgaradi va bekor bo'ladi.

Huquq normalari yuridik faktlar tufayli muayyan huquqiy oqibatlarning paydo bo'lishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishini belgilaydi. Binobarin, fuqarolik ishini sudda ko'rilishi faktlarni belgilashga, ularga yuridik baho berishga va huquqiy oqibatning bo'lish-bo'lmasligiga qaratiladi.

Ma'lumki, qonun huquq subyektlari o'rtasida fuqarolik huquqiy munosabatlarni bevosita vujudga keltirmaydi. Ammo o'zining mazmunida fuqarolik huquqi subyektlarining o'zaro talablari va burchlari qanday holatlardan kelib chiqishi mumkinligini belgilaydi. Ma'lumki, xilma-xil faktik holatlar, qonun bilan yo'l qo'yilgan holatlardagina yuridik munosabatlarga asos bo'ladi. Qonun himoya qilmaydigan harakatlar (faktik holatlar) to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atishga yo'l qo'yilmaydi. Shu sababli, bu xususdagi talab va e'tirozlar ham, isbotlash vositalari ham hisobga olinmaydi. Masalan, qimor o'ynab pulini yutqazgan fuqaro pulini qaytib olishi to'g'risida sudda da'vo qo'zg'ata olmaydi, chunki qonun bunday faktik holatni yuridik fakt deb hisoblamaydi.

Yuridik faktlarning hamma turlari, agar ular da'vogar tomonidan da'voning asosiga qo'yilsa, isbotlash narsasi bo'ladi. Masalan, meros

to'g'risida da'vo qo'zg'atilganda meros qoldiruvchining o'limi fakti belgilanadi, chunki bu fakt marhumning hayotligida uning bilan er-xotinlik, tug'ishganlik munosabatida bo'lgan shaxslarning, qaramog'ida bo'lganlarning meros olishga bo'lgan huquqini vujudga keltiradi. Shu tufayli bunday munosabatning mavjud bo'lgan-bo'lmaganligini isbotlash zarur. Agar aytaylik, da'vogar xotin meros olish to'g'risida da'vo qo'zg'atsa, darhaqiqat marhumning rasmiy xotini bo'lganligini tegishli hujjatlar bilan isbotlashi lozim.

Yuqorida keltirilgan narsada isbotlash narsasi: birinchidan, yuridik fakt (o'lim holati) va ikkinchidan, meros olishga bo'lgan huquqni isbotlaydigan vosita-nikohni rasmiylashtiruvchi organning hujjati bo'ladi.

Isbotlash burchlarining taraflar o'rtasida taqsimlanishi to'g'risida shuni aytish kerakki, FPKning 56-moddasida ko'rsatilgan har bir taraf o'zining talablariga va e'tirozlariga asos qilib ko'rsatgan holatlarni isbotlashi kerak. Bu qonunda belgilanishicha, isbotlash burchi, ya'ni ishini hal qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar berish burchi avvalo taraflarga (da'vogar va javobgarga) yuklatiladi. Alohida tartibda ko'riladigan ishlarda esa bunday burch (muddaoni) arz qiluvchiga yuklatiladi.

Dalillar taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar tomonidan taqdim etiladi. Agar taqdim etilgan dalillar yetarli bo'lmasa, sud taraflarga va ishda ishtirok qiluvchi boshqa shaxslarga qo'shimcha dalillar taqdim etishni taklif qiladi yoki ularni to'plashga yordamlashadi (FPKning 57-moddasini 3-qismi). Isbotlash burchi to'g'risida umumiy qoidalar fuqarolik huquqi normalarida konkretlashtirilib berilgan. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi FKning 333-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyatlarni bajarmaganlik yoki uni lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarning mas'uliyati to'g'risida da'vo nizo chiqqan holda aybning yo'qligi majburiyatini buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi. Shu kodeksning 360-moddasida belgilanganidek, birovga zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarda, zarar yetkazgan shaxsni yoiniki zarar uchun javobgar bo'lgan shaxsni jabrlanuvchi huzurida fuqarolik huquqiy javobgarlikdan ozod qilinadigan holatlarni isbotlash burchi zarar yetkazgan shaxsga va faoliyati oshiqcha xavf bilan bog'liq bo'lgan shaxsga (tashkilot va fuqaroga) yuklatiladi.

Sud amaliyotida shartnomalar yuzasidan kelib chiqqan da'volar-da shartnoma majburiyatlarining vujudga kelganligini, masalan, qarz berilganligini isbotlash burchi kreditorga, majburiyatning ijro etilganligini (qarzning to'langanligini) isbotlash burchi esa qarzdorga yuklatilishi ko'rsatiladi.

2-§. Isbotlashdan ozod qilish asoslari

Ba'zi hollarda fuqarolik ishi bo'yicha taraflar isbotlash burchidan ham ozod qilinishlari ham mumkin. Taraflarni isbotlash burchidan ~~ozod qiladigan holatlar (asoslar) FPKda ikkiga: hammaga ma'lum deb topilgan holatlarga va avvaldan aniqlangan faktlarga bo'linadi.~~

FPKning 60-moddasida sud hammaga ma'lum deb topgan holatlar isbotlashga muhtoj emas, deb ko'rsatiladi. Darhaqiqat, hammaga ma'lum bo'lgan, shu jumladan, sudyalarga ham ma'lum bo'lgan shunday faktlar borki, ularning bo'lgan-bo'lmaganligini isbotlash mutlaqo talab qilinmaydi. Chunonchi, Toshkentda 1966-yil aprel oyida bo'lgan zilzila hammaga ma'lum. Shu tufayli uning bo'lgan-bo'lmaganligini, ya'ni huquq va burchlar vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan yoki ularni bekor qiladigan holatlar (yuridik faktning) bo'lgan-bo'lmaganligini belgilash, aniqlash, isbotlash talab qilinmaydi.

Biron-bir faktning hammaga ma'lum bo'lishi, bu faktga aloqador shaxslar doirasiga va uning sodir bo'lishi vaqti hamda joyiga qarab belgilanadi.

Barcha mamlakatlar hududida hammaga ma'lum yuridik faktlar (masalan, Toshkent zilzilasi) bo'lishi bilan birga faqat aholining bir qismigagina, ya'ni muayyan viloyat, shahar, tuman hududida yashovchi aholiga, jumladan, sudyalarga ham muayyan vaqtda ma'lum faktlar bo'lishi mumkin. Masalan, biron-bir tumanda bir yili iyul oyida qurg'oqchilik yoiniki suv toshqini bo'lishi fakti shu tuman va viloyatda yashovchilar uchungina ma'lum bo'ladi.

Agar sud fuqarolik ishini ko'rishda barcha davlat hududida hammaga ma'lum bo'lgan holatlarning mavjudligini aniqlasa qarorda isbotlashning zarur bo'lmashligini ko'rsatadi. Agar mazkur fakt muayyan tuman, viloyatda yashovchilar uchungina ma'lum bo'lsa, sud bunday faktni isbotlovsiz qabul qila turib, o'z qarorida bu holat shu joyda yashovchi hamma aholiga ma'lumligini va shu sababdan bu

holatning da'vogar yoki javobgar tomonidan dalillar bilan isbotlashi zarur bo'lmashligini ko'rsatadi.

Masalan, aytaylik, Toshkent viloyatining Angren shahrida yer ko'chishi, Farg'ona vodiysida sel kelganligi, toshqin bo'lganligi tufayli jamoa xo'jaliklari, fuqarolar ko'rgan zararlarning butunlay yoki qisman to'lanishi to'g'risida davlat sug'urtasi organlariga nisbatan da'vo qo'zg'atganlarida sud toshqin bo'lganligini isbotlashni talab qilmasdan, faqat ko'rilgan zarar uchun to'lanadigan haqning miqdori to'g'risidagi masalanigina hal qiladi. Hammaga ma'lum bo'lgan faktlarni sudyaning shaxsan o'zi biron-bir hodisani yoki harakatni o'z ko'zlari bilan ko'rishlari, ya'ni guvohi bo'lishlari fakti bilan almash-tirmaslik kerak. Ular o'zlari ko'rayotgan ish yuzasidan guvohlik byera olmaydilar va ularning ko'rgan-bilganlari sud qaroriga kiritilmaydi. Agar sudyalari bu qoidani bilmasdan sudda o'z fikrlarini bayon etsalar, taraflar ularning ishni ko'rish va hal etishdan chetlatishlari to'g'risida iltimos qilishlari mumkin.

Isbotlashdan ozod qilinadigan ikkinchi asos ish holatlari, faktlarning boshqa sud qarorlari (hukmlari) bilan avval isbotlangan bo'lishi misol bo'la oladi. Bunday faktlar keyinchalik ko'rilgan sud ishlarda isbotlanishi talab qilinmaydi. Fuqarolik protsessidagi bu asos (buni latinceha pre'yudisial asos, ya'ni muqaddam hal etilgan holat deb ham ataydilar) sud ishining tez va aniq olib borilishini ta'minlaydi va bir masala yuzasidan sud organlari tomonidan qarama-qarshi qaror chiqarilishiga yo'l qo'ymaslikka qaratiladi. FPKning 23-moddasida mazkur ishni fuqarolik, jinoiy yoki ma'muriy tartibda ko'rilyotgan boshqa ish hal qilinmasdan ilgari ko'rish mumkin bo'lmasa, sud bunday fuqarolik ishining yuritilishini to'xtatishga majbur deb ko'rsatiladi.

Qonunning bu qoidasi sudda bo'lgan, ammo hanz ko'rilmagan fuqarolik ishi uchun ma'lum ahamiyatga ega, chunki bir fuqarolik ishi bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori bilan aniqlangan faktlar o'sha shaxslar ishtirok etayotgan boshqa fuqarolik ishlarini tekshirishda yangidan isbot qilinmaydi. FPKning 60-moddasi-ning 3-qismida ko'rsatilishicha, jinoyat ishi bo'yicha qonuniy kuchga kirgan sud hukmi sud tomonidan hukm etilgan shaxs harakatlarning fuqarolik huquqiy oqibatlarini to'g'risidagi ishni ko'rayotgan sud uchun faqat shu harakatlarning bo'lgan yoki bo'lmaganligini va ularning mazkur shaxs tomonidan sodir qilingan-qilinmaganligi masalalari

yuzasidangina majburiydir. Agar sud muayyan shaxsni jinoyat qilishda aybli deb topish bilan b'iga jabrlanuvchiga sudlanuvchining jinoiy harakatlari bilan mulkiy zarar yetkazilganligini belgilasa-yu, ammo yetkazilgan zararining miqdorini aniqlash uchun ish materiallarida yetarli dalillar bo'lmasa, jabrlanuvchi shaxsning da'vosini qanoatlantirishga huquqi borligini belgilab, zararining miqdorini aniqlash va yetkazilgan zarar haqini undirish uchun ishni fuqarolik ish yurgizish tartibida ko'rishga yuborishi mumkin. Fuqarolik ishi ko'rilishida zarar yetkazilish fakti va bunda mahkumning aybi bo'lish-bo'lmashligi isbotlanmaydi.

Isbotlashdan ozod qiladigan asoslarning yana bir turi huquq fanida belgilangan yuridik faraz (yuridicheskaya prezumpsiya) deb ataladi. Yuridik (huquqiy) faraz deganimizda huquq normasi bilan belgilangan, muayyan huquqiy oqibatlar tug'diradigan va taraflardan birini faraz qilinish faktik isbotlashdan ozod qiladigan asosni tushunamiz. Masalan, bir shaxs (fuqaro yoki tashkilot) birovning g'ayriqonuniy harakati natijali zarar ko'rsa, shu shaxs (da'vogar) zarar uchun javobgar bo'ladigan shaxs harakatida ayb bo'lish-bo'lmashligini isbotlashdan ozod bo'ladi.

Zarar yetkazilishida aybi yo'qligini ikkinchi taraf (javobgar) isbotlashi zarur bo'ladi. Zarar yetkazgan shaxs buni isbotlaguncha aybli deb faraz qilinadi. Bu to'g'rida O'zbekiston Respublikasi FPKning 260-moddasi bo'yicha fuqaroning shaxsiga yoki mulkiga yetkazilgan zarar, shuningdek, tashkilotga yetkazilgan zarar, to'la miqdorda zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'lanishi lozim. Zarar yetkazgan shaxs, agar bu zararining o'z aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlasa, zararni isbotlashdan ozod qilinadi deb aytiladi.

Xuddi shunday qoida shartnoma majburiyatlari haqidagi huquqiy me'yorlarda ham belgilangan. Agar shartnoma bo'yicha olingan majburiyat bajarilmasa, yoki lozim darajada bajarilmasa, buning uchun aybli bo'lgan shaxs mulkiy javobgar bo'ladi. Bunday shaxs majburiyatni bajarmasligida aybi yo'qligini isbotlasagina javobgarlikdan ozod qilinadi. Qonunda (FKning 333-moddasida) aybning yo'qligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi deb ko'rsatilgan. Bu isbotlanmaguncha bunday shaxs aybli deb faraz qilinadi. Bunday holatlarda ham huquqiy me'yor muayyan fakti isbotlashdan da'vogarni ozod qiladi.

Xullas, faraz qilinadigan faktlarni isbotlashdan taraflardan birining ozod etilishi tufayli sud faoliyati birmuncha ixchamlashtiriladi va shu bilan huquqiy faraz fuqaro va tashilotlarning huquqlarini himoya qilishni osonlashtiradi.

3-§. Dalillar tasnifining (klassifikatsiyasi) turlarga bo'linishi, tekshirilishi va baholanishi

Sudga oid dalillar tasnif (klassifikatsiya) qilinishi yuzasidan vujudga kelish manbalariga, shakliga, tuzilishi (paydo bo'lishi), dalil bilan aniqlanishi lozim bo'lgan faktning uzviy bog'lanishiga qarab turkumlarga bo'linadi.

Vujudga kelish manbalariga qarab dalillar shaxsiy va ashyoviy dalillarga bo'linadi.

Shaxsiy dalillarga taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning bayonotlari, guvohlarning ko'rsatuvlari va ekspertlarning xulosalari kiradi. Ashyoviy dalillarga ko'riladigan ish uchun ahamiyatli bo'lgan har xil narsalar kiradi. Dalillarning bunday bo'linishi ularni tekshirish va baholash uchun, xususan, dalillarning olinishi tarzini tekshirish uchun, chunonchi, hodisa va harakatlarni guvohning qabul (idrok) qilishi, o'zlashtirishi, xotirasida saqlashi, sud huzurida aytishini tekshirish uchun hujjatning tuzilishidan oldingi holatlarni, hujjatning rasmiylashtirilishi, undan olingan nusxa va hokazolarni tekshirish uchun ahamiyatga egadir.

Sud tomonidan olinadigan dalillar ifodalanish shakliga qarab, og'zaki, yozma va ashyoviy dalillarga bo'linadi. Dalillar tuzilishi, paydo bo'lishiga qarab dastlabki va hosila dalillarga bo'linadi. Dastlabki dalil bevosita birinchi manbadan olingan dalil bo'ladi. Masalan, hujjatning asli, hodisani o'z ko'zi bilan ko'rgan guvohning ko'rsatmasi shunday dalil bo'ladi. Hosila dalillar dastlabki dalilning mazmunini aks ettiradi. Masalan, hujjatning nusxasi, fakt to'g'risidagi ma'lumotlarni boshqa shaxslarning so'zidan olib aytuvchi guvohning ko'rsatmasi bo'ladi. Hosila dalillarni tekshirish va baholash ko'proq diqqat va ehtiyotkorlik ko'rsatilishi, xususan dastlabki dalilning qanchalik to'g'ri aks ettirilishini aniqlash lozim bo'ladi. Dalil bilan isbotlanuvchi fakt o'rtasidagi uzviy bog'lanishiga qarab dalillar to'g'ri va egri dalillarga bo'linadi. Agar bunday bog'lanish bir turda bo'lsa va

isbotlanuvchi faktning mavjudligi to'g'risida faqat birgina dalillardan xulosa chiqarish mumkin bo'lsa, dalil to'g'ri dalil bo'lib ko'riladi. Masalan, qarz to'g'risidagi tilxat qarzning berilgan va olinganligini isbotlaydigan birdan-bir to'g'ri dalil bo'lib hisoblanadi.

Agar isbotlanadigan dalil bilan fakt o'rtasidagi bog'lanish ko'p turda bo'lsa va isbotlanadigan faktning mavjudligi faqat faraz qilinsa dalil egri dalil bo'lib ko'riladi.¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudida ko'rilgan bir ishda da'vogarning meros qoldiruvchi tomonidan farzand qilib olinganligi egri dalillar bilan isbotlanishi ko'rsatilgan. Bunday dalillar sifatida birinchidan, da'vogar meros qoldiruvchi tomonidan ikki yashar vaqtidan boshlab tarbiyalanganligi;

ikkinchidan, da'vogar meros qoldiruvchining o'z bolalari familiyasida bo'lishi;

uchinchidan, da'vogar meros qoldiruvchining to o'lim kuniga qadar birga yashaganligi ko'rsatiladi.

Sudga oid dalillar (isbotlash vositalari)ning turlari quyidagicha:

birinchidan, taraflar, uchinchi shaxslar hamda ularning qonuniy vakillarining tushuntirishlari;

ikkinchidan, guvohlarning ko'rsatuvlari;

uchinchidan, yozma dalillar;

to'rtinchidan, ashyoviy dalillar;

beshinchidan, ekspertlarning xulosalari bo'ladi.

Taraflar, uchinchi shaxslar hamda ularning qonuniy vakillarining tushuntirishlari. Bunday tushuntirishlar taraflar va uchinchi shaxslarning huquqlarini himoya qilish va sudda xolis haqiqatni belgilash uchun muayyan ahamiyatga egadir.

Fuqarolik ishi sudda taraflarning tushuntirishlarini eshitish bilan boshlanadi va sud majlisida aniqlanadigan faktlar to'g'risida tushuntirishlar olish maqsadida taraflarga savollar beriladi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud majlisida taraflarning hozir bo'lishlari umumiy qoida bo'yicha majburiy emas. Ammo alimentlar undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha javobgarning sudga kelishi majburiy deb topilishi, uzrsiz sabablar bo'yicha sudga kelmaganida jarimaga tortilishi va majburiy tartibda keltirilishi mumkin. Bunday qoida ish uchun ahamiyatli bo'lgan faktlar to'g'risida javobgarning

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi. 1997. 3-son, 31-bet.

tushuntirishlarini eshitish zarurligi uchun belgilangan. Faktlar to'g'risidagi ma'lumotlar, avvalo, ishning oqibati, qanday hal qilinishidan manfaatdor bo'lgan shaxslardan, ya'ni da'vogar va javobgardan olinadi. Ishning oqibatidan bunday manfaatdor bo'lish taraflarning tushuntirishlari to'g'ri bo'lishiga ta'sir etishi mumkin. Shu sababli, faqat manfaatdor shaxslarning dalillarsiz, hech qanday tarzda asoslantirilmagan tushuntirishlariga qarab qaror chiqarish noto'g'ri bo'ladi. Qonun fuqarolik ishining barcha hollarda obyektiv hal qilinishini ta'minlash maqsadida taraflarning va uchinchi shaxslarning o'zlariga ma'lum bo'lgan va ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risida bergan bayonotlari ish bo'yicha to'plangan boshqa dalillar qatorida tekshirilishi va baholanishi lozim deb ko'rsatma beradi (FPKning 68-moddasi).

Sud faqat taraflarning tushuntirishlarinigina emas, umuman har qanday dalillarni ham boshqa dalillar bilan birga taqqoslab tekshirishi lozim.

Taraflarning ishga oid haqiqiy holatlar to'g'risida bergan ma'lumotlarigina dalil sifatida ahamiyatga ega bo'ladi. Binobarin, har xil fikrlar, xulosalar, vajlar dalil bo'lib hisoblanmaydi.

Ba'zi hollarda taraflarning bayonotlarida boshqa taraf tomonidan ko'rsatilgan va uning tomonidan isbotlanishi lozim bo'lgan faktlarga iqrор bo'lish ham bildiriladi. Bunday iqrор o'z xarakteri bo'yicha sud va suddan tashqarida hal qilinishi mumkin. Agar ish bo'yicha taraf biron-bir faktga sud majlisiga yoki sudga yozilgan arizasida iqrор bo'lsa, bunday iqrор sudga oid iqrор bo'lib hisoblanadi. Sud majlisidan tashqarida qilingan iqrordik dalil bo'lib hisoblanmasdan, o'z navbatida sud majlisida aniqlanishi lozim bo'lgan holat bo'lib ko'riladi.

Agar iqrорlik ishning ahvoliga muvofiq kelishiga va tarafning bunday iqrорrligida aldash, zo'rlik, q'o'rqitish, yanglishish ta'siri yoki haqiqatni yashirish niyati yo'qligiga shubha qilish uchun sud asos bo'lmasa, u holda sud iqrор bo'lingan faktni aniqlangan deb hisoblashi mumkin.

Ma'lumki qarz shartnomasi eng kam ish haqining o'n barobari miqdoridan ortiq bo'lsa, oddiy yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim. Aks holda, nizo bo'lganida shartnomaning tuzilganligini yoki uning ijro etilmaganligini isbotlash uchun guvohlarning ko'rsatuvlari-

ga asoslanib bo'lmaydi. Ammo qarzorning qarzga sud majlisida iqrор bo'linganida bunday iqrор e'tiborga olinishi mumkin.

Guvohlarning ko'rsatmalari. Sudda ko'riladigan fuqarolik ishiga oid holatlardan xabardor bo'lgan har qanday fuqaro guvoh bo'la oladi. Guvoh fuqarolik ishi uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan faktni bevosita ko'rgan yoki boshqa shaxslardan eshitgan ma'lumotlar to'g'risida ko'rsatma berish uchun sudga chiqariladigan fuqaro ishning oqibatiga (qanday hal bo'lishiga) huquqiy jihatdan manfaatdor shaxs bo'lmasilgi kerak.

Guvoh shaxsiga nisbatan qo'yiladigan shartlardan yana biri guvoh bo'ladigan fuqaro ro'y bergan hodisalarni o'zlashtirishga, yodda (esida) saqlashga va so'ngra ular to'g'risida ma'lumotlar berishga qobiliyatli bo'lishi kerak.

Faktlarni to'g'ri o'zlashtirish (qabul qila bilish) va ular to'g'risida ko'rsatmalar berishga qobiliyatli bo'lish-bo'lmalik har safar, har bir konkret holatda sud tomonidan aniqlanadi. Chunonchi, voyaga yetmagan bolani guvoh sifatida taklif qilish masalasi, bunday voyaga yetmagan shaxsning ruhiy holatiga qarab sud tomonidan hal qilinadi.

Biron-bir faktni, ish holatini to'g'ri qabul qilish, yodda saqlash va bu to'g'rida sudda to'g'ri ma'lumotlar berish uchun guvohning sezgi organlari normal bo'lishi kerak. Ammo bu organlardan birida nuqson bo'lishi, hodisani o'zlashtirishga yaroqsiz bo'lishi uning boshqa sezgi organlari bilan qabul qilingan faktlar to'g'risida ma'lumot berishiga to'sqinlik qilmaydi. Masalan, ko'zi ojiz fuqaro qulog'i bilan eshitganlari to'g'risida guvohlik berishi mumkin.

Qonunda guvoh qatorida chaqirilish va so'roq qilinishi mumkin bo'lmagan shaxslar ko'rsatilgan. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) fuqarolik ishlari bo'yicha vakillar yoki jinoyat ishlari bo'yicha himoyachilar vakillik yoki himoyachilik vazifalarini bajarishlari munosabati bilan o'zlariga ma'lum bo'lgan ahvollar to'g'risida;

2) o'zlarining jismoniy yoki ruhiy kamchiliklari sababli faktlarni to'g'ri o'zlashtirishga yoki ular haqida to'g'ri guvohlik berishga qobiliyatsiz shaxslar (FPKning 69-moddasi). Agar sudda qulog'i og'irroq, ko'zi xiraroq yoki ruhiy kasal bo'lgan shaxsning to'g'ri guvohlik berishi to'g'risida gumon bo'lsa, bu ahvol, agar guvohni boshqa guvoh bilan almashtirish mumkin bo'lmaganida, mazkur

shaxsning faktlarni qarorhalik o'zlashtirishi va ular to'g'risida guvohlik berishga qobiliyati bo'lish-bo'lmasligi ekspertiza orqali aniqlanishi mumkin.

Guvoh chaqirishni iltimos qiluvchi shaxs guvohning ish uchun ahamiyatli bo'lgan qanday holatlarni tasdiqlay olishini ko'rsatishga va uning ismi, otasining ismi va familiyasini hamda turar joyini sudga ma'lum qilishga majbur (FPKning 70-moddasi). Bu ma'lumotlar sudga guvohning ko'riladigan ishga daxldor bo'lish-bo'lmasligini aniqlash imkonini beradi. Guvohning vazifalari FPKning 71-moddasida belgilangan. Bu qonunda aytilishicha, guvoh sifatida chaqirilgan shaxs sudga kelishga va haqqoniy ko'rsatuv berishga majbur.

Musulmon huquqida to'g'ri guvohlik berishga jiddiy e'tibor berilgan.

«Ey mo'minlar, adolat bilan turguvchi hamda o'zlarining yoki ota-ona va qarindosh-urug'larning zarariga bo'lsa-da, Oллоh uchun to'g'ri guvohlik byerguvchi bo'linglar! U, ya'ni guvohlik byerguvchi boy bo'ladimi, kambag'al bo'ladimi, har ikkisiga Oллоh ham Oллоhning o'zi (sizlardan ko'ra) yaqinroqdir. Bas, adolat qilmasdan nafsni havoga ergashib ketmanglar. Agar tillaringni buriib, noto'g'ri guvohlik bersanglar guvohlik berishdan bosh tortsanglar, albatta, Oллоh qilayotgan amallaringizdan xabardor bo'lgan zotdir».¹

Agar chaqirilgan guvoh sud majlisiga uzrsiz deb topilgan sabablarga ko'ra kelmasa, u sudga hurmatsizlik qilgani uchun O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarligi to'g'risidagi kodeksning 180-moddasiga asosan javobgarlikka tortilishi, ikkinchi chaqirishda ham kelmasa, u sudning ajrimiga ko'ra ma'muriy tartibda keltiriladi (FPKning 178-moddasi).

Guvoh sud tomonidan asossiz deb topilgan sabablar bilan sudga ko'rsatma berishdan bosh tortsa yoki bo'yin tovlasa, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 238-240-moddalari bo'yicha javobgarlikka tortiladi.

Sudda guvohlik berish ko'pincha fuqaroning ishdan qoldirilishi bilan bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsa ham qonun fuqarolarning sudda guvohlik berishga burchli bo'lishlarini belgiladi va bunday ijtimoiy burchni bajarishdan bosh tortuvchilarning, yuqorida ko'rsatilganidek, mas'uliyatga tortilishini nazarda tutadi.

¹ Qarang: «Qur'oni Karim» 1992 -il, 68-bet. «Niso surasi», 135-oyat.

Qonun fuqarolarga sudda guvohlik berish burchini yuklash bilan birga ularga qator huquqlar ham beradi, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 115-moddasi va O'zbekiston Respublikasi FPKning 9-moddasiga asosan guvohlar sudda o'z ona tillarida ko'rsatma berishga haqlilar. Agar guvoh ish yuritilayotgan tilni bilmasa, sud tarjimon taklif qilishga majbur bo'ladi. Xodimlar jumlasidan bo'lgan guvohlar guvohlik berish uchun sudda hozir bo'lgan kunlarida o'rtacha ish haqini olish huquqiga ega bo'ladilar.

Guvohlar sud majlisida og'zaki ravishda so'roq qilinadilar. Guvohlarning guvohliklari og'zaki shaklda bo'lishi sud tomonidan guvohning ko'rsatmalarini bevosita qabul qilish imkoniyatini ta'minlaydi. Faktik ma'lumotlar to'g'risida birmuncha to'la va har taraflama ma'lumotlarni ishni mazmunan ko'ruvchi sudda, guvohni so'roq qilish vositasidagina olish mumkin bo'ladi. Ba'zi hollarda boshqa sudda, chunonchi, guvohning yashash joyidagi sudda yoki boshqa organda, masalan, notarial idorada dalillarni ta'minlash tartibida olingan guvohlik ko'rsatmalaridan foydalanishga ham yo'l qo'yiladi. FPKning 72-moddasida ko'rsatilganidek, ishni ko'rayotgan sud joylashgan yerdan tashqarida doimiy yashaydigan va uzrli sabablar bilan sud majlisiga kelish imkoni bo'lmagan guvohlar sudning tashabbusi bilan, tarflarning yoki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning yoxud guvohning iltimosi bo'yicha ishni ko'rayotgan sudning topshirig'iga binoan o'zlari yashab turgan joydagi sud tomonidan so'roq qilinishi mumkin. Bu guvohlar ishni ko'rayotgan sud majlisiga kelganlari holda sud ularni so'roq qila beradi.

Fuqarolik ishining ko'rilishi boshqa kunga qoldirilganida, agar ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud majlisida hozir bo'lsalar va guvohlarning ikkinchi marta kelishi qiyin bo'lsa, sud kelgan guvohlarni so'roq qila oladi. Bu guvohlarni yangi sud majlisiga qaytadan chaqirishga faqat zarur bo'lgan hollardagina yo'l qo'yilishi mumkin (FPKning 178-moddasi).

Guvohdan birmuncha aniq va to'g'ri ko'rsatmalar, ma'lumotlar olish maqsadida sudda raislik qiluvchi guvohga ish yuzasidan o'ziga shaxsan ma'lum bo'lgan holatlar to'g'risida gapirib berishni taklif qiladi (FPKning 183-moddasi). Bu qoida guvohlarning erkin himoya shaklida bayon etilishini belgilab, savol-javob shaklida olinadigan ko'rsatmalardan afzalligini bildiradi.

Guvoh sud majlisida so'roq qilinishidan oldin ko'rsatma berishdan bosh tortganlik va atayin yolg'on ko'rsatma berganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi to'g'risida ogohlantiriladi. Guvohning bergan ko'rsatmasini to'g'ri baholash uchun sud uni so'roq qilishda uning shaxsi to'g'risidagi ma'lumotlarni taraflarga, uchinchi shaxslarga va boshqa guvohlarga nisbatan munosabatini aniqlaydi. Agar guvohning ko'rsatmalarida qarama-qarshilik bo'lsa, uning sababini bilishga harakat qilinadi. Guvohlarning ko'rsatuvlarini baholashda sud bu ko'rsatmalarning nimaga asoslanganligini, xususan, guvoh tomonidan ma'lum qilinayotgan faktlarning o'zlashtirilishi sharoitlari, ishga oid holatlarning ko'rilishi, eshtilishida guvohning ruhiy holati xususiyatlarining taassuroti bo'lgan-bo'lmaganligini aniqlashi lozim.

Guvohning manfaatlarini ko'zlab va ishning vaqtida ko'rilishini ta'minlash maqsadida sudga uzrli sabablar bilan, chunonchi, kasalligi, qariligi, invalid bo'lishi tufayli kela olmagan guvoh o'zining yashash joyida so'roq qilinishi mumkin. Guvohlarning sud majlisida so'roq qilinishiga oid qoidalar to'g'risida birmuncha batafsil ma'lumotlar shu kitobning 17-bobida (sudda ishni ko'rish bobida) bayon etiladi.

Yozma dalillar. Bu xildagi dalillar ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar ifodalangan aktlar, hujjatlar hamda ishga oid bo'lgan va shaxsiy xarakterdagi yozishmalardan iborat bo'ladi (FPKning 73-moddasi).

Yozma dalillar fuqarolik ishlarini hal qilish uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan faktlar to'g'risidagi ma'lumotlar o'z mazmunida yozma ravishda ifodalangan hujjat hisoblanadi. Bunday hujjatlar turli guvohnomalar, attestatlar, diplomlar, ma'lumotnomalar, shartnomalar, tilxatlar va boshqa mazmundagi hujjatlar, yozishmalar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik protsessida yozma dalillar muhim ahamiyatga egadir, chunki ularning mazmunida ifodalanadigan ma'lumotlar aniqlashtirilgan shaklda beriladi.

Yozma dalillarning taqdim qilinishi va talab qilib olinishiga oid qonunlar FPKning 74-76-moddalarida belgilanadi. Bu qonunlarda aytilishicha, yozma dalilni taqdim etuvchi shaxs shu dalil bilan ish uchun ahamiyatli bo'lgan qanday holatlarni aniqlash mumkin ekanini ko'rsatishga majbur, talab qilib olishni iltimos qilgan holda esa shu hujjatni tavsiflab berishga va yozma dalil mazkur shaxsdan deb hisoblashi uchun qanday asosi borligini ham ma'lum qilishga majbur.

Davlat muassasalari, korxonalari, jamoa xo'jaliklari va boshqa kooperativ va jamoat tashkilotlaridan yoki fuqarolardan sud talab qiladigan yozma dalillar bevosita sudga yuboriladi. Sud yozma dalillarni talab qilib olish to'g'risida iltimos qilgan shaxsga shu dalilni sudga keyin yana taqdim etish sharti bilan olishga huquq beradigan guvohnoma berishi mumkin. Sud talab qilingan yozma dalillarni taqdim etishga imkoniyati bo'lmay, ishda qatnashmaydigan tashkilotlari, muassasalari, korxonalari, jamoat birlashmalari, shuningdek, fuqarolar buning sababini ko'rsatib, bu haqda sudni xabardor qilishga majburlar. Sudni xabardor qilmaganlari holda, shuningdek, yozma dalilni taqdim etishni rad qilganliklarining sababi sud tomonidan uzrsiz deb topilsa, sud davlat muassasalari, korxonalari, boshqa kooperativ va jamoat tashkilotlarining bunda aybli mansabdor shaxslariga yoki fuqarolarga eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda jarima solinishi mumkin.

Jarima solish tegishli mansabdor shaxslarni va fuqarolarni sud talab qilayotgan yozma dalilni taqdim etish majburiyatidan ozod qilmaydi.

Odatda yozma dalillarning asli taqdim qilinadi. Agar hujjatning nusxasi taqdim etilgan bo'lsa, sud zarur bo'lgan holda hujjatning aslini taqdim etishni talab qilishga haqli. Yozma dalillarni sudga taqdim qilish qiyin bo'lsa, masalan, ular nihoyatda ko'p bo'lsa yoki ulardan faqat bir qismigina ish uchun ahamiyatli bo'lsa, sud ularning tegishli ravishda guvohlantirilgan ko'chirmasini talab qilishi yoki dalillar saqlanayotgan joyida ko'zdan kechirish va tekshirish mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan qonunlarning mazmuniga ko'ra yozma dalillar quyidagicha turlarga bo'linishi mumkin:

Birinchidan, hujjatning asli (originali) va nusxasiga bo'linadi. Fuqarolik ishi ko'rilishida umumiy qoida bo'yicha hujjatning asli talab qilinadi. Uning topshirilishi mumkin bo'lmagandagina nusxasi qabul qilinishi mumkin;

Ikkinchidan, mazmuni bo'yicha muayyan erkni ifodalaydigan va ma'lumotlar bildiradigan hujjatlarga bo'linadi. Erkin ifodalaydigan yozma dalillarda, masalan, shartnomada yoki bitimda (vasiyatnomani ifodalashda) shaxsning erki ko'rsatiladi. Ma'lumotlarga oid yozma dalillarda esa bunday erkning ifodalanishi bo'lmaydi. Bularda informatsion xarakterdagi ma'lumotlar, masalan, fuqaroning tug'ilishi, ni-

kohga kirishi, o'limi holatlarini ro'yxatga olish organlari tomonidan berilgan hujjatlar bo'ladi;

Uchinchidan, yozma dalillar rasmiy va xususiy hujjatlarga bo'linadi. Davlat organlari, kooperativ va jamoat muassasalari, korxonalari va tashkilotlari tomonidan berilgan hujjatlar rasmiy hujjatlar deb ataladi. Bular jumlasiga sud qarorlari va hukmlari, davlat boshqaruv organlarining aktlari va shu kabi hujjatlar kiradi. Fuqarolar qo'li bilan yozilgan yoki imzolangan hujjatlar norasmiy yoki xususiy hujjatlar hisoblanadi. Bundan hujjatlar jumlasiga turli yozishmalar, bitimlar, shartnomalar va shu kabilar kiradi;

To'rtinchidan, yozma dalillar ifodalanishi shakli bo'yicha oddiy yozma va notarial guvohlantirilgan hujjatlarga bo'linadi. Yozma shakldagi hujjatlar o'z navbatida oddiy yozma va murakkab hujjatlar-ga bo'linadi.

Oddiy yozma dalillar qonun talabiga binoan tegishli tartibda, masalan, notarial tartibda yoki hokimiyatida va o'zini-o'zi boshqaradigan idoralar guvohlantirilmagan hujjatlar bo'ladi. Bunday hujjat-larning summasiga qarab dalillar sifatida qabul qilinishiga barcha hollarda yo'l qo'yiladi.

Notarial tasdiqlanishi talab etiladigan bitimlardan tashqari quyidagi bitimlar oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan bitimlari; 2) fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

Bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib kelmaydi, biroq nizo chiqqan taqdirda taraflarni bitimning tuzilganligini, mazmunini yoki bajarilganligini guvohlarning ko'rsatuvlari bilan tasdiqlash huquqidan mahrum qiladi.

Taraflar bitimlarning tuzilganligini, mazmuni yoki bajarilganligini yozma yoki boshqa dalillar bilan tasdiqlashga haqlidir.

Qonunda yoki taraflarning kelishuvida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib keladi.

Ba'zi hujjatlarning haqiqiy sanalmaslik xavfi ostida notarial tartibda guvohlantirilishi lozimligi qonun bilan talab qilinadi. Masalan, davlat notarial idorasi tomonidan guvohlantirilgan yozma bitimlar,

masalan, uy-joyning olinishi-sotilishi to'g'risidagi shartnomalar notarial tartibda guvohlantirilgan yozma dalillar hisoblanadi.

Ba'zi hollarda bitimning notarial shakli yoinki qonun talabiga ko'ra biron-bir organda guvohlantirilgan (tasdiqlangan) bo'lishi muhim holat bo'lib ko'riladi, chunki bitimning shakliga rioya qilinmagan bo'lsa, bunday bitim haqiqiy hisoblanmaydi. Boshqa hollarda qonun hujjatning haqiqiy sanalishi uchun, faqat uning notarial tartibda guvohlantirilishinigina emas, balki kommunal bo'limda yoki boshqa bir tashkilotda, masalan, ZAGSda ro'yxatdan o'tkazilishini ham talab qiladi. Agar bunday talablar bajarilmagan bo'lsa, bitim, hujjat yuridik ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Qonun bilan talab qilinadigan bitimning shakli (formasi)ga rioya qilmaslik oqibati, bu to'g'rida qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollardagina vujudga keladi (FKning 115-moddasi). Muayyan faktlarni belgilash uchun qonun, dalil sifatida qonunda formasi va mazmuni aniq nazarda tutilgan hujjatlarnigina berilishini talab qiladi, masalan, fuqaroning tug'ilishi, farzand qilib olinganligi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, vafot etishi to'g'risidagi faktlar ZAGS organlaridan olingan hujjatlarning ko'chirmalari bilan tasdiqlanishi kerak. Fuqarolik ishida dalil sifatida keltirilgan hujjatning qalbaki bo'lishi to'g'risida arz qilinishi, nizo qo'zg'atilishiga asos bo'lishi mumkin. Bunday hollarda sud hujjatining haqiqiy bo'lish-bo'lmasligini boshqa dalillar bilan solishtirish yoki guvohlardan so'rash yoxud xatni solishtirish uchun ekspertizaga berish yo'li bilan tekshiradi. Hujjatning haqiqiyligi yoki qalbakiligi to'g'risida masala ishni hal qiluvchi sud tomonidan ko'rilayotgan ishni to'xtatmasdan va ro'y bergan nizoni hal qilishni jinoyat protsessi tartibida hal qilish uchun topshirmasdan, sudning o'zi hal qiladi.

Agar hujjatning qalbaki bo'lishi to'g'risidagi nizoni ko'rishda, hujjatning darhaqiqat qalbakiligi aniqlansa, bunday hujjat fuqarolik ishi bo'yicha dalil sifatida qabul qilinmaydi. Qalbaki hujjat topshirilgan shaxsga nisbatan qonunda ko'rsatilgan harakatlar amalga oshiriladi.

Ashyoviy dalillar. Ashyoviy dalillar to'g'risida FPKning 79-moddasida ko'rsatilgan, bunda ishni mazmunan hal qilish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlash vositasi bo'lib xizmat qilishi

mumkin bo'lgan narsalar (predmetlar) ashyoviy dalil bo'lishi belgilangan.

Binobarin, muayyan faktlar (holatlar)ning mavjud bo'lishi biron-bir ashyo bilan, uning xususiyatlari, turgan joyi, unda qoldirilgan izlar bilan isbotlanishi mumkin bo'lgan hollarda bunday ashyo fuqarolik ishida isbotlash vositasi (dalil) bo'ladi. Ashyoviy dalillar ko'pincha nizoning predmeti bo'ladigan narsalar: kiyim-kechak, mebel, uy-ro'zg'or ashyolari, fotorasmlar va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Ashyoviy dalillarni sudga taraflar topshiradilar, ammo sud ularni o'z tashabbusi bilan ham talab qilib olishi mumkin. Ashyoviy dalilni taqdim etuvchi yoki uni talab qilib olishni iltimos qiluvchi shaxs dalil bilan ish uchun ahamiyatli bo'lgan qanday holatlarni aniqlash mumkin ekanligini ko'rsatishga majbur.

Ashyoviy dalillarni talab qilib olish yoki taqdim qilish tashabbusi to'g'risidagi qoidalar FPKning 80-moddasida berilgan. Bu qonunlarda ko'rsatilishicha, ishda ishtirok etuvchi yoki ishtirok etmoqchi shaxsdan dalil sifatida biror narsani talab qilib olishni suddan iltimos qiluvchi shaxs shu narsani tavsiflab berishi va uning mazkur shaxsda deb hisoblanishi uchun qanday asosi borligini ko'rsatishi lozim.

Davlat muassasalari, korxonalari, jamoa xo'jaliklari va boshqa kooperativ hamda jamoat tashkilotlaridan yoki fuqarolardan sud talab qiladigan ashyoviy dalillar bevosita sudga yuboriladi.

Sud ashyoviy dalilni talab qilib olish to'g'risida iltimos qilgan shaxsga shu dalilni sudga keyin taqdim etish sharti bilan olishga huquq beriladigan so'rov xati ham berishi mumkin. Ishda ishtirok etayotgan davlat muassasalari, korxonalari, kooperativ hamda jamoat tashkilotlari yoki fuqarolar talab qilinayotgan narsani taqdim etish yoki sud belgilagan muddatda keltirish imkoniga ega bo'lmasalar, buning sababini ko'rsatib, sudni xabardor qilishga majburlirlar.

Sudni xabardor qilmaganlari holda, shuningdek, agar sudning narsani taqdim etish to'g'risidagi talabi sud uzrli deb topgan sabablar bilan bajarilmagan taqdirda, davlat muassasalari, korxonalari, kooperativ hamda jamoat tashkilotlarining bunda aybli mansabdor shaxslariga yoki fuqarolarga eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda jarima solinadi. Jarima solish tegishli mansabdor shaxslarni va fuqarolarni sud talab qilayotgan narsani taqdim etish majburiyatidan ozod qilmaydi (FPKning 81-moddasi).

Sud taraflarning ishtirokida ashyoviy dalillarni sud majlisida ko'rib chiqadi. Agar ashyoviy dalillar biron-bir sabablarga ko'ra sudga keltirilishi mumkin bo'lmasa-ular turgan joyida ko'riladi.

Ashyoviy dalilning ko'rilishi natijalari sud majlisi bayoniga yoziladi. Shu tarzda sudga keltirilishi mumkin bo'lmagan yozma dalillar ham ko'riladi va tekshiriladi. Sud majlisi bayoniga ashyoning ro'yxati bilan birga uni ko'rishda chizilgan rejalar, olingan rasmlar va shu kabilar ilova qilinadi.

Agar ashyoviy dalillar oziq-ovqatlar va tez buziladigan boshqa narsalar bo'lsa, ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilinib, bu oziq-ovqatlar sud tomonidan darhol ko'zdan kechirilgan bo'lsa, o'sha shaxslarga qaytariladi yoxud ularni tegishlicha foydalanishlari mumkin bo'lgan muassasalarga, korxonalarga yoki tashkilotlarga topshiriladi. Keyingi holda narsaning egasiga o'sha xil va o'sha sifatdagi narsalar qaytariladi yoki ularning qaytarish vaqtidagi davlat bahosi bo'yicha qimmati to'lanadi. Ashyoviy dalillar FPKning 83-moddasiga muvofiq saqlanadi va qaytariladi. Bu qonunda ko'rsatilishicha, ashyoviy dalillar sudning ajrimi bilan ishga qo'shiladi va ishda saqlanadi yoki alohida ro'yxat bo'yicha sudning ashyoviy dalillarni saqlash joyiga topshiriladi.

Sudga keltirilishi mumkin bo'lmagan narsalar ular turgan joyda saqlanadi. Ular batafsil tasvirlanishi, muhrlanishi, zarur bo'lgan holda foto yoki video suratga olinishi lozim. Ashyoviy dalillar sudning hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin ular kimdan olingan bo'lsa, o'sha shaxslarga qaytariladi yoki shu narsalarga sud kimni huquqli deb topgan bo'lsa, o'sha shaxslarga beriladi.

Alohida hollarda sud ashyoviy dalillarni ko'zdan kechirib va tekshirib chiqqanidan keyin ular kimdan olingan bo'lsa, o'sha shaxslarga ish tamomlanmasdan avval qaytarilishi mumkin, lekin buning uchun mazkur shaxslar ularni qaytarish haqida iltimos qilgan bo'lishlari va bunday iltimosni qanoatlantirish ishni tekshirish va hal qiluv qarorini ijro qilish uchun zararsiz bo'lishi shart.

Qonun bo'yicha fuqarolarning egaligida bo'lishi mumkin bo'lmagan narsa (predmet)lar tegishli davlat muassasalariga yoki tashkilotlarga o'tkaziladi.

Ekspertning xulosasi. Ishni tekshirish vaqtida kelib chiqqan fan, san'at, texnika yoki hunar sohasida maxsus bilim talab qiladigan

masalalarni tushuntirish uchun sud taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimoslari bo'yicha yoki o'z tashabbusi bilan ekspertiza tayin qilishi mumkin (FPKning 84-moddasi).

Ekspertiza har turli masalalar bo'yicha tayinlanishi mumkin, chunonchi, fuqaroning ruhiy holati tekshirilganida psixiatriya ekspertizasi, yozuvlar, xatlar tekshirilganida kriminalistik ekspertiza va shu kabi ekspertizalar tayinlanishi mumkin. Ekspertiza vositasida faktlar tahlil qilinadi. Faktlarni ekspertlar fan nuqtayi nazaridan yoki o'zlarining maxsus tajribalariga asoslanib tushuntiradilar.

Ekspertning xulosasi isbotlash vositasi hisoblanadi. Ekspertiza esa bilimdon yoki hunarmand shaxslarning yordamida dalillarni tekshirish usuli bo'lib ko'riladi. Ekspertiza sudda faktlarni tekshirish vaqtida zarur bo'lib qoladi, chunki sudyalarda maxsus bilimlar bo'lmaganligi tufayli ta'sir faktlar sud tomonidan tekshirilishi va to'g'ri baholanishi ancha murakkab bo'lishi mumkin.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar ekspertizani asoslantirishi lozim bo'lgan masalalarni sudga taqdim etishga majbur. Ekspertlarning fikri talab qilinadigan masalalarning qat'i doirasini sudning o'zi belgilaydi. Sud taklif qilingan masalalarni rad qilsa, buni asoslantirishga majbur (FPKning 85-moddasi). Ekspertlar o'z fikrlarini berish uchun dalillarni tekshirishlari, materiallar bilan tanishishlari, guvohlarga va taraflarga savollar berishlari mumkin.

Ekspertlar o'z fikrlarini berishda dalillarni tekshirish yo'li bilan belgilangan faktlarga va o'zlarining maxsus bilimlariga asoslanadilar. Ekspertizani ekspertlarning fikrlariga tenglashtirmaslik kerak. Ekspertiza dalillarni tekshirish jarayoni bo'lsa, ekspertlarning fikrlari esa ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni tekshirish natijasi, isbotlash vositasi (dalil) bo'lib hisoblanadi.

Modomiki, ekspertiza dalillarni tekshirish usuli bo'lar ekan, ekspertning fikri esa isbotlash vositasi bo'lar ekan, demak ekspertiza muayyan protsessual tartibda o'tkazilgan bo'lishi lozim. Ekspertiza sudda o'tkaziladigan yoki tekshirishning xarakteri bo'yicha zarur bo'lsa yoxud tekshiriladigan predmetni sudga keltirish mumkin bo'lmasa yoki qiyin bo'lsa suddan tashqarida o'tkaziladi.

Ekspertiza tayinlash to'g'risidagi ajrimda qanday masalalar bo'yicha ekspertlarning fikri talab qilinishi va ekspertiza o'tkazish kimga topshirilganligi ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Ekspertlarni tayin-

lashda sud ishida ishtirok etayotgan shaxslarning fikrlarini e'tiborga oladi. Ekspertiza tegishli muassasalarning ekspertlari yoki sud tarafidan tayinlanadigan boshqa mutaxassislar tomonidan o'tkaziladi. Bunday muassasalar, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi sud ekspertizasi instituti, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi sud-meditsina ekspertizasi va shu kabi boshqa ekspertiza muassasalari bo'lishi mumkin.

Odatda ekspertizani sud o'z tashabbusi bilan tayinlaydi, ammo taraflar sud tayinlagan ekspertlarning tekshirish o'tkazishiga qarshi chiqishlari, ularga rad qilish haqida arz qilishi mumkin.

Taraflar ekspertlarga savollar berishlari, ularning xulosalari to'g'risida o'z fikrlarini aytishlari, takror ekspertiza o'tkazilishi to'g'risida iltimos qilishlari mumkin. Tekshirish o'tkazish uchun ekspertlarni tanlash huquqi sudga berilgan. Bu masala yuzasidan taraflarning o'zaro kelishuvlari sud uchun majburiy emas. Shu bilan birga taraflarning har qaysisi bir necha ekspertlardan qaysi birini ekspert qilib tayinlash lozimligi to'g'risida o'z fikrlarini aytishlari mumkin, ammo masalani uzil-kesil sud hal qiladi.

Ekspert qilib tayinlangan shaxs sudning chaqiruvi bo'yicha kelishga va o'z oldiga qo'yilgan masalalar bo'yicha xolis fikr berishga majbur.

Agar ekspert sudning chaqiruvi bo'yicha sud uzrli deb topgan sabablarga ko'ra kelmasa, unga FPKning 86-moddasida belgilangan miqdorda jarima solinadi.

Ekspert fikr berishdan bosh tortsa yoki bo'yin tovlasa, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 238-240-moddasi bo'yicha javobgarlikka tortiladi (FPKning 86-moddasi). Ekspertning huquqlari FPKning 87-moddasida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, ekspert o'zini-o'zi ekspert sifatida qiziqtiradigan holatlarni aniqlash uchun ish materiallari bilan tanishishga, ishda ishtirok etayotgan shaxslarga hamda guvohlarga savollar berishga, joyni borib ko'rishda ishtirok etishga va qo'shimcha materiallarning berilishi to'g'risida sudda iltimos qilishga haqlidir.

Ekspert, agar unda berilgan materiallar yetarli bo'lmasa yoki o'z zimmasiga yuklangan vazifani bajarish uchun yetarli bilimga ega bo'lmasa, fikr berishdan bosh torta oladi.

Belgilangan tartibda ekspertiza o'tkazilganidan so'ng ekspert o'zining fikrini yozma shaklda beradi va u ishga qo'shib qo'yiladi. Sud ekspertga o'z fikrini og'zaki tushuntirib berishni taklif qilish huquqiga egadir. Og'zaki tushuntirish sud majlisining bayoniga yoziladi, ekspertga o'qib beriladi va uning tomonidan imzolanadi.

Ekspertning fikri o'tkazilgan tekshiruvlarning batafsil bayonidan, ularning natijasida chiqarilgan xulosalar va sudning qo'ygan savollariga asoslantirilgan javoblardan iborat bo'lmog'i lozim.

Agar ekspert ekspertiza o'tkazilayotganida sudning qo'ygan savollarida ko'rsatilmagan, lekin ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlasa, u o'zining fikriga shu holatlar to'g'risidagi xulosalarni kiritishga haqlidir (FPKning 88-moddasi).

Ekspertning xulosasi sud uchun majburiy emas va sud unga belgilangan qoidalarga binoan baho beradi. Ekspertning xulosasiga sudning qo'shimchalariga qaratilgan hal qiluv qarorida yoki ajrimda asoslantirilgan bo'lmog'i lozim. Ayrim hollarda sud (sudya) taraflarning iltimoslari bo'yicha yoki o'z tashabbusi bilan bir necha ekspertlar tayinlashi mumkin. Bunday hollarda ular o'zaro maslahatlashishga haqlidirlar. Agar ekspertlar umumiy bir xulosaga kelsalar, ularning hammasi bir fikrni imzolaydilar. Agar ular kelisha olmasalar, ularning har biri alohida fikr yozadi. Sud bunday holda ekspertlardan qo'shimcha bayonot topshirishni talab qilishi yoki boshqa ekspertlar tayinlashi mumkin (FPKning 89-moddasi).

Ekspert (ekspertlar)ning xulosasi olinganidan so'ng sud ular oldiga qo'yilgan savollarga javob olingan-olinmaganligi, ularga berilgan materiallardan qanday to'liq foydalanganligini, qilingan xulosalarning tekshirish materiallariga muvofiq kelishligini aniqlaydi.

Ekspertlarning xulosasi qat'i bo'lsagina isbotlash vositasi (dalil) sifatida foydalanilish mumkin. Taxminiy xulosalarni sudning chiqaradigan qarori asosiga qilib bo'lmaydi. Dalillarning tekshirilishi va ularga baho berilishi to'g'risida shuni aytish kerakki, sud tomonidan dalillar sifatida qabul qilinadigan ma'lumotlarning qanday sharoitlarda, qaysi usulda olinganligini tekshirish muayyan ahamiyatga egadir.

Sud haqiqatni aniqlash uchun ishning barcha holatlarini, to'planagan dalillarni chuqur tekshirishi zarur, chunki ishning haqiqiy holatini har tomonlama tekshirish prinsipining (FPKning 15-moddasi) buzilishi sud qarorini bekor qilish uchun asos bo'ladi. Sudga oid dalil-

larning haqiqiylikini belgilash maqsadlarida birinchi instansiya sudi dalillarni bevosita tekshiradi, sudga ma'lum qilingan ma'lumotlarning (guvohlarning guvohliklari, yozma hujjatlarning) qanchalik to'g'ri bo'lishini aniqlaydi. Sud taraflarning ishtirokida dalillarni tekshirish natijasida ularga baho beradi, ya'ni qanday holatda, qanday faktlar haqiqatda ro'y berganligi to'g'risida xulosa chiqaradi. FPKning 67-moddasida ko'rsatilganidek, sud dalillarga ishdagi hamma holatlarni sud majlisida har taraflama to'liq va beg'araz ravishda ko'rib chiqishga asoslangan o'z ichki ishonchi bo'yicha, qonunga amal qilib baho beradi. Bu qonunda hech qanday dalil sud uchun oldindan belgilanib qo'yilgan kuchga ega emasligi aytiladi. Dalillarni ichki ishonch bo'yicha baholash to'g'risidagi qoidaning ma'nosi-dalillar sifatiga keltirilgan ma'lumotlarning to'g'ri bo'lish-bo'lmasligi va bu dalillar (vositalar) tekshirilayotgan holatlarning haqiqatan sodir bo'lishligi to'g'risidagi masalani sudyalarning o'zlari hal qilishlarini bildiradi. Sudning dalilni tekshirish va baholash to'g'risidagi xulosalari hal qiluv qarorining asoslantirish qismida ko'rsatiladi (FPKning 206-moddasining 4-qismi).

4-§. Sudda mutaxassisning ishtirok etishi

Amaldagi fuqarolik protsessual huquqiga kiritilgan yangi jihatlardan biri mutaxassislarni fuqarolik ishlarini sudda ko'rib hal etishda ularning bilim va hunarlaridan foydalanish huquqini qonunlashtirishidir.

FPKning 90-moddasida sudda mutaxassislarning ishtirok etishi to'g'risida ko'rsatilgan, bu qonunda belgilanishicha, sudga yoki sud majlisi ishtirochilariga dalillarning tekshirishda fan, texnika, san'at yoki hunar sohasida maxsus bilim va malaka talab qilingan hollarda, sudda ishni ko'rishda ishtirok etish uchun mutaxassis taklif qilinadi.

Sudning mutaxassis chaqirish haqidagi talabi mutaxassis ishlab turgan tashkilot rahbari uchun majburiydir. Mutaxassislar ekspertlar kabi ekspertiza muassasalarida ishlamasligi ham mumkin. Mutaxassisdan ish yuritishni tayyorlov bosqichida, ishni sudda mazmunan ko'rishda va ijro bosqichida ham foydalanish mumkin.

Mutaxassis sudga sud muhokamasida dalillarni aniqlashda va uni asoslashda o'z fikrini berish uchun jalb etiladi.

Mutaxassis sifatida sudga tibbiyot xodimlari, pedagoglar, musiqashunoslar va boshqa ma'lum bilim, humar va malakaga ega bo'lgan shaxslar chaqirilishi mumkin.

Sud muhokamasini o'tkazishda ilmiy-texnika vositalarini (magnitafon, videomagnitafon, kinoga olish apparatlari va boshqa apparatlar)ni qo'llash uchun mutaxassis chaqirishi mumkinligi belgilangan (JPKning 69-moddasi).

Sudda ishtirok etish uchun jalb etilgan mutaxassis protsessda qator protsessual huquq va majburiyatlarga ega, masalan, mutaxassis o'zining qanday maqsadda chaqirilganligini bilishi; basharti, tegishli bilimlarga ega bo'lmasa, ish yuritishda ishtirok etishdan bosh tortish; o'zi ishtirok etayotgan protsessual harakatlarga oid ish materiallari bilan tanishish; o'zi ishtirok etayotgan protsessual harakatlarga aloqador arz va mulohazalar bildirish; sudning ruxsati bilan savollar berish; sudning harakatlari ustidan shikoyatlar keltirish huquqiga egadir.

Yana mutaxassis quyidagi majburiyatlarga amal qilishi darkor, jumladan, mutaxassis sudning chaqiruviga binoan hozir bo'lishi; sud muhokamasini yuritishda dalillarni topish va mustahkamlash uchun ilmiy-texnika vositalari, maxsus bilim va malakasidan foydalangan holda ishtirok etishi; ish bo'yicha haqiqatni aniqlash uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarga e'tiborni qaratishi; o'zi bajarayotgan harakatlar bo'yicha tushuntirishlar berishi; nizoning kelib chiqish sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ishlab chiqishda sudga yordam berishi; ishning sud majlisi vaqtida tartibga rioya etishi va ish yuzasidan o'z malakasiga asoslangan holda fikr berishi lozim.

Fuqarolik ishini ko'rayotgan sudga chaqirilgan mutaxassis sud uzrsiz topgan sabablarga sud chaqiruvi bo'yicha kelmasa, uning eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda jarima solinishi nazarda tutilgan (FPKning 91-moddasi 3-qismi). Mutaxassisning fikri sud uchun majburiy bo'lmaydi, agar sud lozim topsa boshqa mutaxassislarni jalb etishlari mumkin.

5-§. Dalillarni ta'minlash

Sud amaliyotida manfaatdor shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilishda muhim ahamiyatga egadir. Dalillarni ta'minlash bilan ish ko'rish tezlashadi, shu boradagi ayrim to'siqlar bartaraf etiladi.

FPKning 60-moddasida ko'rsatilganidek, o'zlari uchun zarur bo'lgan dalillarni keyinchalik taqdim etish mumkin bo'lmay qoladi yoki qiyinlashadi, deb xavotirlanish uchun asosi bo'lgan shaxslar ish ko'rilayotgan vaqtda suddan yoki da'vo qo'zg'atilishidan oldin va keyin sudyadan o'sha dalillarni ta'minlashni iltimos qilishlari mumkin.

Bu qonunga muvofiq taraflar, chunonchi, biron-bir guvohning boshqa joyga ketib qolishligini nazarda tutib, undan so'roq olib qolinishini, biron-bir hujjatning yo'qotilishi to'g'risida xavotirlanish bo'lganida, uning asli yoki tasdiqlangan ko'chirmasi olinishini va shu kabi boshqa dalillarning sud majlisiga qadar saqlanishini ta'minlash to'g'risida iltimos qilishlari mumkin.¹ Ariza dalillarni ta'minlash uchun protsessual harakatlar qilinishi lozim bo'lgan joydagi sudga topshiriladi.

Dalillarni ta'minlash to'g'risidagi arizalarda ta'minlash kerak bo'lgan dalillar tasdiqlanishi uchun shu dalillar zarur bo'lgan holatlar ariza beruvchini dalillarni ta'minlash to'g'risidagi iltimos bilan murojaat qilishga olib kelgan sabablar, shuningdek, ta'minlanadigan dalil zarur bo'lgan ish ko'rilishi lozim (FPKning 62-moddasi). Dalillarni ta'minlash to'g'risidagi arizada yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari ish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa ma'lumotlar ham ko'rilishi mumkin.

Dalillarni ta'minlash tartibi FPKning 63-moddasida belgilangan. Bu qonunda aytilishicha, dalillarni ta'minlash sudya tomonidan FPK-da belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Ariza beruvchiga va boshqa manfaatdor shaxslarga dalillarni ta'minlash vaqti va joyi haqida xabar qilinadi, lekin ularning kelmay qolishi dalillarni ta'minlash haqidagi arizani ko'rishga to'sqinlik qilmaydi. Keyinga qoldirish mumkin bo'lmagan hollarda, shuningdek, oqibatda ariza beruvchi bilan kimning o'rtasida nizo kelib chiqishini aniqlash mumkin bo'lmagan hollarda dalillarni ta'minlash faqat birgina ariza beruvchining o'zini xabardor qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Dalillarni ta'minlash tartibida sudyalar taraflarning, uchinchi shaxslarning bayonotlarini eshitadi, guvohlarni so'roq qiladi, eksperti-za tayinlaydi, yozma va ashyoviy dalillarni talab qilib oladi, ko'rib chiqadi yoki joyga borib ko'zdan kechirish o'tkazadi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Advokatura, Notariat to'g'risidagi qonunlari. – T.: «Adolat», 1997.

Dalillarni ta'minlash tartibida to'plangan hamma materiallar ishni ko'radigan sudga yuboriladi yoki ariza beruvchining o'ziga beriladi.

FPKning 62-moddasida da'voni ta'minlash to'g'risidagi arizaning sudya tomonidan ko'rilishi va to'plangan materiallarning ishni ko'radigan sudga yuborilishi muddati ko'rsatilmagan bunday hollarda sudning protsessual harakatlari mazmuni va natijalari jihatidan sud topshiriqlarini bajarish harakatlariga o'xshash bo'lganligi tufayli analogiya bo'yicha FPKning 65-moddasida ko'rsatilgan o'n besh kunlik muddatda bajarilishi kerak. Bu to'g'rida tuzilgan bayonotlar esa tuzilgan zamon darhol yuborilishlari lozim. Dalillarni ta'minlash to'g'risida chiqarilgan ajrim ustidan shikoyat berish mumkin emas. Dalillarni ta'minlashni rad qilish to'g'risidagi ajrim ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 64-moddasi).

Qonunda ishni ko'rayotgan sudning dalillar to'plash maqsadlarida boshqa sudlarga ayrim topshiriqlar berish zarurligi ham nazarda tutilgan. Fuqarolik protsessining bevosita o'tkazilishi prinsipidan istisno tariqasida, ayrim hollarda dalillarni to'plash va ta'minlash yuzasidan protsessual harakatlarni boshqa shahar yoki tumanda o'tkazish zarur bo'lgan hollarda ish ko'rayotgan sud tegishli sudga bu to'g'rida topshiriq berishi mumkin.

Sud topshirig'i ajrim bilan rasmiylashtiriladi va unda ko'rayotgan ishning mazmuni, aniqlanishi zarur bo'lgan holatlar, topshiriqni bajaruvchi sud to'plashi lozim bo'lgan dalillar ko'rsatiladi. Bu ajrim qaysi sud nomiga yozilgan bo'lsa, shu sud uchun majburiydir va ish besh kungacha bo'lgan muddat ichida bajarilishi lozim (GPKning 65-moddasi).

Sud topshirig'ini bajarish tartibi FPKning 66-moddasida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, sud topshirig'ini bajarish sud majlisida belgilangan tartibda o'tkaziladi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar majlisning vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilinadi, lekin ularning kelmasligi topshiriqni bajarishga to'sqinlik qilmaydi. Topshiriqni bajarish vaqtida tuzilgan bayonnomalar va yig'ilgan hamma materiallar ishni ko'rayotgan sudga darhol yuboriladi.

Agar ishda ishtirok etuvchi shaxslar yoki topshiriqni bajarayotgan sudga ko'rsatma bergan guvohlar ishni ko'rayotgan sudga kehb qolsalar ular umumiy tartibda bayonot yoki ko'rsatma beradilar.

1-§. Da'vo tushunchasi

Har qanday manfaatdor shaxs buzilgan yoki nizoli huquqni yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilish uchun qonunda belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqli (FPKning 1-modasi).

Yuridik shaxs huquqidan foydalanuvchi tashkilotlar o'zaro nizolari yuzasidan mulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish xususida belgilangan tartibda xo'jalik sudiga murojaat qilishga haqlidirlar.¹

Ba'zi da'volar qonunda nazarda tutilgan hollarda, hakamlar (xohislar) sudida qo'zg'atilib hal qilinishi mumkin. Da'vo deb huquqning yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning himoya qilinishi to'g'risida sudga yoki boshqa vakolatli tashkilotga murojaat etishga aytamiz.

Da'vo qo'zg'atish huquqi fuqarolar, davlat manfaatlarini va tashkilotlarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini himoya qilishning protsessual vositasi bo'lib ko'riladi.

Shariat huquqida fuqarolar o'zlarining manfaatlari, haq-huquqlarini himoya qilishda arz-shikoyatlar bilan bir qatorda da'vo qo'zg'atish yo'li bilan ham qozilarga (qozilar sudiga) murojaat qilganlar.

Da'vo so'zini nafaqat fuqarolik, shu jumladan, jinoiy ishlarda ham foydalanganlar. Bularni quyidagilardan anglash mumkin.

Da'vo asli arabcha so'z bo'lib, o'z haq-huquqini himoya etish haqida sud orqali yoki boshqa yo'llar bilan qo'yilgan talabdir. Da'vo-ning bir qancha turlari mavjud:

1) xun da'vosi o'ldirilgan kimsaning qoniga qon olish yoki qonun bilan jazo talab etish;

2) bironi ayblash, tuhmat qilish da'vosi;

3) o'zida yo'q haq-huquqni yoki xislat-fazilatlarining e'tirof etilishi yo'lidagi talab qilishga bo'lgan noo'rin yoki nohaq urinish (iddao) talabi, da'vo qilishi va hokazo.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Xo'jalik Prosesual kodeksi. –T.: 1998.

Da'vo qo'zg'atuvchi shaxs sudga murojaat qilishdan oldin o'z talabini ixtiyoriy ravishda qanoatlantirilishi to'g'risida majburiyat subyektiga murojaat qiladi, tashkilotlarning talabi (pretenziyasi) butunlay qanoatlantirilmasa yoki qisman qanoatlantirilgan bo'lsa yoxud talabga javob bo'lmasa, manfaatdor shaxs (fuqaro yoki tashkilot) buzilgan yoki nizoli huquqning yoxud qonun bilan himoya qilinadigan manfaatning qo'riqlanishi to'g'risida maxsus ariza bilan sudga murojaat qiladi.

Fuqarolik da'vo ishi nizoli ish bo'lib ko'riladi. Bunday ishlarda albatta nizolashuvchi taraflar: da'vogar va javobgar qatnashadi va ular o'rtasida nizoli huquqiy talab bo'ladi. Bunday nizoli huquqiy talab bo'lmasa da'vo ham, nizoli sud ishi ham bo'lmaydi.

Agar biron-bir da'vosiz, nizosiz da'vogar va javobgari bo'lmagan fuqarolik ishlari ham sudga ko'rilishi mumkin. Nizosiz huquqlarning yoki qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarning qo'riqlanishi to'g'risida sudga murojaat qilish mumkinligi to'g'risida qonunda nazarda tutilgan. Masalan, alohida tartibda ko'riladigan ishlar: da; fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topilishi yoki o'lgan deb e'lon qilishi (FPKning 286-290-moddalari); spirtli ichimliklarni yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilganlik uchun fuqarolarning muomalaga layoqatini cheklash yoki fuqaroning ruhiy kasalligi tufayli uni muomalaga layoqatsiz deb topish (FPKning 291-moddasi) to'g'risidagi fuqarolik ishlari bo'yicha sudga murojaat qilishda faqat muddao bayon qilinadi. Bunday fuqarolik ishlarida nizoli huquqiy talab bo'lmagani uchun da'vo ham bo'lmaydi.

Da'vo ishida muayyan huquq to'g'risidagi nizo hal qilinadi va shu munosabat bilan da'vogarning talablari hamda javobgarning e'tirozi qonuniy va asosli bo'lishi tekshiriladi. Oqibatda sud yo da'voni (da'vogarning javobgarga bo'lgan talabini) butunlay yoki qisman qanoatlantiradi yoki da'voni rad etadi.

Har qanday fuqarolik da'vosining ikki tomoni bor:

birinchidan, moddiy-huquqiy tomoni bunda avvalo da'vogarning javobgarga nisbatan muayyan nizoli moddiy huquqiy talabi bo'lishi, masalan, biron-bir ashyoning topshirilishi, pul to'lanishi, xizmat ko'rsatilishi, zararining qoplanishi xususidagi talabi bo'ladi;

ikkinchidan, protsessual huquqiy tomoni bunda taraflar o'rtasida kelib chiqqan nizoning mazmunan hal qilinishi va buzilgan yoki nizoli

huquqning qo'riqlanishi to'g'risida sudga iltimos bilan murojaat qilinishi bo'ladi.

Da'voning bu har ikki tomoni birga qo'shilganidagina, da'vo nizoli huquqni himoya qilish vositasi bo'lib ko'riladi. Da'vo qilish sudda fuqarolik ishi qo'zg'atilishi uchun asos bo'ladi. Ishning yurgizilishi uchun da'vo arizasi qabul qilingan kundan e'tiboran, mazkur ish yuzasidan fuqarolik protsessi davom eta boshlaydi va fuqarolik protsessual huquqiy munosabat vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 10-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik huquqlarini himoya qilish belgilangan tartibda sud, xo'jalik sudi yoki hakamlar sudi tomonidan amalga oshiriladi. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilangan hollarda va tartibda kasaba uyushma tashkilotlari va boshqa jamoat tashkilotlari tomonidan ham amalga oshiriladi. Bu tartib FPKning normalarida, xo'jalik sudi, hakamlar sudi va boshqa organlarda ish ko'rish to'g'risidagi qoidalar bilan ham belgilangan.

Qonun bilan alohida nazarda tutilgan hollarda fuqarolik huquqlarini himoya qilishi ma'muriy tartibda amalga oshiriladi (FKning 10-moddasining 2-qismi). Bunday tartib, masalan, (tashkilot yoki fuqaroning) birovning kvartirasini o'zboshimchalik bilan egallagan shaxsni prokurorning sanksiyasi bilan ko'chirishda va shu bilan buzilgan huquqini tiklashda qo'llaniladi. Bunday hollarda protsessual tartib qo'llanilmaydi.

Da'vo, ya'ni nizoli moddiy-huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan va muayyan protsessual tartibda ko'rish va hal qilishi uchun sud yoki boshqa vakolatli organda qo'zg'atilgan talab tushunchasi bilan da'voga bo'lgan huquq tushunchasi chambarchas bog'liqdir.¹

Da'voga bo'lgan huquq deganimizda, yoinki nizoli fuqarolik huquqining, oila, mehnat, uy-joy va hokazo masalalarga oid huquqning, fuqarolik protsessi tartibida sud himoyasini olishga bo'lgan huquqning, shuningdek, sud tomonidan qonuniy va asosli deb topilgan da'vo talabining qanoatlanirilishiga bo'lgan huquqni tushunamiz.

Da'vo qilish, da'vo qo'zg'atish uchun asos (huquq)ning bo'lmasligi oqibati da'vo arizasining qabul qilinishini rad etish yoki FPKning

¹ Qarang: B.E.Egamberdiyev. Fuqarolik sud ishlarini yuritish turlari. «Kamalak» nashriyoti, 1996.

100-moddasida ko'rsatilganidek, ishning yurgizilishini tugatish bo'ladi. Da'voning qanoatlantirilishi huquqning bo'lmasligi oqibatida da'voni rad qilishdan iborat bo'ladi.

2-§. Da'voning elementlari

Har bir da'voning o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini hisobga olib, ya'ni bir da'voni ikkinchi da'vodan ajratish maqsadida da'volar ikki elementga, tarkibiy qismga: da'vo predmeti (da'vo qilinayotgan narsa)ga va da'vo asosiga bo'linadi. Bu ikki element da'voning mazmunini tashkil etadi.

Da'voning predmeti da'vogarning talabi, ya'ni uni javobgardan sud orqali talab qilinayotgan narsasi bo'ladi. Da'vo predmeti biron-bir narsani undirish to'g'risidagi talabdir. Chunonchi, muayyan summaning undirilishi, biron-bir mulkning topshirilishi, xizmat ko'rsatishi to'g'risidagi moddiy-huquqiy yoinki shaxsiy huquqqa asoslangan talab bo'lishi mumkin.

Da'vo predmeti muayyan huquqiy munosabatni bo'lishi yoki bo'lmasligini, chunonchi, nizoli mulkda da'vogarning hissasi bo'lishi, meros mulkiga nisbatan voris deb tanilishi, asarning muallifi deb tanilishi to'g'risidagi talablar bo'lishi mumkin. Da'voning asosi deb da'vo talabini tasdiqlaydigan dalillarga aytiladi. FPKning 149-moddasida aytilganidek, da'vogar arizasida talabi qanday holatlarga asoslanganligini va bu hollarning mavjudligini tasdiqlaydigan dalillarni ko'rsatish lozim. Bunday hollarda muayyan yuridik faktni vujudga keltiradigan yoki o'zgartiradigan yoxud bekor qiladigan holatlar hisoblanadi. Da'vo qo'zg'atish uchun asos bo'ladigan yuridik faktlar behisob ko'p. Chunonchi, tuzilgan shartnomalarning bajarilmasligi, muayyan shartlarning buzilishi, qarzga olingan narsaning, pulning to'lanmasligi, topshiriqning bajarilmasligi yoinki sifatsiz bajarilishi, turar joy ijarasi shartnomasi shartlarning o'zgartirilishi, fuqaroning o'limi, yuridik shaxsning tugatilishi tadbirkorlik to'g'risidagi qonunlarning bo'lishi¹ va shu kabi qator holatlar, yuridik faktlar, da'vogar va javobgarga nisbatan huquq va burchlar vujudga keltiradigan asoslar bo'ladi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Vedomostlari. 1991. 4-son, 60-modda.

3-§. Da'voning turlari

Ma'lumki, da'vogar sudga murojaat qilishida biron-bir protsessual maqsadni ko'zlaydi. Uning maqsadi buzilgan yoki nizoli huquqning yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning himoya qilinishi to'g'risida sud qaroriga erishishga qaratiladi.

Bunday qaror, masalan, birovdan tegishli pulni undirish yoki biron-bir mulkning egasi deb topilishi to'g'risida bo'lishi mumkin.

Da'vogarning qanday maqsadni ko'zlashiga, nima to'g'risida qaror chiqarilishini suddan iltimos qilishiga qarab, da'volar ikki turga: undirish (olib berish) va tan olish to'g'risidagi da'volarga bo'linadi.

Undirish (prisujdeniye) to'g'risidagi da'volarda da'vogar, birinchidan, muayyan huquqni olishga haqli bo'lishini belgilashni, chunonchi, mulkka nisbatan egalik huquqini olishga, turar joydan foydalinishga, voyaga yetmagan bolani o'z tarbiyasiga olishga haqli bo'lishini va ikkinchidan, javobgarning muayyan harakatlarni qilishi, masalan, da'vogarga nizoli mulkni topshirishi, turar joyni bo'shatib berishi, bolani tarbiyalash uchun topshirishi lozimligi to'g'risida sud qarorining chiqarilishini iltimos qiladi. Agar sudning qarori javobgar tomonidan ixtiyoriy ravishda bajarilmasa qaror belgilangan tartibda ijro etilishi uchun topshiriladi. Shu tufayli, bunday da'vo ijro etiladigan da'vo deb ham ataladi.

E'tirof etish, tan olish to'g'risidagi da'volarda da'vogar faqat nizoli huquqning o'ziga tegishli bo'lishini tan olishmiga, nizoli huquqiy munosabatning mavjud bo'lgani yoki bo'lmaganliginigina iltimos qiladi. Bunday da'volarda, masalan, da'vogar vasiyatnomaning haqiqiy emas deb topilishini, asarning muallifi deb tanilishini suddan iltimos qiladi. Bunday da'volarda da'vogar, masalan, vasiyatnomaning haqiqiy emas deb topilishini suddan iltimos qiladi. Bunday da'volarda da'vogar javobgarni biron-bir harakat qilishga masalan, meros hissasini ajratib berishga, muallifga qalam haqi (gonorarni) to'lashga majbur etish to'g'risida qaror chiqarilishini iltimos qilmaydi. Da'volar yuqorida ko'rsatilganidek, faqat protsessual maqsad bo'yichagina emas, balki da'vo talablarining kelib chiqishiga sababchi bo'lgan nizoli huquqiy munosabatlarning turi bo'yicha ham turlarga bo'linadi (klassifikatsiya qilinadi). Chunonchi, mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan da'volar, alimentlar undirish

to'g'risidagi da'volardan farq qiladi. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan da'volar esa turar joylardan ko'chirish to'g'risidagi da'volardan farq qiladi. Bunday da'volar bir-biridan moddiy huquqiy mazmuni jihatdangina emas, balki bunday nizolarni ko'rish va hal etish uchun qonun bilan belgilangan protsessual xususiyatlari jihatdan ham farqlanadi.

4-§. Bir necha talablarni birlashtirish va ajratish

Qonun da'vogarning bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha talablarni birlashtirish, birga ko'rilishi va hal etilishiga yo'l qo'yadi. Bunday talablar bir da'vogar tomonidan bir necha talablarga nisbatan qilinishi mumkin.

FPKning 155-moddasida da'vogar bir arizada o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha talablarni birlashtirishga haqlidir, deb ko'rsatadi. Bunday hollarda da'vo asoslari va predmetlari umumiy bir-birlari bilan bog'liq bo'lganida, talablar ham bir turda bo'lganida da'volarning obyekt sifatida birlashtirilishi to'g'risida so'z boradi. Bunga misol qilib, ishga qayta tiklanish va noiloj bekor yurgani uchun haq to'lanishi to'g'risidagi da'volarni yoki hovli-joyga (imoratga) bo'lgan egalik huquqining e'tirof etilishi (tan olinishi) va javobgarning ko'chirilishi to'g'risidagi da'volarni yoki er-xotinning ajralish to'g'risidagi ishining ko'rilishida ularning voyaga yetmagan farzandlari uchun alimentlar undirish to'g'risidagi da'voning ham bir ishga qo'shilib hal qilinishini ham ko'rsatsak bo'ladi.

Qonun sudyaga bir turdagi fuqarolik ishlarini birlashtirish huquqini beradi. FPKning 156-moddasida ko'rsatilishicha, sudya shu sudning ish yuritishida ayni bir xil taraflar ishtirok etuvchi bir turdagi bir necha ish borligini yoxud bir shaxsning turli javobgarlarga da'volari bo'yicha yoki bir qancha da'vogarlarning bitta javobgarga da'volari bo'yicha bir necha ish borligini aniqlasa, bu ishlarni nizolarni tezroq va to'g'ri hal qilishni ko'zlab ish yuritishda birga ko'rish uchun birlashtirishga haqlidir.

Talabning bir necha da'vogar tomonidan yoki bir necha javobgarlarga nisbatan qilinishiga protsessual ishtirokchilik deb aytiladi.

Sudya bir necha talablarni birlashtirish huquqiga ega bo'lganidek, unga bunday talablarni ajratish huquqi ham beriladi. FPKning

157-moddasida aytilishicha, agar arizani qabul qiluvchi sudya talablarni alohida ko'rishni maqsadga muvofiq deb topsa, birlashtirilgan talablardan birini yoki bir nechasini alohida ish yuritishga ajratishga haqli.

Talablar bir necha da'vogarlar tomonidan bir necha javobgarlarga nisbatan qo'zg'atilsa, arizani qabul qiluvchi sudya (agar maqsadga muvofiq deb topsa) bir yoki bir necha talablarni alohida ish yuritish uchun ajratishga haqlidir.

5-§. Javobgar manfaatlarining himoya qilinishi

Fuqarolik protsessida taraflarning teng huquqli bo'lishi prinsipi asosida ish yuritishda da'vogar bilan bir qatorda javobgarga ham teng huquq beriladi.

Da'vogar buzilgan huquqning himoya qilinish maqsadida da'vo qo'zg'atish imkoniyatiga ega bo'lsa, javobgar ham da'vogarga qarshi himoya qilinish vositalariga egadir. Bunday protsessual vositalardan biri-e'tiroz bildirish va ikkinchisi-qarshi da'vo qo'zg'atishdan iborat.

Javobgar o'ziga nisbatan qo'zg'atilgan da'voni inkor etishi va buning sabablari (vajlari)ni ko'rsatishi mumkin. Da'voni bunday asoslantirilgan ravishda inkor etishga e'tiroz deb aytiladi.

E'tiroznomada da'vogarning nizoli huquqiga, masalan, biron-bir narsaning topshirilishini, topshiriqning bajarilishini zararning to'xtatilishini va hokazolarni talab qilish huquqiga ega bo'lmasligi yoinki uni (javobgarni) da'vogar oldida javobgarlikdan ozod qiladigan holatlar ko'rsatilishi mumkin. Da'vogar talabiga qarshi bo'lishini bildirishda javobgar muayyan moddiy-huquqiy va protsessual huquqqa oid yuridik asoslarni ham ko'rsatishi mumkin.

Moddiy huquq (fuqarolik, oila, mehnat huquqi) me'yorlariga asoslanib, chunonchi, da'vo qilinayotgan narsani (predmetni) talab qilish uchun fuqarolik qonunchiligi me'yorlarida belgilangan muddat (da'vo muddati) o'tganligini ko'rsatib, e'tiroz bayon etishga moddiy-huquqiy e'tiroz deb aytiladi. Agar javobgarning e'tirozi protsessual huquq me'yorlariga asoslangan va da'voni rad etishga (ishni bekor qilishga) qaratilgan bo'lsa, chunonchi: qilingan talab yuzasidan muqaddam sud qarori (ajrimi) chiqarilganligini yoinki bu ishning sudga taalluqli emasligini ko'rsatib, da'voga qarshi bo'lishga protsessual

e'tiroz deb aytiladi. Javobgar manfaatini himoya qilishning ikkinchi protsessual vositasi qarshi da'vodir. E'tirozdan qarshi da'voning farqi shundaki, bunda da'vogarning talabiga qarshi boshqa biron-bir moddiy-huquqiy talab qo'yiladi.

FPKning 246-moddasida ko'rsatilishicha, javobgar sudning hal qiluv qarorini chiqargunga qadar dastlabki talab bilan birga ko'rish uchun da'vogarga qarshi da'vo qo'zg'atishga haqlidir. Bu qonunning mazmuniga ko'ra javobgarining o'ziga qilingan dastlabki talab bilan qo'shib ko'rish uchun da'vogarga nisbatan qilgan mustaqil da'vo talabiga qarshi da'vo deb aytiladi.

Da'vo turlaridan biri sifatida qarshi da'vo quyidagicha shartlar bo'lganida bir vaqtning o'zida ham da'voga qarshi himoya vositasi, ham javobgarining huquqini himoya qilish vositasi bo'lib ko'riladi.

Qarshi da'voni qabul qilish shartlari quyidagicha:

birinchidan, qarshi talab dastlabki talabni qoplashga qaratilgan bo'lishi kerak;

ikkinchidan, qarshi da'voning qanoatlantirilishini butunlay yoki qisman istisno qilishi kerak;

uchinchidan, qarshi va dastlabki da'vo talablari o'rtasida o'zaro bog'lanish va ularni birga ko'rish nizoni tezroq va to'g'ri hal qilishga yordam bergan bo'lishi kerak.

Shu uch shartdan biri bo'lsa ham, sudya qarshi talabni sudda ko'rish uchun qabul qiladi (FPKning 247-moddasi). Bu qonun sudyaga keng vakolatlar berish bilan birga taraflarning bir-birlariga nisbatan qilgan da'vo talablarini birga qo'shib ko'rish maqsadga muvofiq bo'lish-bo'lmashligini jiddiy ravishda tekshirishga majbur qiladi.

Qarshi da'vo da'vo qo'zg'atish to'g'risidagi umumiy qoidalar bo'yicha qo'zg'atiladi. Qarshi da'vo qo'zg'atilishida, umuman da'voga oid protsessual qoidalarga, chunonchi, ariza davlat boji va hokazolar to'g'risidagi qoidalarga (FPKning 40, 41, 103, 104, 105, 149 hamda da'vo haqidagi boshqa moddalarga) rioya qilinadi.

6-§. Da'voni ta'minlash

Da'voni ta'minlash uchun belgilangan asoslar FPKning 248-moddasida ko'rsatilgan. Bunda ko'rsatilishicha, sud yoki sudya ishda ishtirok etuvchi shaxslarning iltimosi bo'yicha yoki o'z tashabbusi

bilan da'voni ta'minlash choralari ko'ra oladi. Da'voni ta'minlash choralari ko'rmaslik sudning hal qiluv qarorining ijrosini qiyinlashtiradigan yoki uning bajarilmasligiga sabab bo'ladigan bo'lsa, ishning har qanday holatida ham da'voni ta'minlashga yo'l qo'yiladi.

Umumiy qoida bo'yicha da'voni ta'minlash chorasi da'vo qo'zg'atilganidan so'ngina ko'riladi. Bu qoidadan ayrim istisnalar O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi qoidalari bilan belgilangan bo'lib, ta'sir holatlarda hali qo'zg'atilmagan da'volarni ham ta'minlash choralari ko'rilishi nazarda tutiladi. Jumladan, shu kodeksning 57-, 277-moddalarida ko'rsatilishicha, jinoyat orqasida moddiy zarar yetkazilganligi to'g'risida yetarli ma'lumotlar bo'lgan taqdirda tyergovchi, prokuror, surishtiruvchi shaxs sudda qo'zg'atilgan yoki kelajakda qo'zg'atilishi mumkin bo'lgan fuqarolik da'vosini ta'minlab qo'yish chorasini ko'rishga majbur. Masalan, shaxsiy avtomashinaning egasi tomonidan bировga shikast yetkazilganida yoki u bировning o'limiga sababchi bo'lganida, kelgusida o'ziga nisbatan fuqarolik da'vosini qilinishini nazarda tutib, jamgarma bankidagi pul-larini olishi, uyidagi qimmatbaho buyumlarni byerkitishi mumkin-ligini ko'zda tutib, tyergovchi jinoyat sodir bo'lganidan xabardor bo'lgan zamon darhol hamda kechiktirmasdan kelajakda qo'zg'atilishi mumkin bo'lgan da'voni ta'minlash chorasini (bu to'g'rida arz bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar) o'z tashabbusi bilan ko'rish lozim.

Yuqorida keltirilgan qonunlarga asoslanib chiqariladigan qarorning ijro etilishini ta'minlash uchun sud va boshqa vakolatli organ tomonidan chora ko'rilishiga da'voni ta'minlash deb aytiladi.

Fuqarolik da'vosini ta'minlash, chunonchi, da'vogarga tegishli haqning kelgusida undirilishi ta'minlash yuzasidan bunday choraning belgilanishi-javobgarning noinsof harakatiga qarshi bo'lib, da'vogarning manfaatini himoya qilish uchun zarur.

Da'voni ta'minlash to'g'risidagi ajrim sudning hal qiluv qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda darhol ijro qilinadi.

Da'voni ta'minlash to'g'risidagi arizani ishni ko'rayotgan sudya yoki sud o'sha kunning o'zidayoq javobgarni yoki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning xabardor qilmasdan hal qiladi. Da'voni ta'minlash choralari quyidagilardan:

1) javobgarga tegishli va uning o'zida yoki boshqa shaxslarda turgan mulkka oid pul summasini xatlash;

- 2) javobgarning muayyan harakatlar qilishini ta'qiqlash;
- 3) boshqa shaxslarda javobgarning mulkini unga berishni yoki unga nisbatan boshqa majburiyetlarni bajarishni ta'qiqlash;
- 4) mol-mulkni ro'yxatdan chiqarish to'g'risida da'vo qo'zg'atilgan holda ro'yxatga olingan mulkni sotishni to'xtatish;
- 5) agar qarzdor ijro xati yuzasidan da'vo tartibida nizolashsa va bunday nizoga qonun bo'yicha yo'l qo'yilsa, bu xat bo'yicha undiruvni to'xtatishdan iborat bo'lishi mumkin.

Aliment undirish to'g'risidagi, mayib bo'lish yoki sog'liqqa boshqacha shikast yetishi, shuningdek, boquvchisining o'limi natijasida kelgan zararni qoplash to'g'risidagi, mol-mulkni talon-taroj qilish natijasida kelgan zararlarni undirish to'g'risidagi da'volardan boshqa da'volarni ish haqiga, foyda daromadlarga pensiya va stipendiyalarga xatlash yo'li bilan ta'minlashga yo'l qo'yilmaydi. Zarur hollarda sud da'voni ta'min qilish chorasining bir necha turiga yo'l qo'yishi mumkin, lekin bularning umumiy summasi da'voning qiymatidan oshmasligi lozim.

Da'voni ta'minlash choralari ko'rishda qonun javobgarning ham manfaatlarini ko'zlab sud ishida ishtirok etuvchi shaxslarning bayonotlarini eshitib, da'voni ta'min qilishning bir turini boshqa turi bilan almashtirishga yo'l qo'yish mumkinligini belgilaydi.

Da'voni ta'minlashning bir turini boshqa turi bilan almashtirish masalasi ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilinib, sud majlisida hal etiladi. Lekin bu shaxslarning kelmasligi da'voni ta'minlashning bir turini boshqa turi bilan almashtirish masalasini ko'rib chiqish uchun to'sqinlik qilmaydi.

Pul undirish to'g'risidagi da'voni ta'minlashda javobgar yo'l qo'yilgan ta'minlash choralari o'rniga, da'vogar talab qilayotgan summani sudning depozit schyotiga o'tkazishga haqlidir (FPKning 257-moddasi).

Da'voni ta'minlash to'g'risidagi ajrim sudning hal qiluv qarorini ijro etish uchun belgilangan tartibda darhol ijro qilinadi.

Da'voni ta'minlash yuzasidan xatlangan (arest solingan) mulk nobud qilinmasligi (sotilmasligi, bekitilmasligi, umuman biron-bir usulda saqlash kafilini olgan shaxs qo'lidan chiqarilmasligi) kerak. Aks holda, aybli shaxslarga sudning ajrimi bo'yicha eng kam belgilangan ish haqining besh barobari miqdorida jarima solinadi. Bundan

tashqari, da'vogar mazkur shaxslardan sudning da'voni ta'minlash to'g'risidagi ajrimini bajarmaganlikdan kelgan zararlarni undirishga haqlidir (FPKning 253-moddasi).

Da'voni ta'minlash choralari ishni ko'rayotgan sud tomonidan har doim bekor qilinishi mumkin. Da'voni ta'minlashni bekor qilish to'g'risidagi masala ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor etilib, sud majlisida hal etiladi. Lekin bu shaxslarning kelmasligi da'voni ta'minlashni bekor qilish to'g'risidagi masalani ko'rish uchun to'sqinlik qilmaydi (FPKning 254-moddasi).

Da'vo rad etilgan taqdirda yo'l qo'yilgan ta'minlash choralari hal qiluv qarori qonuniy kuchga kiringunga qadar saqlanadi. Lekin sud hal qiluv qarori bilan bir vaqtda yoki shunday qaror chiqargandan so'ng da'voni ta'minlashni bekor qilish to'g'risidagi ajrim chiqara oladi (FPKning 255-moddasi).

Da'voni ta'minlash to'g'risidagi iltimosni qanoatlantirish yoki uni rad etish haqidagi ajrim, shuningdek, da'voni ta'minlash chorasini bekor qilish yoki ta'minlash chorasining bir turini boshqasi bilan almashtirish to'g'risidagi ajrim ustidan kassatsiya tartibda xususiy shikoyat qilinishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin.

Agar da'voni ta'minlash to'g'risidagi xususiy ajrim shikoyat qilgan shaxsni xabardor qilmasdan chiqarilgan bo'lsa, shikoyat qilish muddati bu ajrimning nusxasi topshirilgan yoki shikoyat bergan shaxsga sud ajrimi ma'lum bo'lgan kundan boshlab hisoblanadi.

Da'voni ta'minlash to'g'risidagi ajrim ustidan shikoyat qilish yoki protest keltirish oqibatlarini FPKning 257-moddasida ko'rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, da'voni ta'minlash to'g'risidagi ajrim ustidan shikoyat qilish yoki protest keltirish bu ajrimning ijrosini to'xtatmaydi. Ammo da'voni ta'minlashni bekor qilish to'g'risidagi yoki da'voni ta'minlashning bir turini boshqa turi bilan almashtirish to'g'risidagi ajrim ustidan xususiy shikoyat berish yoki protest keltirish bu ajrimning ijrosini to'xtatadi.

Bunday ajrimlar xususiy shikoyat berish uchun belgilangan muddat o'tishi bilan yoki uning kassatsiya instansiyasi tomonidan oqibatsiz qoldirilganligidan so'nggina ijro etiladi.

Da'voni ta'minlash chorasining ko'rilishi javobgarning o'z mulkini tasarruf etishini ma'lum darajada cheklab qo'yishi, ayni paytda unga ta'sir hollarda mulkiy zarar yetkazilishi mumkin. Bunday hol-

larni e'tiborga olib qonun (FPKning 258-moddasi) sud yoki sudya da'voni ta'minlashga yo'l qo'yishi bilan birga javobgarga yetishi ehtimol bo'lgan zararlarni ta'minlashni da'vogardan talab qilishi mumkinligini belgilaydi. Shu maqsadda sud javobgarning ko'rishini mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun ma'lum summa pulning da'vogar tomonidan sudning depozit schyotiga o'tkazishini talab qilishi mumkin.

Javobgar da'vo rad qilinib chiqarilgan hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgandan so'ng da'vogardan uning iltimosi bilan da'voni ta'minlash bo'yicha ko'rilgan choralari natijasida o'ziga kelgan zararni to'lashni talab qilishga haqlidir. Agar da'voni ta'minlash choralari sudning tashabbusi bilan yoki prokurorning arizasi bo'yicha ko'rilgan bo'lsa, da'vo rad qilinganidan so'ng javobgar bunday huquqqa ega bo'lmaydi, ya'ni ko'rgan zararlarning to'latilishini talab qila olmaydi.

7-§. Jinoyat ishida fuqarolik da'vosi

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 56-57-moddalarida belgilanganidek, jinoyat orqasida moddiy zarar ko'rgan shaxs jinoyat ishi ko'rilayotgan vaqtda ayblanuvchiga yoki ayblanuvchining harakati uchun moddiy javobgar bo'lgan shaxsga nisbatan fuqarolik da'vosi qo'zg'atishi mumkin. Bu da'vo sud tomonidan jinoyat ishi bilan birga ko'riladi.¹

Yuqorida keltirilgan qonunning mazmuniga ko'ra, jinoyat ishidagi fuqarolik da'vosi deb jinoyat tufayli ko'rilgan mulkiy zarar to'g'risidagi jabrlanuvchining jinoyat ishida ayblanuvchiga yoki uning harakatlari uchun moddiy javobgar bo'lgan shaxsga nisbatan qilgan talabiga aytiladi.

Jinoyat ishidagi fuqarolik da'vo to'g'risidagi qoidalar ishning barcha holatlarini to'la, xolis ravishda har tomonlama jabrlanuvchining fuqarolik huquqiy talablarining tezda ko'rilishini ta'minlashga qaratiladi.

Fuqarolik da'vosining jinoyat ishi ko'rilishida qo'zg'atilishi jabrlanuvchining qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi: u davlat bojini to'lashdan ozod qilinadi,

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual kodeksi. -T : "Adolat", 2004

da'vo jinoyat ishini qo'zg'atgan organ tomonidan isbotlanadi. Bundan tashqari, fuqarolik da'vosining jinoyat ishida ko'rilishi ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni qayta-qayta, takror tekshirishdan sudni ozod qiladi.

Jinoyat ishi ko'rilishida faqat shu ish bilan bog'liq bo'lgan talab-largina hal qilinishi mumkin.

Fuqarolik da'vosi ayblanuvchiga ham va uning harakatlari uchun javobgar bo'lgan shaxslarga (fuqarolarga va yuridik shaxslarga) ham qilinishi mumkin.

Jinoyat ishida fuqarolik da'vosini arz qilish jabrlangan fuqarolarning huquqi bo'lsa, ~~jinoiat tufayli moddiy zarar ko'rgan tashkilotlarning rahbarlari~~ uchun fuqarolik da'vosini qilish majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi «Jinoyat tufayli yetkazilgan moddiy zararni undirish bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida» chiqargan qarorida, sudlar jinoyat ishlarini ko'rishda fuqarolik da'vosiga jiddiy e'tibor berib, uning jinoyat sababli zarar ko'rgan tashkilotlar, korxonalar va muassasalarning mulkiy manfaatlarini, shuningdek, ayrim fuqarolarning mulkiy huquqlarini himoya qilish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lishi e'tiborga olishlari kerakligi to'g'risida ko'rsatma byerdi.

Jinoyat ishida fuqaroviy da'vogar tushunchasi to'g'risida, uning huquq va burchlari, fuqarolik da'vosini qilish, da'vo arz qilinmaganida zararni undirish tartibi, da'voni ko'rmasdan qoldirish hollari va oqibatlari hamda bu to'g'ridagi boshqa masalalar yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 33-34-35-boblarida va quyidagi moddalarda 56, 62, 224, 276, 272, 288, 304, 310, 375, 377, 401, 402, 419, 427, 436, 471, 501, 506 hamda bu masalaga oid ta'sir boshqa moddalar bilan ham tanishish tavsiya qilinadi.

XV bob. SUDDA FUQAROLIK ISHLARINI QO'ZG'ATISH

1-§. Sudda ish qo'zg'atish. Ariza berish tartibi

Qonun fuqarolarga, tashkilotlarga sud himoyasidan foydalanish huquqini beradi. Ular bu huquqdan, avvalo, belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atish yo'li bilan foydalanadilar.

Da'vo qo'zg'atilishi muhim protsessual akt bo'lib, da'vo muddatining o'tishini uzadi (FKning 157-moddasi). Bu qonunda belgilanishicha, da'vo muddatining o'tishi belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, shuningdek majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan uziladi.

Shu paytdan e'tiboran fuqarolik ishining harakati boshlanadi. Sudning taraflar o'rtasidagi nizoni ko'rish va bu to'g'rida qaror chiqarish burchi vujudga keladi.

Qonun (FPKning 1-moddasi)da belgilanishicha, har qanday manfaatdor shaxs buzilgan yoki nizoli huquqini yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilish uchun qonunda belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqli bo'ladi.

Sudda fuqarolik ishi prokurorning arizasi bo'yicha ham, shuningdek, davlat boshqaruv organlari, kasaba uyushmasi, tashkilotlar yoki ayrim fuqarolarning arizalari bo'yicha ham (agarda qonunga ko'ra ular boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilishlari mumkin bo'lsa) qo'zg'atiladi.

Sudda fuqarolik ishi qo'zg'atilishida da'vo arizasi yozma shaklda beriladi. FPKning 149-moddasida ko'rsatilganidek, da'vo arizasining mazmunida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

- 1) ariza beriladigan sudning nomi;**
- 2) da'vogarning nomi va uning yashash joyi, agar da'vogar yuridik shaxs bo'lsa, uning joylashgan joyi, shuningdek, agar ariza vakil tomonidan beriladigan bo'lsa, vakilning nomi va manzili;**
- 3) javobgarning nomi va uning yashash joyi yoki agar javobgar yuridik shaxs bo'lsa, uning joylashgan joyi;**
- 4) da'vogarning talabi;**
- 5) agar da'voni baholash kerak bo'lsa, uning qiymati;**
- 6) da'vogar o'zining talablarini asoslayotgan holatlar va da'vogar bayon qilgan holatlarni tasdiqlaydigan dalillari;**

7) arizasiga ilova qilingan hujjatlarning ro'yxati.

Ariza da'vogar yoki uning vakili tomonidan imzolandi.

Vakil tomonidan berilgan arizaga vakilning vakolatini guvohlantiruvchi vakolatnoma yoki boshqa hujjat ilova qilinishi lozim.

Prokuror tomonidan, shuningdek, davlat boshqaruv organlari, davlat korxonalari, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari yoxud ayrim fuqarolar tomonidan boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qilish uchun beriladigan arizalarda FPKning shu moddasida aytilgan ma'lumotlardan manfaati uchun ish qo'zg'atilgan shaxsning nomi va uning manzili ham ko'rsatilishi lozim. Sudga ariza javobgarlarning soniga qarab nusxalari bilan beriladi.

Sudya ishning murakkabligi va ishning mazmuniga qarab da'vogarning arizasiga ilova qilingan hujjatlarning nusxalarini javobgarning soniga qarab keltirishga majbur eta oladi (FPKning 150-moddasi).

Arizalar tuman (shahar) sudida sudya, boshqa sudlarda esa sudning raisi, uning o'rinbosari yoki sudya tomonidan qabul qilinadi. Fuqarolik ishi bo'yicha arizani qabul qilish masalasini sudyaning yolgiz o'zi hal qiladi. Agar ariza pochta orqali yuborilgan bo'lsa, sud idorasida olingan kunning o'zidayoq, har holda ikkinchi kundan kechiktirilmasdan sudyaga topshirilishi lozim.

Sudya arizani FPKning 149-150-moddalarida belgilangan talablarga rioya qilmasdan yoki davlat boji to'lanmasdan berilganligini aniqlasa, arizani harakatsiz qoldirish to'g'risida ajrim chiqaradi va bu haqda da'vogarni xabardor qilib, kamchiliklarni tuzatish uchun unga muddat beradi.

Arizani ko'rmasdan qoldirilishi to'g'risida sudya tomonidan chiqariladigan ajrimda arizaning kamchiliklari, uni tuzatish yo'llari va muddati, sudyaning takliflarini bajarmaslik oqibatlarini ko'rsatiladi. Agar da'vogar belgilangan muddatda arizaning kamchiliklarini tuzatasa, fuqarolik ishi harakatga kiritiladi va bunday holda da'vo muddatining o'tishi ariza berilgan kunning o'zidayoq uzilgan hisoblanadi. Aks holda sudya ariza berilmagan deb hisoblanishi to'g'risida ajrim chiqaradi va arizani da'vogarga qaytaradi. Ariza qaytarilgan holda da'vo muddatining o'tishi uzilmaydi. Ariza keyinchalik da'vo muddati davomida qonun talablariga rioya qilinib, qayta berilishi mumkin. FPKning 152-moddasiga ko'ra, quyidagi hollarda arizani qabul qilish rad etiladi:

1) agar ariza sudda ko'rishga tegishli bo'lmasa;
2) agar shu taraflar o'rtasidagi nizo yuzasidan o'sha predmet haqida va o'sha asoslar bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori yoxud da'vogarning arz qilgan talabidan voz kechganligini qabul qilish yoki taraflarning kelishuv bitimlarini tasdiqlash to'g'risida sudning ajrimi bo'lsa;

3) agar sudning ish yuritishida shu taraflar o'rtasidagi nizo yuzasidan o'sha predmet haqida va o'sha asoslar bo'yicha ish bo'lsa;

4) agar taraflar o'rtasida shu nizoni hal qilish xolislar sudiga berish to'g'risida shartnoma tuzilgan bo'lsa;

5) agar ish shu sudning sudloviga tegishli bo'lmasa;

6) agar ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilgan bo'lsa;

7) agar ariza manfaatdor shaxs nomidan ish yuritishga vakolati bo'lmagan shaxs tomonidan berilgan bo'lsa, arizani qabul qilish to'g'risidagi iltimos sudya tomonidan rad etilishi mumkin.

FPKning 152-moddasining 1, 5, 6, va 8-bandlarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha sudyaning arizani qabul qilishni rad etishi, agar yo'l qo'yilgan kamchiliklar tuzatilsa, shu ish bo'yicha sudga ikkinchi marta ariza berishga to'sqinlik qilmaydi.

Sudya qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'yicha arizani qabul qilishni rad etganida bu haqda asoslantirilgan ajrim chiqaradi. Ajrimda agar ish sudning sudloviga tegishli bo'lmasa, ariza beruvchi qaysi organlarga murojaat qilishi lozimligi yoki ish qo'zg'atilishiga to'sqinlik qiladigan holatlarni qanday qilib bartaraf qilishi kerakligi ko'rsatilishi lozim.

Ariza ilovalar va ajrimning nusxasi bilan birga qo'shib tegishli organga yoki sudga topshirish uchun da'vogarga qaytariladi (FPKning 153-moddasi).

Sudya bu to'g'rida chiqargan ajrimi FPKning 238-moddasi talablariga javob beradigan mazmunda bo'lishi kerak.

2-§. Da'vo arizasi, ariza va shikoyatlarga qo'yilgan talablar

Sudda fuqarolik ishlari yozma shaklda ariza berish yo'li bilan qo'zg'atiladi.

Arizada quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

1) ariza berilayotgan sudning nomi;

2) da'vogarning nomi (familiyasi, ismi va otasining ismi) va yashash joyi, agar da'vogar tashkilot bo'lsa, uning qayerda joylashganligi, shuningdek agar ariza vakil tomonidan berilayotgan bo'lsa, vakilning nomi (familiyasi, ismi va otasining ismi) va manzili;

3) javobgarning nomi (familiyasi, ismi va otasining ismi), yashash joyi yoki agar javobgar tashkilot bo'lsa, uning qayerda joylashganligi;

4) da'vogarning talabi;

5) agar da'voni baholash lozim bo'lsa, uning bahosi;

6) da'vogar o'zining talablariga asos qilib ko'rsatayotgan holatlar va bu holatlarni tasdiqlaydigan dalillar;

7) arizaga ilova qilingan hujjatlarning ro'yxati.

Ariza da'vogar yoki uning vakili tomonidan imzolanadi. Agar ariza vakil tomonidan berilgan bo'lsa, arizaga ishonchnoma yoki uning vakolatini tasdiqlovchi boshqa hujjat ilova qilinishi lozim.

Boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida prokuror, davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar yoki ayrim fuqarolar tomonidan beriladigan arizalarda, shu moddada sanab o'tilgan ma'lumotlardan tashqari, ariza kimning manfaatini ko'zlab berilgan bo'lsa, o'sha shaxsning nomi (familiyasi, ismi va otasining ismi) va manzili ko'rsatilishi lozim.

Sudga ariza javobgarlarning soniga mutanosib miqdorda nusxalari bilan beriladi.

Sudya ishning murakkabligi va xususiyatiga qarab da'vogarni arizaga ilova qilingan hujjatlarning nusxalarini ham javobgarlarning soniga mutanosib miqdorda taqdim etishga majbur qilishi mumkin.

Arizalar sudlarda sudning raisi, uning o'rinbosari yoki sudya tomonidan qabul qilinadi.

Fuqarolik ishi qo'zg'atish masalasini sudya hal qiladi va bu haqda sud ajrim chiqaradi.

Sud quyidagi hollarda arizani qabul qilishni rad etadi, agar:

1) ariza sudda ko'rishga tegishli bo'lmasa;

2) sudning aynan taraflar o'rtasida, aynan bir narsa to'g'risida va aynan bir asoslar bo'yicha chiqqan nizo yuzasidan qabul qilinib, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori yoxud da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechganligini qabul qilish yoki taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risidagi ajrimi mavjud bo'lsa;

3) sud aynan bir taraflar o'rtasida, aynan bir narsa to'g'risida va aynan bir asoslar bo'yicha chiqqan nizo yuzasidan ish yuritayotgan bo'lsa;

4) taraflar o'rtasida ushbu nizoni ko'rish uchun hakamlar sudiga topshirish to'g'risida shartnoma tuzilgan bo'lsa;

5) ish shu sudning sudloviga taalluqli bo'lmasa;

6) ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilgan bo'lsa;

7) manfaatdor shaxs nomidan arizani ish yuritish vakolatiga ega bo'lmagan shaxs bergan bo'lsa.

Sudyaning yuqoridagi shartlarning 5, 6 va 7-bandlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha arizani qabul qilishni rad etishi, basharti yo'l qo'yilgan xatolar bartaraf etilsa, shu ish bo'yicha sudga ikkinchi marta ariza bilan murojaat etishga to'sqinlik qilmaydi.

Sudya FPKning 152-moddasida ko'rsatilgan asoslarga ko'ra arizani qabul qilishni rad etar ekan, bu haqda ariza tushgan kundan e'tiboran o'n kun ichida asoslantirilgan ajrim chiqaradi. Basharti ish sudga taalluqli bo'lmasa, sudya ajrimda arizachi qaysi organga murojaat qilishi kerakligini yoki ish qo'zg'atishga to'sqinlik qilayotgan holatlarni qanday bartaraf etishni ko'rsatishi shart.

Ariza ilovalar va ajrimning nusxasi bilan birgalikda da'vogarga qaytariladi.

Sudya ariza FPKning 149 va 150-moddalarida bayon etilgan talablarga rioya qilinmay berilganligini yoki davlat boji to'lanmaganligini aniqlasa, arizani harakatsiz qoldirish to'g'risida ajrim chiqarib, bundan da'vogarni xabardor qiladi va kamchiliklarni tuzatish uchun unga muhlat beradi.

Agar da'vogar belgilangan muddatda sudyaning ko'rsatmalariga muvofiq FPKning 149 va 150-moddalaridagi talablarni bajarsa va davlat bojini to'lasa, ariza sudga dastlab taqdim etilgan kuni berilgan hisoblanadi. Aks holda ariza berilmagan hisoblanib, da'vogarga qaytariladi va bu haqda ajrim chiqariladi.

Da'vogar bir arizada o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha talabni birlashtirishga haqli.

Sudya shu sudda aynan bir taraflar ishtirok etayotgan bir turdagi bir necha ish yuritilayotganligini yoxud bir shaxsning turli javobgarlarga yoki bir necha da'vogarning aynan bitta javobgarga nisbatan arizalari bo'yicha bir necha ish yuritilayotganligini aniqlasa, agar bu

ishlarni birlashtirish ishning o'z vaqtida va to'g'ri hal qilinishiga yordam bersa, ularni birgalikda ko'rish uchun bitta ishga birlashtirishga haqli.

Agar arizani qabul qilayotgan sudya talablarni alohida ko'rishni maqsadga muvofiq deb topsa, birlashtirilgan talablardan birini yoki bir nechasini alohida ish yuritish uchun ajratishga haqli.

Bir necha da'vogar tomonidan yoki bir necha javobgarga nisbatan talablar qo'zg'atilsa, arizani qabul qilayotgan sudya, agar talablarni alohida ko'rib chiqishni maqsadga muvofiq deb topsa, ulardan biri yoki bir nechasini alohida ish yuritish uchun ajratishga haqli.

XVI bob. FUQAROLIK ISHLARINI SUDDA KO'RISHGA TAYYORLASH

1-§. Ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash va uning ahamiyati

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlashdan maqsad FPKning 158-moddasida ko'rsatilganidek, ishning o'z vaqtida va to'g'ri hal qilinishini ta'minlashdir.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash fuqarolik protses-sining mustaqil va muhim bosqichi bo'lib, fuqarolik huquqiy nizolarning mumkin qadar tezlashtirib, to'la va har tomonlama ko'rinishi va hal qilinishini ta'minlash maqsadlarida o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik ishlari bo'yicha sud organlarining amaliyotini yakunlab, fuqarolik ishlarining ta'sir sudlarda juda sustlik bilan hal qilinishini, ishlarning ko'rinishi ko'p marotaba qoldirilishini, yuqori sud instansiyasi tomonidan qaror-larning qayta-qayta bekor qilinishi tufayli bir ishning o'zi bir suddan boshqasiga bir necha marotaba o'tkazilishini va shu kabi boshqa kamchiliklar Plenum qarorlarida ko'rsatib o'tilgan.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlashdan qonun bilan belgilangan talablarning sudlar tomonidan bajarilmasligi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 4-sentabrdagi «Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi qarori; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrdagi «O'zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi va h.k.larda ko'rsatib o'tilgan. Sudda ishlari bo'lgan fuqarolar va tashkilotlarning sarson bo'lishlariga va huquqlari hamda qonuniy manfaatlarining o'z vaqtida va lozim darajada himoya qilinmasligiga olib kelishi mumkin.¹

¹ Qarang: Sbornik Postanovleniy Plenuma Verxovnogo Suda Respubliki O'zbekistan (1963-1986) Tashkent., «O'zbekistan» 43-46; Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi. 1998. 4-soni

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumlari fuqarolik ishlari sudda ko'rilishi uchun to'la va har tomonlama tayyorlanganidan so'nggina tayinlanishi lozimligi to'g'risida ko'rsatma byerdi.¹

Sudga tayyorlash ishlarini olib borishda sudyalarning faoliyatida nuqson, kamchilik bo'lmashligi kerak. Ish ko'rilishining sifati, fuqarolik protsessining tez va aniq bo'lishi ko'p darajada fuqarolik ishlarini sudda to'g'ri tayyorlashga bog'liqdir. Ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda muayyan fuqarolik ishlarining turkumlari (kategoriyalari), ularning xususiyatlari, shuningdek, aniq nizoning turi e'tiborga olinadi, chunki bir xil turkumdagi ishlarni tayyorlashda bajarilishi lozim bo'lgan protsessual harakatlar boshqa turdagi ishlarni ko'rish uchun tayyorlashda bajarilishi talab qilinmasligi mumkin.

Nizolarini ko'rishga tayyorlashda qilinadigan harakatlar aliment undirish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashdan farq qiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi «Sudlar tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti haqida»gi 1998-yil 11-sentabrdagi Plenum qarorida ishni sudda ko'rishga puxta tayyorlash zarurligi sudlarning e'tiborini qaratilishi, sudya tomonidan FPKning ishni sudda ko'rishga tayyorlash haqidagi moddalariga muvofiq olib borilishi lozim bo'lgan barcha tayyorgalik harakatlari ajrimda o'z aksini topishi lozimligi ko'rsatilgan.²

Bulardan tashqari, sudya nikohdan ajratish haqidagi arizani qabul qilib, odatda javobgarni chaqirishi, uning ushbu arizaga munosabatini aniqlashi, er-xotinni yarashtirish choralarini ko'rish, qolavyersa, sudya taraflarning har biri bilan alohida, shuningdek, ularning har ikkalasi bilan birgalikda oilani saqlab qolish masalasida suhbat o'tkazishi lozimligi hamda ishni sudda ko'rishga tayyorlash jarayonida sudya er-xotin o'rtasida sud tomonidan hal etiladigan boshqa nizoli masalalar bor-yo'qligini aniqlashi, qanday talablar nikohdan ajralish haqidagi da'vo bilan birgalikda ko'rilishi mumkinligini tushuntirishi, taraflar o'rtasida muqaddam nikohdan ajralish haqida ish bo'lgan bo'lmaganligini aniqlashi, agar bunday ish bo'lsa, taraflarning haqiqiy

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1992. 2-son, 14-bet; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1993. 3-son, 3-bet; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1996. 3-4-sonlar, 49-53-betlar; Qonun nomi bilan

² Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998. 4-son. -bet

munosabatlarini aniqlash maqsadida sud majlisida ko'zdan kechirish uchun chaqirishi ham belgilangan (Plenum qarorining 12-bandi).¹

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash to'g'risida N.M. Gurbatov tahriri ostida chiqarilgan kitobda sudda ko'riladigan fuqarolik ishlari (da'volari) yigirma sakkiz turkumga bo'linib, ularning har qaysisi bo'yicha sudga qanday hujjatlar, dalillar keltirilishi zarurligi, ishni hal qilishda qo'llaniladigan huquqiy normalar ko'rsatilgan.²

Fuqarolik ishi sudda mazmunan ko'rilgunga qadar da'vogar o'z manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan barcha ishlarni bajaragan, hamma dalillarni keltirgan bo'lsa, javobgar ham da'voga qarshi e'tirozlarini sudga ko'rsatgan bo'lsa, shuningdek, e'tirozlarni asoslash uchun topshirilishi mumkin bo'lgan dalillar keltirilganidek, shuningdek, ishni ko'rish uchun tayyorlash yuzasidan barcha protsessual harakatlar sudya tomonidan qilinganidan so'nggina yetarli darajada tayyorlangan bo'lib hisoblanadi.

Agar taraflar o'rtasidagi nizo sudning bir majlisidayoq hal qilish uchun qiyin bo'lmasa, da'vogar esa o'zining barcha talablarini to'g'ri bayon etgan bo'lsa va ularni asoslash uchun zarur dalillarni keltirilgan bo'lsa, bu holda sudya da'vogarning huzurida ishni ko'rish vaqtini belgilash bilan hamda bu to'g'rida ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarni xabardor qilish bilangina chegaralanadi. Ammo bunday holda ham sudya ishni sudda ko'rish uchun ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rishi lozim. Bunday tayyorgarlik da'vogardan ariza qabul qilishdan, qator masalalar bo'yicha suhbatlashishdan iborat bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumlarining bergan tushuntirishlari barcha fuqarolik ishlari bo'yicha ishni sudda ko'rishga tayyorlash majburiy bo'lishi aytiladi.³

Ishni sud majlisida ko'rilishga tayyorlash barcha hollarda (protsessual harakatlarning hajmi va murakkabligidan qat'i nazar) o'tkaziladi va fuqarolik protsessining har qanday bosqichi kabi maxsus rasmiylashtiriladi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998. 4-son.

² Qarang: N.M.Gurbatov tahriri ostida. Spravochnik po podgotovke grazhdanskix del k sudebnomu razbiratel'stvu. Moskva. «Yuridicheskaya literatura». 1989 g.

³ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarori 1998-yil 11-sentabr. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. Toshkent., 1998. 4-son, 9-bet

FPKning 158-moddasida belgilanishicha, sudya fuqarolik ishini sudda ko'rish uchun tayyorlashga bu to'g'rida ariza qabul qilganidan so'nggina kirishadi. Binobarin, arizani qabul qilmasdan avval sudda keyinchalik ko'riladigan ishlar yuzasidan ta'sir harakatlar qilinishi (chunonchi, biron-bir hujjatlar, dalillar talab qilib olinishi) qonunga xilof bo'ladi. Ammo sudya da'vo arizasini qabul qilishdan avval fuqarolik ishini sudda qo'zg'atish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni da'vogardan so'rab olishi mumkin.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash uchun kirishish rasmiy ravishda bu to'g'rida sudya tomonidan ajrim chiqarilganidan so'ng, ya'ni ishni sud majlisida ko'rish uchun tayinlashdan avval boshlanadi. Sudya tomonidan chiqarilgan ajrim ishni tayyorlash uchun rasmiy ravishda kirishilganini va tamomlanishinigina bildirsa ham, ammo ishni ko'rishga oid ta'sir harakatlar oldin ham, keyinchalik ham qilinishi mumkin, chunonchi, da'vogarning nizoni hal qilish uchun hakamlar sudiga murojaat qilishga huquqli bo'lishi to'g'risida tushuntirishlar berish yuzasidan sudyaning qilgan harakatlari da'vo arizasi qabul qilinganga qadar ham bo'lishi mumkin.

Fuqarolik ishining sudda ko'rilishiga oid harakatlar keyinchalik sud ishi boshlanganidan so'ng ham, ishning ko'rilishi boshqa vaqtga qoldirilganida ham yoinki yuqori sudning ko'rsatmasi bo'yicha ham qilinishi mumkin.

2-§. Ishni sudda ko'rishga tayyorlashda sudyaning protsessual harakatlari

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash yuzasidan qilindigan protsessual harakatlarning mazmuni qonunda belgilangan, jumladan, FPKning 159-moddasida sudya da'vo talablari bilan sudga murojaat qilganda:

1) da'vogarni arz qilgan talablarining mazmuni bo'yicha so'roq qiladi, undan javobgar tomonidan qilinishi ehtimol bo'lgan e'tirozlarni aniqlaydi va agar zarur bo'lsa, qo'shimcha dalillar taqdim etishni da'vogarga taklif qiladi. Undan keyin esa javobgarining da'voga bo'lgan munosabatini aniqlashga kirishib, quyidagi harakatlarni amalga oshirishi lozim;

2) zarur bo'lgan hollarda javobgarni chaqiradi, ishning holatlari bo'yicha uni so'roq qiladi, uning da'voga qarshi qanday e'tirozlari qanday dalillar bilan isbotlanishi mumkinligini aniqlaydi, shuningdek, unga da'vogarning talablarini tan olish yoxud qarshi talablar taqdim etish huquqiga ega ekanligini tushuntiradi, alohida murakkab ishlar bo'yicha esa ish yuzasidan javobgarga yozma bayonotlar taqdim etishni tushuntiradi.

Bulardan tashqari, ishni sudda ko'rishga tayyorlash bo'yicha yana boshqa FPKning 160-moddasida belgilangan harakatlarni bajaradi, jumladan:

1. Ishga uchinchi shaxsning jalb etilishi yoki kirishishi to'g'risidagi masalani hal qiladi va ishda ishtirok etishga yo'l qo'yilgan uchinchi shaxslarni shu 159-moddaga muvofiq so'roq qiladi;¹

2. Ishni ko'rishda vakillarning qatnashishi masalasini hal etadi;

3. Ishda prokurorning ishtiroki masalasini va tegishli davlat boshqaruv idoralarini protsessda qatnashishga jalb etish masalasini hal qiladi;

4. Ishda qatnashishga jalb qilinmagan tashkilot yoki ayrim fuqaroning ishning oqibatidan manfaatdorligi aniqlansa, yuritilayotgan ish to'g'risida va uni ko'rish vaqti haqida ularga, shuningdek, prokurorga xabar qiladi;

5. Guvohlarni sud majlisiga chaqirish masalasini yoki ularni FPKning 72-moddasida nazarda tutilgan tartibda so'roq qilish masalasini hal qiladi;

6. Tashkilotlar yoki fuqarolardan yozma va ashyoviy dalillarni talab qilib oladi yoki ishda ishtirok etuvchi shaxslardan shu dalillarni sudga keltirib berish uchun ularga talabnoma beradi;

7. Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning fikrlarini hisobga olib, ekspertiza tayinlash va mutaxassis talab qilish masalasini hal qiladi;

8. Kechiktirib bo'lmaydigan hollarda ishda ishtirok etuvchi shaxslarni xabardor qilib, joyda ko'zdan kechirish o'tkazadi;

9. Boshqa sudlarga sud topshirig'ini yuboradi;

10. Ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning protsessual huquq va majburiyatlarini tushuntiradi.

¹ Qarang: qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998 yil. 1-2-sonlar 52-bet.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash tegishli harakatlarni qilish to'g'risidagi ajrimni sudyaning yolg'iz o'zi ishda ishtirok etuvchi shaxslarni chaqirmasdan va bu ajrim ustidan kassatsion shikoyatdan alohida tarzda shikoyat qilinmaydi.

Yuqorida ko'rsatilgan harakatlar sudyaning shaxsan o'zi tomondan qilinsa ham, ammo ular sud nomidan amalga oshiriladi.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash yuzasidan amalga oshiriladigan harakatlar sudya tomonidan amalga oshiriladi. Boshqa sudning topshirig'ini bajarish tartibida qilinadigan harakatlar shu tarzda sudya tomonidan bajariladi.

Sudya har holda ishning bir sud majlisida ko'rilib, hal qilinishi uchun barcha tayyorgarlikni ko'radi. U shu maqsadda taraflarning protsessual huquq va burchlarini to'la tushuntirishga, ta'sir fuqarolik ishlarining, chunonchi, turar joydan foydalanish, mulkni taqsimlash va shu kabi boshqa da'volarning o'zaro kelishuv bo'yicha tamomlanishi mumkinligini tushuntirishga harakat qiladi.¹

Sudya ishning mazmuni bo'yicha to'g'ri hal etilishida yordam ko'rsatadigan guvohlarnigina sud majlisiga chaqiradi. Ba'zan bu tartibga rioya qilmaslik hollari ham uchraydi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Sud protsesslarining tashkil etilishini yaxshilash, ularning madaniy o'tkazilishi va faoliyatining tarbiyaviy ta'sirchanligini kuchaytirish to'g'risida»gi qarorida ayrim sudlarda ko'riladigan ishning holatlari to'g'risida hech qanday ma'lumotlar byera olmaydigan guvohlarni chaqirishlari va shu vaqtning o'zida ish holatlarini to'la va xolisona ravishda tekshirishlari uchun zarur bo'lgan guvohlarning hozir bo'lishlarini ta'minlash uchun tegishli choralar ko'rmasliklari aytilgan.

Ba'zi hollarda ishning sudda ko'rilishiga qadar ishni sudda ko'rishga tayyorlash bilan bog'liq bo'lmagan boshqa harakatlarni ham qilishga to'g'ri keladi. Chunonchi, sudya da'voni ta'minlash to'g'risidagi masalani (FPKning 248-moddasi), sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilish masalasini (110-modda), ularni bo'lib-bo'lib to'lash va miqdorini kamaytirish to'g'risidagi masalani (111-modda) va FPKda nazarda tutilgan boshqa ta'sir masalalarni ishning sudda ko'rilishiga qadar hal qiladi.

¹ Qarang: qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998-yil. 1-2-sonlari, 52-bet.

O'zlari uchun zarur bo'lgan dalillarni keyinchalik taqdim etish mumkin bo'lmay qoladi yoki qiyinlashadi deyishga asosi bo'lgan shaxslar ariza berishidan oldin ham, keyin ham sudyadan bu dalillarni ta'minlashni iltimos qilishlari mumkin (FPKning 61-moddasi).

Xorijiy davlatlarning organlarida ish yuritish uchun zarur dalillar bilan ta'minlash davlat notarial idoralari tomonidan amalga oshiriladi.

Dalillarni ta'minlash to'g'risidagi ariza dalillarni ta'minlash bilan bog'liq protsessual harakatlar amalga oshirilishi kerak bo'lgan hududda faoliyat olib borayotgan sudga beriladi.

Arizada ta'minlanishi zarur bo'lgan dalillar, bu dalillar bilan tasdiqlanishi kerak bo'lgan holatlar, dalillarni ta'minlash to'g'risida arizachini iltimos bilan murojaat qilishga undagan sabablar, shuningdek, ta'minlanadigan dalillar zarur bo'lgan yoki ularni keyinchalik kerak bo'lib qolishi mumkin bo'lgan ish ko'rsatilishi kerak.

3-§. Sud xabarlari va chaqiriqlari

Fuqarolik ishida ishtirok etuvchi shaxslarning huquqlarini himoya qilish, shuningdek, boshqa shaxslarning manfaatlarini qo'riqlash maqsadlarida sudda ishtirok etuvchi shaxslar, ishning ko'rilishi joyi, vaqti to'g'risida xabardor qilinadilar. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning ishning ko'rilishi vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilinmasliklari keyinchalik ishning kassatsion yoki nazorat tartibida ko'rilishida bekor qilinishi uchun asos bo'ladi (FPKning 313-314-moddalari).

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar, shuningdek, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar va tarjimonlar sudga chaqiruv xatlari, zarur hollarda esa telegrammalar va telefonogrammalar orqali chaqiriladilar va sudning ayrim protsessual harakatlari to'g'risida xabardor qilinadilar.

Sudya chaqiruv xati bilan bir vaqtda javobgarga arizasining va arizaga ilova qilingan hujjatlarning nusxalarini ham yuboradi. Agar javobgar sudga yozma bayonot bergan bo'lsa, sudya uning nusxasini murojaat qilgan manfaatdor shaxsga chaqiruv xati bilan yuboradi.

Sudga chaqiruv xati ishda ishtirok etuvchi shaxslarga va ularning vakillariga shunday hisob bilan yuborilishi kerakki, ularning sudga o'z

vaqtida etib kelishlari va ishga tayyorlanishlari uchun yetarli fursatlari bo'lsin.¹

FPKning 132-140-moddalarida sudyaning chaqiruv xatining mazmuni, chaqiruv xatini topshirish muddati, bu xatni yetkazib berish va topshirish, umuman sud xabarlari va chaqiriqlariga oid asosiy qoidalar belgilangan.

Sudga chaqiruv xatida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

- 1) sudning nomi va aniq manzili;
- 2) kelish joyi va vaqti;
- 3) shaxs qanday ish yuzasidan chaqirilayotganligi;

4) shaxsning kim tariqasida chaqirilayotganligi;

5) ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ish bo'yicha ularda bo'lgan hamma dalillarni taqdim etish to'g'risidagi taklif;

6) chaqiriluvchining shaxsan o'zi bo'lmaganligi sababli chaqiruv xatini qabul qilib olgan shaxsning birinchi imkoniyat bo'lishi bilan uni chaqiriluvchiga topshirish majburiyati;

7) sudga kelmaslik (FPKning 86, 174, 175, 176-moddalari) oqibatlarini ko'rsatiladi.

Chaqiruv xati chiqarilayotgan shaxsga taraf yoki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxs tomonidan xatda ko'rsatilgan manzil bo'yicha yetkazib beriladi. Agar sudga ma'lum qilingan manzilda fuqaro yashamasa, chaqiruv xati uning ishlash joyiga yuborilishi mumkin.

Chaqiruv xati topshirilganligi to'g'risida tilxat olish yo'li bilan, pochta orqali yoki xat tashuvchi orqali ham yuboriladi.

Sudya ishda ishtirok etuvchi shaxsning roziligi bilan unga ish bo'yicha chaqirilayotgan boshqa shaxsga topshirish uchun chaqiruv xati berishi mumkin.

Sudya tomonidan chaqiruv xatini yetkazib berish topshirilgan shaxs chaqiruv xatining ikkinchi nusxasini chaqiruv xatini olganligi to'g'risida manzilda yashovchiga qo'l qo'ydirib, sudga qaytarishga majbur.

Chaqiruv xati fuqarolarga chaqiruv xatining qaytariladigan ikkinchi nusxasiga shu xatni olgan vaqtini ko'rsatib, qo'l qo'ydirilgan holda shaxsga topshiriladi.

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi. 1998. 1-2-sonlari, 52-bet.

Korxonalar, muassasalar, jamoat birlashmalari, tashkilotlar nomi-ga yozilgan xati tegishli mansabdor shaxsga chaqiruv xatining ikkinchi nusxasiga qo'l qo'ydirib topshiriladi.

Agar chaqiruv xatini olib borgan shaxs ish bo'yicha chiqarilayot-gan fuqaroning yashash yoki ishlash joyida topmasa, chaqiruv xati u bilan birga yashaydigan oila a'zolarining katta yoshdagilaridan biror-tasiga, ular ham bo'lmaganda, o'zini-o'zi boshqarish idorasiga yoki ish joyi ma'muriyatining mansabdor shaxsiga topshiriladi. Ko'rsa-tilgan hollarda chaqiruv xatini qabul qilib olgan shaxs uning ikkinchi nusxasida o'zining familiyasi, ismi, otasining ismini, fuqarolarga mu-nosabatini (eri yoki xotini, otasi, onasi, o'g'li, qizi va hokazo ekanligi-ni) yoki ishlaydigan vazifasini ko'rsatishga majbur. Chaqiruv xatini qabul qilib olgan shaxs uni birinchi imkoniyat bo'lishi bilan kechik-tirmasdan chaqiriluvchiga topshirishi kerak.

Chaqiriluvchi vaqtincha biror joyga ketgan bo'lsa, chaqiruv xati-ni keltirgan shaxs uning ikkinchi nusxasini chaqiriluvchi qayoqqa ket-ganligi va qachon kelishi kutilayotgani to'g'risida yozib qo'yadi.

Bu ma'lumotlar tegishli fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralari yoki chaqiriluvchining ishlash joyidagi ish beruvchi (ma'mu-riyat) vakilining imzosi bilan tasdiqlanishi va guvohlantirilishi lozim.

Sudning chaqiruv xatini chaqirilgan shaxs olishdan bosh tortsa, chaqiruv xatini olib kelgan shaxs bu to'g'rida chaqiruv xatiga yozib, uni sudga topshiradi. Chaqiruv xatini olishdan bosh tortganlik haqidagi yozuv fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralari yoki chaqiriluvchining ish joyidagi ish beruvchi (ma'muriyati) yoxud kamida ikkita fuqarolarning imzosi bilan tasdiqlanadi. Chaqiruv xatini qabul qilishda bosh tortish ishni ko'rishga to'sqinlik qilmaydi.

Ishda ishtirok etayotgan shaxslar ish yuritilayotgan vaqtda o'z manzili o'zgargani haqida sudga ma'lum qilishlari lozim. Aks holda chaqiruv qog'ozi sudga ma'lum bo'lgan oxirgi manzil bo'yicha yuboriladi va chaqiriluvchi bu manzilda yashamayotgan bo'lsa-da, chaqiruv qog'ozi unga topshirilgan hisoblanadi.

Javobgaming haqiqiy turadigan joyi noma'lum bo'lgan taqdirda javobgarning ma'lum bo'lgan oxirgi turar joyidagi pochta bo'limi, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralari yoxud uning oxirgi ish joyidagi ish beruvchi (ma'muriyat)ning mansabdor shaxsiga chaqiruv xatining ikkinchi nusxasiga chaqiruv xati olinganligi va chaqiri-

luvchining qayerda ekani noma'lumligi sababli uni topshirish mumkin emasligi haqida yozib yuborgan ma'lumot sudga kelib tushgach sud ishni ko'rishga kirishadi. Aliment undirish haqidagi, mayib bo'lish yoki sog'liqqa boshqacha shikast yetishi, shuningdek, boquvchisining o'limi natijasida kelgan zararlarni qoplash haqidagi da'volar bo'yicha javobgarning haqiqiy yashab turgan joyi noma'lum bo'lsa, javobgarni qidirish majburiydir.

Yuqorida ko'rsatilgan hollarda sud javobgarni ichki ishlar idoralari orqali qidirtirish to'g'risida ajrim chiqaradi.

XVII bob. FUQAROLIK ISHLARINING SUDDA MUHOKAMA QILINISHI

1-§. Sudda ishni ko'rish tushunchasi va uning ahamiyati

Fuqarolik ishlarining sud majlisida ko'rilishi va hal etilishi fuqarolik protsessining muhim bosqichi bo'lib, katta siyosiy va protsessual ahamiyatga egadir. Bu bosqichda sud birinchi instansiya tariqasida ishni mazmunan ko'radi, to'plangan dalillarning qanchalik to'g'ri bo'lishini aniqlaydi, taraflarning haqiqiy huquqiy munosabatlarini tekshiradi va ishning holatiga qarab, qonunga rioya qilgan holda hal qiluv qarori chiqaradi.

Sud fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishda o'z faoliyatini davlatning, fuqarolarning va tashkilotlarning buzilgan huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratadi. Shuning o'zi bilan sud ayni shu bosqichda odil sudlovning maqsad va vazifalarini amalga oshiradi.

Sudda ishni ko'rish deganimizda faqat vakolatiga, ya'ni sudda ko'rilishiga tegishli bo'lgan fuqarolik ishlarini qonunda belgilangan tartibda mazmunan ko'rilishiga aytiladi (FPKning 31-moddasida). Fuqarolik ishlarining sudda ochiq, oshkora ko'rilishi muayyan tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Sudda ishning ko'rilishi davlat tashkilotlari va fuqarolarning huquqlari buzilishining oldini olish, qonunni og'ishmay bajarish va xalqimizning urf-odatlarini, turmush tarzi qoidalariga rioya qilish ruhida tarbiyalash maqsadlari ko'zlanadi.

Odil sudlovni amalga oshiradigan sudning jamiyat oldida javobgarligi kattadir. Istiqloq qonunlarining har qanday qonun buzilishiga qarshi kurashish sudning ish ko'rish faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, sudyaning fuqarolik ishi bo'yicha qonunni to'g'ri tatbiq qila bilishga ham bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining chiqargan qator qarorlarida fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda qonunchilikka qat'i rioya qilish haqida, protsessual normalarning buzilishiga, taraflarning huquqlarini buzishga yo'l qo'ymaslik zarurligi qayd qilinadi. Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarning sud protsessini to'g'ri, aniq tashkil qilish nizolar kelib chiqishining oldini olishga va eng muhimi fuqarolik huquqiy munosabatlari buzilishining oldini olishga yordam

beradi. Protsessual qonunlarning buzilishi, chunonchi, ishda ishtirok etuvchi taraflardan birontasining yo'qligida uni sud majlisi bo'lish vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilmasdan ko'rilishi ish yuzasidan chiqarilgan qarorni apellyatsiya, kassatsiya yoki nazorat tartibida bekor qilish uchun bo'ladi (FPKning 314-moddasi).

2-§. Sud majlisida ish ko'rishning protsessual tartibi

Fuqarolik ishi ishda ishtirok etuvchi shaxslar albatta xabardor qilingan holda sud majlisida ko'riladi (FPKning 162-moddasi).

Ishning ko'rilishida sudda ishtirok etayotgan taraflar va boshqa shaxslarning harakatlari qat'i o'rnatilgan protsessual tartib asosida olib borilishi talab qilinadi.

Sud majlisini raislik etuvchi sudning raisi boshqaradi. Tuman (shahar) sudining majlisida sudya, yuqori sudlarning majlisida esa rais, o'rinbosari yoki sudyalardan biri raislik qiladi.

Raislik qiluvchi sud majlisiga rahbarlik qilib, ishdagi barcha holatlarni, taraflarning huquq va vazifalarini to'liq har tomonlama xolisona ravishda aniqlashni ta'minlaydi, ko'rilayotgan ishga aloqasi bo'lmagan hamma narsani sud tekshiruvidan chiqarib tashlaydi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslardan, vakillar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar, guvohlardan birortasi raislik qiluvchining harakatiga qarshi e'tiroz bildirgan taqdirda, bu e'tirozlar sud majlisining bayoniga kiritiladi va masala sudning to'la tarkibida hal qilinadi. Raislik qiluvchi sud majlisida tegishli tartibni ta'minlash uchun zarur bo'lgan choralarni ko'radi (FPKning 164-moddasi).

Ishni tekshirish vaqtida tartibni buzgan shaxsni raislik qiluvchi sud nomidan ogohlantiradi. Ishda qatnashuvchi shaxslar, vakillar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar tartibni takroran buz-salar sudning ajrimi bilan, boshqa fuqarolar esa-raishik qiluvchi farmoyishi bilan sud majlisi zalidan chiqarib yuborilishi mumkin. Shuningdek, sud ishni ko'rishda hozir bo'lgan fuqarolarga bu holda eng kam belgilangan ish haqining besh baravari miqdorida jarima solishga haqli.

Prokuror yoki advokat raislik qiluvchining farmoyishlariga itoat qilmasalar, ular ogohlantiriladilar. Mazkur shaxslar raislik qiluv-chining farmoyishlariga yana itoat etmasalar, agar ularni ishga zarar

yetkazmay turib boshqa shaxs bilan almashtirish mumkin bo'lmasa, ishni ko'rishni sudning ajrimi bilan keyinga qoldirish mumkin. Ayni vaqtda sud bu haqda tegishlicha yuqori turgan prokurorga yoki advokatlar malaka komissiyasiga ma'lum qiladi.

Sud majlisida hozir bo'lgan taraflar va uchinchi shaxslar tartibni buzsalar, sud ishni ko'rishni keyinga qoldiradi yoxud tartibni buzuvchi sud majlisi zalidan ish ko'rishning hamma vaqtga yoki uning bir qismiga majlis zalidan chiqarib yuboriladi.

Uning yo'qligida qilingan protsessual harakatlar bilan tanishtiradi. Agar sud majlisidagi tartibni har ikki taraf, uchinchi shaxslar buzsalar, sud ish ko'rishni keyinga qoldirishi mumkin (GPKning 166-moddasi). Bordi-yu, sud majlisi jarayonida fuqarolar tomonidan omamaviy tartibsizliklarga yo'l qo'ygan bo'lsalar, sud bunday hollarda ham ishni ko'rishni keyinga qoldirishga haqli bo'ladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning o'zaro va sud bilan to'g'ri munosabatda bo'lishi va ayrim protsessual masalalarning shoshilmay, har taraflama o'ylab hal etilishi, sud tomonidan qilinadigan turli protsessual harakatlar oqibatlarining aniq tushuntirib borilishi sud obro'sini ko'taradi, sudda ish ko'rishning tarbiyaviy ta'sirini kuchaytiradi.

Fuqarolik ishlarining sudda ko'rilishi bamaslahat asosda olib boriladi. Ishni ko'rish va hal qiluv qarorini chiqarish bilan bog'liq hamma masalalarni hal qilishda sudyalarda sud majlisida raislik qiluvchi bilan teng huquqlardan foydalanadilar.

Fuqarolik ishlari umumiy qoida bo'yicha oshkora ko'riladi, bu esa o'z navbatida, odil sudlovni amalga oshirishda xalqning nazorat etilishini ta'minlaydi. Qonunda nazarda tutilgan ayrim hollarda ish yopiq sud majlisida ko'riladi, chunonchi, davlat sirlarini saqlash, shuningdek, fuqarolarning shaxsiy qonuniy manfaatlarini talab qilgan hollarda ish yopiq sud majlisida ko'riladi. Ishda ishtirok etuvchining hayot sirlariga oid ma'lumotlarning fosh bo'lishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida ham ish yopiq majlisda ko'rilishi mumkin. Fuqarolik ishining yopiq sud majlisida ko'rilishida kimlarning qatnashishlari mumkinligi FPKning 10-moddasida ko'rsatilgan. Ishning ko'rilishi sudyalarning o'zgarmas tarkibida olib boriladi. Agar protsess davomida sudyalardan biri almashtirilsa, bu ish yana qaytadan boshlab ko'rilishi kerak.

Har bir ish bo'yicha sud majlisi (dam olish uchun belgilangan vaqtdan tashqari) uzluksiz davom etadi. Sud boshlangan ishning ko'rilishini tamomlamasdan yoki uni ko'rishni boshqa vaqtga qoldirmasdan turib, boshqa ishlarni ko'rishga haqli emas (FPKning 11-moddasini 3-qismi).

Fuqarolik ishlarini hal qilishda sud majlisi quyidagi qismlarga: tayyorlov qismiga; ishni mazmuni bo'yicha ko'rish qismiga; sud muzokaralari qismiga; agar ishda ishtirok etsa prokurorning fikr berish qismiga; qaror chiqarish va uni e'lon qilish qismiga bo'linadi.

Sud majlisining har qaysi qismi mustaqil ahamiyatga ega va bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ketma-ket o'tkaziladi. Bularning har qaysisida muayyan masalalar hal qilinadi va keyingi qismga o'tish uchun tayyorgarlik ko'riladi.

Sud majlisining tayyorlov qismida sud fuqarolik ishini mazkur sud majlisida ko'rish uchun zarur shart-sharoitlar bo'lish-bo'lmasligini aniqlaydi. Buning uchun sud ishni sudning mazkur tartibda chiqarilgan shaxslarning ishtirokida ko'rish mumkin bo'lish-bo'lmasligi va to'plangan dalillarning yetarli bo'lish-bo'lmasligi masalalarini hal qiladi.

Sudning bu masalalarni hal qilish yuzasidan protsessual harakatlari quyidagi tartibda amalga oshiriladi: Avvalo sudda raislik qiluvchi sud majlisini ochib, qanday ishning ko'rilishini e'lon qiladi. Bundan so'ng sud majlisi kotibi ish bo'yicha chaqirilgan shaxslardan kimlarning kelganligini, sud majlisiga hozir bo'lmaganlarga chaqiruv xatlari topshirilgan-topshirilmaganligini va sud majlisiga kelmaganlik sabablari to'g'risida qanday ma'lumotlar borligini sudda ma'lum qiladi. So'ngra sud hozir bo'lganlarning shaxsini aniqlaydi, shuningdek, mansabdor shaxslar va vakillarning vakolatini tekshiradi (FPKning 167-moddasi).

Agar ishda tarjimon ishtirok etsa, raislik qiluvchi uning qonunda nazarda tutgan burchlarini, vazifalarini tushuntiradi va noto'g'ri tarjima qilinganligi uchun O'zbekiston Respublikasi JKning 238-moddasi bo'yicha javobgarlikka tortilishi mumkinligi to'g'risida ogohlantiradi.

Sud majlisida hozir bo'lgan guvohlar so'roq uchun chaqirilishlariga qadar sud majlisi zalidan chiqarib turiladi. Raislik qiluvchi sud-da so'roq qilingan guvohlarning so'roq qilinmagan guvohlar bilan birga bo'lmasliklari uchun choralar ko'radi. Bundan so'ng raislik qiluv-

chi sudning tarkibini e'lon qiladi va prokuror, ekspert, mutaxassis, tarjimon, sud majlisi kotibi bo'lib kimlarning sudda ishtirok etishini ma'lum qiladi. Sudya va protsessning boshqa ishtirokchilari uni chetlashtirish (rad qilish) tartibi ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning sudya, prokuror va protsessning boshqa ishtirokchilari uchun chetlatish berishga (rad etishga) bo'lgan huquqlari, ya'ni ulardan biri yoki bir nechasini ishda ishtirok etishdan chetlatish to'g'risida arz qilishlari mumkinligini tushuntiradi va ulardan chetlatishlari bo'lish-bo'lmasligi so'raladi. Agar chetlatish e'lon qilingan bo'lsa, uning sabablari belgilanadi, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning fikrlari va kimga nisbatan chetlatish bildirilgan bo'lsa, uning bayonoti o'qitiladi va sudyalardan chetlatish to'g'risidagi masalani hal qilish uchun alohida xonaga kiradilar.

Fuqarolik ishini ko'rishda ishtirok etishdan chetlatish asoslari va bu masalaga oid boshqa qoidalar FPKning 25-30-moddalarida belgilangan. Jumladan, sudya, prokuror, sud majlisining kotibi shaxsan bevosita yoki bilvosita ishning oqibatidan manfaatdor bo'lsalar yoki ularning beg'arazliklariga shubha tug'diradigan boshqa holatlar mavjud bo'lsa, ular ishni ko'rishda ishtirok eta olmaydilar va ishdan chetlatilishlari lozim.

Chetlatish to'g'risidagi arz asoslantirilgan bo'lishi va ishni mazmuni bo'yicha ko'rishdan oldin bildirilishi kerak. Chetlatish to'g'risida keyinchalik arz qilishga, faqat buning uchun asoslarning bo'lishi sudga yoki kimga nisbatan arz qilinadigan bo'lsa, shu shaxsga ishning ko'rilishi boshlanganidan so'ng ma'lum bo'lgan bo'lsagina yo'l qo'yiladi.

Chetlatish uchun asoslar deganimizda kimga nisbatan chetlatish to'g'risida arz qilingan bo'lsa, bu shaxsning ishda ishtirok etuvchi shaxslar bilan do'stlik, qarindoshlik munosabatlarida bo'lishi, xizmat jihatidan yoki boshqacha manfaatdor bo'lishi tushuniladi.

FPKning 25-26-moddalarida ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lsa, sudya, prokuror, ekspert, mutaxassis, tarjimon, sud majlisining kotibi bu haqda sudga arz qilishga majbur, ya'ni o'zini-o'zi chetlatish to'g'risida masala qo'yishlari kerak. Shu asoslar bo'yicha ishni ko'rishda ishtirok etuvchi shaxslarga ham chetlatish berishlari mumkin.

Chetlatish berish to'g'risida arz qilingan taqdirda sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning fikrlarini, shuningdek, ishni ko'rishdan

chetlatilishi talab qilingan shaxsning so'zini, agar u izoh berishni xohlasa eshitishi kerak.

Yuqori sudlarda ishni ko'rishdan chetlatish masalasi chetlatish berilgan sudyaning ishtirokisiz qolgan sudyalar tomonidan hal qilindi. Chetlatish yoqlab berilgan ovozlar soni teng bo'lsa, sudya ishni ko'rishdan chetlatilgan hisoblanadi.

Ikki sudyaga yoki sudning hamma tarkibiga chetlatish berish to'g'risidagi qilingan arz o'sha sudning to'liq tarkibida oddiy ko'pchilik ovoz bilan hal qilinadi.

Prokurorga, ekspertga, tarjimon va sud majlisining kotibiga berilgan chetlatish to'g'risidagi masalani ishni ko'rayotgan sud hal qiladi.

Sudya yoki sudning hamma tarkibi ishni ko'rishdan chetlatilgan taqdirda, ish shu tuman (shahar) sudida, lekin sudyalarning boshqa tarkibida ko'riladi yoki ish ko'rish uchun boshqa tuman (shahar) sudiga o'tkaziladi.

Ish O'zbekiston Respublikasi Oliy sudida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudida, viloyat sudida, Toshkent shahar sudida ko'rilayotganda sudya yoki sudning hamma tarkibi chetlatilsa, ish shu sudda, lekin sudyalarning boshqa tarkibida ko'riladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudida, viloyat yoki Toshkent shahar sudida chetlatish to'g'risidagi arz qanoatlantirilganidan so'ng FPKning 30-moddasida ko'rsatilgan sabablar bo'yicha ishni ko'rish uchun sudning yangi tarkibini tashkil qilish mumkin bo'lmasa, ishni O'zbekiston Respublikasi Oliy sudiga o'tkazish lozim bo'ladi.

Sud majlisi boshlanishi bilan raislik qiluvchi ishda ishtirok etayotgan shaxslarga va vakillarga ularning protsessual huquqlari va burchlarini tushuntiradi va shu bilan birga ularning muayyan protsessual harakatlarni qilishlari yoki qilmasliklarining oqibatlari to'g'risida ogohlantiriladi.

Bundan so'ng sud ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning yangi dalillar talab qilib olish hamda ishning ko'rilishi bilan bog'liq bo'lgan barcha boshqa masalalar bo'yicha iltimoslarni hal qilishga kirishadi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning bu to'g'ridagi fikrlari, shuningdek, prokurorning fikri eshtirilganidan so'ng sud iltimosni qanoatlantirish yoki uni rad qilish to'g'risida ajrim chiqaradi. Sudning bu ajrimi darhol sud majlisida eshittiriladi.

Sudda hozir bo'lmagan taraflarning ishtirokisiz ishni hal qilishi kelmagan tarafning sud himoyasidan foydalanish huquqini jiddiy ravishda buzishi mumkin. Binobarin, taraflarning ishning ko'rilish vaqti va joyi to'g'risida qonun bilan belgilangan tartibda xabardor qilinganliklari sud tomonidan tekshirilishi kerak. Agar taraflar xabardor qilinmagan bo'lsalar, ishning ko'rilishi boshqa vaqtga qoldirilishi lozim.

Agar sud majlisiga kelmagan shaxslar yoki ekspertlarning yo'qligida ishni ko'rishni sud mumkin deb topsa, ish ko'rilishini davom ettirish to'g'risida ajrim chiqariladi.

Fuqarolik ishini sudda mazkur tartibda va hozir bo'lgan shaxslarning ishtirokida, to'plangan dalillar bo'yicha ko'rish mumkinligi to'g'risida fikrga kelinsa, sud ishni mazmuni bo'yicha ko'rishga o'tadi.

Fuqarolik ishining sudda mazmunan ko'rilishi qismi raislik qiluvchining qanday ish ko'rilishi, kimning kimga nisbatan nima to'g'risidagi da'vosi yoki biron-bir yuridik faktning belgilanishi haqida iltimos bilan murojaat qilinganligi to'g'risidagi ma'ruza bilan boshlanadi.

So'ngra raislik qiluvchi da'vogardan o'z talablarini quvvatlash-quvvatlamasligini, javobgardan da'vogarning talablariga iqrar bo'lishini yoki iqrar emasligini va taraflarning ishni kelishuv bitimi bilan tamomlashni istash-istamasliklarini so'raydi.

Bundan so'ng sudya taraflarga va uchinchi shaxslarga ish bo'yicha qo'llarida bo'lgan dalillarga asoslanib, tushuntirishlar berishga taklif qiladi. Avvalo da'voning mazmuni da'vogardan eshutiladi, bundan so'ng da'vogar tarafida turib ishda qatnashuvchi uchinchi shaxs tushuntirish beradi. So'ngra taraflarning teng huquqlilik prinsipiga binoan tushuntirishni javobgar va uning tarafida turib ishda ishtirok etuvchi uchinchi shaxs beradi. Prokuror, shuningdek, boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun da'vo qo'zg'atgan shaxslar birinchi bo'lib so'zlaydilar (da'voing mazmunini bayon qiladilar). Ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud majlisida erkin huquq tamoyiliga ko'ra bir-birlariga savollar berishga haqlidirlar.

Ishda ishtirok etayotgan shaxslarning yozma bayonotlari va FPKning 63-65 va 72-moddalarida nazarda tutilgan tartibda sud tomo-

nidan olingan bayonotlarni va bayonnomalarni raislik qiluvchi o'qib eshittiradi.

Taraflar va uchinchi shaxslarning ko'rsatmalari, tushuntirishlari eshittirilgandan so'ng ish holatini tushuntirish uchun so'z ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga beriladi.

Ishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarning tushuntirishlari eshittirilgandan so'ng sud guvohlarni, ekspertlarni so'roq qilish va ish holatini aniqlash uchun zarur bo'lgan boshqa isbotlash vositalarini tekshirish tartibini belgilaydi. Bu masalani hal qilishdan oldin sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning fikrlarini va prokurorning fikrini eshitadi va sudning ajrimiga muvofiq sud majlisi zaliga birma-bir guvohlar chaqiriladilar.

Guvohlarni so'roq qilish tartibi. Guvohlarni suroq qilish tartibiga va ularning ko'rsatmalariga oid qoidalar FPKning 183-186-moddalarida berilgan. Bu qonunlarda ko'rsatilishicha, har bir guvoh alohida so'roq qilinadi. Raislik qiluvchi guvohni so'roq qilishdan oldin uning shaxsini, yoshini, kasbini, shu ishga aloqasini va uning taraflar bilan va boshqa shaxslar bilan o'zaro munosabatini aniqlaydi, shuningdek, uni ko'rsatma berishdan bosh tortgani yoki bo'yin tovlagani va bila turib yolg'on ko'rsatma bergani uchun O'zbekiston Respublikasi JKning 240- va 239-moddalari bo'yicha javobgarlikka tortilishi to'g'risida ogohlantiriladi. Guvohlarni so'roq qilish va ularning javobgarligi va boshqa munosabatlari haqida musulmon huquqida alohida ahamiyat berilgan. «Yetimning moliga to voyaga yetgunicha faqat eng chiroyli yo'l bilan yaqinlashingiz! O'lchab va tarozini adolat bilan to'la tortingiz!... so'zlaganingizda (guvohlik berganingizda) garchi qarindoshingiz bo'lsa ham adolat qilingiz!» (An'om surasi-6, 152-oyat, Kur'oni Karim 98-bet).

Guvohlardan ularga o'zlarining burchlari va mas'uliyatlari tushuntirilganligi to'g'risida tilxat olinadi. Tilxat sud majlisi bayoniga qo'shiladi. Hali ko'rsatma bermagan guvohlar ishni ko'rish vaqtida sud majlisi zalida bo'lishlari mumkin emas.

Guvoh kimning arizasi bo'yicha chaqirilgan bo'lsa, shu shaxs va uning vakili guvohga birinchi bo'lib savol beradi, so'ngra unga ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar va vakillar savol beradilar. Sudning tashabbusi bilan chaqirilgan guvohga savollarni birinchi bo'lib da'vo-

gar beradi. Raislik qiluvchi va boshqa sudyalarning guvoh so'roq qilish vaqtida unga har qancha savol berishga haqlidirlar.

So'roq qilingan guvohlar ish ko'rish tamom bo'lganga qadar sud majlisi zalida qolishlari lozim. Sud so'roq qilingan guvohlarning ish ko'rish tamom bo'lmagan oldin sud majlisi zalidan chiqib ketishiga tashkilotlarning roziligi bilan ruxsat etiladi.

Zarur bo'lgan holda sud guvohni o'sha yoki kelgusi majlisda qaytadan so'roq qilishi, shuningdek, guvohlarning guvohliklarida bo'lgan ziddiyatlarni aniqlash uchun ularni yuzlashtirish mumkin. Guvoh guvohlik berishda uning guvohliklari biror hisoblar yoki xotirada qolishi qiyin bo'lgan boshqa ma'lumotlar bilan bog'liq bo'lgan hollarda, u yozma xotiralardan foydalanishi mumkin. Bu xotiralar sudga va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ko'rsatiladi va sudning ajrimi bilan ishga qo'shib qo'yilishi mumkin.

Raislik qiluvchi 16 yoshga yetmagan guvohlarga ish bo'yicha ular hamma bilganlarini rostgo'ylik bilan aytib berishga majbur ekanliklarini tushuntiradi, lekin ular ko'rsatuv berishdan bosh tortganlik yoki bo'yin tovlaganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi to'g'risida ogohlantirilmaydilar.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan guvohlarni so'roq qilishda, sud lozim topgan taqdirda esa o'n to'rt yoshdan o'n olti yoshgacha bo'lgan guvohlarni so'roq qilishda pedagoglar, zarur hollarda esa bunday guvohlarning ota-onalari, vasiy hamda homiylari chaqiriladi. Bu shaxslar raislik qiluvchining ruxsati bilan guvohlarga savollar byera oladilar.

Alohida hollarda voyaga yetmagan guvohni so'roq qilish vaqtida sud majlisi zalidan ishda ishtirok etuvchi shaxslardan birortasi sudning ajrimi bo'yicha chiqarib yuborilishi mumkin. O'sha shaxs majlis zaliga qaytib kelgandan so'ng, unga voyaga yetmagan guvoh ko'rgazmasi o'qib eshittirilishi va guvohga savollar berish imkoniyati ta'minlanishi zarur.

O'n olti yoshga yetmagan guvoh so'roq qilib bo'lingach, sud majlisi zalidan chiqariladi, bu guvohning majlis zalida bo'lishini sud zarur deb topgan hollar bundan mustasnodir.

Guvohlarning FPKning 65-68 va 75-moddalarida ko'rsatilgan tartibda sud tomonidan olingan ko'rgazmalari sud majlisida o'qib eshittiriladi.

Yozma dalillarni tekshirishda sud og'zakilik prinsipiga binoan ularni to'la yoki ishga oid bo'lgan qismini o'qib eshittirishi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga va lozim hollarda ekspertlarga, mutaxassisga hamda guvohlarga ko'rsatishi va bundan so'ng ishda ishtirok etuvchi shaxslar bular yuzasidan tushuntirishlar berishlari mumkin.

Fuqarolarning shaxsiy yozishmalari kabi dalillar sud majlisida, bunday yozishmalar kimlar o'rtasida bo'lgan bo'lsa, bu shaxslarning roziligi bilan o'qilishi mumkin. Ularning roziligi bo'lmaganida esa sud ularni faqat yopiq majlisidagina tekshiradi.

Agar taraflar uzrli sabablar bo'yicha dalillarni o'z vaqtida topshira olmagan bo'lsalar sud ish yuzasidan haqiqatni belgilash maqsadida ish uchun ahamiyatli bo'lgan dalillarni sud majlisida ham qabul qilishi mumkin.

Taqdim qilingan hujjatlarning qalbakiligi to'g'risidagi arizalar bo'yicha sud ekspertizasini tayinlashi mumkin. Agar sud hujjatni qalbaki degan xulosaga kelsa, uni dalillar qatoridan chiqarishi va zarur hollarda sud hujjatlarni tekshirish uchun prokurorga yuborishi mumkin. Agar ishda ashyoviy dalillar bo'lsa, ular sud tomonidan ko'zdan kechirib chiqiladi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, vakillarga, zarur bo'lgan hollarda esa ekspert, mutaxassis va guvohlarga ham ko'rsatiladi.

Ashyoviy dalillarni ko'zdan kechirish to'g'risida tuzilgan bayonoma sud majlisida o'qib eshittiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorida ishni sudda ko'rish jarayonida ish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni aniqlash zarurligi haqida ta'kidlangan. Masalan, sha'n va qadr-qimmatga oid ishlarni ko'rishda

a) raddiya berilishi talab qilinayotgan ma'lumotning tarqatilgan-tarqatilmaganligi;

b) bu ma'lumotlarning fuqaro yoki tashkilotni qadr-qimmatiga putur yetkazgan-yetkazmaganligi;

v) bu ma'lumotlarning haqiqatga to'g'ri kelish-kelmasligi va hokazolar ko'rsatilgan.

Sudga keltirish mumkin bo'lmagan ashyoviy va yozma dalillar ularning turgan joyida ko'zdan kechiriladi va tekshiriladi. Joylarda ko'zdan kechirishni o'tkazish to'g'risida sud ajrim chiqaradi.

Ko'zdan kechirish joyiga borganda raislik qiluvchi sudning ish ko'rishni davom ettirishi to'g'risida e'lon qiladi, ishni ko'rish fuqarolik protsessual qonunlarda belgilangan qoidalar bo'yicha olib boriladi. Ko'zdan kechirishning natijalari sud majlisi bayoniga kiritiladi. Bayonga ko'zdan kechirish paytida tuzilgan yoki tasdiqlangan rejalari chizmalarni, suratlarni ham qo'shish mumkin. Protsessga ishtirok qilishga sud jalb qilgan yoki o'z tashabbuslari bilan protsessga kirishgan davlat boshqaruv idoralarining fikrlari sud majlisida bayon qilinadi, so'ngra sud va ishda ishtirok etuvchi shaxslar mazkur vakillarga ko'rilayotgan ish bo'yicha savollar berishlari mumkin (FPKning 187-moddasi).

Sud majlisi boshidan oxirigacha taraflarning tortishuvchilik prinsipi asosida o'tkaziladi. Taraflar da'voni isbotlash yoinki rad qilish uchun barcha dalillarni keltiradilar.

Sud ham qonun (FPKning 15-moddasi)da ko'rsatilganidek, taqdim qilingan materiallar va bayonotlar bilan ko'rsatilmaganidan, ishning haqiqiy holatini, taraflarning huquq va burchlarni aniqlash, taraflama, to'liq va xolisona ravishda aniqlash uchun qonunda ko'rsatilgan hamma choralarni ko'radi. Ish bo'yicha yig'ilgan hamma dalillar tekshirilib bo'lingandan so'ng raislik qiluvchi ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillardan ish materiallarini biror narsa bilan to'ldirish-to'ldirmasligini so'raydi. Bunday bayonot bo'lmasa raislik qiluvchi ishni mazmunan tekshirish tamom bo'lganligini e'lon qiladi va sud muzokarasini hamda prokurorning fikrini eshitishga o'tadi (FPKning 198-moddasi).

Sud muzokaralari. Birinchi instansiya sudi majlisining muzokaralari ishda ishtirok etuvchi shaxslarning so'zlaridan va prokurorning xulosalaridan iborat bo'ladi. Bu qismda taraflar: avval da'vogar, so'ngra javobgar yoki ularning vakillari sud majlisida da'voning qanday dalillar bilan isbotlanganligini yoki isbotlanmaganligini, qanday huquqlar yoki burchlar belgilangan yoki belgilanmaganligini tegishli huquq normalariga havola qilib (asoslanib) ko'rsatadilar. Sud majlisining shu qismida da'vogar qoida bo'yicha, da'voning qanoatlantirilishini, javobgar esa agar da'voni tan olmagan bo'lsa, uning rad qilinishini iltimos qiladi.

Sud muzoqalari belgilangan tartibda o'tkaziladi va ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning so'zlaridan iborat bo'ladi. Sud muzo-

qalarida dastlab da'vogar va uning vakili, so'ngra javobgar va uning vakili so'zlaydi. Boshlangan protsessda nizo predmetiga mustaqil talabi bo'lgan uchinchi shaxs va uning vakili taraflardan so'ng so'zlaydi. Nizoning predmetiga mustaqil talab bildirmagan uchinchi shaxs va uning vakili shu uchinchi shaxs ishda qaysi da'vogar yoki javobgar tomonidan ishtirok etayotgan bo'lsa, shu da'vogar yoki javobgardan keyin so'zlaydilar.

Prokuror, shuningdek, davlat boshqaruv idoralari, kasaba uyushmasi, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar hamda fuqarolar FPKning 5-moddasida ko'rsatilgan tartibda ish boshlagan bo'lsalar, sud ~~muhokamasida birinchi bo'lib so'zlaydilar.~~

Protsessda ishtirok etishga sud tomonidan jalb qilingan yoki protsessga o'z tashabbusi bilan kirishgan davlat boshqaruv idoralarining vakillari sud muzokarasida taraflar va uchinchi shaxslardan so'ng so'zlaydilar (FPKning 198-moddasini 5-qismi).

Bundan so'ng muzokaralarning ishtirokchilari bir-birlariga qarshi e'tiroz (replika) so'zlarini aytishlari, ya'ni keltirilgan vajlar, asoslar to'g'risida yana qayta so'zlashlari mumkin. Oxirgi e'tirozni aytish hamma vaqt javobgar va uning vakiliga tegishli bo'ladi.

Sud majlisida prokurorning fikr berish qismi. Ishda ishtirok etuvchi prokuror, o'zi da'vo qo'zg'atganidan yoki ishga kirishganidan qat'i nazar, ishning to'la mazmuni bo'yicha o'zining xulosasini sud muzokarasidan keyin beradi (FPKning 199-moddasi).

Prokuror o'z so'zida sud majlisida tekshirilgan dalillarga tahlil berib, qanday faktlarning aniqlanganligi, ish bo'yicha qaysi qonunga asoslanish lozimligi, da'voning qanoatlantirilishi yoki qanoatlantirilmashligi to'g'risida xulosa beradi. Agar sudda ko'rilayotgan ish jamoatchilik manfaatlari bilan bog'liq bo'lsa, uning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati to'g'risida to'xtalib o'tishi kerak bo'ladi.

Ba'zi hollarda prokuror sudga og'zaki fikr berish bilan birga uning sud majlisi bayoniga to'g'ri va to'liq yozilishini ta'minlash va bayoniga qo'shish uchun xulosani yozma ravishda ham berishi maqsadga muvofiq bo'lib ko'riladi.

Sud muzokarasida qatnashuvchilar yoki xulosa beruvchi prokuror o'z so'zida sudda aniqlanmagan, shuningdek, sud majlisida tekshirilmagan dalillarga asoslanishga haqli emas.

Sud muzokarasi yoki prokurorning xulosa berishi vaqtida ishga ahamiyati bo'lgan yangi holatlarning aniqlanishini yoki dalillarning tekshirilishini zarur deb topsa, sud ishni mazmunan ko'rishni qaytadan boshlash to'g'risida ajrim chiqaradi. Ishni mazmunan ko'rish tamom bo'lganidan so'ng sud muzokarasi va prokurorning xulosasi umumiy tartibda tinglanadi.

Sud majlisining qaror qilish qismi. Sud majlisining oxirgi qismi hal qiluv qarorini chiqarish va bu qarorni eshittirish to'g'risida bo'ladi.

FPKning 201-moddasida ko'rsatilganidek, sud muzokarasi va prokurorning xulosasi tinglanib bo'lgach, sud hal qiluv qarori chiqarish uchun alohida xonaga (maslahatxona)ga kiradi. Raislik qiluvchi sud majlisida hozir bo'lganlarga shu haqda e'lon qiladi. Hal qiluv qarorini chiqarishga oid asosiy qoidalar FPKning 203-205-moddalarida berilgan. Bu qonunlarda ko'rsatilishicha, ishni mazmunan hal qiladigan birinchi instansiya sudning qarori hal qiluv qarori shaklida O'zbekiston Respublikasi nomi bilan chiqariladi.

Amalda FPKda hal qiluv qarorini sud majlisi tugagandan so'ng alohida murakkab ishlar yuzasidan asoslantirilgan qarorni tuzib chiqish ko'pi bilan uch kunga kechiktirilishi mumkin, lekin qarorning qaror qismini sud ishni ko'rib chiqish tamomlangan majlisning o'zidayoq e'lon qilishi kerak. Ayni vaqtda sud ishda qatnashuvchi shaxslar va vakillar asoslantirilgan qaror bilan qachon tanishtirib chiqishlari mumkinligini e'lon qiladi. Qarorning e'lon qilingan qaror qismi hamma sudyalardan tomonidan imzolanishi va ishga tirkab qo'yishi nazarda tutilgan.

Alohida xona (maslahatxona)da boshqa shaxslarning hozir bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

Sudyalarning maslahati FPKning 4-moddasida belgilangan tartibda bo'ladi. Sudyalardan sudga maslahat vaqtidagi muhokamalarini oshkor qilishga haqli emaslar.

Sudning hal qiluv qarori qonuniy va asosli bo'lishi lozim. Sud o'z hal qiluv qarorini faqat sud majlisida tekshirilgan dalillargagina asoslaydi.

Sud hal qiluv qarorini chiqarishda dalillarga baho beradi, shu ish bo'yicha ahamiyatli bo'lgan qanday holatlar aniqlanganligini, qan-

daylari aniqlanmaganligini, qanday qanoatlantirish lozim bo'lish-bo'lmasligini belgilaydi.

Sud, shuningdek, sud xarajatlarini taqsimlaydi. Hal qiluv qarorini ijro etish tartibi va muddatini belgilaydi va boshqa qo'shimcha masalalarni hal qiladi.

Agar maslahat vaqtida ish uchun ahamiyatli yangi holatni aniqlash yoki yangi dalilni tekshirish zarur bo'lib qolsa, sud hal qiluv qarori chiqarmasdan ishni sudda tekshirishni yangidan boshlaydi va bu to'g'rida ajrim chiqaradi. Bunday holda sud tekshiruvi faqat qo'shimcha tekshirish zarur bo'lgan holatlar doirasidagina olib boriladi.

Sudning hal qiluv qarori ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. U raislik qiluvchi yoki (sudya) tomonidan yozma shaklda bayon qilinadi va hal qiluv qarorini chiqarishda ishtirok qilgan (sudya) sudyalardan tomonidan imzolalanadi. Sudya, ozchilikda qolgan sudya o'zining alohida fikrini yozma shaklda bayon qilishga haqlidir. Sudning alohida fikri sud majlisida o'qib eshittirilmaydi, lekin ishga qo'shib qo'yiladi.

Hal qiluv qarori imzolangandan so'ng sud majlis zaliga qaytib kiradi. Sudya, raislik qiluvchi sudning hal qiluv qarorini o'qib eshittiradi. So'ngra raislik qiluvchi hal qiluv qarorining mazmunini tushuntiradi va taraflardan sudning hal qiluv qaroriga nisbatan hamda uni darhol ijro qilishga qarshiligi bor-yo'qligini aniqlaydi. Taraflar hal qiluv qarorini darhol ijro qilishga bo'lgan roziligi sud majlisining bayonnomasiga kiritilib, ikkala taraf tomonidan imzolalanadi. Uning ustidan shikoyat qilish tartibi va muddatini tushuntiradi hamda mazkur ish yuzasidan sud masalani yopiq deb e'lon qiladi (FPKning 202-moddasi).

3-§. Ish yuritishni to'xtatish

Ish yuritishni to'xtatish fuqarolik ishining sudda hal qilinishiga to'siq qiladigan muayyan holatlarning ro'y berishi tufayli ish yuzasidan protsessual harakatlarning to'xtatishini bildiradi. Ish bo'yidagi to'siq qiladigan holatlar turlicha bo'lib, u sudga ham, taraflarga ham bog'liq bo'lmaydi va qachon bunday. To'siq bartaraf qilinishi noma'lum bo'ladi. Shuning uchun sud ishni aniq ma'lum

vaqtga tayinlash imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Shu sababli protsessual harakatlarni vaqtincha to'xtatadi. Ish yuritishni to'xtatish asoslari **majburiy va fakultativ** asoslarga bo'linadi.

Ish yuritishni to'xtatishning **majburiy asoslari** FPKning 92-moddasida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, sud quyidagi hollarda: 1-dan, ishda taraf bo'lgan fuqarolar vafot etib, nizolashilayotgan huquqiy munosabat huquqlarning boshqalarga o'tkazilishiga yo'l qo'ysa yoki ishda taraf bo'lgan yuridik qayta tashkil etilsa; 2-dan, fuqaro muomala layoqatini yo'qotsa; 3-dan, javobgar Qurolli kuchlarning harakatdagi qismida bo'lsa yoki Qurolli kuchlarning harakatdagi qismida bo'lgan da'vogar iltimos qilsa; 4-dan, mazkur ishni fuqarolik, jinoiy yoki ma'muriy tartibda ko'rilyotgan boshqa ish hal qilinmasdan ilgari ko'rish mumkin bo'lmasa, ish yuritishni to'xtatishga majbur bo'ladi.

Ish yuritishning fakultativ, ya'ni ko'rsatilib, **majburiy bo'lmagan asosi** FPKning 93-moddasida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, quyidagi hollarda: taraflar Qurolli kuchlar tarkibida haqiqiy muddatli harbiy xizmatda bo'lsa yoki biror davlat burchini bajarish uchun jalb qilingan bo'lsa; taraflar shifoxonada bo'lsa, shuningdek, ulardan birida sudga kelishga to'sqinlik qiladigan va tibbiy muaasasaning ma'lumoti bilan tasdiqlangan kasallik bo'lsa; FPKning 140-moddasida ko'zda tutilgan hollarda javobgar qidirilayotgan bo'lsa; taraflar uzoq vaqt xizmat safarida bo'lsa yoki boshqa uzrli sababga ko'ra yo'q bo'lsa; sud tomonidan ekspertiza o'tkazish tayinlangan bo'lsa; sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning iltimosi bo'yicha yoki o'z tashabbusi bo'yicha ish yuritishni to'xtatishga haqli bo'ladi. Sudda ishning yurgizilishi, qaysi vaqtgacha to'xtatib turilishi FPKning 94-moddasida ko'rsatilgan. Ish yuritishni to'xtatish to'g'risida sud asoslantirilgan ajrim chiqarishi lozim. Sudning ish yuritishni to'xtatish to'g'risidagi ajrimi ustidan xususiy shikoyat berish yoki xususiy protest keltirish mumkin (FPKning 95-moddasi). Ish yuritish uni to'xtatib turishga sabab bo'lgan holatlar bartaraf qilingan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi yoki sudning tashabbusi bilan qayta tiklanadi.

Sud ish yuritishning qaytadan boshlaganida ishda ishtirok etuvchi shaxslarning umumiy asoslarga muvofiq chaqiradi (FPKning 96-moddasi).

Ish yuritilishini to'xtatilishini arizani ko'rmay qoldirishdan (FPKning 97-moddasi) va ish ko'rishni keyinga qoldirishdan (FPKning 177-moddasi) ajrata bilish kerak. Ularning farqi yuqorida keltirilgan moddalarning mazmunidan anglashiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi ish yuritilishini to'xtatish masalasiga jiddiy e'tibor berish lozimligini ta'kidlagan. Masalan, «Sud amaliyotida fuqarolar va tashkilotlarning sha'n va qadr-qimmatini himoya qilish haqidagi qonunlarni qo'llash to'g'risida»gi 1992-yil 19-iyundagi Plenum qarorida ishni ko'rishni bir necha marotaba qoldirish, ish yuritishni asossiz harakatdan to'xtatib qo'yish oqibatida nizoning muhimligi, mohiyati yo'qolishi tufayli da'vogarlar o'z talablaridan voz kechayotganliklari, anchagina arizalar esa ko'rilmadan ham qolayotganligi ko'rsatib o'tilgan.

4-§. Ish bo'yicha hal qiluv qarorini chiqarmay ish yuritishni tamomlash (ish yurtishni tugatish)

Ish yuritishni tugatish o'zining mazmuni bilan da'vo talabini qo'zg'atgan shaxsning huquqini sudda himoya qilishga ega emasligidan dalolat beradi, sud esa bunday ishlarni sud o'z ish yuritishiga qabul qilishga haqli emasligini bildiradi. Shuning uchun sud tarafni sud himoyasidan foydalanish huquqiga ega bo'lmasligi sababli ish yuritishni tugatadi. Bu degan so'z manfaatdor shaxsni shu ish bo'yicha qaytadan sudga murojaat etish huquqidan mahrum qilish demakdir.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligi sudda ish yuritishni nizo yuzasidan hal qiluv qaror chiqarmasdan tamomlashning ikki shaklini: birinchidan, ish yuritishni tugatish, ikkinchidan, arizani ko'rmay qoldirish formalarini belgilaydi. Ish yuritishni tugatish deganiimizda, sudning ish yuzasidan faoliyati da'vogarning xuddi shu ish bo'yicha sudga qaytadan murojaat qilish huquqidan mahrum qilish bilan tugatilishi nazarda tutiladi.

Arizaning ko'rilmay qoldirilishida esa-ish yuritish tamomlansa ham, ammo da'vogarga da'voning ko'rilmay qoldirilishiga asos bo'lgan to'sqinliklar bartaraf qilinganidan so'ng xuddi shu ish bo'yicha qaytadan murojaat qilish huquqi beriladi.

FPKning 100-moddasida muvofiq sud quyidagi hollarda: 1) agar ish sud organlarida ko'rishga tegishli bo'lmasa; 2) agar mazkur ish yuzasidan xuddi shu taraflar o'rtasida o'sha predmet to'g'risida va o'sha asoslar bo'yicha qilingan nizo yuzasidan sudning chiqargan va qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori bo'lsa yoki da'vogar da'vodan voz kechishni qabul qilish to'g'risida yoxud taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risida sudning ajrimi bo'lsa; 3) agar da'vogar arz qilgan talablaridan voz kechsa; 4) agar taraflar kelishuv bitimi tuzgan bo'lsalar va bu bitim sud tomonidan tasdiqlangan bo'lsa; 5) ishni sudda ko'rishga tayyorgarlik o'tkazishda, da'vogarning talablariga javobgar iqrar bo'lsa va bu iqrarlik sudya tomonidan qabul qilingan bo'lsa; 6) agar taraflar o'rtasida ushbu nizoni xolislar sudining hal qilishiga topshirish haqida shartnoma tuzilgan bo'lsa; 7) agar ish bo'yicha taraflardan biri bo'lgan fuqaroning vafotidan so'ng nizoli huquqiy munosabat huquqlarning boshqalarga o'tkazilishiga yo'l qo'ymasa ish yuritishni tugatadi.

Ish yuritishni to'xtatishning yuqorida sanab o'tilgan asoslari qat'i bo'lib kengaytirilmaydi va unga boshqa asoslar qo'shilmasligi kerak. Ish yuritish sudning ajrimi bilan tugatiladi. Agar ish yuritish ishning sudga taalluqli bo'lmaganligi sababli tugatilsa, sud ariza beruvchiga qaysi idoraga murojaat qilish kerakligini ko'rsatishga majbur (FPKning 101-moddasi).

Ish yuritish tugatilgan taqdirda xudda shu taraflar o'rtasida o'sha narsa to'g'risida va o'sha asoslar bo'yicha qilingan nizo yuzasidan sudga qaytadan murojaat qilishga qonun yo'l qo'ymaydi.

Arizani ko'rmasdan qoldirish. Sud majlisida arizani ko'rmay qoldirish asoslari FPKning 97-moddasida belgilangan. Bu qonunda aytilishicha, sud quyidagi hollarda arizani ko'rmasdan qoldiradi:

1) ariza muomalaga layoqatsiz shaxs tomonidan berilgan bo'lsa;
2) manfaatdor shaxs nomidan arizani ish yuritishga vakolati bo'lmagan shaxs bergan bo'lsa;

3) sud ayni bir taraflar o'rtasidagi, ayni bir predmet to'g'risidagi va ayni bir asoslar bo'yicha chiqqan nizo yuzasidan ish yuritayotgan bo'lsa;

4) ishni o'zlarining ishtirokisiz ko'rishni iltimos qilmagan taraflar ikkinchi chaqiruv bo'yicha ham uzrli sabablarsiz sudga kelmasalar,

sud esa ishga oid mavjud materiallar asosida ishni hal qilish mumkin emas, deb hisoblasa;

5) ko'rishni o'zining ishtirokisiz ko'rishni iltimos qilmagan da'vogar ikkinchi chaqiruv bo'yicha sudga kelmasa, javobgar esa ishni mazmunan ko'rishni talab qilmasa.

Yuqorida ko'rsatilgan besh asosdan tashqari, yana boshqa ta'sir hollarda ham, chunonchi, sudda qo'zg'atilgan ishning FPKning 279-281-moddalari bo'yicha alohida tartibda ko'rilishi lozimligi aniqlanganida, ish hal qiluv qarori chiqarilmasdan tamomlangan hisoblanadi va arizasiga ishning sud majlisida ko'rilmay qoldirilishi va alohida yuritish tartibda ko'rilishi tushuntiriladi.

Sud qonunda ko'rsatilgan hollarda arizani ko'rmasdan qoldirish to'g'risidagi ajrimni bekor qilishi mumkin. Agar taraflar sud majlisiga kelmaganlik sabablarining uzrli ekanligini tasdiqlovchi dalillar taqdim etsalar yo'l qo'yiladi.

Arizani ko'rmay qoldirilgan hollarda ish yuzasidan, yuqorida aytilganidek, hal qiluv qarori chiqarilmasdan ishning ko'rilmay qoldirilishi to'g'risida ajrim chiqarish bilan tamom qilinadi. Ajrimda ishni hal etishga to'sqinlik qiladigan FPKning 98-moddasida ko'rilgan holatlarni bartaraf etish kerakligi ko'rsatiladi.

Ishni ko'rmay qoldirish uchun asos bo'lgan holatlar bartaraf etilganidan so'ng manfaatdor shaxs umumiy tartibda ariza bilan sudga murojaat qilish yangidan ish qo'zg'atishga haqlidir (FPKning 99-moddasi).

5-§. Sud majlisi bayoni

Sud majlisining bayoni sud majlisida qilingan hamma protsessual harakatlarni aks ettiruvchi muhim hujjat hisoblanadi. Uning tuzilishiga alohida e'tibor beriladi. Chunki fuqarolik ishining ko'rilishida uning to'g'ri yuritilganligi, protsessual me'yorlarga amal qilinganligini yuqori sudlar shu bayonot orqali bilishlari mumkin bo'ladi.

Sud majlisida yoki ishni ko'rish bo'yicha majlisdan tashqari qilingan alohida protsessual harakatlar to'g'risidagi bayon ishni tekshirishning hamma muhim tomonlarini yoki alohida protsessual harakatlar qilinganligini aks ettirishi lozim.

FPKning 21-moddasi sud majlisi bayonida, xususan, quyidagilarning ko'rsatilishini talab qiladi: birinchidan, sud majlisi bo'lgan yil, oy, kun hamda joy; ikkinchidan, sud majlisi boshlangan va tamomlangan vaqt; uchinchidan, ishni ko'rayotgan sudning nomi, tarkibi va sud majlisining kotibi; to'rtinchidan, ishning nomi; beshinchidan, ishda ishtirok qiluvchi shaxslarning va odil sudlovga ko'maklashuvchi shaxslarning kelgan-kelmaganligi to'g'risidagi ma'lumotlar; oltinchidan, sudning ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, ularning protsessual huquq va burchlarini tushuntirishi; yettinchidan, chaqiruv xatini topshirganlik to'g'risidagi va shu 21-moddaning 5-bandida ko'rsatilgan shaxslarning sud majlisiga kelmaganlik sabablari to'g'risidagi ma'lumotlar; sakkizinchidan, raislik qiluvchining hamma farmoyishlari va sudning alohida xonaga kirmaganlik chiqarilgan ajrimlari; to'qqizinchidan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning o'z fikrlari; o'ninchidan, sudga topshirilgan hamma yozma va ashvoviy dalillar, ekspertlarning yozma xulosalari to'g'risidagi ma'lumotlar; o'n birinchidan, ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning bayonotlari, guvohlarning guvohliklari, ekspertlarning o'z fikrlarini og'zaki tushuntiruv, ashvoviy va yozma dalillarni ko'zdan kechirish to'g'risidagi ma'lumotlar; o'n ikkinchidan, sud muzokaralarining mazmuni va prokurorning xulosasi; o'n uchinchidan, sudning ajrimlari va hal qiluv qarorni o'qib eshittirilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Bayon sud majlisining o'zida yoki majlisdan tashqari alohida protsessual harakatlar qilinganida kotib tomonidan tuziladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar va vakillar o'zlari ish uchun ahamiyatli hisoblangan holatlarni bayonga kiritish to'g'risida iltimos qilishga haqlidirlar.

Taraflarning da'voda to'liq yoki qisman voz kechganligi, da'voga iqrorligi, ishni kelishuv bitimi bilan tamomlash to'g'risidagi arzlari bayonga kiritilib, tegishli tараflardan biri yoki har ikkalasi tomonidan imzolanadi. Bayon sud majlisi tamom bo'lgandan yoki ayrim protsessual harakatlar bajarilgandan keyingi kundan kechiktirilmagan raislik qiluvchi va sud majlisining kotibi tomonidan tayyorlanishi va imzolanishi kerak. Ko'rsatilgan barcha o'zgarishlar, tuzatishlar, qo'shimchalar haqida bayonda izoh berilishi lozim (FPKning 22-moddasi).

FPKning 250-moddasida ko'rsatilganidek, ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud majlisining bayoni bilan tanishib chiqishga va imzolan-

gan kundan boshlab besh kun muddat ichida unda yo'l qo'yilgan noto'g'ri holatlar va kamchiliklarni ko'rsatib, bayon yuzasidan yozma mulohaza (izoh) berishga haqlidir.

Bayonning kamchiliklari to'g'risida berilgan izohlarni raislik qiluvchi ko'radi va bu izohlarga qo'shilsa, ularning to'g'riligini tasdiqlab, sud bayoniga ilova qiladi.

Raislik qiluvchi berilgan izohlarga qo'shilmasa, ularni sudning muhokamasiga qo'yadi, lekin uni ko'rishda raislik qiluvchi ishni ko'rishda qatnashgan sudyalardan bo'lishi kerak. Berilgan izohlar hamma hollarda ishga qo'shilishi lozim.

Bayonga berilgan izohlar berilgan kundan boshlab yetti kun ichida ko'rilishi kerak.

Sud majlisining bayoniga berilgan izohni ko'rishda sud zarur hollarda izoh bergan shaxslarni chaqiradi.

Sud amaliyotida ba'zan sud majlisi bayoniga e'tibor byermaslik hollari uchrab turadi. Bayonlarning noto'g'ri tuzilishi sud hal qiluv qarorining bekor qilinishiga va ishning yangidan ko'rish uchun yuborilishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1983-yil 12-dekabrda chiqarilgan «Fuqarolik ishlarini ko'rishda sudlarning protsessual qonunlarni tatbiq etish amaliyoti haqida»gi qarorida ayrim fuqarolik ishlari bo'yicha tuzilgan bayonlarning sifatsizligi bayon-nomalarda taraflar o'zlarining talablari qanday holatlar bilan asoslashlari va bu borada sudga qilgan arizalari va ishda ishtirok etuvchi shaxslarning sudni sud majlisida bajargan harakatlari haqidagi ma'lumotlarni to'liq berilmaganligi tufayli bunday harakatlarni aniqlash imkoniyati bo'lmasligi, bu noaniqliklar tufayli ishlarning kassatsiya va nazorat tartibida ko'rilishida sud tekshirishiga yetarli baho berishga qiyinlik tug'dirishi qayd qilingan va shunga ko'ra birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorini bekor bo'lishiga olib kelish hollari ko'rsatilgan.

6-§. Kelishuv bitimi

Sud raisi fuqarolik ishini sudda ko'rilishidan avval yoki sud majlisi boshlanishida yoxud davom etishida har safar taraflardan

nizoning o'zaro kelishuv bitimi tuzish yo'li bilan tamomlashni istash-istamasliklarini so'raydi (FPKning 79-moddasi).

Taraflar o'rtasidagi nizoning bitishuv yo'li bilan, sudlashmay, muayyan shartlarda murosaga kelish asosida hal qilinishi ko'p hollarda maqsadga muvofiq, manzur va ma'qul ish bo'lib ko'riladi. Kelishuv bitimining tuzilishi, ta'sir hollarda arzimagan ish (nizo, da'vo) bo'yicha ko'pgina fuqarolarni ishdan qolib sud idoralariga kelishlaridan ozod qiladi. Shuning uchun ham sud (sudya) taraflar o'rtasidagi nizoning o'zaro kelishuv yo'li bilan tugatilishiga qaratilgan choralarni ko'radi.

Agar taraflar kelishuv bitimi tuzishga rozi bo'lsalar, sud hamma hollarda bitimni tuzish sabablarini aniqlashi, tekshirishi lozim. Bunday bitimlar g'ayriqonuniy, qalbaki bo'lmazligi, taraflardan birining yoinki uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlarini buzishga qaratilmasligi kerak. Agar bitim tuzilishida g'ayriqonuniy harakatlar, maqsadlar mavjudligi aniqlansa, sud bitimni tasdiqlamaydi va sud ishni yuritishni davom ettiradi. Kelishuv bitimi sud majlisida, suddan tashqari ham va ijro bosqichida ham tuzilishi mumkin. Taraflarning kelishuv bitimining shartlari sud majlisi bayoniga kiritiladi va ikkala taraf tomonidan imzolanadi.

Agar taraflarning kelishuv bitimi ularning sudga yuborilgan yozma arizalarida ifodalangan bo'lsa, bu arizalar ishga qo'shib qo'yilib, u haqda sud majlisi bayonida ko'rsatiladi.

Taraflarning kelishuv bitimlarini tasdiqlashdan oldin sud da'vo-garga yoki taraflarga tegishli protsessual harakatlarning oqibatlarini tushuntiradi.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rish amaliyotida ayrim sudlarni taraflarni kelishuv bitimlarini tuzishga e'tibor byermazligi, bitimlari tuzilgan hollarda esa uni tegishli ravishda rasmiylashtirilmaganligi, shu tufayli bunday ajralishlarni ijro qilishda nizo kelib chiqish hollari uchraydi.

Taraflarning kelishuv bitimlarini tasdiqlash to'g'risida sud ajrim chiqaradi, ayni vaqtda shu ajrim bilan bu ishning yuritilishini tugatadi. Ajrimda taraflarning kelishuv bitimidagi shartlari ko'rsatilishi kerak. Agar sud taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlamasa, sud bu haqda asoslantirilgan ajrim chiqaradi va ishni mazmunan ko'rishga o'tadi (FPKning 180-moddasi).

Kelishuv bitimi tuzilgandan va tasdiqlanganidan keyin taraflar ish qo'zg'atishga, sud esa xuddi shu ishni qayta ko'rishga haqli emas. Taraflarning o'z xohishlari bilan tuzilgan kelishuv bitimi sudning hal qiluv qarori kuchiga ega bo'ladi.

XVIII bob. BIRINCHI INSTANSIYA SUDNING QARORLARI

1-§. Sud qarorlari tushunchasi va turlari

Fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishda sudning mulohaza va xulosalari muayyan protsessual shaklda belgilangan tartibda chiqariladigan sud qarorlari shaklida ifoda etiladi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha hal etiladigan masalalarga ko'ra sud qarorlari ikki turga: hal qiluv qarorlari va ajrimlarga bo'linadi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha birinchi instansiya sudlarining ishni mazmunan hal qiladigan qaroriga hal qiluv qarori deb aytiladi (FPKning 203-moddasi). Bunday hal qiluv qarori (resheniye) sud tomonidan ko'rilayotgan asosiy masalalarga javob tariqasida taraflardan da'vo talablari bo'yicha davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat va protestlar, alohida tartibda ko'riladigan ishlar, chunonchi, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni belgilash bo'yicha qabul qilinadi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha birinchi hamda yuqori instansiya sudlarining ishni mazmunan hal qilmaydigan qaroriga ajrim deb aytiladi (FPKning 237-moddasi). Birinchi instansiya sudida fuqarolik ishlarini ko'rish odatda hal qiluv qarori qabul qilish bilan tamom bo'ladi. Ajrim (opredeleniye) esa fuqarolik protsessining yuritilishi yoki uning to'xtatilishi, tugatilishi masalalari bo'yicha dalillarni to'plash, protsessga yangi shaxslarni jalb qilish, sudning hal qiluv qarorini ijro etish bo'yicha, shuningdek, tashkilotlarning ishlaridagi jiddiy kamchiliklar hamda fuqarolar tomonidan qonunning buzilishi masalalari va boshqa ta'sir masalalar bo'yicha chiqariladi.

Yuqori sud idoralarining ajrimlari va qarorlari birinchi instansiya sudlarining chiqargan qarorlari qonuniy va asosli bo'lishini tekshirish munosabati bilan qabul qilinadi. Ular nizoni mazmuni bo'yicha hal qilmaydi.

2-§. Sudning hal qiluv qarorining mohiyati va ahamiyati

Sudning hal qiluv qarori odil sudlovning juda muhim aktidir. Fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovning vazifasi ma'lum ishni hal

qilishda fuqarolarni O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, boshqa qonunlarda va inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktlar bilan kafolatlanib qo'yilgan shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari, erkinliklari va manfaatlari, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarining huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda qonunchilik va huquq tartibini mustahkamlashga, demokratiyani ta'minlashga, ijtimoiy adolatni, fuqarolarning totuvligi va milliy hamjihatligini, mavjud odat va an'alarini hurmat qilish ruhida, mustaqillik ishiga sadoqatli qilib tarbiyalashdan iborat.

Sud o'zining hal qiluv qarori bilan taraflar o'rtasida chiqqan ~~moddiy-huquqiy nizoga istiqlol qonunlariga asoslanib javob beradi,~~ buzilgan shaxsiy va mulkiy huquqlarni tiklaydi hamda ta'sir nizosiz ishlarni ham hal qiladi.

Agar da'vogarining talablari buzilmagan bo'lsa, uning talabini rad qiladi va shu bilan javobgarining huquqini himoya qiladi.

Sud hal qiluv qarorida ma'lum nizoni hal qilib, protsessdagi u yoki bu tarafning huquqini himoya qilibgina qolmasdan, shu bilan birga mustaqillikka erishgan xalqimizning irodasini ifoda qiluvchi qonunlariga tayanadi.

Sudda ishni mazmunan ko'rishda sud zalida hozir bo'lgan kishilar ish holatlari bilan tanishadilar va sud qaror chiqargandan keyin nizoni qanday hal qilganligini, qonunlarning qanchalik to'g'ri tatbiq etganligini shu va ayrim misollar orqali aniq bilib oladilar.

Sudda hozir bo'lgan fuqarolar sudning hal qiluv qaroriga mamnun bo'lib, bu qarorning to'g'riligiga tushunsalar, uning to'g'riligi haqida ularda shubha tug'ilmasa, sud maqsadiga erishgan bo'ladi. Sud qarorining mamnuniyat bilan qabul qilinishi fuqarolarda qonunlarga rioya qilish, ularning xoh o'zaro, xoh davlat va jamoat tashkilotlari bilan bo'lgan munosabatlar qonunlarning va jamiyat qoidalarining talablariga muvofiq tarzda tuzilishi kerakligi to'g'risida fikr tug'diradi.

Sudning hal qiluv qarori odil sudlovning juda muhim va hal qiluvchi protsessual akti bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «Sudlar to'g'risida»gi qonuni hamda O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlari bilan sudlarga yuklangan vazifalarning bajarilishini aniq ifoda qiladi.

Demak, sudning hal qiluv qarori odil sudlov akti bo'lib, dalillardan foydalangan holda ishning haqiqiy holatini belgilashga moddiy va protsessual huquq me'yorlarini tatbiq etish bilan fuqarolarning va yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan tashkilotlar va boshqa jamoyat birlashmalarining qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgandir.

3-§. Hal qiluv qarorining chiqarilishi tartibi

Sud hal qiluv qarorini O'zbekiston Respublikasi nomi bilan chiqaradi.

Protsessning prinsiplariga muvofiq hal qiluv qarori ish ko'rilishi bilanoq darhol chiqarilishi lozim. Biroq qonun alohida murakkab ishlar yuzasidan asoslantirilgan qarorni tuzib chiqarishni ko'pi bilan uch kungacha kechiktirilishi mumkinligi to'g'risida ko'rsatma beradi (FPKning 204-moddasi 4-qismi).

Barcha hollarda sud ishni ko'rib bo'lgandan keyin hal qiluv qarorini chiqarish bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishga kirishadi.

Sud hal qiluv qarorini alohida xonada (maslahatxonada) chiqaradi. Maslahat vaqtida va hal qiluv qarorini qabul qilish vaqtida maslahatxonada shu ish bo'yicha sud tarkibiga kiradigan sudyalargina bo'lishi mumkin. Alohida xonada (maslahatxonada) boshqa shaxslarning hozir bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

Sud tomonidan ishni ko'rish paytida kelib chiqadigan hamma masalalar alohida xona (maslahatxona)da sudyalar tomonidan ko'pchilik ovoz bilan hal qilinadi.

Hay'at (kollegial) tartibda har qanday masalani hal qilishda sudyalardan hech biri ovoz berishda betaraf qolishga haqli emas. Raislik qiluvchi eng keyin ovoz beradi. Sudyalar maslahat vaqtidagi muhokamalarini oshkor qilishga haqli emaslar. Sudning hal qiluv qarori qonuniy, asosli va adolatli bo'lishi lozim, aks holda, bu qaror keyinchalik kassatsiya va nazorat tartibida tekshirilishida FPKning 318-314-moddalari tarkibida bekor qilinishi mumkin. Sud o'z hal qiluv qarorini faqat sud majlisida tekshirilgan dalillargagina asoslaydi.

Hal qiluv qarorini chiqarishda hal qilinadigan masalalar FPKning 205-moddasida ko'rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, sud hal qiluv qarorini chiqarishda dalillarga baho beradi, shu ish bo'yicha aha-

miyatli bo'lgan qanday holatlar aniqlanganligini, qanday qonun tatbiq etilishi lozimligini va arz qilingan talabni qanoatlantirish lozimmi-yo'qmi ekanligini belgilaydi. Shuningdek, sud xarajatlarini taqsimlaydi. Hal qiluv qarorini ijro etish tartibi va muddatini belgilaydi hamda boshqa qo'shimcha masalalarni hal qiladi.

Agar maslahat vaqtida ish uchun ahamiyatli yangi holatni aniqlash yoki yangi dalilni tekshirish zarur bo'lib qolsa, sud hal qiluv qarori chiqarmasdan, ishni sudda tekshirishni yangidan boshlaydi va bu to'g'rida ajrim chiqaradi. Bunday holda sud muhokamasi faqat qo'shimcha tekshirish zarur bo'lgan holatlar doirasidagina olib boriladi.

Agar fuqarolik ishi sudyalarning tarkibida ko'rilsa, sudning hal qiluv qarori ko'pchilik ovoz bilan, sudya yakka o'zi ko'rsa, sudning o'zi chiqaradi. U raislik qiluvchi yoki sudyalardan biri tomonidan yozma shaklda bayon qilinadi va hal qiluv qarorini chiqarishda ishtirok qilgan hamma sudyalarning tomonidan imzolalanadi. Ozchilikda qolgan sudya o'zining alohida fikrini yozma shaklda bayon qilishga haqlidir. Sudyaning alohida fikri sud majlisida o'qib eshittirilmaydi, lekin ishga qo'shib qo'yiladi.

Agar alohida fikr berilgan hal qiluv qarori kassatsion instansiyada ko'rib chiqilmasa, u qonuniy kuchga kirgandan keyin hal qiluv qaroriga protest keltirilganligi to'g'risidagi masalani hal qilish uchun ish bilan birga yuqori turuvchi sud raisiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining fuqarolik ishlari bo'yicha sud qollegiyasida hal qiluv qarori chiqarishda qatnashgan va o'zining alohida fikrida qolgan raislik qiluvchi yoki sudyalarning hal qiluv qarori to'g'risidagi masalani hal qilish bo'yicha alohida fikr borligi haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Raisiga ma'lum qilishlari mumkin.

Hal qiluv qarori raislik qiluvchi sudya yoki sudyalarning biri tomonidan yozilib, barcha sudyalarning tomonidan imzolalanadi, shu jumladan, ozchilikda qolgan va alohida fikrini ilova qilgan sudya ham qo'l qo'yadi. Hal qiluv qarorini chiqarish yuzasidan belgilangan bu protsessual tartib fuqarolik protsessida ikki xil maqsadni ko'zda tutadi:

birinchidan, sudyalarning mustaqil bo'lib, faqat qonunga bo'ysunganlari tufayli ularni chetdan bo'lishi ehtimol tutilgan ta'sirdan saqlaydi.

Sudning qarori sudyalarni ishni ko'rgandan keyin chiqargan xulosalariga va qonungagina asoslanadi. Taraflar va sud zalida hozir bo'lgan kishilarda qaror faqat shu ishni ko'rgan sudyalar tomonidan chiqarilganiga to'la ishonch hosil bo'lishi lozim;

ikkinchidan, chet kishilar bo'lmagan holi joyda qaror chiqarishdan maqsad sudyalarga butun masalalarni xotirjamlik bilan hal etishga, boshqa masalalar, boshqa ishlar bilan shug'ullanmasdan to'g'ri qaror chiqarishga imkon berishdir.

Har bir ma'lum bo'lgan sud ishining alohida xona (maslahatxona)da hal qilinishi sudning haqiqatan mustaqil va xolisligini ta'minlashning eng muhim vositalaridan biri bo'lib ko'riladi. Alohida xona (maslahatxona)da sud majlisi davom etadi. Hay'at (kollegial) tartibda ko'riladigan ishlarda raislik qiluvchi bu yerda ham sud majlisiga rahbarlik qiladi. Muhokama qilinishi va hal etilishi lozim bo'lgan masalalarni bayon qiladi.

Alohida xona (maslahatxona)da muhokama qilinishi va hal etilishi lozim bo'lgan masalalarning doirasi da'vogarining talabi va javobgarining hamda sud majlisida ko'rilgan materiallar bilan belgilanadi. Sudyalar alohida xona (maslahatxona)da sud majlisida ko'rilmagan masalalarni hal qila olmaydilar va sud majlisida tekshirilmagan dalillarga asoslanib, xulosa chiqara olmaydilar. Shuning uchun agar hal qiluv qarorini muhokama qilganda sud majlisida ko'rilmagan masalalar kelib chiqsa, ishni ko'rishni davom qildirish haqida ajrim chiqarish lozim bo'ladi. Bunday hollarda sud muhokamasi faqat qo'shimcha muhtoj holatlar doirasidagina olib borilishi lozim.

4-§. Sud hal qiluv qarorining mazmuni

O'zbekiston Respublikasida ko'rilgan fuqarolik ishlar yuzasidan sud O'zbekiston Respublikasi nomidan chiqargan hal qiluv qarorida taraflardan birining ma'lum huquqini va ikkinchi tarafning ma'lum majburiyatini e'tirof qiladi va shunga binoan buyruq beradi.

Sudning hal qiluv qarori qisqa, shu bilan birga masalaning hamma tomonlarini o'z ichiga olishi va ravshan bo'lishi kerak. Sudning qanday fakt va dalillarga binoan shunday xulosa chiqarganligi, u yoki bu qonunni tatbiq qilganligi va sudning ish yuzasidan qanday qaror chiqarganligi hal qiluv qarorining mazmunidan ko'rinib turishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi tomonidan berilgan qator tushuntirishlarda sudning hal qiluv qarorini yozganda masalaning hamma tomonini o'z ichiga oladigan qilib yozish zarurligi qayta-qayta ko'rsatib o'tildi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining 1998-yil 17-apreldagi «Sudning hal qiluv qarori to'g'risida»gi Plenum qarorida sud tomonidan aniqlangan barcha holatlarni, sudning shunday qaror chiqarishiga asos bo'lgan dalillarni va sud amal qilgan qonun moddalarini aniq ko'rsatish ayniqsa muhimligi ta'kidlab o'tilgan.¹

Sudning hal qiluv qarorida shunday asoslar bo'lishi kerakki, sud da'voni talablarni qanoatlantirganda yoki da'voni rad qilganda nimaga amal qilganligi va sudning nima uchun bir xil isbotlarni to'g'ri deb topganligi va ikkinchi bir xil isbotlarni rad qilganligi ravshan ko'rinib tursin. Har bir hal qiluv qarori aniq bo'lishi uchun to'rt qismdan: **kirish qismidan, bayon qilish qismidan, asoslantirish va qaror (rezolyutiv) qismlaridan** iborat bo'lish qonunda belgilangan (FPKning 206-moddasi).

Hal qiluv qarorining kirish qismida hal qiluv qarori chiqarilgan vaqt va joy, hal qiluv qarori chiqargan sudning nomi, sudning tarkibi, sud majlisining kotibi, protsessda qatnashgan prokuror, taraflar, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar va vakillar hamda taraflar o'rtasida ko'rilayotgan fuqarolik ishining nomi va raqami ko'rsatiladi.

Hal qiluv qarorining bayon qilish qismida da'vogarning talabi, javobgarning e'tirozi va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning bayonotlari ko'rsatilishi kerak.

Hal qiluv qarorining yuqorida ko'rsatilgan bayon qilish qismi mumkin qadar qisqa yozilib, nizoning nimadan iborat ekani to'la bayon qilinmogi lozim. Bu qismda da'vogarning talablari va ularning asoslari, shuningdek da'vogarning talabiga qarshi javobgarning e'tirozlari va bu e'tirozlarga asos bo'lgan materiallar bayon qilinadi. Agar uchinchi shaxs mustaqil talab bilan arz qilgan bo'lsa, bu qismda uchinchi shaxslarning ham ishtirok etganlari va ularning talablarini ko'rsatish lozim. Agar ish yuzasidan bir marta hal qiluv qarori chiqarilib, kassatsion yoki nazorat tartibida ish bekor qilingan bo'lsa, muqaddam qarorlar chiqarilganligi va yuqori sud o'zining ajrimida qanday ko'rsatmalar bergani ko'rsatilishi kerak.

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998. 1-2-sonlari 54-60-betlar.

Sud amaliyotida hal qiluv qarorining bayon qilish qismini yozishda turli xatolar uchraydi. Ba'zan qarorning bu qismida ishdagi barcha holatlarning mazmuni, taraflarning barcha bayonotlari hech bir zarurat bo'lmasa ham to'la ravishda yozilgan bo'ladi.

Qarorda taraflar o'rtasida da'vo qilinayotgan narsani aniqlash uchun zarur bo'lgan fakt va dalillargina bayon qilinishi, ya'ni da'vogarning nimani va qanday asosga binoan o'sha narsani talab qilganligi va javobgar da'vogarning qanday talablariga va nima uchun e'tiroz qilinganligi ko'rsatilishi lozim.

Hal qiluv qarorining asoslantirish qismida ishning sud tomonidan aniqlangan holatlari va keltirilgan dalillar to'g'risidagi xulosalari, da'voni qanoatlantirish yoki rad qilish uchun bo'lgan asoslar, sud tomonidan qo'llangan qonunlar undan keyin boshqa qo'llaniladigan qonun osti aktlari va huquqiy me'yorlarga amal qilganligi ko'rsatilmog'i lozim.

Hal qiluv qarorining asoslantirish qismida sud taraflar topshirgan hujjatlarni, sud majlisida aniqlangan faktlarni tahlil qilib, taraflar o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida chiqarilgan xulosa va bu munosabatlarga berilgan yuridik bahoni ko'rsatish lozim. Boshqacha aytganda, sud hal qiluv qarorining shu qismida dalillarga baho beradi, qanday faktlarni aniqlangan deb hisoblaganini va da'vogarning qanday talablari yoki javobgarning qanday e'tirozlarini to'g'ri deb topganini va qanday qonunlarga binoan to'g'ri deb hisoblaganini ko'rsatib o'tadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi «Sud amaliyotida fuqaro va tashkilotlarning sha'n va qadr-qimmatini himoya qilishi haqidagi qonunlarini qo'llash to'g'risida»gi 1997-yil 2-may va 1998-yil 11-sentabrda qarorlari bilan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan chiqarilgan Plenum qarorida sudlar hal qiluv qarorini chiqarishda hamma vaqt ham sha'n, qadr-qimmatga putur yetkazuvchi ma'lumotlarga raddiya berishning aniq usuli hamda raddiya byerlishi lozim bo'lgan muddatlarni ko'rsatilmaslighi, sud xarajatlarini undirish masalasining muhokama qilinmasligi ko'rsatib o'tilgan.

Sudyalar ishdagi hujjatlarga, dalillarga shaxsiy fikriga qarab baho beradilar. Ammo sudyalarning fikrlari asossiz fikr bo'lmaslighi kerak. Bu fikr ishning sud aniqlangan holatlariga asoslangan bo'lmog'i lozim. Sudning hal qiluv qaroridan va bu qarorni

tekshiruvchi yuqori sudga, sudning nima uchun shunday qarorga kelganligi va taraflarning talablarini to'g'ri yoki noto'g'ri deb topishga qanday asos borligi ochiq ko'rinib tursin. Bundan tashqari, sud nima uchun u yoki bu qonunni, moddiy-huquqiy normani qo'llaganligini ko'rsatishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 17-aprel, 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar «Sudning hal qiluv qarori» to'g'risidagi Plenum qarorida ayrim sudlarning hal qiluv qarorini chiqarishda qo'llanishi lozim bo'lgan qonunlarni ko'rsatilmasligi va uni yetarli darajada dalillar bilan asoslanmasligi qayd qilingan.

Hal qiluv qarorining xulosa (qaror) qismida esa sudning da'voni qanoatlantirish yoxud da'voni to'la yoki qisman rad etish to'g'risidagi xulosasi, sud xarajatlarining taqsimoti, hal qiluv qarori ustidan shikoyat berish muddati va tartibi ko'rsatilishi lozim (FPKning 206-moddasi).

Hal qiluv qarorining qaror qismida sud qanday qarorga kelgan bo'lsa, o'sha yoziladi. Qarorning bu qismida, agar da'vo qondirilgan bo'lsa, javobgar nimani bajarilishi kerakligini qat'i, aniq va ravshan ko'rsatadigan buyruq shaklida yozilmogi lozim. Agar da'vo qismangina qondirilsa, sud qanday talablar qondirilganligini va qanday talablar rad qilinganligini aniq ko'rsatishi kerak. Agar sud da'voning hammasini rad qilishni zarur deb topsa, qaror qismida «da'vo rad qilinsin» debgina yozilmasdan, balki qaysi da'vogarning da'vosi, qanday da'vo va qaysi javobgarga nisbatan bo'lgan da'vo rad qilinganligini aniq ko'rsatishi lozim.

Hal qiluv qarorining aniq va ravshan yozilmasligi bu qarorning bajarilishini qiyinlashtiradi.

Nizoning mohiyatiga qarab, hal qiluv qarorining qaror qismi turlicha yoziladi, chunonchi:

1) pul undirish to'g'risidagi ishlarda undirilgan pulning aniq summasini ko'rsatish lozim. Agar da'vo bir necha talabdan iborat bo'lsa, sud har bir talabning ayrim miqdorini va keyinchalik umumiy summasini ko'rsatishi kerak. Bundan tashqari sud pul undirish to'g'risidagi qaror chiqarilganida undiriladigan pul summasi qancha foizni tashkil qilishi masalasini ham hal qilishi lozim.

2) vaqti-vaqti bilan to'lanadigan pullarni undirganda aniq summani qaysi oydan va qaysi sanadan boshlab qachongacha oyma-oy undirish kerakligi aniq ko'rsatilishi kerak. Aliment undirish to'g'risidagi ishlarni alimentni kimdan, qancha, kim foydasiga va kimni tarbiyalash uchun undirilishi ham aniq ko'rsatilishi lozim.

3) korxonalar, muassasalar va boshqa tashkilotlardan pul summalarini undirish to'g'risidagi hal qiluv qarorida sud undiriladigan pul summasi, shuningdek, undiriladigan summa javobgarining bankdagi qaysi hisobidan olinishi kerakligini ko'rsatadi (FPKning 209-moddasi).

4) sud mulkning o'zini, ya'ni natura shaklida undirish to'g'risidagi chiqargan hal qiluv qarorida shu mulkning qiymatini ham ko'rsatadi, hal qiluv qarorini ijro etish vaqtida bu mulk bo'lmasa, javobgardan mulkning qiymati undirib olinadi (FPKning 210-moddasi).

5) mulk yoki pul berish bilan bog'liq bo'lmagan muayyan harakatlarni bajarish majburiyatini javobgarga yuklovchi hal qiluv qarorida sud, agar javobgar hal qiluv qarorini belgilangan muddatda bajarmasa, da'vogar bu harakatlarni javobgarining hisobiga bajarib, zarar xarajatlarni keyinchalik javobgardan undirishga haqlidir, deb ko'rsatilishi mumkin.

Agar ko'rsatilgan harakatlar faqat javobgar tomonidan qilinishi mumkin bo'lsa, sud hal qiluv qarorida shu qarorni bajarish lozim bo'lgan muddatni belgilaydi (FPKning 211-moddasi). Bulardan tashqari, sud manfaatdor shaxslarning talablari yoki sud o'zining tashabbusi bilan hal qiluv qarorida quyidagi masalalarni ko'rsatishi mumkin:

Agar bir necha da'vogarining foydasiga chiqariladigan hal qiluv qarorida sud ulardan har biriga uning qanday hissasi bor ekanini yoki undirish huquqi sheriklik ekanini ko'rsatadi.

Bir necha javobgarlarga qarshi chiqariladigan hal qiluv qarorida sud ulardan har biri hal qiluv qarorining qanday hissasini bajarishi kerakligini yoki ularning javobgarligi sherik javobgarlik ekanligini ko'rsatadi;

Agar taraflarni biror harakat qilishga majbur etish yoki biror harakatni qilishni ta'qiqlash to'g'risidagi ishlarda kim va qanday ishni va qanday muddatda bajarishi yoki kim qanday harakatni qilmasligi kerakligi aniq ko'rsatilishi lozim; nikohdan ajralish to'g'risidagi ishlar

yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorining qaror qismida, agar da'vo qondirilsa, ajralish to'g'risidagi guvohnomani berganda undiriladigan sud xarajatlari va bu summani er bilan xotinning qaysi biridan (yo har ikkalasidan) undirish kerakligi ko'rsatilishi lozim;

Agar bolalar masalasi ko'rilgan bo'lsa, hal qiluv qarorining qaror qismida qaysi bola kimning qaramog'ida qolishi, shuningdek, bolalarning tarbiyasi uchun lozim bo'lgan chiqimlarni ota-onalardan qaysi biri va qancha miqdorda to'lashi ko'rsatilishi kerak;

Hal qiluv qarorining qaror qismida er-xotin o'rtasidagi mulkni taqsim qilish tartibi (bu masala sudda ko'rilgan bo'lsa) va agar er-xotin iltimos qilgan bo'lsalar, ulardan har qaysisiga nikohdan oldingi familiyalarni berish-byermaslik ko'rsatiladi. Fuqarolik nizoli, (masalan, sha'n, qadr-qimmatni himoya qilish haqidagi) ishlarni sudda ko'rishda agar da'vo qanoatlantirilgan taqdirda, sud hal qiluv qarorining xulosa qismida haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarga raddiya berish usulini ko'rsatishi lozimligi yuqoridagi Plenum qarorida ko'rsatilgan.

Fuqarolik protsessual qonunchiligi ishda ishtirok qiluvchi tараflargagina emas, balki sudning o'zi ham, taraflarning o'zaro haqiqiy munosabatlarini aniqlash va ularning huquqlarini belgilash yuzasidan tashabbus va faoliyat ko'rsatishga majburligini belgilaydi. Shu sababli, agarda korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, ularning birlashmalari va boshqa jamoat tashkilotlari yoki fuqarolarning huquqlarini himoya qilish zarur bo'lsa, sud ishda aniqlangan holatlarga qarab, da'vo-garning arz qilgan talablari doirasidan chetga chiqishi mumkin (FPKning 207-moddasi). Sud FPKning bu moddasini tatbiq qilganda shuni esda tutishi kerakki, talabning miqdori qonunning o'zida ko'rsatilmagan yoki shartnoma bilan belgilanmagan hollardagina da'vo-garning talabidan chetga chiqa oladi.

Agar javobgar qarshi da'vo qo'zg'atsa, qarorning qaror qismida bu da'vo to'g'risidagi masalaga ham javob berilishi lozim.

Sud hal qiluv qarorining qaror qismida nizoni o'zining mazmuni bo'yicha hal qilish bilan birga sud xarajatlari to'g'risidagi masalani, ya'ni sud xarajatlarini kimdan va kim foydasiga va qancha undirish masalasini ham hal qilishi kerak.

Sud hal qiluv qarorining qaror qismida qarorning ijro qilish tartibini, ya'ni hal qiluv qarorini ijro qilish usuli va muddatini ham ko'rsatadi.

Alohida hollarda ish bo'yicha hal qiluv qarorining chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish joyidagi sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha taraflarning mulkiy ahvoliga yoki boshqa holatlariga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek, uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli.

Sud hal qiluv qarorini ijro etish uchun ma'lum tartib va muddat belgilasa yoki hal qiluv qarorini darhol ijro etishni zarur deb topsa yoxud uning ijrosini ta'minlash choralari ko'rsa, bu to'g'rida hal qiluv qarorida aytiladi (FPKning 216, 218-223-moddalari). Ammo sudning barcha qarorlarini yo'qqa chiqaradigan ravishda kechiktirish yoki muhlat berish (masalan, qarorning ijrosini 5-10 yil ichida bo'lib-bo'lib bajarish)dan saqlanish kerak. Ijroni kechiktirganda yoki sud qarorini bo'lib-bo'lib bajarganda javobgarning manfaati qo'riqlansa ham, ammo da'vogarning manfaati buzilishi mumkin.

Hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib bajarish masalasi sud tomonidan alohida hollarda qaror chiqarilgandan keyin ham qilinishi mumkin. FPKning 216-moddasida hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish va uni bo'lib-bo'lib ijro etish hal qiluv qarorini ijro etish usuli va tartibini o'zgartirish to'g'risida qoida belgilangan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, alohida hollarda hal qiluv qarorini chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish bo'yicha taraflarning mulkiy ahvoliga yoki boshqa holatlarga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek, uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli.

Bu to'g'ridagi arizalar sud majlisida ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilingan holda ko'riladi. Lekin bu shaxslarning kelmasligi sud oldida qo'yilgan masalani hal etishga to'sinlik qilmaydi.

Hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib ijro qilish to'g'risidagi, shuningdek, uni ijro qilish usuli va tartibini o'zgartirish to'g'risidagi masala bo'yicha sudning chiqargan ajrimi ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin.

Hal qiluv qarorining qaror qismi oxirida sud taraflarning hal qiluv qarori ustidan shikoyat qilishga haqli ekanliklarini va shikoyat qilish tartibini (qaysi muddatda, qayerga topshirish va shu singarilarni) ko'rsatib o'tishi lozim.

Sudning hal qiluv qarori qonun bo'yicha darhol ijro qilinishi lozim bo'lgan ishlar (FPKning 219-220-moddalar) yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorining qaror qismida «qaror darhol ijro qilinsin» deb ko'rsatilishi lozim. Sudning o'zi qarorning darhol ijro qilinishiga yo'l qo'yishni zarur deb topgan taqdirda, bunga asos bo'lgan sababni qarorning asoslantirish qismida ko'rsatishi lozim. Qaror qismida esa «darhol bajarilishiga yo'l qo'yilsin» deb ko'rsatiladi.

Hal qiluv qarorining qaror qismi to'g'risida yuqorida sanab o'tilgan holatlar va asosiy nizodan tashqari sudning hal qilish kerak bo'lgan boshqa masalalar ham bo'lishi mumkin. Bu yerda sud amaliyotida ayniqsa ko'p uchraydigan hollar to'g'risidagina gapiriladi.

5-§. Qarorlarni tuzatish va tushuntirish

Hal qiluv qarorini chiqargan sudning o'zi hal qiluv qarorini bekor qilishga yoki o'zgartirishga haqli emas. Bu huquq faqat hal qiluv qarorining to'g'riligini manfaatdor tараflarning shikoyati yoki prokurorning protesti bo'yicha tekshiradigan yuqori sudga berilgan. Hal qiluv qarorini chiqargan sud faqat qo'shimcha qaror chiqaradi yoki o'z qaroriga izoh byera oladi.

Ammo sud o'z tashabbusi bilan yoki ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha hal qiluv qarorini yozishda yo'l qo'yilgan xatolarni va ochiq ko'rinib turgan boshqa arifmetik xatolarni tuzatishi mumkin. Tuzatish kiritish to'g'risidagi masala ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilingan holda sud majlisida hal etiladi, lekin bu shaxslarning kelmasligi tuzatish kiritish to'g'risidagi masalani ko'rish uchun to'sqinlik qilmaydi. Hal qiluv qaroriga tuzatish kiritish to'g'risidagi sudning ajrimi ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 213-moddasi).

Sud ishni hal qilganda o'zining hal qiluv qarorida da'vogarning barcha savollariga to'la javob berishi kerak. Sud o'z fikricha asosli deb topilgan talablarni qondirishi va asossiz talablarni rad qilishi lozim. Ammo qandaydir biror sabab orqasida hal qiluv qarori to'liq bo'lmasa, ya'ni bu qarorda da'vogarning barcha talablariga javob bo'lmasa, taraflar qo'shimcha qaror chiqarishni suddan so'ray oladilar.

Bunday hollarda ish bo'yicha hal qiluv qarori chiqargan sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizalari bo'yicha yoki o'z tashabbusi

bilan quyidagi hollarda qo'shimcha qaror chiqarishi mumkin: birinchidan, agar sud huquq to'g'risidagi masalani hal qilib undirilgan summa miqdorini, topshirilishi lozim bo'lgan mulkni yoki javobgar bajarishi lozim bo'lgan harakatni ko'rsatmagan bo'lsa, (masalan, da'vogar o'zini ishdan g'ayriqonuniy bo'shatilganini aytib, majburan ishsiz yurgan kunlari va oshiqcha qilingan ishlari uchun haq to'lashni so'raganida sud qarorida da'vogarning ishdan bo'shatilishini to'g'ri topib, lekin oshiqcha ishlaganlik uchun haq to'lash masalasi sud majlisida tekshirilgan bo'lsa ham, sudning hal qiluv qarorida bu haqda hech nima aytilmagan bo'lsa yoki masalan, uyga nisbatan bo'lgan umumiy mulk huquqi to'g'risidagi da'voni ko'rganda sud da'vogarning da'vosini qondirib, uni mazkur uyning sherik egasi deb topadi, lekin uning shu uyning qaysi qismiga ega bo'lganligini ko'rsatmaganida va shunga o'xshash boshqa hollarda) da'vogar qo'shimcha qaror chiqarishni suddan so'rashga haqlidir;

ikkinchidan, agar da'vo talablarining birortasi bo'yicha ishda ishtirok etayotgan shaxslar dalillar keltirgan va bayonotlar bergan bo'lsa-u, ammo uning yuzasidan hal qiluv qarori chiqarilmagan bo'lsa;

uchinchidan, agar hal qiluv qarorida sud xarajatlarini taqsim qilish ko'rsatilmagan bo'lsa, qo'shimcha hal qiluv qarori chiqarilishi mumkin.

qo'shimcha hal qiluv qarori chiqarish haqidagi masala hal qiluv qarori chiqarilgan kundan boshlab o'n kun muddat ichida qo'zg'atilishi kerak.

qo'shimcha hal qiluv qarori ishda ishtirok qiluvchi shaxslar xabardor qilinib, sud majlisida ko'rilgandan so'ng chiqariladi. Bunday qaror ustidan kassatsion tartibda shikoyat qilinishi yoki protest keltirilishi mumkin. Agar sudning hal qiluv qaroriga kassatsiya shikoyati berilgan yoki protest keltirilgan va shu bilan bir vaqtda qo'shimcha hal qiluv qarori chiqarish masalasi ham qo'yilgan bo'lsa, sud avval qo'shimcha hal qiluv qarori chiqarish masalasini hal etib, keyin ishni kassatsiya bosqichi sudiga ko'rish uchun yuborishi lozim.

Qo'shimcha hal qiluv qarori chiqarish to'g'risidagi talabni rad qilish haqida chiqarilgan ajrim ustidan ham xususiy shikoyat qilinishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin (FPKning 214-moddasi).

Sudning hal qiluv qarori shunday yozilishi kerakki, uning mazmuni taraflarga ham, sud qarorini ijro qiluvchiga ham tushunarli

bo'lsin. Agar sudning hal qiluv qarorini ijro qilganda qarorning ma'nosi taraflarga yoki sud ijrochisiga anglashilmasa hamda uni ijro qilish qiyin bo'lsa yoki mumkin bo'lmasa, taraflar voki sud ijrochisi qarorni chiqargan sudga murojaat qilib, hal qiluv qarorini tushuntirishni (sharhlashni) so'rashlari mumkin (Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi. Toshkent. 1998-yil 1-2 sonlari. 54-60 betlar.)

FPKning 215-moddasida ko'rsatilganidek, hal qiluv qarori tushunarli bo'lmagan holda ishni hal qilgan sud o'zining tashabbusi bilan yoki ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha hal qiluv qarorining mazmunini o'zgartirmasdan tushuntirishga haqli. Hal qiluv qarorini tushuntirishda, agar u ijro qilinmagan bo'lsagina va hal qiluv qarorini majburiy ijro qilish muddati o'tmagan bo'lsagina yo'l qo'yiladi.

Hal qiluv qarorini tushuntirish to'g'risidagi masala ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilingan holda sud majlisida hal etiladi, lekin bu shaxslarning kelmasligi hal qiluv qarorini tushuntirish to'g'risidagi masalani ko'rish uchun to'sqinlik qilmaydi. hal qiluv qarorini tushuntirish to'g'risidagi masala bo'yicha sudning chiqargan ajrimi ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin.

Ba'zan shunday hollar uchraydiki, qarorga qo'l qo'yib, uni eshitirgandan keyin ham aniq bo'lmagan joylari (masalan, taraflarning nomlari noto'g'ri yozilganligi, hisoblashda raqamlarning noto'g'ri yozilganligi va shu singarilar) ma'lum bo'ladi. Sud ana shu noaniqliklarni to'g'rilashi mumkin, ammo bunday hollarda noto'g'ri joylarni o'chirish va satr orasiga qo'shimcha qilib yozish mumkin emas. Tuzatish kiritish masalasi taraflarni chaqirib, sud majlisida ko'rilishi lozim. Sud o'zining shu haqdagi ajrimini hal qiluv qaroriga qo'shib qo'yadi. Taraflar bu ajrim ustidan umumiy asoslarda xususiy shikoyat berishlari mumkin.

6-§. Hal qiluv qarorining qonuniy kuchga kirishi

Sudning hal qiluv qarori, agar uning ustidan shikoyat yoki protest berilmagan bo'lsa, kassatsion shikoyat va protest berish muddati o'tgandan so'ng qonuniy kuchga kiradi. Hal qiluv qarori ustidan kassatsion shikoyat berilgan yoki kassatsion protest keltirilgan

taqdirda, agar u bekor qilinmagan bo'lsa, ishni yuqori sud ko'rganidan keyin qonuniy kuchga kiradi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining hal qiluv qarori e'lon qilinishi bilan darhol qonuniy kuchga kiradi.

Hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgandan keyin taraflar va ishda ishtirok etgan boshqa shaxslar hamda ularning huquqlarini qabul qiluvchilar sudga o'sha da'vo talablarini ilgarigi asosda yangidan arz qila olmaydilar, shuningdek, sud aniqlangan faktlar va huquqiy munosabatlar haqida boshqa protsessda nizolasha olmaydilar.

Agar ish sudda prokuror yoki davlat boshqaruv organi, kasaba uyushmasi, korxona, muassasa, tashkilotlari, ularning birlashmalari yoki ayrim fuqarolar tomonidan FPKning 5-moddasida ko'rsatilgan tartibda boshlangan bo'lsa, sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori kimning manfaatini ko'zlab da'vo qo'zg'atilgan bo'lsa, shu shaxs uchun majburiydir.

Agar javobgardan davrli to'lovlar (alimentlar, mayib bo'lganlik yoki qaramog'idagi shaxslar ta'minoti uchun to'lovlar va hokazolar) undirish to'g'risidagi hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin shu to'lovlar miqdorini aniqlashga yoki ularning muddatiga ta'sir etuvchi holatlar jiddiy ravishda o'zgarsa, har bir taraf da'vo qo'zg'atish yo'li bilan to'lovlarning miqdori va muddatini o'zgartirishni talab qilishga haqlidir.

Fuqarolik protsessida har bir fuqarolik ishining mazmuni bo'yicha bittagina sudda ko'rish va hal qilish qat'i qoida bo'lib belgilangan. Taraflar faqat bitta (yuqori) instansiyaga shikoyat qiladilar, qarorning qonuniy, asosli va adolatli qaror ekanini kassatsion tartibda tekshirtira oladilar.

Yuqorida bayon qilingan mulohazalardan ma'lum bo'ladiki, qonun shunday bir muddat belgilaydiki, mazkur muddat o'tgandan keyin qaror qat'i bo'lib hisoblanadi, ya'ni qonuniy kuchga kiradi. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori taraflar uchun majburiydir. Sud qarori o'sha qarorni chiqargan sud uchun ham, boshqa barcha sudlar uchun ham, shuningdek, davlat hokimiyat organlari va boshqarmalari hamda shu ishga aloqador barcha fuqarolar uchun ham majburiydir. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori taraflarning huquq va majburiyatlarini qat'i ravishda belgilaydi, taraflar o'rtasidagi nizoga barham beradi va qonuniy kuchga ega bo'ladi. Hal qiluv qarorining qonuniy kuchga

kirishi muayyan huquqiy oqibatlarga, chunonchi, mustasnoqlik, rad qilib bo'lmashlik, ijroning muzokaraligi kabi oqibatlarga sabab bo'ladi.

Mustasnoqlik (isklyuchitelnost) shundan iboratki, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori taraflar o'rtasidagi xuddi o'sha nizoni yana sudda ko'rishga imkon byermaydi. Fuqarolik sud qarorini yuritishga muvofiq xuddi o'sha taraflarning xuddi o'sha asoslarga binoan ikkinchi marta da'vo qo'zg'atishlariga yo'l qo'yilmaydi. Shu sababli qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori mavjud bo'lgan taqdirda o'sha taraflar o'rtasida o'sha narsa ustidan xuddi o'sha asoslarga binoan yangidan da'vo qo'zg'atish mumkin emas. Mana shu uch element (xuddi o'sha taraflar, xuddi o'sha narsa va o'sha asoslar) mavjud bo'lgan taqdirdagina o'sha da'vo da'voligicha qolavyeradi.

Rad qilib bo'lmashlik (neoprovyerjnost) shundan iboratki, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorini rad qilib bo'lmaydi, taraflar uning ustidan kassatsion tartibda shikoyat qila olmaydilar. Shu tartibda prokuror ham kassatsion protest byera olmaydi.

Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori qonunlar singari barqaror (stabil) bo'lishi kerak, sud qarori ustidan ko'p marta shikoyat qilish yo'li bilan uni rad qilish mumkin bo'lganda edi, qarorning mana shu xususiyati buzilgan bular edi.

Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori ustidan shikoyat qilish bir nizoni sudda qayta-qayta tekshirish mumkin bo'lsa edi, hal qiluv qarori barqaror va muayyan bo'lmash edi, holbuki aksariyat fuqarolik huquqiy munosabatlar hal qiluv qarorining barqaror va muayyan bo'lishini talab qiladi. Bu qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorini sud nazorati tartibida bekor qilib bo'lmaydi, degan so'z emas. Biroq bunday bekor qilish alohida hollardagina mumkin va taraflarning to'g'ridan-to'g'ri bergan shikoyati bo'yicha emas, balki hal qiluv qarorini nazorat tartibida ko'rish qoidalari asosida bo'ladi.

Ijroning muqarrarligi (ispolnimost)ning ma'nosi shuki, qonuniy kuchga kirgan sud qarori albatta bajarilishi shart, agar tegishli taraf uni o'z ixtiyori bilan bajarmasa, u davlat hokimiyati organlari tomonidan majburan bajartiriladi. Masalani oldindan hal qilib qo'yish – preyudisial so'zining mazmunida sudning chiqargan qarori shu taraflar ishtirok etayotgan boshqa ishlar uchun ahamiyatli bo'lib chiqarilgan bu qarorning shaxslar o'rtasida shubha tug'dirmasliqi tushuniladi. Sudning qarori nafaqat ishda qatnashuvchi shaxslar

uchun, ishni ko'rayotgan boshqa sud uchun ham majburiy bo'lib hisoblanadi. Bu qoida FPKning 60-moddasida o'z ifodasini topgan. Bunda aytilishicha, sud fuqarolik ishi bo'yicha sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori bilan aniqlangan faktlar o'sha shaxslar ishtirok etayotgan boshqa fuqarolik ishlarini tekshirishga yangidan isbot qilinmasligi ko'rsatilgan.

Bundan tashqari qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori jinoyat ishlarini ko'radigan sud uchun ham majburiydir, ammo hal qiluv qarorida belgilangan voqea yoki ish to'g'risidagi masala yuzasidan-gina majburiydir (JPKning 23-moddasini 2-qismi yoki FPKning 60-moddasini 3-qismi).

7-§. Hal qiluv qarorini darhol ijro qilish va hal qiluv qarorining ijrosini ta'minlash

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining 1998-yil 17-aprel, 2002 yil 14 iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlardagi Plenum qarorining 18 bandida hal qiluv qarorini ijro qilish tartibi belgilangan.

Sudning ixtiyoriy ravishda ijro qilinmagan hal qiluv qarori darhol ijro etilish hollaridan tashqari hamma hollarda qonuniy kuchga kirgandan so'ng ijro etiladi (FPKning 219-moddasi). Bu qoidadan istisno tariqasida qonunda (FPKning 219-moddasida) hali qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarorlarining ham darhol ijro etilishi nazarda tutilgan.

Sudning bunday darhol ijro etiladigan hal qiluv qarorlari jumlasiga:

- 1) alimentlar undirish to'g'risidagi;
- 2) xodimning uch oylikdan ortiq bo'lmagan ish haqini undirib berish to'g'risidagi;
- 3) mayib bo'lish va sog'liqqa boshqacha shikast yetishdan, shuningdek boquvchisining o'limi natijasida kelgan zararni qoplash uchun to'lovlarni undirish to'g'risidagi;
- 4) mehnat shartnomasi g'ayriqonuniy ravishda bekor qilingan xodimni yoki g'ayriqonuniy ravishda boshqa ishga o'tkazilgan xodimni avvalgi ishiga tiklash to'g'risidagi, shuningdek, mehnat shartnomasini bekor qilish asoslarining ta'rifini o'zgartirish to'g'ridagi;

5) sudda ish ko'rilayotgan vaqtda javobgarlikka to'liq yoki qisman iqrar bo'lishiga qarab to'liq yoki qisman qanoatlantirilgan talab bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorlari kiritilgan. Yuqorida ko'rsatilgan hollarning barchasidan sud hal qiluv qarorining qaror qismida hal qiluv qarori FPKning tegishli moddalariga binoan darhol ijro qilinishi lozim deb ko'rsatib o'tishga majburdir. Bunday hollarda hal qiluv qarorining darhol bajarilishi ustidan xususiy shikoyat berishga yo'l qo'yilmaydi.

Sud FPKning 220-moddasiga ko'ra quyidagi hollarda: birinchidan, da'vogar va javobgar sudning chiqargan hal qiluv qarori va uning darhol ijro etilishiga rozi bo'lganda; ikkinchidan, muallifga uning intellektual mualliflik huquqidan foydalanganligi uchun haq undirish to'g'risidagi mualliflik guvohnomasiga ega bo'lgan ilmiy kashfiyot muallifga, ixtirochiga uning ixtirosidan foydalanganlik uchun va ratsionalizatorlik taklifining muallifiga uning taklifi uchun haq undirish to'g'risidagi hal qiluv qarorini; uchinchidan, alohida holatlar natijasida hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish undiruvchi uchun ko'pgina zarar keltirishi mumkin bo'lsa yoki qarorning bajarilishi mumkin bo'lmay qolsa, hamma boshqa ishlar uchun chiqarilgan hal qiluv qarorining darhol ijro etilishiga o'zining ajrimi bilan yo'l qo'yishi mumkin. FPKning 220-moddasi 3-bandida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha hal qiluv qarorini darhol ijro qilishga yo'l qo'yilganida sud da'vogardan (sudning qarori bekor qilingan holda) undirilgan narsalarni qaytarishni ta'minlashni talab qilishi mumkin. Hal qiluv qarorini darhol ijro qilishga yo'l qo'yish haqidagi masala hal qiluv qarori chiqarilgandan so'ng sud majlisida ishda ishtirok etuvchi shaxslar xabardor qilingan holda ko'riladi. Lekin bu shaxslarning kelmasligi darhol ijro etish masalasini hal qilishga to'sqinlik qilmaydi.

Hal qiluv qarorini darhol ijro etish to'g'risidagi masala bo'yicha sudning ajrimi ustidan xususiy shikoyat berilishi yoki xususiy protest keltirilishi mumkin. Hal qiluv qarorini darhol ijro etish to'g'risidagi ajrim ustidan berilgan xususiy shikoyat yoki xususiy protest bu ajrimning ijrosini to'xtatmaydi. Ba'zi hal qiluv qarorlarining, chunonchi, darhol ijro etish natijasida o'zgargan mulkni, hal qiluv qarori bekor qilingan, ilgari holiga keltirish mumkin bo'lmasa yoki juda qiyin bo'lsa va fuqarolarni binodan ko'chirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha darhol ijro etilishiga yo'l qo'ymaydi.

Aliment undirish to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishda sud, zarur bo'lgan hollarda ishni mazmunan hal qilmasdan oldin taraflarning moddiy ahvolini hisobga olib er (yoki xotin) o'z xotinini (yoki erini) boqishga vaqtincha qancha miqdorda mablag' to'lab turishi, bolalarni boqish va tarbiyalash er-xotindan qaysi biri va qancha miqdorda vaqtincha mablag' berib turishi, shuningdek, bolalardan qaysi biri otalalarini boqishga vaqtincha qancha miqdorda mablag' berib turishi lozimligi to'g'risida ajrim chiqarishga haqlidir. Sudning bu to'g'ridagi ajrimi darhol ijro etiladi.

Hal qiluv qarorining darhol ijro etilishini FPKning 222-moddasiga muvofiq hal qiluv qarorining ijrosini ta'minlashni ajratish kerak. **Qarorning ijrosini ta'minlashda'voni ta'minlash to'g'risidagi asos va qoidalariga FPKning 248-258-moddalariga muvofiq bajariladi.** Shunday qilib, agar hal qiluv qarori darhol ijro etilishi lozim bo'lmasa yoki sud uni darhol ijro etishga yo'l qo'ymasa sud uning ijrosini ta'min qilish yuzasidan chora ko'rmagan taqdirda uning ijro qilinmay qolishi ehtimol bo'lsa yoki talabning xarakteriga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini ta'minlash yuzasidan chora ko'rilgan taqdirda keyinchalik uni ijro qilish qiyinlashib yoki butunlay mumkin bo'lmay qolishi ehtimol bo'lsa, hal qiluv qarorining ijrosini shu yuqorida aytilgan tarzda ta'min qilib qo'yish mumkin. Masalan, sud ro'yxatga olingan mulkning bir qismini ro'yxatdan chiqarish va sotishdan qoldirish to'g'risidagi da'voni qondirsa, ro'yxatga olingan mulkni sotishni to'xtatib turish yo'li bilan hal qiluv qarorining ijrosini ta'min qila oladi, chunki tegishli chora ko'rilmasa, mazkur narsalarning sotilib ketishi va hal qiluv qarori ijro qilinmay qolishi mumkin.

Sudning hal qiluv qarori garchi ijro qilingan bo'lsa ham, kassatsion yoki nazorat tartibida yoxud yangidan ochilgan holatlar sababli bekor qilinib, ish yangidan ko'rilganida keyingi sud ishni aksincha hal qilishi mumkin. Bunday hollarda da'vogarning bekor qilingan hal qiluv qaroriga muvofiq olgan barcha narsalarni javobgarga qaytarish masalasi qo'zg'aladi. Bunday hollarda qaytarma ijro masalasi tug'iladi.

Hal qiluv qarorining ijrosini o'zgartirish masalasi javobgarning da'vogarga qarshi da'vo qo'zg'atish yo'li bilan emas, balki nizoni mazmuniga qarab tekshirib, yangidan hal qiluv qarori chiqarganda birinchi instansiya sudi tomonidan hal qilinadi yoki ish yuzasidan

asosiy hal qiluv qarori chiqarilganda bu masala hal qilinmagan bo'lsa, qo'shimcha qaror chiqariladi.

Agar yuqori sud o'zining ajrimi bilan hal qiluv qarorini bekor qilib nizoni uzil-kesil tugatsa (masalan, ishni bekor qilsa), qarorning ijrosini o'zgartirish (qaytarma ijro) haqida ham ajrim chiqarishi lozim. Ba'zan hal qiluv qarorining ijrosini o'zgartirish masalasini hal qilish uchun birmuncha qo'shimcha holatlarni (masalan, o'sha narsaning o'zini qaytarish mumkin yo mumkin emasligini, bu narsaning qanday ahvoldaligini va shu singarilarni) aniqlash kerak bo'ladi. Yuqori sud bunday hollarda hal qiluv qarorining ijrosini o'zgartirish masalasini hal qilishni birinchi instansiya sudiga topshirishi lozim bo'ladi.

Hal qiluv qarorining qaytarma ijrosi to'g'risidagi qoidalar FPKning 382-385-moddalarida berilgan.

8-§. Sud ajrimi, uni chiqarish tartibi va uning mazmuni

Sud ajrimi deb birinchi instansiya sudi tomonidan ayrim xususiy masalalar yuzasidan, shuningdek, kassatsion yoki nazorat sudi tomonidan shikoyat va protestlar yuzasidan chiqariladigan qarorlarga aytiladi.

Birinchi instansiya sudi tomonidan chiqariladigan ajrimlar ishni mazmunan hal qilmaydigan qaror hisoblanadi. Bu paragrafda shunday ajrim chiqarish bilan bog'liq bo'lgan masalalar yoritiladi. Kassatsion va nazorat sudlarining ajrimlari to'g'risida shu kitobning tegishli boblarida bayon qilinadi (36-37, 38-39-boblarga qarang).

Ishni yuritish vaqtida sud majlisigacha chiqarilgan ajrimlar qoida bo'yicha sudyaning yolg'iz o'zi tomonidan raflarni chaqirmasdan, sud majlisidan tashqari chiqariladi. Ish sud majlisida ko'rilayotganda ajrimlarni sud hay'at tartibida chiqaradi. Bunday hollarda raflarning, shuningdek, ishda ishtirok qiluvchi prokurorning fikrlari eshitiladi, boshqacha aytganda, bunda raflarning tortishuvchilik va teng huquqlilik prinsiplariga rioya qilinadi.

Ishning mazmuniga qarab ajrim chiqarish tartibi to'g'risidagi masala, ya'ni sud qanday hollarda alohida xona (maslahatxona)ga kirib ayrim sud hujjati sifatida ajrim chiqarishi va qanday hollarda sud majlisining o'zida ajrim chiqarishi va uning mazmunini bayonnomaga yozish masalasi ushbu kodeksning 14 va 204-moddalarida belgilangan

tartibda chiqarilishi va ishga qo'shib qo'yilishi (FPKning 237-moddasida) ko'rsatilgan. Sud hay'at tarkibida ayrim hujjat tarzida ajrim chiqarib masalani hal qilganda raislik qiluvchigina emas, barcha sudyalari ham ishtirok qiladilar va imzo qo'yadilar.

Shuni aytib o'tish kerakki, qiyin masalalarni sudya (sud) alohida xona (maslahatxona)ga kirmasdan o'qib olishi mazkur masalalarni hal qilishga jiddiy e'tibor bermaganini ko'rsatadi, bu esa sudning obro'yini keltirib qo'yadi. Mana shuning uchun ham ko'riladigan masalalarning mohiyati, mazmuni, turkumiga qarab asoslantirilishi lozim bo'lgan ajrimlar FPK 13-moddasining 2-qismiga asosan birinchi instansiya sudining sud majlisida, sudning butun hay'ati tomonidan alohida xona (maslahatxona)da chiqariladigan va sudya, sud hay'ati tomonidan imzo qilinadigan ayrim hujjat sifatida yoziladi.

Boshqa ajrimlarning hammasi, masalan, sud majlisini boshqa kunga ko'chirish, dalillarni tekshirish tartibi, qo'shimcha dalillar talab qilib olish va boshqa masalalar to'g'risidagi ajrimlar sud tomonidan ishning ahvoliga qarab, yo yuqorida ko'rsatilgan tartibda yoki alohida xona (maslahatxona)ga kirmasdan majlisning o'zidayoq kengashib, ayrim hujjat sifatida emas, balki sud majlisining bayonnomasiga yozish yo'li bilan chiqariladi.

Ish yuzasidan hal qiluv qarori chiqarilgandan keyingi ajrimlar masalasiga kelsak, bunday ajrimlar hamma taraflar xabardor qilinib, sud majlisida albatta sudya, sud hay'ati tomonidan imzolaniib, alohida xona (maslahatxona)da chiqariladi. Sudning hal qiluv qarori singari sud ajrimi ham hal qilinadigan masalalar yuzasidan to'la va asosli javob berishi, mufassal va asoslantirilgan bo'lib ravshan ifodalanishi kerak. Hal qiluv qarori ham, ajrim ham to'rt qismdan iborat bo'ladi.

FPKning 238-moddasida ko'rsatilganidek, alohida xona (maslahatxona)da chiqariladigan sud ajrimida quyidagilar ko'rsatiladi: 1) ajrimning chiqarilgan vaqti va joyi; 2) sudyaning familiyasi, sudning nomi (sudya, sud hay'ati) sud majlisining kotibi; 3) ishda ishtirok etuvchi shaxslar; 4) nizo predmeti va ajrim bilan hal qilinadigan masalalarning mazmuni; 5) sud o'z xulosasi uchun olgan asoslar va sud qo'llagan qonunlar; 6) sudning hal etilayotgan masala yuzasidan xulosasi; 7) ajrim ustidan shikoyat berish (protest keltirish) tartibi va muddati.

Alohida xona (maslahatxona)ga kirmasdan u sud tomonidan chiqariladigan ajrim FPK 238-moddasining 4, 5 va 6-bandlarida ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'z ichiga olishi lozim. Birinchi instansiya sudi tomonidan chiqarilgan ajrimlarning hammasi ham qonuniy kuchga kiravermaydi. Ba'zi ajrimlar shu ajrimlarni chiqargan sud tomonidan o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi ham mumkin. Masalan, agar sud da'voni ta'min qilish, ekspertiza tayinlash, uchinchi shaxslarni ishga jalb qilish va shu singarilar to'g'risidagi iltimosni rad qilgan bo'lsa, keyinchalik ishni ko'rganda aniqlangan holatlarga qarab, sud o'zining ajrimini xoh taraflarning iltimosiga muvofiq, xoh o'z tashabbusi bilan qaytadan ko'rishi mumkin. Boshqa ajrimlarni sud o'zgartira ham olmaydi, bekor ham qila olmaydi. Bunday ajrimlarni taraflarning xususiy shikoyatiga yoki prokurorning xususiy protestiga muvofiq yuqori sud bekor qila oladi.

Qonun bo'yicha qat'i va shikoyat qilib bo'lmaydi deb hisoblاندigan xususiy ajrimlar yoki xususiy shikoyat va protest berishga yo'l qo'yiladigan ajrimlargina qonuniy kuchga kiradi.

Bu ajrimlarning avvalgilari ajrim chiqarilishi bilanoq qonuniy kuchga kiradi, ikkinchilari esa shikoyat qilish uchun berilgan muddat o'tgandan keyin yoki shikoyat yo protest yuqori sud tomonidan rad qilingandan keyin qonuniy kuchga kiradi. Boshqa ajrimlar esa ish yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarori bilan birga qonuniy kuchga kiradi.

Ajrimning qonuniy kuchga kirishi muayyan huquqiy oqibatlariga sabab bo'ladi. Chunonchi, birinchidan, shu ajrim bilan hal qilingan nizoni yangidan ko'rib bo'lmaydi; ikkinchidan, uning ustidan shikoyat qilib bo'lmaydi, lekin uni nazorat tartibida bekor qilish mumkin bo'ladi; uchinchidan, shu ajrimga muvofiq taraflardan biri biror harakatni qilishi lozim bo'lsa, ajrim majburiy ravishda ijro etilishi mumkin.

Sudning xususiy ajrimlari to'g'risidagi qoidalar FPKning 19-moddasida berilgan. Bu qonunga asosan sud fuqarolik ishini ko'rayotganida ayrim mansabdor shaxslar yoki fuqarolar qonunchilikni yoki huquqiy tartibotni jamiyat turmush qoidalarini buzganligi yoxud idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlari ishlarida jiddiy kamchiliklar borligini aniqlasa, xususiy ajrim (qaror) chiqarib, uni tegishli muassasalar, korxonalar, tashkilotlarga mansabdor shaxslarga yubo-

radi, bular esa o'zlari tomonidan ko'rilgan chora to'g'risida sudga bir oy ichida ma'lum qilishga majburlar.

Agar sud fuqarolik ishini ko'rayotganida taraflarning yoki boshqa shaxsning harakatida jinoiy alomatlarini aniqlasa, u bu haqda prokurorga ma'lum qiladi.

Agar manfaatdor shaxslar birinchi instansiya sudining chiqargan xususiy ajrimlarini g'ayriqonuniy deb hisoblasa, xususiy ajrim ustidan xususiy shikoyat, prokuror esa xususiy protest keltirish huquqiga ega-dir.

XIX bob. SIRTDAN FUQAROLIK ISHINI KO'RISH

1-§. Sirtidan fuqarolik ishlarini ko'rish tushunchasi va mohiyati

Amaldagi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksini qabul qilganga qadar sud amaliyotida fuqarolik ishlarini sirtidan ko'rib, hal qiluv qarorini chiqarish bo'lmaganini ta'kidlab o'tish joizdir. O'zbekiston mustaqillikka erishib, dunyo hamjamiyatlari o'rtasida o'zining munosib o'rini egallashi tufayli qonun ijodkorligi ~~masalasida ham taraqqiy etgan davlatlarning tajribalaridan foydalanish~~ maqsadga muvofiqligi hech kimga sir emas. Shu ma'noda fuqarolik ishlarini sirtidan ko'rib hal etish hozirgi qator xorijiy davlatlarda, shu jumladan, Rossiya Fedyerasiyasida ham faoliyat ko'rsatmoqda.

Sirtidan ish ko'rish institutining kiritilishidan maqsad, fuqarolik protsessida tortishuvchilik tamoyilining qo'shimcha ravishda kafolatlanishini mustahkamlash, taraflarning harakat (harakatsizligi) uchun javobgarlik darajasini oshirish, nizoli masalani hal etishni tezlashtirish, shuningdek, sudyalarning ixtiyorida bo'lgan ishlarni mazmun mohiyatini yo'qotmasdan belgilangan vaqtda ko'rib hal etish bilan manfaatdor shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilishga qaratilgandir.

Bundan tashqari, sirtidan ish ko'rish va hal qiluv qarorini chiqarish uchun oddiy va ixcham protsessual harakatlarni amalga oshirish imkoniyatidan foydalanish vujudga keldi.

Sirtidan hal qiluv qarorini chiqarish uchun ikkita shart vujudga kelgan bo'lishi talab qilinadi.

Birinchidan, javobgar qonunda belgilangan tartibda sud majlisida ko'riladigan ish haqida xabardor qilingan bo'lishi va bu haqda ishda tegishli ma'lumot bo'lishi talab qilinadi. Bunday talab FPKning 224-moddasida berilgan, bu qoidaga ko'ra sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tartibda xabardor qilingan javobgar sud majlisiga kelmagan taqdirda da'vogar e'tiroz bildirmasa, sud ish bo'yicha sirtidan hal qiluv qarorini chiqarishi mumkin. Ishni bunday tartibda ko'rish haqida sud ajrim chiqaradi. Javobgar tegishli tartibda xabardor qilinganligi haqida ishda ma'lumot bo'lishi lozim.

Agar ishda bir nechta javobgar ishtirok etuvchi bo'lsa, sud majlisiga ulardan biri yoki ayrimlari kelmagan taqdirda, kelmagan javobgarga nisbatan sirtidan hal qiluv qarori chiqarilishiga yo'l qo'yiladi.

Demak, bu qoidani mazmuniga ko'ra sudya qanday sabablarga asosan javobgar sud majlisiga kelmaganlik sabablarini aniqlashi lozim, chunki bu masalalarni aniqlash sirtidan ish ko'rib, hal qiluv qarorini chiqarish uchun bog'liq bo'ladigan holatlardan biri hisoblanadi.

Agar sudga kelmaslik sabablari uzrli bo'lsa va sud bu haqda xabardor bo'lgan taqdirda, taraflar ularning ishtirokisiz ish ko'rishni iltimos qilmagan va sud majlisiga ikkinchi chaqiriq bo'yicha kelmagan bo'lsalar, sirtidan hal qiluv qarorini chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Sirtidan hal qiluv qarorini chiqarish uchun da'vogarning o'zi sirtidan hal qiluv qarorini chiqarishga rozi bo'lmog'i talab qilinadi. Bunday holatga agar taraflar o'z talablarini qonuniy va asosli degan fikrda bo'lishi va bu yetarli darajada dalillar bilan asoslanganligi hamda arz qilgan talablari bo'yicha uzil-kesil hal etilgan qarorni qo'lga kiritishni nazarda tutadi.

Bulardan tashqari, agar ishda bir nechta javobgar ishtirok etgan bo'lsa-yu ulardan biri yoki ikkisi va hokazolar yuqoridagi talablarga rioya qilmagan holda sud majlisiga kelmasa, bunday hollarda sud kelmagan javobgarlarga nisbatan sirtidan hal qiluv qarorini chiqarishi mumkin.

Agar sud majlisiga kelgan da'vogar ishni javobgar ishtirokisiz sirtidan ish yuritish tartibida ko'rishga rozi bo'lmasa, sud ishni ko'rishni keyinga qoldiradi va kelmagan javobgarga sudda takror ko'riladigan vaqt va joy haqida qayta xabar yuboradi.

2-§. Sirtidan ish yuritish tartibi

Sirtidan ish yuritish tartibi fuqarolik sud ishlarini ko'rib hal etishga oid protsessual qonunlarda ko'rsatilgan talablarga nisbatan birmuncha soddalashtirilgan (osonlashtirilgan) qoidalar bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun Fuqarolik protsessual kodeksidagi qator qoidalar sirtidan hal qiluv qarorini chiqarishda tatbiq etilmaydi.

Sirtidan ish yuritish tartibi FPKning 226-moddasida berilgan. Bu qonunda ish sirtidan ish yuritish tartibida ko'rilganida sud ishda

mavjud dalillarni tekshirish bilan kifoyalanadi, taraflarning vaj va iltimoslarini hisobga olib, hal qiluv qaror chiqaradi, bu hal qiluv qarori sirtan chiqarilgan deb aytiladi.

Ish sirtan ish yuritish tartibida ko'rilganida da'voning asosi yoki predmeti o'zgartirilishi yoki da'vo talablarining miqdori ko'paytirilishi mumkin emas.

Demak, ishning bunday tartibda ko'rilishida ham sud dalillarni tekshirish, taraflarning talab va e'tirozlarini ham e'tiborga olishi lozim. Ushbu qoidaning ikkinchi qismida ko'rsatilganidek, da'vogarning huquqlari ma'lum darajada chegaralab qo'yilganligini ko'ramiz. Bunga ko'ra, u da'vo talablarining asosini, predmetini o'zgartirish, da'vo talablari miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirishga haqli emas. Agar bunday huquq da'vogarga berilganda edi, javobgar bundan bexabar bo'lishi, uning huquqlari paymol bo'lishiga olib kelgan bo'lar edi.

Sirtan ish ko'rish bilan chiqariladigan hal qiluv qarori umumiy qoidalariga rioya qilgan holda chiqariladi. Bu to'g'rida FPKning 227-moddasida berilgan. Bu qonunda hal qiluv qarorining xulosa qismida chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish mumkinligini, ariza berish muddati va tartibi ko'rsatilgan.

Agar fuqarolik ishlarini umumiy asoslarda ko'rilganda hal qiluv qarorini qaror qilish qismidan norozi tarafga yuqori sudga shikoyat berish (prokurorga protest keltirish) huquqi ko'rsatilsa, sirtan chiqarilgan hal qiluv qarori esa shikoyat berish, protest keltirish yuqori sudga emas, shu ish ko'rgan tuman (shahar) sudida qayta ko'rib chiqish uchun beriladi.

Sirtan chiqariladigan hal qiluv qarori FPKning 206-moddasida ko'rsatilgan qoidalariga asoslangan bo'ladi.

Javobgarning manfaatlarni himoya qilish maqsadida ko'rilgan ish bo'yicha chiqarilgan qarorning nusxasini besh kun muddat ichida yuborish lozimligi qonunda belgilangan. Bu muddatlarni hisoblash ish bo'yicha hal qiluv qarori chiqarilgan kundan boshlanadi.

Yuqorida keltirilgan qoidalarni rivojlantira borib, FPKning 229-moddasi ishda ishtirok etmagan da'vogar va javobgarlarga g'ayri-qonuniy, asoslantirilmagan va adolatli chiqarilmagan hal qiluv qarorlari ustidan shikoyat qilish, prokurorga protest keltirish huquqini beradi.

Norozi taraf o'z noroziligini o'n besh kun ichida hal qiluv qarori chiqarilgandan keyin berish tartibi ko'rsatilgan.

Demak, sirdan ko'rilgan ish yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qaroriga nisbatan shikoyat qilish muddati birmuncha qisqa ekanini ko'ramiz. Bu tartib sirdan ish ko'rishning o'ziga xos xususiyatlariga kiradi. Biroq qonun bu bilan kifoyalanmay, taraflarga shikoyat qilish huquqini kassatsiya tartibida ham amalga oshirish huquqini beradi. Bunday hollarda manfaatdor shaxs FPKning 37-bobida berilgan qoida asosida ish tutmogi lozim.

Sirdan ko'rilgan ish yuzasidan sudning chiqargan hal qiluv qaroridan norozi taraf uni qayta ko'rish uchun qonunda ko'rsatilgan tartibda ariza bilan tegishli sudga murojaat etganda FPKning 230-moddasida ko'rsatilgan qoidalarga amal qilishlari lozim.

Bu moddada sirdan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish haqidagi arizada quyidagilar bo'lishi kerak:

- 1) sirdan hal qiluv qarori chiqargan sudning nomi;
- 2) ariza berayotgan tarafning nomi;
- 3) sud majlisiga uzrli sabablarga ko'ra kelmaganlikdan dalolat beruvchi holatlar ro'yxati va ularni tasdiqlovchi dalillar, shuningdek, sirdan chiqarilgan hal qiluv qarorining mazmuniga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan dalillar ro'yxati;
- 4) ariza beruvchi tarafning iltimosi;
- 5) arizaga ilova qilingan materiallarning ro'yxati.

Sirdan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish haqidagi ariza taraf yoki uning vakili tomonidan imzolanadi.

Sirdan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish haqidagi ariza ishda ishtirok etuvchi shaxslarning soniga mutanosib miqdorda nusxalari bilan sudga taqdim etiladi. Ariza berganlik uchun davlat boji to'lanmaydi.

Arizaning 1-bandida sudning nomini ko'rsatilishidan maqsad sudning ishni ko'rishga vakolatlimi yoki yo'qmi ekanligini, 2-bandida taraflar haqidagi ma'lumotlarni talab qilinishi esa, ariza bergan taraf bunday huquqdan foydalanishga haqlimi yoki yo'qmi ekanligini aniqlash uchun kiritilgandır.

Yuqorida bunday huquq javobgarga ish ko'rgan sudga murojaat qilish lozimligi ta'kidlangan.

Bulardan tashqari FPKning 230-moddasi 3-bandida agar sud majlisiga uzrli sabablarga ko'ra kelmaganliklarini asoslab berish uchun tegishli dalillar keltirish to'g'risidagi talablar sirtidan ish ko'rishning xos xususiyatlaridan hisoblanadi. Bunday talablar ishlarni umumiy qoidalar asosida ko'rish uchun belgilanmagan.

Yana bir xususiyati, ariza berganlik uchun davlat boji to'lamasligidir.

Qonunda belgilangan talablarga rioya qilmaslik arizani ko'rmasdan qoldirish uchun asos bo'lishi mumkin.

Sud sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish to'g'risidagi arizani qabul qilgandan keyin qator protsessual harakatlarni amalga oshiradi. Jumladan, arizani ko'rish vaqti va joyi haqida talablarni xabardor qiladi; ularga ilova qilingan tegishli materiallarning nusxalarini yuborish masalalarini hal etadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, sirtidan hal qiluv qarorini qayta ko'rish haqidagi ariza shu ishni ko'rgan tuman (shahar) sudi tomonidan hal etiladi. Arizalar qisqartirilgan muddatda, ya'ni o'n kun ichida sud majlisida ko'riladi.

Bunday turdagi ishlarni umumiy muddatlarga nisbatan qisqartirilgan holda belgilanishi, sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rishni yana bir o'ziga xos xususiyatlari qatoriga kiradi.

Sud, sud majlisi (vaqti va joyi) haqida tараflarni xabardor qiladi, lekin ularning kelmasligi arizani ko'rish uchun to'sqinlik qilmasligi FPKning 232-moddasida belgilangan. Bu qoidani tatbiq qilishda sud FPKning ish ko'rishda qonunda ko'rsatilgan hollarga ko'ra talablarni ko'rmasdan qoldirish haqidagi masalalarni ham hal qilishi mumkin.

Sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish yakuni bo'yicha sud ajrim chiqaradi. Sud o'ziga berilgan vakolat doirasida sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rishda:

- 1) arizani qanoatlantirmay qoldirishga;
- 2) sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilish va avvalgi tarkibdagi yoki ~~boshqa~~ tarkibdagi sud tomonidan ishni mazmunan ko'rishni tiklashga haqli bo'ladi (FPKning 233-moddasi). Manfaatdor taraf sudning arizani qanoatlantirmaslik haqida chiqarilgan ajrim ustidan xususiy shikoyat berish huquqiga egadir.

Sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilish uchun asoslar bo'lib, sud majlisiga uzrli sabablarga ko'ra kelmaganlik sabablaridan

dalolat beruvchi holatlar va ularni tasdiqlovchi dalillarning yetarli bo'lmashligi hisoblanadi.

Shu e'tibordir, agar sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilish to'g'risidagi arizani ko'rish vaqtida sud taraflarning sud majlisiga kelmaganligiga uzrli sabablar borligini va bu haqda sudni o'z vaqtida xabardor qilish imkoniyati bo'lmaganligini hamda taraf sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorining mazmuniga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan dalillarni taqdim qilayotganini aniqlasa, sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarori bekor qilinib, ishni mazmunan ko'rish tiklanishi lozim.

Demak, sud uchun sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilish sabablari bo'lib, bunga bemor bo'lishi, safarda bo'lishi, mehnat va boshqa ta'tillarda bo'lishi, xorijiy davlatlarga xizmat yoki boshqa ishlar bilan safarga ketishi, tabiiy ofat tufayli kela olmasligi va hokazolar kirishi mumkin.

Yuqorida qayd qilinganidek, javobgar o'zini himoya qilish va da'vo talablarini bekor qilish uchun jiddiy dalillarning mavjudligini arizada ko'rsatishi lozim. Bunday holatlarga, masalan, da'vo predmetini noto'g'ri belgilanishi, talab ishga tegishsiz tarafga qaratilganligi, uchinchi shaxslarga nisbatan regress talablarni hal etilmasligi bo'lishi mumkin.

Javobgar tomonidan sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilish uchun sudga taqdim qilinadigan hujjatlari chiqarilgan hal qiluv qarorining mazmunini o'zgartirishga ta'sir ko'rsatadigan bo'lishi talab qilinadi.

Agar sud javobgarni keltirilgan dalillarini asosli, sud majlisiga kelmaganli sabablarini uzrli deb topgan hollarda sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarori bekor qilinib, ishni mazmunan ko'rish haqida ajrim chiqaradi. Ajrimda ishni mazmunan ko'rishning tiklanishi va uni FPKda nazarda tutilgan umumiy qoidalar asosida ko'rib hal etilishi ko'rsatilishi lozim.

Qonunda ko'rsatilgan tartibda sud majlisi haqida xabardor qilingan javobgar sud majlisiga kelmagan taqdirda va ularning ishtirokisiz ish ko'rib chiqarilgan hal qiluv qarori qatoriga kirmaydi va javobgar bu hal qiluv qarorini sirtidan chiqarilgan hal qiluv qaror sifatida qayta ko'rilishini so'rab, ariza berishga haqli emasligi FPKning 235-moddasida ko'rsatilgan. Bunday hollarda shikoyat (protest) ish ko'r-

gan sudga emas, balki umumiy tartibda yuqori sudga kassatsiya tartibidagi qoidagi asoslangan holda beriladi.

Sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorining qonuniy kuchga kirishi FPKning 229, 236-moddalarida berilgan. Bu qonunga ko'ra, hal qiluv qarori yuzasidan, qarorni sirtidan chiqargan sudga o'n besh kun ichida shikoyat (protest) berilmasa, qonuniy kuchga kiradi.

Sirtidan ish ko'rilib, chiqarilgan hal qiluv qarorining qonuniy kuchga kirishida beriladigan shikoyat (protest) uchun muddatni qisqartirilishi bunday ish ko'rishning xos xususiyatlaridan hisoblanadi.

Agar sirtidan chiqarilgan hal qiluv qaroriga kassatsiya shikoyati (protesti) beriladigan bo'lsa, bunday hollarda hal qiluv qarori o'zgartirilmasdan qoldirilgan hollardan keyin qonuniy kuchga kiradi. FPKning 236-moddasida sirtidan chiqariladigan hal qiluv qarorining FPKning 217-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq ravishda ham qonuniy kuchga kirishi ko'rsatilgan.

XX bob. BUYRUQ TARTIBIDA ISH YURITISH

1-§. Sud buyrug'ini chiqarish uchun asoslar va uning mazmuni

Sud buyrug'i tartibida arizani ko'rib hal etish instituti fuqarolik protsessual qonunchiligida mutlaqo yangi ish yuritish turi bo'lib, bunday ish ko'rish turi hozirgi kunga qadar amalda xo'jalik ishlarini sudda ko'rib hal etishda tatbiq etilib, xo'jalik protsessual kodeksida o'z ifodasini topgan edi (XPKning 102-111-moddalari). Bu qoidalar FPKga umuman kiritilmagan edi. Xo'jalik ishlarini hal etishda sud buyrug'ini chiqarish tartibi davr talabiga mos kelganligi va masalalarni tezda hal etishda o'zining ijobiy jihatlari bilan umumiy tartibda ish yuritishdan farq qilishi sababli, bu ish yuritish turini fuqarolik ishlarini sudda ko'rib hal etishga ham tatbiq qilish maqsadga muvofiq ekanligi haqida amaliyot o'zining ijobiy xulosasini byerdi. Shu boisdan ham FPKning 2-moddasiga yangi ish yuritish turi sifatida sud buyrug'i tartibida ishni ko'rib hal etish qoidasi kiritildi. Endilikda bu qoida kodeksda quyidagi tahrirda va mazmunda o'z ifodasini topdi: «Fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonun hujjatlari buyruq tartibida, ishlarni da'vo tartibida, ishlarni, organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlar bo'yicha hamda alohida tartibda yuritiladigan ishlarni ko'rib chiqish va hal etish tartibini belgilaydi» degan o'zgartirish kiritildi.

Ayrim turkumdagi ishlar bo'yicha sud amaliyotini umumlash-tirish yakunlari shuni ko'rsatmoqdaki, bir qator fuqarolik ishlarida taraflar o'rtasida nizo bo'lmasa-da yoki javobgar talabni tan olsa-da, fuqarolik ishlarini sudda qo'zg'atish, protsessual qonunlarda ko'rsatilgan protsessual qoidalarni tatbiq etish kabi talablarga rioya qilgan holda ko'rishga to'g'ri kelmoqda. Fuqarolik ishlarini yuqorida ko'rsatilgan ayrim turlarini sud buyrug'i tartibida ko'rish manfaatdor shaxslarning qonunlarda belgilangan protsessual huquqlarini paymol qilmagan holda, ish qo'zg'atmasdan arizani hal etishga qaratilgan. Shu boisdan ham fuqarolik ishlarini ko'rib hal etishning bu tartibi ish ko'rishni osonlashtirish bilan bir qatorda shaxslarning qonuniy huquqlarining buzilmasligiga ham qaratilgan. Bu huquqiy hujjatning amalga

kiritilishi sud islohotlarining davomiyligi va uni yanada chuqurlashtirishga qaratilgan tadbirlardan bo'lib hisoblanadi.

Ish yuritishning bu turi manfaatdor shaxslarning nizosiz huquqlarini tezda himoya qilishga qaratilganligi bilan farqlanadi.

I. Sud buyrug'i tartibida ish yuritish haqidagi qonunda berilgan tushunchada undiruvchining pul mablag'larini undirish yoki ko'char mol-mulkni nizosiz tartibda qarzdordan talab qilib olish to'g'risidagi arizasi bo'yicha sudya sudda ish qo'zg'atmasdan chiqarilgan hujjat deb ta'riflangan.

Bu qoidaning mazmuniga qaraganda, sud buyrug'i asosida arizani hal etish uchun avvalo bu turkumdagi fuqarolik ishlariga nisbatan protsessual qoidalarining to'liq qo'llanmasligi, taraflar o'rtasida nizo bo'lmasligi, tuzilgan oldi-sotdi bitimlar, shartnomalar tegishli qoidalarga amal qilgan shaklda rasmiylashtirgan bo'lishi va ularni ikkinchi tomon tan olgan bo'lishi, sudya belgilagan tartibda ish qo'zg'atmasdan taraflar, ishda ishtirok etuvchi shaxslar, guvohlar, ekspertlar mutaxassis va boshqalarni chaqirmasdan faqat ariza va uni asoslash uchun ilova qilgan dalillar va boshqa hujjatlar asosida ixcham shaklda ko'rib hal etilishi, shuningdek, ish bo'yicha sud bayonnomasini tuzilmasligi bilan umumiy tartibda ko'riladigan ishlardan farqlanadi va h.k.

Sudyaning qonunda belgilangan fuqarolik protsessual tartibga to'liq amal qilmagan holda sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi arizani ko'rib hal etishi, taraflar o'rtasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan sansanorlikning tezda oldini olishga qaratilgan protsessual tadbir deb qaralmog'i kerak.

II. Amaldagi FPKga 238/2-modda sifatida kiritilgan qoidada sud buyrug'ini chiqarishga asos bo'lgan talablar ko'rsatilgan. Bu talablar asosan quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi:

1. talabning notarial asoslangan bo'lishi;
2. talab yozma bitimga asoslanganligi va uning javobgar tomonidan tan olingan bo'lishi;

3. voyaga yetmagan bolalar uchun aliment undirish haqidagi, otalikni belgilash bilan yoki uchinchi shaxslarni jalb etish zaruriyati bilan bog'liq bo'lmagan talab arz qilingan bo'lishi sud buyrug'ini chiqarish uchun asos bo'ladi.

Sud buyrug'ini chiqarish bo'yicha qo'yilgan har bir talablarni talabda alohida tahlil qilish shuni anglatadi:

1. Manfaatdor shaxsning sud buyrug'ini chiqarishni talab qilish huquqi faqat qonunda ko'rsatilgan hollardagina yo'l qo'yiladi. Buning uchun sudga taqdim etiladigan hujjatlar taraflar o'rtasida nizo kelib chiqishining oldini olish maqsadida ilgari notarial tartibda tasdiqlangan bo'lishi talab etiladi. Bitimlarni notarial tasdiqlashda qonunda ko'rsatilgan talablarga ko'ra hujjatlarga notarius yoki bunday notarial harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan boshqa mansabdor shaxs tomonidan uni tasdiqlovchi ustixat yozib qo'yish yo'li bilan guvohlantirilgan hujjat bo'lishi, qonunda ko'rsatilgan tartibda, taraflardan birining arizasiga ilova qilingan notarial tartibda tasdiqlangan hujjatlari mavjud bo'lgan taqdirdagina sud buyrug'ini chiqarish uchun asos bo'ladi (FKning 110-moddasi).

2. Sud buyrug'i tartibida ish yuritish uchun talab yozma bitimga asoslangan va u qarzdor tomonidan tan olingan bo'lishi manfaatdor shaxsni sudga murojaat etish uchun asos bo'ladigan ikkinchi holatlarandir. Masalan, qonunda notarial tasdiqlanishi talab etiladigan bitimlardan tashqari bitimlar oddiy yozma shaklda tuzilishi mumkinligi belgilangan (FPKning 108-moddasi).

Sudya yakka o'zi buyruq tartibidagi arizani hal etishda tuzilgan bitimning qonuniyligiga va uni javobgar tan olganligiga e'tibor berish lozim. Bu qoidaning muhimligi shundan iboratki, amaliyotda taraflar o'rtasida tuzilgan bitimlar bir qarashda qonun talablari asosida, yozma tuziladi, notarial tasdiqlangan bo'ladi, biroq keyinchalik aniqlanishicha, bunday bitimlar yangilishish ta'sirida yoki aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf ikkinchi taraf bilan g'araz niyatda tuzilishi yoki shaxsning hayotida og'ir holatlarni yuz berishi ta'siridan foydalanib tuzilishi, shuningdek, ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan va hokazo bitimlar haqiqiy sanalmasligi kerak (FKning 116-125 moddalari). Shuning uchun ham yozma bitimning qarzdor tomonidan tan olinishi, sud buyrug'ini chiqarish uchun asosiy holatlardan biri hisoblanadi.

3. Bolalarni moddiy tomondan ta'minlash maqsadida undiriladigan aliment Oila kodeksida, shuningdek, FPKda va boshqa qonun hamda huquqiy hujjatlarda o'ziga xos xususiyatlari bilan ayrim turkumdagi fuqarolik ishlaridan farqlanadi.

Amaldagi fuqarolik protsessual kodeksida aliment undirish bilan bog'liq ishlar bo'yicha berilgan da'vo arizalar, sudda ko'rish muddatlari bilan sudlovligi, ishni mazmunan ko'rish, hal qiluv qarorini chiqarish va uning qonuniy kuchga kirishi, ijro qilish tartiblari bilan, boshqa protsessual xususiyatlari bilan ayrim turkumdagi fuqarolik ishlardan farqlanishi ko'rsatilgan. Shuningdek, bunday turkumdagi ishlarni qonunda ko'rsatilgan hollarda va tartibda sirdan ko'rilishi ham mumkinligi belgilangan. Lekin yuqoridagi qoidalar bilan bir qatorda aliment undirish to'g'risidagi arizalarni sud buyrug'ini chiqarish tartibida ko'rib hal etish haqidagi qoidaning protsessual qonunga kiritilishi bolalarning manfaati va tarbiyasiga berilayotgan muhim e'tibordan dalolat beradi.

Bu qoidaga ko'ra, agar voyaga yetmagan bolalar uchun aliment undirish haqidagi, otalikni belgilash yoki uchinchi shaxslarni jalb etish zaruriyati bilan bog'liq bo'lmagan talab arz qilingan bo'lsa, sud buyrug'ini chiqarish tartibida arizani hal qilish mumkinligi FPKning 238/2-moddasida ifodalangan.

Demak, sud buyrug'ini chiqarish tartibida aliment undirish otalikni belgilash talabi bilan birga ko'rilishga qonun yo'l qo'ymasligi, shuningdek, ariza yuzasidan uchinchi shaxslarning, ya'ni aliment undirish uchun o'z ta'sirini o'tkazishi mumkin bo'lgan boshqa shaxslarni jalb qilmasdan buyruq chiqarish tushuniladi. Aliment undirish bilan bog'liq da'voli ishlarni umumiy tartibida sudda ko'rib chiqish uchun qonunda qisqartirilgan muddat belgilangan, bunga ko'ra, agar taraflar bir tumanda yoki shaharda joylashgan bo'lsalar birinchi instansiya sudida ko'rishga tayyorlab bo'lgan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay ko'rilishi lozim bo'lsa (FPKning 131-moddasi ikkinchi qismi), buyruq tartibida bolalar tarbiyasi uchun aliment undirish va boshqa talablar bo'yicha esa, sudya ariza kelib tushgan kundan e'tiboran uch kun ichida buyruq chiqarishi lozimligi belgilangan (FPKning 238/7-moddasi).

Sud buyrug'ini chiqarish to'g'risida arizachi tomonidan beriladigan ariza qonunda belgilangan talablarga rioya qilingan bo'lishi lozim. Sudya sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi arizani protsessual qoidalarning umumiy talablari asosida qabul qilishi kerak. Bunda arizachi fuqarolik ishlarini sudlovligiga oid qoidalarga amal qilgan holda qarzdor yashab turgan sudga murojaat etishi lozim. Agar

yashash joyi noma'lum bo'lgan qarzdorga nisbatan esa ariza uning mol-mulki turgan joydagi yoki uning so'nggi yashagan joyidagi sudga beriladi.

Aliment undirish to'g'risidagi arizalar undiruvchi yashab turgan joydagi sudga ham berilishi mumkin. Bunday sudlovlikka alternativ sudlovlik deyiladi.

Sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi arizani qabul qilishni rad etish asoslari deganda quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

Umumiy qoidalariga asosan, sudlarga murojaat etgan shaxslarning arizalari qabul qilinishi kerak. Shu boisdan ham qonunda, har qanday manfaatdor shaxs buzilgan yoki nizolashayotgan huquqi yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatini himoya qilish uchun qonunda belgilangan tartibda sudga murojaat qilishga haqli. Sudga murojaat qilish huquqidan voz kechish haqiqiy emasligi FPKning 1-moddasida ko'rsatilgan. Biroq bu degan so'z sud barcha fuqarolik ishlarini sudda ko'rish kerak degan ma'noni anglatmaydi, masalan, sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi qonunda "Sudya sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi arizani qabul qilishda, arizachi FPKning 152-moddasi talablariga rioya etmasdan ariza bergan bo'lsa, shuningdek, FPKning 238/5-moddasida ko'rsatilgan hollarda ham arizani qabul qilishni rad etishi mumkinligi belgilangan".

Agar ariza FPKning 238/3-moddasi talablariga javob bermasa yoki ariza berganlik uchun davlat boji to'lanmagan bo'lsa, sudya sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi arizani qabul qilish uchun o'z ajrimi bilan undiruvchiga kamchiliklarni bartaraf etish yoxud davlat bojini to'lashga ko'pi bilan uch kun muhlat belgilashga haqli ekanligi ko'rsatilgan.

Sud buyrug'ini chiqarish muddatiga FPKning 238/7 moddasi bag'ishlangan bo'lib, bu qoidaga ko'ra, arz qilingan talabning mazmuni bo'yicha sud buyrug'i ariza sudga kelib tushgan kundan e'tiboran uch kun muddat ichida sudya tomonidan chiqarilishi belgilangan.

Sud fuqarolik ishlarini qonunda belgilangan muddatda ko'rib hal etishdan maqsad manfaatdor shaxslarning qonuniy huquqlarini o'z vaqtida to'g'ri himoya qilishga qaratilgan tadbirlardan hisoblanadi.

Sud buyrug'ini chiqarish muddati fuqarolik protsessual kodeksida belgilangan ish ko'rish bilan bog'liq muddatga o'xshash bo'lsa-da,

bu turkumdagi ish yuritishda qisqartirilgan uch kunlik muddat belgilangan.

Sud buyrug'ini chiqarish uchun uch kunlik muddat berilishi shundaki, arz qilingan talablarda nizo bo'lmashligi anza tegishli dalillar bilan asoslantirilganligi arizani belgilangan muddatda hal qilish uchun barcha asoslar mavjudligidan dalolat beradi.

Qarzdorga sud buyrug'ining ko'chirma nusxalarini yuborish (FPKning 238/9 moddasi) haqidagi qoidada sud buyrug'i chiqarilgandan keyin sudya uning ko'chirma nusxasini darhol qarzdorga yuborilishi lozimligi, qarzdor o'z navbatida sud buyrug'ining ko'chirma nusxasini olgan kundan e'tiboran o'n kunlik muddat ichida qarzdor arz qilgan talablarga qarshi o'z e'tirozlarini buyruqni chiqargan sudga yuborishga haqli ekanligi belgilangan.

Yuqorida FPKning 238/1-moddasida ko'rsatib o'tilgandek, sud buyrug'i ijro hujjati kuchiga ega bo'lib, buyruq berilgandan keyin xuddi sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda ijro qilinishi lozim.

Qarzdorga sud buyrug'ining ko'chirma nusxasidan yuborish to'g'risidagi qonunni kiritishdan qanday maqsad ko'zlanishiga ahamiyat byermoq lozim. Bunga ko'ra, agar sudda fuqarolik ishlarini umumiy tartibda ish qo'zg'atish yo'li bilan qonunda belgilangan qator protsessual qoidalarga amal qilgan holda, shuningdek ish ko'rish aksariyat hollarda taraflarning ishtirokida ko'rib hal etilsa, sud buyrug'ini chiqarishda undiruvchi va qarzdorning ishtirokisiz, to'plangan dalillarga baho bergan holda nizosiz arz-talablar ko'riladi. Shu boisdan qarzdor sudyaning yakka tartibda chiqargan buyrug'idan xabarsiz bo'lganligi tufayli unga buyruq ko'chirmasidan darhol yuborish lozimligi haqidagi qoida kiritilgan. Mana bunday tartib sud majlisiga kelmaganligi tufayli sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorining nusxasi qaror chiqarilgan kundan e'tiboran besh kun ichida kelmagan taraf-larga yuborishga o'xshash jihatlari mavjud.

Sud buyrug'ining nusxasini qarzdorga darhol yuborishdan maqsadlardan yana biri buyruqdan norozi bo'lgan qarzdor unga nisbatan e'tiroz bildirish huquqidan foydalanishga imkoniyat yaratishdir.

Demak, sud buyrug'idan ko'chirmani qarzdorga darhol yuborish ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun asos

bo'ladi. Bunday himoya g'ayriqonuniy va asoslantirilmagan sud buyrug'iga nisbatan e'tiroz bildirish shaklida namoyon bo'ladi.

Sud buyrug'ini bekor qilish asoslari FPKning 238/10-moddasida o'z ifodasini topgan. Bu qoidada agar belgilangan muddatda qarzdordan arz qilingan talabga qarshi e'tirozlar tushsa, sudya sud buyrug'ini bekor qilib, bu haqda ajrim chiqaradi. Sud buyrug'ini bekor qilish to'g'risidagi ajrimda sudya undiruvchi arz qilgan talab bo'yicha da'vo ishlarini yuritish tartibida taqdim etilishi mumkinligini tushuntiradi. Sud buyrug'ini bekor qilish to'g'risidagi ajrimning nusxalari ajrim chiqarilgandan keyin uch kundan kechiktirmay taraflarga yuborilishi lozim.

Fuqarolik ishlarini birinchi instansiya tartibida tumanlararo (tuman, shahar) sudlarda umumiy tartibda ko'rgan ishlariga nisbatan taraflarning apellyatsiya sudiga shikoyat keltirishga bo'lgan huquqidan sud buyruqlari ustidan e'tiroz bildirish tartibga va ular o'rtasidagi mavjud farqiga ahamiyat berish lozim.

Sud buyrug'ini bekor qilish to'g'risidagi arizani ko'rishda sudyaga faqat e'tirozni qanoatlantirish haqida ajrim chiqarish vakolati berilgan. Bordi-yu, sud buyrug'ini bekor qilish to'g'risidagi talabni sudya qanoatlantirgan taqdirda nizoli ish vujudga keladi, vaholanki, FPKning 238/2 moddasida ko'rsatilgan talablarga ko'ra bunday ishlar sud buyrug'i tartibida ko'rishga taalluqli bo'lmasdan umumiy da'vo tartibida ish yuritishga tegishli. Shuning uchun ham sudya faqat sud buyrug'ini bekor qilish vakolati bilan chegaralangan.

Sud buyrug'ini bekor qilish to'g'risidagi ajrim ustidan apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida shikoyat berishga qonun yo'l qo'ymaydi. Bunday tartibning kiritilishi ishlarning nizosiz bo'lganligi bilan asoslanadi.

XXI bob. NIKOHDAN AJRATISH TO'G'RISIDAGI ISHLARNI SUDDA KO'RISHNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

1-§. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar sudda va sudsiz ko'rish asoslari

Ko'p yillik tarixga ega bo'lgan o'zbek xalqi qadimdan ota-bobolar an'analariga sodiq bo'lgan holda axloq prinsiplariga asoslangan oilani mustahkamlash, ona va bolalar manfaatlarini har tomonlama muhofaza qilish va har qaysi bolaga baxtli bolalikni ta'minlash, kishilarda oila oldida mas'ul bo'lish hissini tarbiyalash nikoh va oila to'g'risidagi qonunchilikning muhim vazifalaridan biri hisoblangan.

Sudlarning faoliyati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida belgilangan qoidalar asosida oilani har tomonlama himoyalashga, bolalarni Vatanga va oilaga sadoqat ruhida, ijtimoiy tarbiyaga mos holda to'g'ri tarbiyalashga, fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini himoya qilish nikoh va oila munosabatlari borasidagi qonunlarni mustahkamlashga, fuqarolarni oila va jamiyat oldida javobgarlik hissida tarbiyalashga qaratilgan. Oila kodeksi, «O'zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarori bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishga qaratilgandir.¹

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 37-moddasida belgilanganidek, nikoh er-xotinning hayotligida ulardan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq ajralish yo'li bilan tugatilishi mumkin. Sud ajralish to'g'risida ariza bergan er va xotinni yarashtirish uchun barcha choralarni ko'rishga majbur. Bunday toifadagi ishlarni ko'rishda sudlar oilaning daxlsizligiga, milliy xususiyatlarga e'tibor berishlari lozim.

Sud va er-xotinning kelgusida birgalikda oilaviy turmush olib borish va oilani saqlab qolish imkoniyati yo'q deb topgandagina nikohdan ajratilishi mumkin.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. «O'zbekiston» nashriyoti. 1998. (keyingi-betlarda qisqartirilib «Oila kodeksi» deb ataladi); Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi, 3-4 sonlari. 1998. 49-bet.

Voyaga yetmagan farzandlari bo'lmagan er va xotinning ajralishga o'zaro roziliklari bo'lgan taqdirda, agar ular o'rtasida mulk to'g'risida va bir-birlarining ta'minoti uchun aliment undirilishi to'g'risida da'vo bo'lmasa, nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organi (FHDYO)da bekor qilinishi mumkin.

Belgilangan tartibda bedarak yo'qolgan deb topilgan shaxslar, ruhiy kasallik yoki aqli zaif bo'lganligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar, shuningdek, kamida uch yil muddatga ozodlikdan mahrum etilishiga hukm qilingan shaxslar bilan bo'lgan nikoh ham fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida, ammo nizo bo'lgan taqdirda, bunday nikoh sud tartibida ko'rib hal qilinadi.

Nikohdan ajralish to'g'risidagi ishlar ikki guruhga: birinchidan, nizosiz bo'lganligi tufayli fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida ko'riladigan ajralish to'g'risidagi ishlar va ikkinchidan, ajraluvchilar o'rtasida nizo bo'lgani tufayli umumiy da'vo ishi tartibida sud ko'riladigan ajralish to'g'risidagi ishlarga bo'linadi.

Ajralish to'g'risidagi ishlarning ikki guruhga bo'linishiga asos-er va xotinning ajralishga bo'lgan huquqlarini nizoli yoki nizosiz (ma'muriy tartibda) bo'lishidir. Er va xotin ajralishga bo'lgan huquqlarini fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida ikki holda: birinchidan, ajralish uchun er va xotinning o'zaro rozi bo'lganlarida va ikkinchidan, ajraluvchi er va xotinning voyaga yetmagan farzandlari bo'lmaganida amalga oshiradilar.

Ajralishga bo'lgan huquqning nizosiz bo'lishi tufayli fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida ajralish huquqini beradigan boshqa yuridik faktlar ham bor. Bunday ishlarning ayrimlarini alohida tartibda ko'riladigan ishlar turkumiga kiritisa ham asosli bo'ladi. Bular quyidagilar: birinchidan, er yoki xotinning belgilangan tartibda, daraksiz yo'qolgan deb tanilishi fakti, ikkinchidan, er yoki xotinning ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli qonun bilan belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz deb tanilish fakti, uchinchidan, er yoki xotinning jinoyat qilganligi uchun kamida uch yil muddatga hukm qilinishi fakti bo'ladi.

Ammo yuqorida ko'rsatilgan faktlar o'z-o'zicha ajralishga bo'lgan huquqning nizosiz bo'lishini va binobarin, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlariga ajralish to'g'risida murojaat qilish mumkinligini bildiradigan asoslar bo'lib hisoblanmaydi. Qonun fuqa-

rolik dalolatnomalarini qayd qilish organida bekor qilinishi uchun yana qo'shimcha shartlarni ham belgilaydi. Nikohni qayd qilish organida ajralishni rasmiylashtirish uchun qamoqda bo'lgan er yoki xotinning arizasi yoki muomalaga layoqatsiz tarafning vasiysi tomonidan berilgan bolalar to'g'risidagi, er va xotinning umumiy mulki bo'lgan mulkni bo'lish to'g'risidagi arizasi bo'lmasligi yoxud mehnatga layoqatsiz er va xotinning muhtoj bo'lganligi sababli ta'minot to'lanishi to'g'risida nizo bo'lmasligi talab qilinadi.

Er va xotinning nikohni qayd qilish organlariga birgalikda yozma ariza berishlari va bu arizada nikohni bekor qilish to'g'risida har ikki tarafning iltimosi bayon etilishi kerak bo'ladi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlariga taalluqli bo'lgan nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bu idoralarda ko'rib hal etishning iloji bo'lmaganligi haqida dalillar (bu organga ajraluvchilardan birining kelmasligi yoki ariza berishdan bosh tortganligi va hokazo to'g'risida shu idoralardan tegishli ma'lumotlar) bo'lsa, sud bunday ishlarni da'vo qo'zg'atish tartibida ko'rishga haqli. Er va xotinning voyaga yetmagan farzandlari bo'lmagan holda o'zaro ajralishlikka rozi bo'lganlarida fuqarolik holati aktlarini yozish organi ajralishni qayd qilishda qonunda belgilangan miqdorda davlat boji undiriladi.

Bedarak yo'qolgan yoki ruhiy kasallik yoxud aqli zaiflik tufayli qonun bilan belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar bilan yoiniki jinoyat qilganligi uchun kamida uch yil muddatga ozodlikdan mahrum qilingan shaxslar bilan bo'lgan nikohni bekor qilishni qayd qilishda boj belgilangan eng kam ish haqining ikki foizi miqdorida olinadi.¹

Oila kodeksining 39-moddasida belgilanganidek, xotinning homiladorlik vaqtida va bola tug'ilganidan keyin bir yil mobaynida er nikohdan ajralish to'g'risidagi ishni xotinning roziligisiz qo'zg'atishga haqli emas. Nikohdan ajralish to'g'risidagi ishni qo'zg'atish uchun xotinning roziligi bo'lmasa, sud erdan da'vo arizasini qabul qilishni rad etadi, agar qabul qilingan bo'lsa, ish yuritishni tugatadi. Bulardan tashqari agar xotinning homiladorligi va nikohdan ajralishga roziligi yo'qligi ishni kassatsiya va nazorat bosqichida ko'rish vaqtida ma'lum bo'lsa, da'vo rad etiladi. Hududiy sudlovlik to'g'risidagi umumiy

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1995. 1-2-sontari, 35-36-betlar.

qoidalariga binoan nikohni bekor qilish to'g'risidagi nizoli ishlar javobgarning turar joyidagi sudga tegishli bo'ladi.

FPKning 241-moddasida da'vogarning tanlashi bo'yicha sudlovlik to'g'risidagi qoidalar berilgan. Bu moddada da'vogarga uning tarbiyasida voyaga yetmagan bolalari bo'lganida yoki salomatligi tufayli javobgarning turgan joyiga borish imkoniyati qiyinlashganida ajralish to'g'risidagi da'voni o'zining turgan joyida qo'zg'atishi mumkinligi to'g'risida amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksida yangi huquqiy me'yorning berilishi ona va bolalar manfaatini ko'zlab ularga berilgan imtiyozlardan hisoblanadi. Sudlovlikning bu ko'rinishi bunday turkumdagi ishlarni o'ziga xos protsessual xususiyatga ega ekanligini ham anglatadi.

FPKning 243-moddasiga ko'ra ajralish to'g'risidagi ish er va xotinning o'zaro kelishuvi bo'yicha taraflardan birining turar joyidagi sudda ko'rilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan nikohdan ajratish haqidagi ishlarni ko'rishda qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risidagi 1998-yil 11-sentabr Plenumi qarorida sudlovlik tushunchasiga yanada aniqlik kiritilib, bunga ko'ra agar Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga kirgan davlatlarga ketgan va manzilgohi ma'lum bo'lgan shaxslar bilan nikohdan ajratish haqidagi da'vo, da'vogarning xohishiga qarab (javobgarning oxirgi yashash joyi yoki uning yangi yashash joyida), Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tarkibiga kirmaydigan boshqa davlatlarga ketgan shaxslar bilan nikohdan ajratish haqidagi da'volar esa da'vogarning yashash joyidagi sudda qo'zg'atilishi mumkinligi ko'rsatilgan.¹

Nikohdan ajralish to'g'risidagi ariza faqat er-xotinning har ikkisi tomonidan yoki ularning biri tomonidagina berilishi mumkin. Bu holat nikoh munosabatlarining birinchi navbatda shaxsiy munosabat bo'lishidan va ajralishga bo'lgan huquqning shaxsiy ekanligidan kelib chiqadi.

Ajralish to'g'risidagi ariza sudya tomonidan qabul qilinishi paytidan e'tiboran, ajrashuvchi er va xotin fuqarolik protsessual huquqida taraflar bo'lib hisoblanadilar va ular qonun bilan belgilangan hamma protsessual huquqlarni oladilar.

¹ Qarang: qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998 yil, 3-4-sonlari.

Nikohdan ajralish to'g'risidagi ariza yozma shaklda bayon etilishi lozim. Arizaning mazmunida er yoki xotinning ajralishni xohlashlarigina ko'rsatilmasdan, balki ajralish sabablari ham, shuningdek, ajraluvchilarning familiyalari, ismlari, otalarining ismlari, tug'ilgan yillari va turar joylari ham ko'rsatilishi lozim. Arizada bu ma'lumotlarning ko'rsatilishi ishning taalluqli bo'lishini to'g'ri belgilash va taraflarni sudga chaqirish uchun zarur.

Ajralish sababining arizada ko'rsatilishi ikkinchi tarafning sud majlisiga qadar bu sabablar (vajlar) bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun va ajralishlikka rozi bo'lmaganida yoki ajralish sabablari bilan kelishmaganida ularni rad qiladigan dalillarni sudga keltirish mumkin bo'lishi kerak.

Bunday talablarga rioya qilingandagina sud o'ziga qonun bilan belgilangan vazifalarni, chunonchi, ajralish sabablarini avvaldan aniqlash, sud majlisiga chaqirilishi lozim bo'lgan guvohlarni belgilash, shuningdek, taraflarni yarashtirish uchun choralar ko'rish vazifasini bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ajraluvchilarning farzandlari bo'lganida arizada ularning nomlari, yoshlari, shuningdek, kimning tarbiyasida bo'lishlari, er-xotindan qaysi biri bolalarni o'z qaramog'i va tarbiyasiga olishi ko'rsatiladi. Bundan tashqari, bolalarni kelgusida boqish va tarbiyalash tartibi to'g'risidagi masala yuzasidan takliflarni ko'rsatadilar.

Agar oilaviy mulkni bo'lish to'g'risida talab bo'lsa, er va xotinning mulkiy ahvoli to'g'risida ma'lumotlar va mulkni bo'lish to'g'risidagi takliflar ko'rsatiladi.

Agar ariza beruvchi o'zining nikohga qadar bo'lgan familiyasini saqlashni xohlasa, u o'zining bu to'g'ridagi iltimosini arizada bayon etishi mumkin.

Ariza ajralish to'g'risida murojaat qilgan er yoki xotin tomonidan imzolanishi kerak. Arizaga bolalar to'g'risidagi va ularning ajralishi to'g'risidagi masalani hal qilish uchun zarur bo'lgan hujjatlar: fuqarolar holati dalolatnomalarini yozish organlaridan olingan guvohnomalar, bolalarning tug'ilishi to'g'risidagi hujjatlar, bolalarning kim bilan yashashlari va haqiqatda kimning boqimida bo'lishlari to'g'risida uylar boshqarmasining bergan ma'lumotlari, bolalarning otalari oladigan ish haqi to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqa hujjatlar

ilova qilinadi. Oilaviy mulkni bo'lish talab qilinganida mulkning qiymati, baholari da'vogarning arizasida ko'rsatiladi.

Ajralish to'g'risidagi ariza tuman (shahar) sudga berilishida eng kam ish haqining 50 foiz miqdorida davlat boji olinadi.¹

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash. Ajralish to'g'risidagi ishni sudda ko'rish uchun tayyorlash ham hamma fuqarolik ishlari kabi fuqarolik protsessining majburiy bosqichi bo'lib ko'riladi. Nikohdan ajralish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash alohida muhim ahamiyatga egadir. Binobarin, sudlar tomonidan bunday ishning tayyorlanishi yuzasidan qonunda belgilangan hamma talablar qat'ian bajarilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi ishlarni sudda ko'rishga puxta tayyorlash zarurligiga e'tibor berish lozimligi haqida yuqorida qayd qilingan 1998-yilgi 11-sentabr Plenumi qarorining 12-bandida ta'kidlangan.²

Ishni sudda ko'rishga puxta tayyorlash zarurligiga sudlarning e'tibori qaratilsin. Sudya tomonidan FPKning 161-moddasiga muvofiq olib borilgan barcha tayyorgarlik harakatlari ajrimda o'z aksini topishi shart.

Sudya nikohdan ajratish haqidagi arizani qabul qilib, odatda javobgarni chaqirishi, uning ushbu arizaga munosabatini aniqlashi, er-xotinni yarashtirish choralarini ko'rishi shart. Qolaversa, sudya taraflarning har biri bilan alohida, shuningdek, ularning har ikkalasi bilan birgalikda oilani saqlab qolish masalasida suhbat o'tkazishi lozim.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash jarayonida sudya er-xotin o'rtasida sud tomonidan hal etiladigan boshqa nizoli masalalar boryo'qligini aniqlaydi, qanday talablar nikohdan ajralish haqidagi da'vo bilan birgalikda ko'rilishi mumkinligini tushuntiradi, taraflar o'rtasida muqaddam nikohdan ajralish haqidagi ish bo'lgan-bo'lmaganini aniqlaydi, agar bunday ish bo'lsa, uni taraflarning haqiqiy munosabatlarini aniqlash maqsadida sud majlisiga ko'zdan kechirish uchun chaqiradi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat boji stavkalari haqida»gi 1994 yil 3 noyabr qarori. (2006-yil 7-iyundagi o'zg. va qo'sh. bilan).

² Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. Toshkent., 1998 yil, 3-4 sonlari, 53-bet

Nikohdan ajratish haqidagi ishni ko'rishda sud er-xotinni yarash-tirish va oilaviy vaziyatni sog'lomlashtirish choralarini ko'rishga majbur.

Er-xotinni yarashtirish choralarini ko'rishda sud taraflarning yoki ulardan birining iltimosiga yoxud o'z tashabbusiga ko'ra ishning ko'rilishini boshqa vaqtga qoldirishiga va er-xotinga yarashishlari uchun «Oila» kodeksida ko'rsatilgan doirada, lekin 6 oydan kam bo'lmagan muhlat belgilashga haqli.

Sudya yarashtirish uchun berilgan muddatda er-xotinni yarash-tirish maqsadida, zarur hollarda ajrim nusxalarini ular yashaydigan joydagi xotin-qizlar qo'mitalariga va o'zini-o'zi boshqarish organlari-ga muhokama qilish va yarashtirish uchun yuborishi mumkin.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni sudda ko'rishga tayyor-lashning o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa fuqarolik ishlarini sud-da ko'rishga tayyorlashdan farqlanadi. Sudya ajralish uchun murojaat qilgan er va xotinni ishning sudda ko'rilishiga qadar yarashtirish uchun choralar ko'rishi bu ishlarning muhim xususiyatlaridandir.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyor-lash FPKning 158-160-moddalariga muvofiq o'tkaziladi.

Agar er va xotin bir shaharda, bir aholi yashaydigan hududda tursalar, sudya quyidagicha protsessual harakatlarni amalga oshiradi:

- talab arizasini bergan tarafdin ajralishning sabablarini aniq-laydi, umuman ajralish to'g'risida berilgan arizaning mazmuni bo'yi-cha so'roq qiladi, ajralish vajlarini asoslash uchun va ajralish to'g'-risida qo'ygan talablarning qanday asoslanganligi to'g'risida qanday dalillar borligini aniqlaydi va da'vogarga uning protsessual huquq va burchlarini tushuntiradi.

- agar ajraluvchilarning voyaga yetmagan bolalari bo'lsa, ajralish to'g'risida ariza bergan er yoki xotinning bolalarni o'zida qoldirishi yoki o'ziga topshirilishi to'g'risida talabi bo'lish-bo'lmasligini yoki bu masala yuzasidan ular o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lganligini va bunday kelishuvning nimadan iborat bo'lishini belgilaydi.

- da'vogardan alimentlar undirish to'g'risidagi talablari nimadan iborat bo'lishi va o'rtada orttirilgan mulkni bo'lish to'g'risida qanday talablari bo'lishi to'g'risida so'roq oladi.

- da'vogardan uning arizasida ko'rsatgan talablari yuzasidan javobgarining qanday e'tirozlari bo'lishini va sudga da'vogar tomoni-dan chaqirilishi lozim bo'lgan guvohlarni aniqlaydi.

- da'vogardan tegishli hujjatlarni: bolalarning tug'ilishi to'g'risidagi guvohnomalarni, bolalarning er va xotinning qaysi biri boqimida bo'lishligi to'g'risida fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruv idoralaridan ma'lumotnomani, er va xotinning har qaysilari oladigan ish haqi miqdori to'g'risidagi ma'lumotni, er va xotinning turmush davomida oltirgan mulklari ro'yxatini, har qaysi buyumning qiymatini va hamma mulkning umumiy qiymatini ko'rsatib, topshirishini talab qiladi. Mulkning qiymati (bahosi) to'g'risida er va xotin o'rtasida kelishmovchilik bo'lgani holda sudya tovarlarni tekshirish ekspertizasini tayinlaydi.

- sudya javobgar tarafni ajralish to'g'risida berilgan ariza bilan tanishtirish va arz qilingan da'voga munosabatini aniqlash maqsadida so'roq qilish uchun chaqiradi. Javobgarning ajralish vajlari yuzasidan e'tirozlari bo'lish-bo'lmasligini, bolalarning taqdiri to'g'risidagi masalalar bo'yicha qanday e'tirozlari borligini, aliment talablari, mulkni taqsimlash masalalari yuzasidan qanday e'tirozlar nimalar bilan isbotlanishini so'raydi. Sudya javobgarga uning qanday protsessual huquq va burchlarga ega bo'lishligini tushuntiradi.

- sudga javobgar tomonidan chiqarilishi lozim bo'lgan guvohnlarni aniqlaydi va javobgardan uning e'tirozlarini tasdiqlaydigan boshqa zarur dalillarni talab qiladi.

- ishda ishtirok etuvchi shaxslar doirasini belgilaydi, protsessga vasiylik va homiylik organlarini, prokuromi, jamoatchilik vakillarini jalb qilish to'g'risidagi masalalarni hal qiladi.

Sudya odatda ishning sudda ko'rilishidan avval suhbatlashish uchun er va xotinning har ikkisini bir vaqtga chaqiradi. Nikohdan ajratish bilan bog'liq nizoli ishlarning xususiyatlari umumiy qoidaga ko'ra er-xotinning bevosita o'zlari ishtirokida ko'rilishidir. Biroq Oliy Sudning qayd qilib o'tilgan Plenumi qarorida alohida hollarda bunday turkumdagi ishlarni ham vakillar orqali yuritishni mumkinligini ta'kidlaydi. Bularga taraflardan birining og'ir kasalligi, uzoq muddat bo'lmaslik va boshqa holatlar nazarda tutilgan (qarorni 32-bandi). Agar er va xotin har qaysilari boshqa-boshqa tumanlarda yashasalar, ajralish to'g'risidagi ish esa da'vogar tarafning turar joydagi sudning ish yuritishiga qabul qilingan bo'lsa, javobgarni ajralish to'g'risida berilgan ariza bilan tanishtirish, javobgarni so'roq qilish va undan e'tirozlarni tasdiqlaydigan dalillarni talab qilish yuzasidan ishni sudda

ko'rishga tayyorlash bo'yicha qilinadigan hamma hujjatlar javobgar turgan sudya tomonidan amalga oshiriladi. Buning uchun ishni qabul qilgan sudi, boshqa tuman (shahar) sudiga alohida topshiriq beradi.

Ishni sudda mazmunan ko'rish jarayoni. Nikohdan ajralish to'g'risidagi ishning sudda ko'rilishida taraflarning ishtirok etishi zarur shart bo'lib, busiz sud o'zida oilani mustahkamlash bo'yicha yuklatilgan vazifalarni bajara olmaydi.

Sud majlisiga chaqirilgan taraflarning kelmasliklari quyidagicha oqibatlarni tug'diradi: birinchidan, taraflardan biri kelmaganida ishning ko'rilishi boshqa vaqtga qoldiriladi, taraflar qaytadan chaqirildilar, ikkinchidan, agar javobgar ikkinchi marotaba chaqirilishida ham, uzrsiz sabablar bilan kelmasa, agar unga chaqiruv xatining topshirilganligi to'g'risida sudda ma'lumotlar bo'lsa, ish uning ishtirokisiz ko'riladi.

Ajralish to'g'risida ariza bergan er yoki xotin uzrsiz sabablar bo'yicha ikkinchi marotaba chaqirilishda ham sud majlisida hozir bo'lmasa, agar ish uning ishtirokisiz ko'rilishi mumkinligi to'g'risida undan ariza tushmagan bo'lsa, sud arizani ko'rmasdan qoldiradi (FPKning 97-moddasi 5-bandi).

Ajralish to'g'risidagi ishni sudya ochiq sud majlisida ko'radi. Er va xotinning iltimosiga ko'ra hamda sud ajrimi bo'yicha zarur hollarda ajralish to'g'risidagi ish yopiq sud majlisida ko'rilishi mumkin.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud majlisida boshqa fuqarolik ishlari bo'yicha o'tkaziladigan sud majlisidan o'zining maqsadi, uni olib borish tartibi, usuli jihatdan ham farqlanishiga ahamiyat berish lozim. Bunday turkumdagi ishlarda sud ishning holatlarini uni mazmunan hal qilish uchungina emas, balki er va xotinni yarashtirish uchun choralar ko'rishi lozim.

Oilani mustahkamlash masalasining muhimligini e'tiborga olib qonunlarimiz sudlarga zarur hollarda ajralish to'g'risidagi ishning ko'rilishini boshqa vaqtga qoldirish hamda er va xotingga yarashish uchun muhlat tayinlash huquqini berdi. Bu muddat da'vo ishining holatlariga qarab sud tomonidan belgilanadi, ammo Oila kodeksining 40-moddasida ko'rsatilganidek, olti oydan oshmasligi kerak.

Agar sud nikohdan ajratish haqidagi da'vo talablarini rad etgan hollarda nikohdan ajratish bilan bog'liq bo'lgan boshqa talablar ham

ko'rinmaydi. Masalan, mol-mulkni bo'lish, uy-joydan ko'chirish va hokazo. Ajralish to'g'risidagi ish mazmunan faqat er va xotin o'rtasida yarashishqa erishilmagan holdagina hal qilinishi mumkin. Sud har bir holda ham er va xotin o'rtasida bo'lgan munosabatlarni, ishning barcha holatlarini diqqat bilan tekshirishga, aniqlashga majbur.

Agar sud ajralish to'g'risidagi ishning qo'zg'atilishi chuqur o'ylanilgan va asoslantirilgan vajlar bo'yicha bo'lganligini va nikohni kelgusida saqlash axloq prinsiplariga zid keladi deb bilsa va er-xotinning kelgusida birga yashashlari uchun lozim darajadagi sharoitlar yaratilishi mumkin emasligiga va bolalarni tarbiyalash uchun kerakli sharoitlar bo'lmasligiga ishonsa, nikohdan ajralish to'g'risida qaror chiqarishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqargan qarorlarida er va xotin o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni jiddiy va diqqat bilan o'rganishga, har safar bolalarning manfaatlarini e'tiborga olib, oilani saqlash uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan foydalanish zarurligiga e'tiborni jalb qiladi. Bulardan tashqari sud taraflarga yarashish uchun muhlat berishda ham, shuningdek, ishni mazmunan ko'rishda ham oilani saqlab qolish manfaati uchun ehtiyoj yuzaga kelgan hollarda jamiyat vakillarini ishga jalb qilish masalasini hal qilishi mumkin.¹

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarning ko'rilishi juda murakkab va muhim protsess bo'lib, suddan ko'p narsalarni, jumladan, ishni ko'rishga alohida e'tibor berishni, turmush tajribalariga ega bo'lishni, qonunlarni bilib tatbiq etishni talab qiladi. Sudga ajralish to'g'risida murojaat qiluvchi er-xotinlar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlarni aniqlash, tekshirish yuzasidan ancha qiyin masalalarni hal qilishga, ularni yasastirish uchun choralar qidirishga to'g'ri keladi.

Ajratish to'g'risidagi ishning sudga ko'rilishi shunday tarzda o'tkazilishi kerakki, u o'zining asosiy maqsadiga erishishi, ya'ni chuqur o'ylamasdan nikohdan ajralishning oldini olish, oilani saqlab qolish yoki agar, darhaqiqat zarur bo'lsa, ajralish to'g'risidagi iltimosni qanoatlantirish lozim bo'ladi. Ajratish to'g'risidagi ishning o'ylab, har tomonlama mulohaza qilib o'tkazilishi, ajraluvchi er va xotinda,

¹ Qarang: qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 3-4-sonlari, 1998. 49, 60-bedlar.

shuningdek, sud majlisi zalida bo'lgan barcha fuqarolarda chuqur ta'sir qoldiradi.

Sudning hal qilish qarori va uning mohiyati. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar yuzasidan chiqariladigan sudning hal qiluv qarori katta huquqiy ahamiyatga ega bo'lib, er va xotin uchun nihoyatda jiddiy oqibatlar tug'diradi, ularning kelgusida hayotlari, turmushlarining qanday bo'lishi to'g'risida chuqur o'ylashga, mulohaza qilishga majbur bo'ladi. Oh y Sud bunday turkumdagi ishlar yuzasidan chiqariladigan hal qiluv qarorlarni chiqarishda uning mazmuniga e'tibor berish lozimligi haqida sudlarga rahbariy tushuntirishlar berib, bunga ko'ra hal qiluv qarorining asoslantirish qismida sud tomonidan aniqlangan er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklarning sabablari sudning oilani saqlash imkoniyati borligi yoxud uni batamom barbod bo'lganligi haqidagi xulosaga kelishi uchun asos bo'lgan dalillar, sudning u yoki bu dalillarni inobatga olmasligi uchun asos qilib olgan vajlari,¹ sud qo'llagan qonunlar ko'rsatiladi.

Nikohdan ajratish haqidagi da'voni qanoatlantirish to'g'risidagi hal qiluv qarorining xulosa qismi taraflarning barcha talablari bo'yicha, shu jumladan, birgalikda ko'rish uchun birlashtirilgan talablari bo'yicha ham sudning xulosalarini o'z ichiga olishi lozim. Hal qiluv qarorining bu qismida nikohdan ajratilganlikni fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish kitobida ro'yxatdan o'tkazish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar (nikoh qayd qilingan vaqt, akt yozuvining soni, nikohni qayd qilgan organning nomi, 18 yoshgacha bo'lgan bolalarning soni) ham ko'rsatilishi lozim.

Er-xotinning familiyalari hal qiluv qarorida nikoh qayd etilganlik haqidagi guvohnoma asosida yoziladi. Nikohga kirgan vaqtda familiya o'zgargan bo'lsa, hal qiluv qarorining kirish qismida nikohgacha bo'lgan familiya ham ko'rsatiladi. Hal qiluv qarorida er-xotindan qaysi biridan va qaysi miqdorda davlat boji undirilishi va er-xotindan qaysi biri uni to'lashdan ozod qilinganligi haqida to'liq va aniq ma'lumotlar ko'rsatilishi shart.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov komissiyasining ayrim fuqarolik ishlari bo'yicha chiqarilgan ajrimlardan birida sud nikohni bekor qilish va er-xotinning birgalikdagi mulklarini bo'lishga oid ishning haqiqiy ahvolini har tomonlama to'la va xolisona aniqlash yuzasidan qonun ko'zda tutgan barcha tadbirlarni qo'llamagani sud qarorini bekor qilish uchun asos bo'lganligi berilgan (O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi 1992-yil, 4-son, 15-bet).

Nikohdan ajratilgan holda er-xotindan undirilishi lozim bo'lgan davlat bojining miqdorini belgilashda sud ularning har birining moddiy ahvolini, oilani barbod bo'lishidagi aybi darajasini va boshqa muayyan holatlarni, jumladan, voyaga yetmagan bolalarning er-xotindan qaysi biri bilan yashash uchun qolayotganligini hisobga oladi.

Sudning nikohdan ajratish to'g'risidagi talabni qanoatlantiradigan qarori qonuniy kuchga kirganidan boshlab, ajralishni qayd qilish uchun FHDYO organiga murojaat qilganda bunday ajralish qayd qilingan vaqtdan e'tiboran er va xotin bir-birlariga nisbatan bo'lgan huquq va burchlari tugatilgan bo'ladi.

Sudning ajratish qarorida undirilishi lozim bo'lgan davlat bojining er va xotinning qaysi biridan va qancha miqdorda olinishi kerakligi, shuningdek, hal qiluv qarori ustidan shikoyat berish tartibi ko'rsatiladi va ushbu qaror sud (sudya) tomonidan imzolanadi.

Sudning nikohdan ajratish to'g'risidagi qarori faqat ajralishga bo'lgan huquqning tan olinganligini bildiradi. Nikohdan ajratish to'g'risida hal qiluv qarori chiqarilgandan so'ng ham er va xotinlarga o'zlarining harakatlari oqibatlari to'g'risida yana bir marotaba qaror qonuniy kuchga kirgunga qadar o'ylash, mulohaza qilish uchun fursat beriladi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar yuzasidan chiqarilgan sudning hal qiluv qarori FPKning 310-323-moddalariga muvofiq umumiy asoslarda shikoyat qilinishi mumkin.

Bu turkumdagi ishlarni kassatsiya va nazorat tartibida ko'rishda quyi sudlar tomonidan ko'rilgan ishlar bo'yicha yo'l qo'yilgan moddiy va protsessual huquq normalarini jiddiy buzilganligini aniqlash zarur bo'ladi.

1944-yil 8-iyulda chiqarilgan farmon, chuqur o'ylamasdan ajralish natijasida oilaning buzilishidan saqlash maqsadlarida nikohdan ajralish to'g'risidagi ishlar yuzasidan boshqa fuqarolik ishlari bo'yicha olinadigan davlat bojini miqdoriga nisbatan oshiqroq summada boji olinishini belgilagan edi. Amaldagi qonunlarda esa, sud nikohdan ajralish to'g'risidagi arizaning berilishida to'lanishi lozim bo'lgan eng kam ish haqining 50 foiz miqdoridan tashqari sudning nikohdan ajratish haqida hal qiluv qarorini chiqarish paytida nikohdan ajratish to'g'risidagi hal qiluv qaroridan nusxa berilayotganda er-xotindan har ikkalasi yoki ulardan biri to'laydigan davlat boji miqdorini belgilashi

lozim. Agar sud bu bojni er-xotinning har ikkalasidan undirishni lozim deb topsa, ularning har biri to'laydigan boj miqdorini belgilaydi (Oila kodeksining 45-moddasi). Bunday ishlar bo'yicha undiriladigan davlat boji boshqa fuqarolik ishlari bo'yicha olinadigan oddiy davlat bojidan o'zining maqsadi va tayinlanishi jihatidan farq qiladi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha olinadigan davlat boji ishni yuritish bo'yicha sud xarajatlarining bir qismini qoplash maqsadida belgilanadi. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha olinadigan davlat boji esa boshqa asosiy maqsadni chuqur o'ylamasdan ajralishning oldini olish maqsadini ko'zlaydi va chuqur o'ylamasdan ajraluvchi er va xotinlarga iqtisodiy, moddiy ta'sir etish chorasi bo'lib ko'riladi.

Boshqa fuqarolik ishlarida olinadigan davlat bojining summasi qonun bilan belgilanadi va da'vo talablarining miqdoriga yoki da'voning bahosiga bog'liq bo'ladi hamda da'vogar tomonidan da'vo arizasi berilishida to'lanadi. Nikohdan ajralish to'g'risidagi talab qanoatlantirilgan hollardagina, undiriladigan boj sud tomonidan yuqoridagi ko'rsatilganidek belgilanadi va shu bilan birga bu boj faqat da'vogardan yoki javobgardan yoxud taraflarning har ikkalasidan undirilishi mumkin bo'ladi (Oila kodeksining 45-moddasi).

Boj summalarining miqdorini belgilashda sud taraflarning moddiy ahvolini, ishning haqiqiy holatini, ajraluvchilarning aybli bo'lish darajalarini e'tiborga oladi. Sud taraflarning ahvoriga qarab er-xotindan birini yoki har ikkisini bojni to'lashdan ozod qilish huquqiga ham egadir.

2-§. Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlarni ko'rish

Nikohni haqiqiy emas deb topish haqidagi ishlarni ko'rishda hal qilish tartibi nikohdan ajralish to'g'risidagi da'volar va ular ko'rishning protsessual tartibidan farq qiladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar ham sudga taalluqli qilingan. Bunday turkumdagi ishlar nizoli ishlar bo'lganligi sababli umumiy da'vo ishlarini ko'rish tartibida hal qilinadi (Oila kodeksining 40-moddasi, FPKning 239-moddasi).

Qonunda belgilangan nikoh tuzish shartlarini buzib qayd qilingan nikoh sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin, jumladan, nikoh tuzish uchun nikohlanuvchilarning o'zaro roziliklari bo'lmasa,

bosi qabakor qilinmagan nikoh mavjud bo'lsa, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb tanilgan shaxs bilan, nikoh yoshiga yetmagan shaxs bilan nikohga kirilgan bo'lsa, taraflarning yoki ulardan birining oila qurish maqsadini ko'zlamay qayd qilingan (soxta nikoh) nikohlari ham haqiqiy emas deb topiladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlarni ko'rishda sudning vazifalari ham nikohdan ajralish to'g'risidagi ishlarni ko'rishdan boshqacha. Bunday ishlarni ko'rishda qonun sudlarga er va xotinni yarashtirish va oilani saqlash majburiyatini yuklamaydi, chunki davlat ham, jamiyat ham qonunni buzib tuzilgan nikohni himoya qilmaydi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni ko'rishning protsessual xususiyatlari nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlarga joriy qilinmaydi. Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar nikohdan ajralish to'g'risidagi da'volardan: da'voning asoslari, ishning predmeti jihatidan ham, bunday da'volarni qancatlantiradigan hal qiluv qarorlarining huquqiy oqibatlari jihatidan ham farq qiladi. Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'voning asoslari Oila kodeksining 49-56-moddalarida ko'rsatilgan. Bunday da'volarning predmeti nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi talab, ya'ni ish bo'yicha da'vogar va javobgar o'rtasida huquqiy munosabat (nikoh)ning bo'lmaganligini belgilash to'g'risidagi talab bo'ladi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'voni qanoatlantirib chiqarilgan sudning hal qiluv qarori mazkur nikohning qayd qilinishi fakti huquqiy munosabatning (nikohning) vujudga keltirilmaganligini, er va xotin uchun o'zaro huquq va majburiyatlar tug'dirmaganligini tasdiqlaydi. Ammo nikohning haqiqiy emas deb topilishi bunday nikohda bo'lgan davrda tug'ilgan bolalarning huquqlariga ta'sir etmaydi (Oila kodeksining 56-moddasining 3-qismi). Haqiqiy emas deb topilgan nikohda bo'lgan shaxslardan tug'ilgan bolalar teng huquqqa ega bo'ladilar.

Ajralish to'g'risidagi da'voni qanoatlantirish to'g'risida chiqarilgan sudning qarori ajralish uchun huquqning bo'lishini tasdiqlaydi. Sudning bunday qarori kuchga kirishi paytidan e'tiboran nikoh tugatilgan hisoblanadi.

Nikohni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi sud chiqargan hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgach, o'n kun muddat ichida undan ko'chirma nikoh tuzilganligi ro'yxatga olingan joydagi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organiga yuborilishi lozim (Oila kodeksining 50-moddasi).

XXII bob. ALIMENT UNDIRISH TO'G'RISIDAGI ISHLARNI SUDDA KO'RISHNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

1-§. Alimentni ixtiyoriy va kelishuv asosida to'lash tartibi

Bolalarning tarbiyasiga va ularni moddiy tomondan ta'minlashga har bir ota-onaning ma'naviy va huquqiy burchi bo'lganligi tufayli qonunda aliment ishlarida nizo bo'lmagan hollarda uning ixtiyoriy to'lanishi tartibi (Oila kodeksining 135-moddasi) belgilangan.

Mazkur turkumdagi ishlar bo'yicha arizalarni qabul qilishda sudya manfaatdor shaxslarga alimentning sud qarori bo'yicha ham, shuningdek, aliment to'lashga majbur bo'lgan shaxslarning ish joyi (pensiya yoki stipendiya olish joyi) bo'yicha ham ma'muriyatga berilgan yozma arizaga muvofiq ixtiyoriy tartibda ham undirilishi mumkinligini tushuntirish lozim. Alimentni ixtiyoriy ravishda to'lab turish to'g'risida aliment to'lovchi tomonidan berilgan arizasiga ko'ra tegishli ma'muriyatning bir qator majburiyatlarini bajarishga undaydi. Bunday hollarda ma'muriyat berilgan arizaga muvofiq har oyda qarzdorning ish haqi (pensiya va boshqa summalar) dan alimentni undirishga hamda arizada ko'rsatilgan shaxsga ijro varaqasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan muddatlarda to'lashga yoki undirilgan summani yuborishga majbur.

To'lovlarning miqdori xodim ish haqining 50 foizidan oshmasligiga ham ma'muriyat e'tibor berishi lozim. Aliment to'lovchi ish joyini o'zgartirsa bu haqda ma'lum qilishi kerak va hokazo. Aliment to'lashni ixtiyoriy tartibi aliment undirilishi to'g'risida da'vogarni xohlagan vaqtida sudga murojaat etish huquqidan mahrum qilmaydi¹ (Oila kodeksining 135-moddasi). Alimentning ixtiyoriy ravishda to'lanishi to'g'risidagi qoidalarni tushuntirish yuzasidan sudlarning yetarli darajada ish olib borishlari sudlarda aliment undirish to'g'risidagi ishlarning birmuncha kamaytirilishiga olib kelishi mumkin.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. -T.: "Adolat", 1998.

2-§. Alimentni sud tartibida undirish

Umumiy qoidaga ko'ra boshqa oila huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlar kabi aliment munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar ham sudlarga taalluqlidir.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 96-moddasiga ko'ra, voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish majburiyatini ixtiyoriy ravishda bajarmagan ota (ona)dan sudning hal qiluv qaroriga yoki sud buyrug'iga asosan aliment undiriladi.

FPKning 238²-moddasi 3-qismiga asosan agar voyaga yetmagan bolalar uchun alimentlar undirish haqidagi, otalikni belgilash bilan yoki uchinchi shaxslarni jalb etish zarurati bilan bog'liq bo'lmagan talab arz qilingan bo'lsa, sudga aliment olish huquqiga ega bo'lgan shaxs qonunda belgilangan miqdorda aliment undirish to'g'risida da'vo arizasi bilan, shuningdek, sud buyrug'ini chiqarish to'g'risidagi ariza bilan qilishga haqli. Shunga ko'ra, sudga sud buyrug'ini chiqarish to'g'risida ariza beriladi. Arz qilingan talabning mazmuni bo'yicha sud buyrug'i ariza sudga kelib tushgan kundan e'tiboran uch kun ichida sudya tomonidan chiqariladi. Sud buyrug'i chiqarilganidan keyin sudya uning ko'chirma nusxasini darhol qarzdorga yuboradi. Boshqa holatlarda esa aliment undirish to'g'risidagi talab sudda mazmunan ko'rilib, ish bo'yicha hal qiluv qarori chiqariladi.

Aliment huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning xususiyatlari shundan iboratki, bevosita ushbu nizolar shaxsiy munosabatlardan kelib chiqib, bunday turkumdagi ishlarda protsessual huquq qabul qilishga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, FPKning 105-moddasi hamda «Davlat boji to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni 3-moddasining «v» bandiga muvofiq,¹ aliment undirish to'g'risidagi da'volar bo'yicha javobgarni turgan joyi bo'yichagina emas, balki da'vogarning turgan joyi bo'yicha ham sudga murojaat qilinishi mumkin. Bu qoidalar bunday turkumdagi ishlar bo'yicha da'vogarlar uchun muhim protsessual imtiyozlar belgilaydi. Ularning maqsadi sud tartibida aliment undirishni osonlashtirishdir. Ammo bu qoida aliment majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan barcha ishlarga

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Axboroti. 1992. 1-son.

koriv etilmaydi, chunonchi, aliment miqdorini kamaytirish va uni to'la bilan ozod qilish to'g'risidagi ishlarga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Bolalar ta'minoti uchun aliment undirish to'g'risidagi da'volar nikohdan ajratish, ota-onalik huquqidan mahrum qilish, bolani tarbiyaga berish, otalikni belgilash to'g'risidagi da'volar bilan birga ham qo'zg'atilishi mumkinligini nazarda tutish kerak.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrda 22-sonli qarorining 14-bandida sud nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni ko'rishda voyaga yetmagan bolalarning huquq va manfaatlarini har tomonlama himoya qilish maqsadida ishda aniqlangan holatlarga muvofiq manfaatdor shaxs tomonidan da'vo qo'zg'atilgan-qo'zg'atilmaganligidan qat'i nazar bolalar tarbiyasi uchun aliment undirish masalasini muhokama qilishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan.

Bundan tashqari, aliment undirish to'g'risidagi masala, bu to'g'rida ota-ona tomonidan maxsus talab qo'yilmagan bo'lsa-da, sud ot-onalik huquqidan mahrum qilish haqidagi ish yuzasidan qaror chiqarilishi chog'ida o'z tashabbusi bilan hal qilinishi mumkin.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi ota-onani bolalarni ta'minlash majburiyatidan ozod etmaydi. Shu tufayli da'vo qo'zg'atilgan-qo'zg'atilmaganligidan qat'i nazar birgalikda hal etilishi shartligi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrda qabul qilgan qarorida ko'rsatilgan.²

Sudlar da'vogarning turar joyi noma'lum bo'lganida ham da'vo arizasini qabul qilishni rad qilmasdan, balki o'z tashabbuslari bo'yicha javobgarning turar joyini aniqlashga va uning da'vo ishining sudda ko'rilishi kuni to'g'risida xabardor qilishga choralar ko'rishga majburlar.

Voyaga yetmagan bolalar va muomalaga layoqatsiz shaxslarning manfaatlarini va ularning aliment olishga bo'lgan huquqlarini ta'minlashning muhim kafolati Oila qonunchiligida belgilangan. Agar javobgarning yashab turgan joyi noma'lum bo'lganida uni ichki ishlar organlari orqali qidirtirish majburiyati belgilangan (FPKning 140-moddasi).

² Qarang: «Bolalar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlari qo'llash amaliyoti to'g'risida»gi 23-sonli O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. -T.: 1998. 3-soni.

Bu normaga muvofiq sudya da'vo arizasini qabul qilishga va javobgarni qidirish to'g'risida ajrim chiqarishga majbur. Shu bilan bir vaqtda aliment undirish to'g'risidagi ishning yuritilishini vaqtincha to'xtatish to'g'risidagi masala hal qilinadi (FPKning 93-moddasi 3-qismi). Oila kodeksining 96-102-moddalari ham shu maqsadlarga xizmat qiladi. Bu qonunlarga asoslanib sud da'vo arizasini qabul qilish bilan birga ishning sudda hal qilinishiga qadar bolalarning ta'minoti uchun javobgar qanday xarajatlarni ko'tarishi lozimligi to'g'risida ajrim chiqaradi, ya'ni ona va bolalarning manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan choralarni ko'radi. Vaqtincha undirilishi lozim bo'lgan summaning miqdori javobgarning ish haqi (daromadi)ning tegishli qismi miqdorida yoki qat'i summa bilan belgilanishi mumkin. Bu normaning tatbiq etilishi javobgarning ishning mazmuni bo'yicha hal qilinishini cho'zishga qaratilgan harakatining oldini oladi.

Aliment undirish to'g'risidagi da'vo arizasi yozma tuzilib, u FPKning 149-moddasida ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Javobgar alimentlar to'lashdan bosh tortganida uni qidirish uchun qanday choralar ko'rilganligi va uning hozirgi vaqtda qayerda yashaganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham arizada ko'rsatiladi. Javobgarning yashash joyi noma'lum bo'lsa, bu holat ham ko'rsatilishi kerak.

Da'vo arizasiga quyidagicha hujjatlar ilova qilinadi: bolaning tug'ilishi to'g'risidagi guvohnoma, nikohni qayd qilish to'g'risidagi guvohnoma, bolaning ariza beruvchi bilan birga yashashi va uning boqimida bo'lishi to'g'risidagi ma'lumot, javobgarning ishlab turgan joyidan uning ish haqi to'g'risidagi va uning ish haqidan boshqa shaxslarning foydasiga ijro hujjatlari bo'yicha qancha summa undirilishi to'g'risidagi ma'lumot, agar javobgar fyermiyer bo'lsa, javobgarning tomorqa uchastkasidan oladigan qo'shimcha daromadlari to'g'risida fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaruvchi idoralardan ma'lumot ilova qilinadi.

Yuqorida ko'rsatilgan hujjatlardan birortasi ham bo'lmasa, da'vogarga bunday hujjatlarni mumkin qadar qisqa vaqt ichida topshirish qiyin bo'lsa, sudya ularni tegishli muassasalardan o'z tashabbusi bo'yicha talab qilib olishga majbur (FPKning 57, 158-moddalari).

Ota-onalardan bolalarning ta'minoti uchun aliment undirish to'g'risidagi da'volar ota-onalari o'rtasidagi nikohdan ajralgan-

ajralmaganligidan qat'i nazar qo'zg'atilishi mumkin. Sudya ishni sud-da ko'rishga tayyorlashda javobgarning boshqa onadan bo'lgan bolalar uchun ham alimentlar to'lash-tulamasligini aniqlashi va bu onaning taqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida ishga jalb qilinishi lozim. Da'vo qanoatlanirilmagan holda muqaddam yozilgan ijro varaqasi bo'yicha undiriladigan alimentning miqdori birmuncha kamayishi mumkin bo'lgani sababli, bunday ishning hal qilinishi oqibati uchinchi shaxslar manfaatiga ta'sir etishi mumkin.

Mazkur turkumdagi ishlar oddiy tartibda, ammo quyida ko'rsatilgan xususiyatlar e'tiborga olingan holda ko'riladi. FPKning 131-moddasi bunday ishlarni ko'rish uchun qisqartirilgan muddatlar belgilaydi. Chunonchi, taraflar bir shahar yoki bir tumanda yashasalar, ish 10 kundan kechiktirilmasdan ko'riladi, boshqa hollarda esa ariza qabul qilingan kundan boshlab 20 kundan kechiktirilmasdan ko'riladi. Ammo bu qoida bunday da'voning boshqa ishlarga qo'shib ko'rilishida tatbiq etilmaydi. Masalan, otalikni belgilash to'g'risidagi ishga alimentlar undirish to'g'risidagi ishlar qo'shilganida tatbiq etilmaydi. Bunday hollarda ish bir oygacha bo'lgan muddatga ko'rilishi mumkin.

Javobgarning sud majlisida hozir bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor beriladi. Alimentlar undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha javobgarning sudga kelishi umumiy qoida bo'yicha majburiy hisoblanadi. Agar javobgar sud tomonidan uzrsiz deb topilgan sabablar bo'yicha sud majlisiga kelmasa, unga eng kam ish haqining besh baravarigacha miqdorda jarima solinadi va majburiy ravishda keltirilishi mumkin (FPKning 261-moddasi).

Javobgar boshqa shaharda yoki tumanda yashasa va uning sudga kelishi qiyinroq bo'lsa, u kasalligi va boshqa uzrli sabablar bilan protsessda qatnasha olmasa, sud uni majlisga kelishdan ozod qilishi mumkin. Bunday holda ishni ko'ruvchi sud javobgardan ishning holatlari va qo'zg'atilgan da'vo yuzasidan batafsil bayonot olishi kerak.

Sud aliment undirish to'g'risidagi ish bo'yicha hal qiluv qarori qabul qila turib, bu qarorni FPKning 205 va 206-moddalari talablariga muvofiq ravishda tuzadi. Qarorning asoslantirish qismida sud tomonidan belgilangan holatlar, sudning xulosalari qanday dalillarga asoslangan bo'lsa, bunday dalillar va sud amal qilgan qonunlar ko'rsatiladi. Qarorning xulosa qismida javobgarning ismi, familiyasi, otasining ismi, tug'ilgan yili va joyi, uning doimiy turar joyi, ish joyi va

vazifasi, aliment olayotgan bolaning ismi va tug'ilgan yili, qancha miqdorda va necha bolaga aliment undirilishi va olinadigan sud xarajatlarining miqdori aniq va to'la ko'rsatiladi. Mazkur ma'lumotlar sudga topshirilgan hujjatlarning asliga muvofiq ravishda ko'rsatiladi. Alimentlar da'vo bilan sudga murojaat qilingan paytdan boshlab kelgusi vaqt uchun undiriladi. Agar sud aliment undirish uchun hamma choralarni ko'rishga qaramay, javobgar uni to'lashdan bosh tortgani sababli aliment undira olmaganini, shuningdek, da'vogar oilani saqlash maqsadida yoki boshqa uzrli sabablar bilan o'z vaqtida da'vo qilmaganini aniqlasa, sud ishdagi ahvollarga qarab, o'tgan vaqt uchun ham, ammo uch yildan oshiq bo'lmagan muddatga aliment undirishi mumkin (Oila kodeksining 136-moddasi).

Bolalarning tarbiyasi uchun alimentlar javobgarning ish haqiga nisbatan hissalar bilan belgilanib, davriy to'lovlar shaklida undiriladi (Oila kodeksining 99-102-moddalari).

Ammo muayyan holatlarda (Oila kodeksining 101-moddasiga qaralsin) sud bolalarning ta'minoti uchun mablag' to'lanishini talab qiluvchi shaxsning iltimosi bo'yicha alimentlar har oyda to'lanishi lozim bo'lgan qat'i pul summasida ham undirilishi mumkin.

Favqulodda holatlar tufayli, masalan, bolaning og'ir kasal bo'lishi, mayib bo'lishi va shu kabi holatlar sodir bo'lganida alimentlardan tashqari ota-onalardan qo'shimcha xarajatlar ham undirilishi mumkin (Oila kodeksining 103-moddasi).

Agar sud aliment to'lovchi shaxsning boshqa voyaga yetmagan bolalari borligini aniqlasa va undan qonun bilan belgilangan miqdorda alimentlar undirilganida bu bolalar, aliment oluvchi bolalarga nisbatan moddiy jihatdan kamroq ta'minlanadigan bo'lib qolsalar-u, shuningdek, aliment to'lovchi birinchi va ikkinchi guruh nogironi bo'lsa yoxud aliment oladigan bolalar ishlasalar, ularning yetarli ish haqi bo'lsa, undiriladigan alimentlarning miqdori sud tomonidan kamaytirilishi lozim.

Oila kodeksining 107-moddasida ko'rsatilganidek agar bolalar davlatning yoki boshqa jamoat tashkilotlarining to'liq ta'minotida bo'lsalar, sud aliment miqdorini shu kodeksning 99-moddasiga asosan javobgardan mazkur muassasa foydasiga undirishi mumkin.

Sud hal qiluv qarorida aliment undirishni ko'rsatish bilan birga davlat daromadiga javobgardan sud xarajatlarining undirilishi to'g'risidagi masalani ham hal etishi lozim.

Aliment undirish to'g'risidagi hal qiluv qarorida uning darhol ijro etilishi ko'rsatiladi (FPKning 219-moddasi). Bu ijro varaqasining qaror chiqarilgandan so'ng, kechiktirilmasdan yozilishi kerakligini bildiradi. Aliment undirish to'g'risidagi qarorlarning ijro etilishi bilan bog'liq masalalarni hal qilishda boshqa ta'sir xususiyatlar ham bor. Chunonchi, qarorlarning ijro etilishi umumiy qoida bo'yicha aliment undiruvchining o'zi tomonidan qo'zg'atilsa, ammo mazkur turkumdagi ishlar bo'yicha sudning tashabbusi bilan ham ijro varaqasini ijro etishga yuborishi mumkin (FPKning 373-moddasi).

Alimentni undirish birinchi navbatda qanoatlantiradigan talablar qatoriga qo'yadi. Aliment to'lovlari muntazam xarakterga ega bo'lib, javobgarning ish haqidan uning ish joyida undiriladi.

Agar qarzdorning yashash joyi va ish joyi noma'lum bo'lsa, sud ijrochisi qarzdorni ichki ishlar organi orqali qidirtirish to'g'risidagi masalani sud oldiga qo'yishi kerak.¹ Qarzdor topilganidan keyin ijro varaqasini uning ish joyiga yuborib, undiriladigan summaning miqdorini va undiruvchining manzilini ko'rsatishi lozim. Shu bilan birga ijro varaqasi qarzdorning ish joyiga yuborilganligi to'g'risida aliment undiruvchi xabardor qilinadi.

Korxona, muassasa yoki tashkilotning ish beruvchisi, ijro varaqasini olgandan so'ng, aliment to'lovchining ish haqidan (pensiya, stipendiya, nafaqa va shu kabilardan) har oyda ushlab qolishga va ijro varaqasida ko'rsatilgan shaxsga, ish haqi berilgan kundan e'tiboran uch kunlik muddatdan kechiktirilmasdan, qarzdor ishdan bo'shagani holda esa shu muddat davomida, aliment undiruvchiga sud qarori ijro etiladigan joydagi sud ijrochisiga, aliment to'lovchi shaxsning ishdan bo'shab ketganligi va agar ma'lum bo'lsa, uning yangi ish joyi yoki turar joyi to'g'risida ma'lumot berishga majbur (Oila kodeksining 137 va 138-moddalari).

Ushlab qolingán summalar ko'chirilishida qarzdorning ish haqi miqdori va alimentlarning qancha vaqt uchun undirilganligi ko'rsatiladi. Qarzdor tomonidan olinayotgan ish haqi miqdori o'zgargan holda yoki ish haqining to'lanishi 15 kundan oshiq muddatga kechiktirilsa, bu to'g'rida aliment undiruvchi xabardor qilinishi kerak. Aliment undirish to'g'risidagi sud qarorining lozim darajada ijro etilishi

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2005. 100-bet.

kafolati Oila kodeksining 138-140-moddasida ham nazarda tutilgan. 139-moddaning birinchi va ikkinchi qismlarida ko'rsatilgan ma'lumotlarni belgilangan muddatda uzrsiz sabablarga ko'ra xabar qilmagani taqdirda, aybdor mansabdor shaxs va aliment to'lovchi shaxs qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Aliment qarzi aliment to'lashi shart bo'lgan shaxsning ish haqi yoki boshqa daromadlari yetarli bo'lmaganda, aliment to'lashi shart bo'lgan shaxsning banklar va boshqa kredit tashkilotlaridagi hisob-varaqalarida turgan pul mablag'idan, tijorat va tijoratchi bo'lmagan tashkilotlarga shartnoma asosida o'tkazilgan pul mablag'idan undiriladi, mulk huquqining o'tishiga olib keluvchi shartnomalar bundan mustasno. Bu mablag' yetarli bo'lmaganda undirish aliment to'lashi shart bo'lgan shaxs qonun bo'yicha undirish qaratilishi mumkin bo'lgan har qanday mol-mulkiga qaratiladi.

Undirish aliment to'lashi shart bo'lgan shaxsning hisob varaqalariga pul mablag'iga va uning boshqa mol-mulkiga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qaratiladi.

Aliment to'lash to'g'risidagi notarial tartibda tasdiqlangan kelishuv yoki ijro varaqasi asosida o'tgan davridagi aliment qarzi ijro varaqasi yoki aliment to'lash to'g'risidagi kelishuv aliment undirish uchun taqdim qilingunga qadar o'tgan uch yildan ortiq bo'lmagan muddat uchun undiriladi.

Alimentlar ijro varaqasi yoki aliment to'lash to'g'risidagi notarial tartibda tasdiqlangan kelishuv bo'yicha aliment to'lashi shart bo'lgan shaxsning aybi bilan undirilmagan bo'lsa, alimentlar ushbu moddaning uchinchi qismida ko'rsatilgan uch yillik muddatdan qat'i nazar, o'tgan barcha vaqt uchun undiriladi. Agar foydasiga aliment undirilayotgan shaxsning manzili noma'lum bo'lsa, ushlab qolingani summalar sudning depozit schyotiga o'tkaziladi.

Ko'rsatilgan burchlari bajarilmaganida aybli mansabdor shaxslarga «Sud hujjatlarini ijro qilish to'g'risida»gi qonunda belgilangan miqdorda va tartibda jarima solinishi mumkin. Aliment undirish to'g'risidagi ishlarning yana xarakterli xususiyatlaridan biri shundaki, to'lanishi lozim bo'lgan alimentlarning summolari qarzdorning qarshi da'vosi hisobiga o'tkazilishi mumkin emas. To'langan aliment summalarini qayta talab qilib olib bo'lmaydi. Ammo aliment ishlari bo'yicha chiqarilgan qarorlarning da'vo qo'zg'atgan shaxs tomonidan

keltirilgan yolg'on ma'lumotlar yoki yolg'on hujjatlarga asoslangan bo'lishi hollari bundan mustasnodir (FPKning 385-moddasi hamda oila kodeksining 143-moddasi). To'langan aliment summalari faqat ayrim hollardagina, agar bolaning manfaatlarini buzishga olib kelmandagina keltirishi mumkin.

XXIII bob. OTALIKNI BELGILASH TO'G'RSIDAGI ISHLARNI SUDDA KO'RISHNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

1-§. Otalikni belgilash to'g'risidagi ishlarni qo'zg'atish

Bolalarning ota-onalari qonun bilan belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan nikohda bo'lganlarida otalikni belgilash to'g'risidagi masala qo'yilishi (nizo qo'zg'atilishi) mumkin. Agar nikohlari qonuniy rasmiylashtirilmagan ota-onaning farzandlari bo'lsa, bunday bolalarning nasabi ota-onalarining nikohni qayd qilish organlariga bergan arizalariga binoan belgilanadi. Agar bunday ariza berilmasa, (ota bolaning otasi bo'lishini tan olmasa) bolaga nisbatan otalik sud tartibida da'vo qo'zg'atish yo'li bilan belgilanishi mumkin.

Otalikni belgilash to'g'risidagi talabning sudda ko'rilishi masalasini hal qilish uchun sudya protsessual ahamiyatga ega bo'lgan va oilaviy qonunchilikda nazarda tutilgan qator holatlarni tekshiradi. Otalikni sud tartibida belgilash da'vo ishi va alohida tartibda ko'riladigan ishlarga oid qoidalar bo'yicha amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining oila qonunchiligi otalikni belgilash to'g'risidagi ishlarning ikki xil turkumini ajratib ko'rsatadi. Bulardan birinchisi, da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladigan otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar; ikkinchisi, alohida ish yuritish tartibida ko'riladigan otalik faktini belgilash to'g'risidagi ishlar bo'ladi.

Otalikni sud tartibida belgilashning moddiy-huquqiy oqibatlari birdek bo'lsa ham, ammo bu turkumdagi ishlarning har qaysisi o'ziga xos protsessual va moddiy-huquqiy ta'rifga egadir. Ularning sudda ko'rilishida har xil faktik holatlar belgilanadi va shu bilan birga sudga murojaat qilish uchun bo'lgan huquq asoslari, isbotlash predmeti, sud qarori ham har xil bo'ladi.

Otalikni da'vo ishini yuritish tartibida belgilanishi to'g'risidagi va alohida tartibda ish yuritishda otalik faktini belgilash to'g'risidagi talablarning qanoatlanirilishi ishning sudda ko'rilishi davomida Oila kodeksining 62-moddasida sanab o'tilgan holatlardan birining tasdiqlanishi bilan bog'liqdir.¹ Bolani o'z tarbiyasiga olgan va bolani otasi

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. -T.: «Adolat», 1998. 38-45-betlar.

bo'lishiga iqrор bo'lgan shaxs vafot etgani holda otalikni tan olish fakti belgilanadi.

Otalikni belgilash to'g'risidagi ishni qo'zg'ata turib sudya mazkur talabning sudda ko'rishga tegishli bo'lish-bo'lmasligini belgilash-nigina emas, balki bu ishning qaysi turkumdagi ishlarga oid bo'lishini ham aniqlashi lozim. Buning uchun muayyan protsessual ahamiyatga ega bo'lgan holatlarning bo'lish-bo'lmasligi tekshiriladi. Bulardan ta'sirlari otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sudga murojat qilish huquqini beradigan asos sifatida ko'rilsa, boshqalari ishlarni qaysi turkumga doir bo'lishini chegaralash uchun ahamiyatga ega bo'ladi. Chunonchi, bolaning otasi sifatida faraz qilingan shaxsning vafot etganlik fakti alohida tartibda ish yuritishda ko'rilish lozimligini bildiradi.

Otalikni belgilash to'g'risidagi ishlarni qo'zg'atish uchun umumiy asos: bolaning ota-onalari o'rtasida nikohni qayd qilish organlarida rasmiylashtirilgan nikohning yo'qligi bo'ladi. Boshqa holatlar da'vo ishini yoinki alohida tartibda ko'riladigan ishlarni qo'zg'atish uchun har xil ta'sir qiladi. Masalan, bolaning 1968-yil 1-oktabrga qadarli va bundan so'ng tug'ilishi vaqti otalikni belgilash to'g'risidagi da'vo ishining qo'zg'atilishi mumkin bo'lish-bo'lmasligini belgilaydi va alohida tartibda ko'riladigan ishlar bo'yicha esa yuridik faktini belgilash ishlarining boshqa turkumini, ya'ni otalikni tan olish faktini belgilashda yoki otalik faktini belgilash to'g'risidagi ishlar turkumini ajratishga ta'sir qiladi.

Alohida tartibda ish ko'rilishida 1968-yil 1-oktabrgacha tug'ilgan bolalarga nisbatan otalikni tan olish (otalikka iqrор bo'lish) fakti belgilanishi mumkin. Asoslar amalga kiritilganidan keyin tug'ilgan bolalarga nisbatan esa, otalikning fakti belgilanadi. Agar alohida ish yuritish tartibida otalik faktini belgilash to'g'risida ish ko'rilganlik fuqarolik huquqiga oid nizolar, masalan, meros to'g'risida, boquvchisining yo'qotilganligi tufayli ko'rilgan zararning to'latilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atilsa, ish da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladi. Demak, 1968-yil 1-oktabrgacha bolaning tug'ilgan bo'lishi, uning otasi deb faraz qilingan shaxsning vafot etgani holda, alohida ish yuritish tartibida otalikni belgilash to'g'risidagi arizaning qabul qilinishini rad qilish uchun asos bo'lmaydi.

Bolaning tug'ilishi vaqtida fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida bolaning otasi to'g'risida yozilgan yozuv alohida protsessual ahamiyatga ega bo'ladi. Bolaning tug'ilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida qayd qilinishi, qoida bo'yicha bolaning muayyan ota-onadan tug'ilganligini isbotlovchi dalil bo'lib ko'riladi. Ota-onalar bilan bolalar o'rtasida huquq va burchlarning vujudga kelishi faqat nikohning qayd qilinishi bilangina emas, balki nikoh bo'lmaganida otalikning fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida qayd qilinishi fakti bilan ham bog'liq bo'ladi.

Otalikni belgilash to'g'risidagi ariza qabul qilinishida otalik haqida yozilgan yozuv tekshiriladi. Bunday yozuvning bo'lishi muayyan holatlardagina ishning sudda ko'rilishiga to'sqinlik qilmaydi. Birinchidan, bu bolaning tug'ilishini qayd qilish vaqtiga bog'liqdir. Agar bola 1968-yil 1-oktabrgacha fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlariga, bolaning onasi bilan nikohda bo'lmagan otasining ismiga qayd qilingan bo'lsa, bunday yozuvlar hech qanday (huquqiy) oqibatlar tug'dirmaydi, ammo bu holat arizani qabul qilishini rad qilish uchun asos bo'lmaydi. Bunday hollarda, agar bolaning otasi vafot etgan bo'lsa, otalikning tan olinishi fakti to'g'risidagi ishgina sudda ko'rilishga tegishli bo'ladi. Aks holda, bolaning subyektiv huquqlarni, chunonchi, davlat pensiyasini, meros olishga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishi mumkin bo'lmay qoladi.

Bolaning otasi to'g'risidagi yozuvning Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlarida yozilishi muayyan ahamiyatga ega bo'ladi. Agar bolaning otasi to'g'risidagi yozuv Oila kodeksining 207-moddasi 3-qismiga asoslangan bo'lsa, uning bo'lishi otalikni belgilash uchun sudga murojaat qilishga to'sqinlik qilmaydi va ishning yuritilishini to'xtatish uchun ham asos bo'lmaydi. Bunday yozuvning bo'lishi o'z-o'zicha moddiy-huquqiy oqibatlarni vujudga keltirmaydi.

Nikohda bo'lmagan shaxslardan bolaning tug'ilishida otalik agar ota-onalar otalikni belgilash to'g'risida birgalikda FHDYO organiga ariza bermagan bo'lsalar, sud tartibida belgilanishi mumkin, bunday holat bolaning ota-onalari o'rtasida nizo bo'lganida, ya'ni ota-onalardan birining qarshi bo'lishi yoki uni otalikni tan olish to'g'risida FHDYO organiga birgalikda ariza berishdan bosh tortganida yuz berishi mumkin.

Aksariyat hollarda otalikni belgilash to'g'risidagi da'vo arizalari aliment undirish to'g'risidagi talablar bilan birga qo'shib beriladi. Da'vo arizasi FPKning 148-149 moddalariga muvofiq sudga yozma shaklda beriladi. Arizada da'vogarning bir yoki birga qo'shilgan bir necha da'volari bayon etilgan bo'lishi mumkin. Bunday arizani qabul qilish yoki qabul qilmaslik huquqi sudga berilgan. Bu turkumdagi ishlarning sudyaning tashabbusi bilan qo'zg'atilishi erkin huquq tamoyiliga muvofiq kelmaydi, chunki bunday da'volarni qo'zg'atish-qo'zg'atmaslik huquqi taraflarning o'zlariga berilgan. Sudya bunday hollarda manfaatdor shaxslarga alimentlar undirish uchun otalikni belgilashning ahamiyatini tushuntirishni va otalikni belgilash to'g'risidagi talabni yozma tarzda rasmiylashtirishni taklif qilishi kerak.

Otalikni belgilash to'g'risidagi da'volar FPKning 241-moddasiga muvofiq, javobgarning ham, da'vogarning ham turar joyi bo'yicha, ya'ni alternativ sudlovlik qoidalarini bo'yicha qo'zg'atilishi mumkin.

Otalikni alohida ish yuritish tartibida belgilash to'g'risidagi ariza FPKning 284-moddasiga asosan yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi arizalar kabi ariza beruvchining turar joyidagi sudga beriladi.

Oila kodeksining 62-moddasiga muvofiq otalikni belgilash to'g'risidagi ariza bilan sudga bolaning ota-onalaridan biri yoki vasiysi (homiysi), bolani tarbiyalab turgan shaxs, shuningdek, bolaning o'zi ham voyaga yetganidan so'ng murojaat qilishi mumkin. Alohida ish yuritish tartibida ko'riladigan ishlarda manfaatdor shaxslarning ishtirok etishi, ishning holatlarini bir muncha to'la aniqlashga yordam beradi. Ammo bunday hollar ariza bergan bilan manfaatdor shaxslar o'rtasida sudga taalluqli huquq to'g'risida nizo chiqqanida otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar, agar ota deb faraz qilingan shaxs vafot etgan bo'lsa, alohida ish yuritish tartibida ko'rilmasdan, balki da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladi.

2-§. Otalikni belgilash to'g'risidagi da'voni qanoatlantirish asoslari

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi nikohda bo'lmagan ota-onalardan tug'ilgan bolalarga nisbatan otalikning sud tartibida belgilanishi mumkinligi to'g'risida qoidalar o'rnatdi. Bu qoidalar ota-

bola o'rtasida huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, xususan, ona va bolalarning manfaatlarini himoya qilish uchun muhim ahamiyatga egadir. Qonuniy nikohda bo'lmagan shaxslardan tug'ilgan bolaning otasini sud yo'li bilan belgilash uchun muayyan yuridik faktlarning mavjudligini aniqlashni talab qiladi.

Otalikni belgilash to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rilishiga doir tushuntirishlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2001-yil 1-iyundagi "Otalikni belgilash haqidagi ishlarni ko'rishda sudlar tomonidan qonunlarning tatbiq etilishi to'g'risida"gi Plenum qarorida³ ko'rsatib o'tilgan.

Sud otalikni belgilash to'g'risidagi nizolarni ko'rishda quyidagi larning: birinchidan, bolaning onasi bilan javobgarning bola tug'ili-shiga qadar birga yashaganliklari va umumiy ro'zg'or yuritganliklari-ni, ikkinchidan, bolani birgalikda tarbiyalaganliklarini yoxud uni ta'minlab turganliklarini, uchinchidan, javobgarning otalikni tan ol-ganligini (otalikka iqror bo'lganligini) aniq tasdiqlaydigan dalillarning bo'lishini e'tiborga oladi.

Yuqorida ko'rsatilgan hollar bolaning javobgar shaxsdan tug'i-lish faktini tasdiqlaydigan dalillar bo'lishi bilan bir qatorda, moddiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan, ya'ni otalik huquqlari va burchlarini vujudga keltiruvchi shartlar bo'lib ham ko'riladi va mazkur turkum-dagi ishlar bo'yicha da'voning asosini tashkil etadi.

Ko'rsatilgan bu holatlar qat'i bo'lib, ularning har qaysisi huquqiy oqibatlarining tug'dirilishi uchun mustaqil ahamiyatga egadir.

Binobarin, da'voni qanoatlantirishda bolaning javobgardan tug'i-lish faktini tasdiqlash uchun Oila kodeksining 62-moddasida ko'rsa-tilgan holatlardan hammasi bo'lmasa ham, faqat birigina bo'lganida ham yetarli asos bo'ladi. Bu modda ko'rsatilgan holatlarning fuqarolik protsessida ikki xil ahamiyatga ega bo'lishini nazarda tutish kerak. Bir tomondan, bu holatlar bolaning otasi bilan bola o'rtasida huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan moddiy-huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan yuridik faktlar bo'lib ko'riladi. Binobarin, bular da'voning asosi tarkibiga kiradi va isbotlash predmetini tashkil etadi. Ikkinchi tomondan, ya'ni protsessual tomondan, bu holatlar da'voning asosida

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2001-yil 1-iyundagi Qarorlari. -T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi 2001. 38 b.

bo'lgan eng muhim faktni bolaning javobgardan tug'ilishi faktini tasdiqlovchi dalillar rolini bajaradi. Qonunda bunday holatlar sifatida bolaning otasi bilan bola o'rtasida qon-qarindoshlikni to'g'ridan-to'g'ri yoki egri tarzda isbotlovchi faktlar ko'rsatiladi va shu tufayli ular isbotlovchi dalil sifatida muayyan ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, bolaning javobgar tomonidan asralishi, unga ta'minot berilishi, otalikni belgilash uchun shart bo'lib ko'rilishi bilan birga bolaning javobgardan tug'ilgan bo'lishini egri tarzda bo'lsa ham isbotlovchi dalil qatorida ko'riladi.

Otalikni belgilash uchun bola javobgarning to'la qaramog'ida bo'lishi yoki javobgar tomonidan beriladigan moddiy yordam bola uchun doimiy va asosiy yashash manbayi bo'lishi kerak. Bunday holatlarda javobgarning birmuncha uzoq muddat davomida bolani asrash uchun moddiy yordam ko'rsatib turganligining belgilanishi ham kifoya bo'ladi. Bu asosni e'tiborga olish uchun yordamning qancha vaqt davomida berib turganligi muhim ahamiyatga ega emas. Ammo javobgar tomonidan sovg'alar tariqasida yoki har zamonda moddiy yordam berilishini bolaning javobgar tomonidan asralishi fakti deb ko'rilmasligi kerak.

Bolaning onasi va javobgar bir oila bo'lib yashaganliklarida bolaga qilingan xarajatlarining miqdoridan qat'i nazar, bolani asragan bo'lib ko'riladigan oilaviy munosabatlar mavjud bo'lganida, maxsus asos qoida bo'yicha bolani birgalikda tarbiyalash bilan bog'liq tarzda qilinadi. Binobarin, bolaning javobgar tomonidan asralishi to'g'risida gumon bo'lganida, masalan, javobgar hech qayerda ishlamasdan, bolaning onasi qaramog'ida bo'lganida ham otalikni belgilash uchun bolaning ular tomonidan birgalikda tarbiyalanishi fakti sifatida e'tiborga olinishi mumkin.

Bolaning ota-onalari birga yashaganlarida bolaning javobgar boqimida bo'lishi fakti aksariyat hollarda ochiqdan-ochiq ko'rinib turadi. Buni belgilash sud uchun unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Agar taraflar ayrim yashaganliklarida va javobgar moddiy yordam ko'rsatib turganida bu holatni aniqlash qiyinroq bo'ladi. Bunday holatlarda sud o'z tashabbusi bilan zarur dalillarni to'plashi lozim bo'ladi.

Javobgarning otalikni tan olganligining sud tomonidan belgilanishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan yuridik fakt hisoblanadi. Oila

kodeksining 62-moddasida ko'rsatilgan otalikni sud tartibida belgilashning bu asosiga alohida e'tibor berish talab qilinadi.

Javobgarning otalikka iqrор bo'lishi to'g'risidagi sudning xulosa-si bu faktni aniq tasdiqlaydigan dalillarga asoslangan bo'lishi lozim. Otalikka iqrор bo'lish qat'i shaklda qilingan bo'lishi va bu to'g'rida qarama-qarshi fikrlarga-mulohazalarga yo'l qo'yilmasligi kerak. Javobgarning noaniq iqrори, bolaning o'ziniki bo'lishiga ishonib yetmasligi, shu bilan birga bunday ehtimolni inkor ham yetmasligi, boshqacha aytganda, yarim iqrор bo'lish otalikni belgilash uchun asos bo'lmaydi.

~~Otalikni tan olganlikni isbotlaydigan dalillar: javobgarning xatlari, anketalari, arizalari va boshqa faktik ma'lumotlar bo'ladi. Bular bilan birgalikda otalikka iqrор bo'lish faktini aniq tasdiqlaydigan, protsessual qonunlarda nazarda tutilgan boshqa isbotlash vositalaridan ham, masalan, javobgarning otalikka iqrор bo'lganligini isbotlaydigan aktlar yoki hujjatlarning muallifi ekanligini belgilash to'g'risida ekspertlarning fikrlaridan ham foydalanish mumkin bo'ladi.~~

Javobgarning sud majlisida otalikka iqrор bo'lishi alohida ahamiyatga egadir. Javobgar sudda da'voni tan olsa, otalikka iqrор bo'lsa, qonunda nazarda tutilgan shartlar bo'lmasa ham, sud otalikni belgilash to'g'risida qaror chiqarishga haqli bo'ladi. Javobgarning da'voni tan olishi, ya'ni otalikka iqrор bo'lishi moddiy-huquqiy va protsessual ahamiyatga ega bo'lgan fakt hisoblanadi. Bundan tashqari, javobgarning sud majlisida otalikka iqrор bo'lishi muhim dalil sifatida ham ko'rilishi mumkin. Ammo sudda iqrор bo'lishlik da'voni qanoatlantirish to'g'risida qaror chiqarishga izohsiz asos bo'la olmaydi. Ba'zi hollarda javobgar o'z bolasi bo'lmagan bolaga nisbatan ham iqrор bo'lishi mumkin. Bunday iqrор taraflarning qonunda belgilangan tartibdan chiqib, bolani sud orqali farzand qilib olishni istashlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Otalikka yolg'ondan iqrор bo'lish rad qilinishi kerak. Chunki sudning qarori barcha hollarda ish holatlariga muvofiq bo'lishi va chin haqiqatga qarama-qarshi bo'lmasligi kerak. Binobarin, javobgarning sud majlisida otalikka iqrор bo'lishi sudni bolaning haqiqatan kimdan tug'ilganligini aniqlash burchidan ozod qilmaydi. Otalik to'g'risidagi nizolarni hal qilishda behuda protsessual harakatlar qilmaslik va taraflarning o'zaro haqiqiy munosabatlarini har taraflama aniqlash maqsa-

did. sud avvalo Oila kodeksining 62-moddasida ko'rsatilgan holatlarning bo'lish-bo'lmashligini belgilashi lozim. Agar ulardan biri ham tasdiqlanmasa, bolaning kimdan tug'ilganligi to'g'risidagi masalani tekshirishning ahamiyati bo'lmaydi, chunki tekshirish natijalaridan qat'i nazar talab qanoatlanirilmaydi.

3-§. Otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud qarorlari

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Protsessual kodeksining sud qarorlari to'g'risidagi talablariga otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqariladigan sud qarorlari ham javob berishi kerak.

Otalikni belgilash to'g'risidagi sud qarorlarining qonuniy va asoslantirilgan bo'lishiga moddiy va protsessual normalarni to'g'ri tatbiq etish va sudda belgilangan faktlarni dalil bilan isbotlash yo'li bilan erishiladi. Sud qarorlarida sud majlisida tekshirilgan dalillar bilan tasdiqlangan faktlar aks ettirishi lozim. Ma'lumki, sud qarori kirish, bayon qilish, asoslash va qaror qismlaridan iborat bo'ladi. Bu qoida otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqariladigan qarorlarga ham taalluqlidir. Bu to'g'rida qarorning mazmuni ham FPKning 206-moddasi talablariga javob berishi lozim. Otalikni belgilash to'g'risidagi qarorning kirish qismida, boshqa ishlar bo'yicha chiqariladigan qarorlarda ko'rsatilganidek, qarorlarning chiqarilishi vaqti va joyi, qaror chiqaruvchi sudning nomi, sudning tarkibi, sud majlisi kotibi, agar protsessda qatnashsa prokurorning kimligi, taraflar, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar, ularning vakillari va nizoli predmet nimadan iborat bo'lishi ko'rsatiladi.

Qarorning bayon qilish qismida da'vogarining (ariza beruvchining) talablari nimadan iborat bo'lishi, javobgarning e'tirozi, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning tushuntirishlari, shuningdek, sudda ishtirok etuvchi shaxslarning o'z talablari va e'tirozlarini asoslaydigan holatlar qisqacha ifodalanadi. Bundan tashqari otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqariladigan qarorning bu qismida javobgarning da'voni (talabni) tan olishi yoki tan olmasligi ko'rsatildi va da'voga bo'lgan e'tirozlar ifodalanadi.

Qarorning asoslash qismida sud tomonidan belgilangan ish holatlari, sudning xulosalari nimaga asoslangan bo'lsa, buni isbotlovchi da-

lillar ularning qanday vajlar va asoslar bo'yicha rad qilinishi, shuningdek, sud amal qilgan qonun ko'rsatilishi kerak. Qarorning muhim qismlaridan bo'lib ko'rilgan asoslash qismi, sud majlisi davomida tekshirilgan dalillarning tahlil qilinganligini va uning baholanishini ko'rsatishi lozim.

Hal qiluv qarorining qaror qilish qismida otalikni tan olish to'g'risidagi ishlar, sudning da'vo talablarini qanoatlantirganlik yoki da'vo talablarini butunlay yoxud qisman rad qilganlik to'g'risidagi ma'lumotlar, sud xarajatlarining qanday taqsimlanishi, qarorning shikoyat qilish muddati va tartibi ko'rsatilishi kerak.

~~Sud qarorining qonunga muvofiq, to'g'ri chiqarilishi fuqarolarning subyektiv huquqlarini himoya qilish uchun muhim ahamiyatga egadir. Agar otalikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqariladigan sud qarorlarining qaror qismi to'liq yozilmasa, qonun talablariga muvofiq bo'lmasa, otalikni fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organida ro'yxatdan o'tkazishda ta'sir qiyinchiliklar tug'ilishi mumkin.~~

Sud hal qiluv qarorining qaror qismi ham mazkur talablar e'tiborga olingan holda yozilishi kerak. Qarorning bu qismida bolaning otasi to'g'risidagi ma'lumotlar, chunonchi, uning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan yili, millati, doimiy turar joyi, ish joyi va mansabi (agar ishlamasa yashash manbayi nimadan iborat ekanligi) ko'rsatiladi. Bu ma'lumotlarning hammasi talab qo'ygan shaxsni yashash joyidagi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organida otalikni belgilash to'g'risidagi daftarga yoziladi.

Otalik faktini belgilash to'g'risidagi arizalar bo'yicha chiqariladigan sud qarorlarining mazmuni va shakliga nisbatan qo'yiladigan barcha talablarga javob berishi lozim. Shu bilan birga bunday ishlar bo'yicha sud qarorlarining mazmuni ta'sir xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar qaror tuzishda e'tiborga olinishi kerak.

XXIV bob. MEHNATGA OID NIZOLARNI SUDDA KO'RISHNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

1-§. Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning taalluqliligi va sudloviligi masalasi

Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar bo'yicha bo'lgan ishlar fuqarolik sud ishlarini yuritishning umumiy qoidalari, ya'ni da'vo ishlarini yuritish tartibida sudlar tomonidan ko'riladi.

Bunday turkumdagi fuqarolik ishlari uchun qonun bilan belgilangan qator xususiyatlar mavjud. Bu xususiyatlar nizoli moddiy-huquqiy munosabat bilan belgilanib, faqat moddiy huquq (mehnat huquqi) mc'yorlaridagina emas, balki protsessual huquq mc'yorlarida (FPKda) ham nazarda tutilgan. Bu xususiyatlar sudyalar tomonidan mehnat ishlari bo'yicha da'vo arizalarini qabul qilishda, ularni sud majlisida ko'rish uchun tayyorlashda va ish yuritishning boshqı keyingi bosqichlarida ham e'tiborga olinishi kerak.

Sudya bunday ishlar bo'yicha arizalar qabul qilishda FPKning 31 va 239-moddasida nazarda tutilgan umumiy qoidaga amal qilib, mazkur ishning sudga taalluqli bo'lish-bo'lmasligini belgilashi lozim. Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarni sudga taalluqli bo'lish va taalluqli bo'lmaydigan ishlar haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining 1998-yil 17-apreldagi Plenumi qarorida ko'rsatib o'tilgan.¹

Nizoning predmetiga va ishda qatnashuvchi subyektlarga qarab, mehnat huquqi mc'yorlari bunday ishni hal qilishning har xil tartibini belgilaganini nazarda tutish kerak.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 260-moddasida ko'rsatilganidek, mehnat nizolari bo'yicha **xodim** mehnat nizolari komissiyasiga yoki bevosita sudga murojaat etishga haqli. Qonun (Mehnat kodeksining 269-moddasi) ga ko'ra mehnat nizolari quyidagi hollarda bevosita tuman (shahar) sudlarida ko'rib chiqiladi:

1) agar xodimning ish joyida mehnat nizolari komissiyasi tuzilmagan bo'lsa;

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998 yil, 1-2-sonlari, 28-53-betlar.

2) ular mehnat shartnomasini bekor qilish asoslaridan qat'i nazar ishga tiklash to'g'risida, mehnat shartnomasini bekor qilish vaqti va asoslari ta'rifini o'zgartirish to'g'risida, majburiy progul yoki kam haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun haq to'lashga doir bo'lsa;

3) xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan zararining to'lanishi haqida bo'lsa;

4) mehnat vazifalarini bajarayotganda xodimning sog'lig'iga shikast yetkazilgani oqibatidagi zararni (shu jumladan, ma'naviy zararni) yoki uning mol-mulkiga yetkazilgan zararining ish beruvchi tomonidan to'lanishi haqida bo'lsa;

5) Mehnat kodeksining 78-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan hollarda ishga qabul qilish rad etilganligi haqida bo'lsa;

6) ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari bilan oldindan kelishib hal etilgan masalalar yuzasidan kelib chiqqan bo'lsa.

Ushbu moddaning birinchi qismida sanab o'tilgan mehnat nizolaridan boshqa nizolar ham xodimning xohishiga ko'ra bevosita tumanlararo sudlarida ko'riladi.

Mehnat nizosi mehnat nizolari komissiyasida ko'rilmagan degan vaj bilan xodimning arizasini ko'rib chiqishni sudda rad etishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mehnat nizolarini tegishli sudlarida ko'rish tartibi O'zbekiston Respublikasi Mehnat, Fuqarolik protsessual kodekslari va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Sudlar tomonidan mehnat shartnomasi (kontrakt)ni tuzish, o'zgartirish va bekor qilishni tartibga soluvchi qonunlarning qo'llanishi haqida»gi 1998-yil 17-aprel qarorida berilgan.¹

Da'vo arizasini qabul qilishning rad etilishi va mehnat ishi bo'yicha qo'zg'atilgan ishning bekor qilinishi FPKning 152- va 160-moddalarida nazarda tutilgan barcha asoslar bo'yicha amalga oshiriladi.

Da'vo arizasi FPKning 145-moddasida ko'rsatilganidek, javobgarining yashab turgan joyidagi sudga beriladi.

Mehnat haqini undirish to'g'risidagi va mehnat munosabatlaridan kelib chiqadigan boshqa talablar bo'yicha bo'lgan da'volar

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlari. -T.: 1998. 18-56-betlar.

yuzasidan xodimlar davlat daromadlariga sud xarajatlarini, bojini to'lashdan ozod qilinadilar. Bunday talablar qanoatlantirilganida sud xarajatlari da'voning qanoatlantirilgan qismiga nisbatan javobgardan undiriladi. Agar da'vo talablari rad etilsa, sud xarajatlari davlat hisobiga o'tkaziladi. Bu holat mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning o'ziga xos xususiyatlaridandir.

Sudga avvalo mehnat nizolarini ko'rish komissiyasida ko'rilgan nizo bo'yicha ariza tushsa, sud bu masala bo'yicha mehnat nizolarini ko'rish komissiyasi majlisining bayonoti ko'chirmasini topshirilishini talab qilishi lozim.

2-§. Mehnat ishlarini ko'rish muddatlari

Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizoli ishlarning protsessual xususiyatlaridan biri shuki, bunda boshqa fuqarolik ishlariga nisbatan qisqa muddat belgilanganidir.

Quyidagilar mehnat nizosini ko'rish haqidagi ariza bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega:

1) xodim, kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari;

2) mehnatning huquq bo'yicha inspektori;

3) ish beruvchi mehnat nizolari komissiyasining qaroriga rozi bo'lmagan taqdirda, shuningdek, unga xodim tomonidan yetkazilgan zararni qoplash haqidagi nizolar bo'yicha;

4) prokuror (Mehnat kodeksining 268-moddasi).

Mehnat nizosini hal qilishni so'rab sudga yoki mehnat nizolari komissiyasiga Mehnat kodeksining 270-moddasida belgilangan muddatlardagina murojaat qilish mumkin, chunonchi:

ishga tiklash nizolari bo'yicha – xodimga u bilan mehnat shartnomasi bekor qilinganligi haqidagi buyruqning nusxasi berilgan kundan boshlab bir oy;

xodim tomonidan ish beruvchiga yetkazilgan moddiy zararni to'lash haqidagi nizolar bo'yicha – zarar yetkazilganligi ish beruvchiga ma'lum bo'lgan kundan boshlab bir yil;

boshqa mehnat nizolari bo'yicha – xodim o'z huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab uch oy.

Ushbu moddada belgilangan muddatlar uzrli sabablarga ko'ra o'tkazib yuborilgan taqdirda, bu muddatlar sud yoki mehnat nizolari komissiyasi tomonidan qayta tiklanishi mumkin.

Xodimning sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplashga doir nizolar bo'yicha sudga murojaat qilish uchun muddat belgilanmaydi.

Mehnat nizolarini ko'rish uchun boshqa fuqarolik ishlariga nisbatan birmuncha qisqa muddatlar belgilangan. FPKning 131-moddasiga ko'ra, mehnat nizolari birinchi instansiya sudi tomonidan o'n kunlik muddat ichida ko'rilishi lozim. Ishning boshqa muddatda ko'rilishi shu qonunda belgilangan. Mehnat to'g'risidagi nizolarning darhol ko'rilishini ta'minlash bilan huquq normalari fuqarolarning mehnatga oid huquqarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi o'z himoyasiga olganligidan va ularning manfaatlari hamisha davlat e'tiborida ekanligidan dalolat beradi.

3-§. Mehnat ishlarida taraflar

Har qanday fuqarolik ishi kabi mehnatga oid nizoning ham muvaffaqiyat bilan hal qilinishi-barcha manfaatdor shaxslarning protsessual holatlarini to'g'ri belgilashga bog'liq. Umumiy qoida bo'yicha mehnat ishlarida taraflar mehnatga oid nizoli huquqiy munosabatning subyektlari bo'ladi. Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizoli ishlarda taraf bo'lib voyaga yetmagan, ya'ni o'n to'rt dan o'n sakkizgacha bo'lgan fuqarolar ish haqini yoki boshqa daromadni tasarruf etish bilan bog'liq bitimlardan kelib chiqadigan ishlar bo'yicha sudda o'z huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish huquqi bunday nizolarni hal qilishning o'ziga xos protsessual xususiyatlaridandir. Ishdagi subyekt, avvalo, da'vogar bo'ladi. Da'vogar o'zining subyektiv huquqining yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatining himoya qilinishi to'g'risidagi talabi bilan sudga murojaat qilgan shaxsdir. Har qanday mehnat nizosi bo'yicha da'vo bilan xodimlar sudga murojaat qilganlarida da'vogar shaxs qaysi korxona, muassasa, tashkilot bilan huquqiy munosabatda bo'lgan bo'lsa, mazkur tashkilot (yuridik shaxs) javobgar bo'ladi. Bunday ishlar bo'yicha tashkilotning ma'muriyati, ya'ni ish beruvchi mansabdor shaxs javobgar bo'lmaydi. Tegishli tashkilotning rahbar-

lari protsessda ustav (nizom) bo'yicha vakil sifatida qatnasha oladilar. Ish shaxsan o'zi, shuningdek, ular tomonidan vakil qilingan shaxslar tomonidan olib borilishi mumkin. Bunday vakillar tashkilotning doimiy ishlaydigan xodimlari (yurist-maslahatchi va boshqa xodimlar), shuningdek, tegishli tartibda vakolat olgan shaxslar bo'lishi mumkin.

Kasabalar uyushmalarining mehnat nizolarini ko'rib hal etishda vakil sifatida ishtirok etishi ham mehnat munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning o'ziga xos xususiyatlaridandir. Ular xodimning (FPKning 48-49-moddalarida) huquqi va qonuniy manfaatlarini o'zlariga berilgan huquq doirasida, sudga vakolatnomasini ko'rsatishi bilan hech qanday sarf-xarajatsiz protsessda qatnashadi.

Kasaba uyushmalarining vakillari xodimlarning ishlari bo'yicha ixtiyoriy vakillikni amalga oshirishlari mumkin. Bunday vakillikni ular FPKning 52-moddasida belgilangan qoidaga muvofiq amalga oshiradilar.

Kasaba uyushmalari mehnat ishlariga da'vogar, javobgar yoki uchinchi shaxs sifatida jalb qilina olmaydilar, chunki ular mehnat ishlarini dastlabki hal qiluvchi organlar bo'lib ko'riladilar. Hech qanday taraf bilan nizoli huquqiy munosabatda bo'lmaydilar.

Korxonaga yetkazilgan mulkiy zararni undirish to'g'risidagi ishlarni hal qilishga sud zararning faqat xodimning aybi bilan yetkazilmaganligini, balki zarar yetkazilishda ish beruvchining ham aybi borligini aniqlasa, zarar yetkazilishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslarni ham ishga qo'shimcha javobgar sifatida ishtirok etishga jalb qilish to'g'risidagi masalani hal qilishi kerak. Bu to'g'ridagi tushuntirishlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1990-yil 14-dekabrda va keyinchalik unga kiritilgan qator o'zgartirish va qo'shimchalar bilan chiqargan qarorida berilgan. Yuqorida aytganimizdek, umumiy qoida bo'yicha da'vogar buzilgan huquqining yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatining himoya qilinishi to'g'risida sudga murojaat qilgan shaxs bo'ladi. Fuqarolik ishini qo'zg'atish tashabbusi kimga tegishli bo'lishidan, ya'ni xodimga, ish beruvchiga yoki prokurorga tegishli bo'lishidan qat'i nazar, ish bo'yicha da'vogar mehnat nizolarini ko'ruvchi komissiyaga yoki sudga o'z talabi bilan murojaat qilgan xodim hisoblanadi, javobgar esa talab yuzasidan nizolashuvchi korxona – ish beruvchi hisoblanadi.

4-§. Mehnat ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash

Mehnat ishlarini sudda ko'rish uchun tayyorlash alohida ahamiyatga egadir. Sudya ishni ko'rishga tayyorlashga kirishishda FPKning 158-160-moddalari talablarini aniq bajarishi lozim. Chunonchi, ish yuzasidan aniqlanishi kerak bo'lgan faktlarni belgilashi, barcha dalillarning keltirilgan-keltirilmaganligini tekshirishi, agar zarur bo'lsa, qo'shimcha dalillarni talab qilib olishi lozim.

Ishga tiklash to'g'risidagi va boshqa nizolar bo'yicha mehnat nizolari komissiyasining qarori ish beruvchi va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoxud xodimlar boshqa vakillik organining vakillari o'rtasidagi kelishuvga binoan qabul qilgan taqdirda sud shu to'g'ridagi qarorning nusxasini talab ilib olishi kerak. Mehnat nizolarini ko'ruvchi komissiyada avvalo ko'rilishi talab qilingan ish sudga kelganida ishning mazkur organlarda qanday ko'rilganligini, ishning ko'rilishi vaqti va joyi to'g'risida xodimning xabardor qilinganligi, uning shu majlisda ishtirok etganligini guvohlantiradigan materiallar talab qilib olinadi.

Mehnat nizoli ishlarini sudda ko'rishga tayyorlashda sud dalillariga e'tibor berishi, buning uchun da'vo talablariga qarab isbotlash qay-si taraf tomonidan amalga oshirilishi lozimligiga ahamiyat berishi kerak. Mehnat ishlarini ko'p hollarda isbotlash ish beruvchi tomonidan bo'lishi (masalan, ishga tiklash, shtat qisqartirilishi va hokazo) sud amaliyotida ko'p uchraydi.

Mehnat jamoalarida mehnat intizomi buzilishining oldini olish va mehnat munosabatlari sohasida qonunchilikni mustahkamlash maqsadida mehnat ishlarini sudda ko'rishga tayyorlashning har bir holatida bunday ishlarning ochiq sud majlisida, xodimning ishxonasida, prokuror va jamoatchilikning ishtirokida ko'rish lozim bo'lish-bo'lmasligini belgilashi lozim. Bu masalaga alohida e'tibor berilishi kerakligi Respublika Oliy Sudining Plenum qarorida ko'rsatib o'tilgan.¹

¹ Qarang: Qonun nomi bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. - T.: 1998. 1-2-sonlar, 52-bet.

5-§. Ishga tiklash yoki xodimni oldingi vazifasiga qo'yish to'g'risidagi ishlar bo'yicha uchinchi shaxslarning ishtiroki

Mehnat nizolarini sudda ko'rishning yana boshqa xususiyati ham borki, u ham bo'lsa, boshqa turkumdagi ishlarda ishda ishtirok etgani kabi mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslarning ishtirok etmasligidir. Ayrim hollarda bunday ishlarda mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar da'vo talablarining predmetiga nisbatan talab qo'ymasa ham, noto'g'ri bo'shatilgan yoki boshqa ishga o'tkazilgan xodimlarni ishga tiklash yoki oldingi vazifalariga qo'yish to'g'risidagi ishlar bo'yicha, sud o'z tashabbusi bilan ishdan bo'shatishga yoki boshqa ishga o'tkazishga buyruq bergan mansabdor shaxsni javobgar tomonidan uchinchi shaxs sifatida ishtirok etishi uchun jalb qilishi mumkin. Sud ishdan bo'shatish yoki boshqa ishga o'tkazish ochiqdan-ochiq qonunga xilof bo'lganligini aniqlasa, u shu protsessning o'zida aybdor mansabdor shaxsga ishdan bo'shatilgan xodimni majburan bekor yurgani uchun haq to'lashi yoki ish haqidagi farqni to'lashi natijasida ko'rgan zararlarini qoplash majburiyatini yuklashi lozim. Uchinchi shaxslarning mehnat ishlarida ishtirok etilishi haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 17-apreldagi «Sudlar tomonidan mehnat shartnomasi (kontrakt)ni bekor qilishni tartibga soluvchi qarorlarning qo'llanishi haqida»gi Plenum qarorida berilgan.¹ Bunday hollarda mansabdor shaxsdan undirilgan summaning miqdori mehnat haqidagi qonunlar bilan belgilanadi (FPKning 259-moddasi).

Korxona, muassasa va tashkilotlarning ma'muriyati tomonidan ishdan noto'g'ri bo'shatilgan yoki boshqa ishga ko'chirilgan xodimni ishga yoki avvalgi vazifasiga qayta tiklash to'g'risida chiqarilgan hal qiluv qarori bajarilmagan taqdirda, sud korxona, muassasa, tashkilotlarda xodimning majburan bekor yurgan vaqti uchun ish haqi undirish to'g'risida yoki noto'g'ri boshqa ishga ko'chirilgan xodimga hal qiluv qarori chiqarilgan kundan boshlab, to uni ijro etish uchun o'tgan vaqtdagi ish haqi tafovutini to'latib olishi to'g'risidagi masalani hal etishi mumkin.

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. - T.: 1998. 1-2-sonlari.

Ayni vaqtda sud chiqargan hal qiluv qarorining ijro etilmaganligi haqida xodimga pul summasi to'lanishi hisobiga kelib chiqqan zararlar korxona, muassasa, tashkilotning da'vosi bo'yicha sudning hal qiluv qarorini bajarmaslikda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslardan undirilishi mumkin, bunday hollarda undiriladigan pulning miqdori mehnat haqidagi qonunlar bilan belgilanadi (FPKning 259-moddasi, Mehnat kodeksining 273-274-moddalari).

Shu tartibda qonun ishdan noto'g'ri bo'shatilgan yoki noto'g'ri ko'chirilgan xodimlarni mansabga yoki ishga tiklash to'g'risidagi ishlarini ko'rishda mustaqil talablar arz qilmagan uchinchi shaxslarning ishda ishtirok etishlarining ikki muhim xususiyatini: birinchidan, javobgarining (korxonaning) manfaatlari yuzasidan uchinchi shaxsga (aybli mansabdor shaxsga) nisbatan regress da'vosini qo'zg'atish va ikkinchidan, bu da'voni asosiy da'vo bilan bir vaqtning o'zida ko'rish mumkinligini belgilaydi. Ammo mansabdor shaxsni ishga javobgar tarafdagi uchinchi shaxs sifatida ishga jalb qilmay regress da'voni hal qilishga yo'l qo'yilmaydi. Mansabdor shaxs sudning (yoki ish sudda ko'rishga tayyorlanishi davrida sudyaning) ajrimi bilan ishda ishtirok etishga jalb qilinishi va FPKning 160-moddasida ko'rsatilganidek, ishning ko'rilishi kuni to'g'risida albatta xabardor qilinishi kerak.

Ishga tiklanish to'g'risida xodim tomonidan da'vo qo'zg'atilganida javobgar (korxona) tarafida turib, uchinchi shaxs sifatida ishda qatnashishga jalb qilinadigan mansabdor shaxs bir vaqtning o'zida regress da'vosi bo'yicha javobgar bo'lib ham ko'riladi. Korxonaning regress da'vosi sudning tashabbusi bilan manfaatdor tashkilot tomonidan, bunday da'voning qo'zg'atilish-qo'zg'atilmasligidan qat'i nazar, ya'ni asosiy da'vo bo'yicha javobgar tomonidan da'vo qo'zg'atilgan bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar ko'riladi. Mehnat ishida uchinchi shaxs sifatida ishtirok etuvchi mansabdor shaxs bunday ish yuzasidan vakil bo'la olmaydi. Tashkilotning regress da'vosi sudning tashabbusi bo'yicha hal qilinmagan hollarda bunday da'vo prokuror tomonidan qo'zg'atiladi. Yetkazilgan zarar faqat mansabdor shaxsning aybi borligi aniqlangandagina undirilishi mumkin. Moddiy javobgarlikka xodimni noto'g'ri bo'shatishda yoki boshqa ishga o'tkazishda bevosita aybli bo'lgan shaxslargina tortiladi. Binobarin, uchinchi shaxslar sifatida faqat bir shaxsgina jalb qilinmasdan, xodimning

noto'g'ri bo'shatilishi yoki o'tkazilishida aybli bo'lgan konkret shaxsni belgilash uchun bir necha shaxslar ham jalb qilinishi mumkin.

FPKning 259-moddasi xodimlarni noto'g'ri bo'shatish bilan kurashishga, mehnatkashlarning manfaatlarini, shuningdek, mansabdor shaxslarning noto'g'ri harakatlari tufayli zarar ko'rgan tashkilotlarining mulkiy huquqlarini himoya qilishga, qonunchilikni yanada mustahkamlashda va qonunlarga hurmatda bo'lish rubida tarbiyalashga qaratilgan huquqiy me'yordir.

Mehnatga oid fuqarolik ishining to'g'ri hal qilinishi ish yuzasidan aniqlanishi lozim bo'lgan faktlarning xolisona ravishda va to'la belgilanishiga bog'liq. Har qaysi mehnat ishi bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan holatlar doirasi nizoli huquqiy munosabatning mazmuniga va da'vogar tomonidan arz qilingan talablarning mohiyatiga qarab belgilanadi. Chunonchi, shtatning qisqartirilishi munosabati bilan ishdan bo'shatilgan xodimlarni ishga tiklash to'g'risidagi da'volarni hal qilishda, sud shtat qisqarishi bo'lgan-bo'lmaganligini, bunday hollarda ish beruvchi mazkur asoslar bo'yicha xodimlarni bo'shatishni tartibga soladigan mehnat qonunchiligi normalariga rioya qilingan-qilinmaganligini aniqlaydi.

Mehnat intizomini buzish bilan bog'liq bulgan ishlarni ko'rishda sudlar xodim tomonidan mehnat intizomini buzadigan xatti-harakatlarning qilingan-qilinmaganligi, xodimga nisbatan ta'sir etish choralarining ish beruvchi tomonidan qo'llangan-qo'llanmaganligini belgilash talab qilinadi.

Xodimlar tomonidan korxona, muassasa va tashilotga yetkazilgan zarar miqdorini ulardan undirish to'g'risidagi ishlarni ko'rishda xodimlar moddiy javobgarlikka tortilishlari asoslarini va shartnomalarini, shuningdek, undirilishga tegishli summalarni belgilaydigan holatlarni har tomonlama aniqlashi lozim.

Sud bunday ishlarni hal qilishda mehnat nizosini ko'ruvchi komissiya ko'rilayotgan nizo to'g'rsida chiqarilgan qarorni e'tiborga olsa ham, ammo bu qarorlar sud uchun majburiy emas. Sud ishni ko'rishda nizoli huquqiy munosabatning barcha holatlarini, taraflarning haqiqiy huquq va majburiyatlarini to'la va to'g'ri aniqlash bilanгина chegaralanmay, nizoning mehnat nizolarini ko'ruvchi komissiya va kasaba uyushmalarida ko'rilish tartibini tekshiradi. Bu tartibning jiddiy ravishda buzilishi, masalan, arz qiluvchining ishtirokisiz ish

ko'rilishi qabul qilingan qarorning bekor qilinishiga sabab bo'lishi mumkin.

6-§. Mehnat ishlari bo'yicha kelishuv bitimi

Da'vogar da'vodan har qachon voz kechishga haqli ekanligi tufayli mehnat ishining sudda ko'rilishi kelishuv bitimi bilan tugatilishi mumkin. Bunday hollarda sud kelishuv bitimi xodimning mehnatga oid huquqlarining va korxona manfaatlarining buzilishiga qaratilganligini diqqat bilan tekshirishga majbur. Jumladan, noto'g'ri bo'shatilgan yoki boshqa ishga ko'chirilgan xodimlarni ishga tiklash yoki avvalgi mansablariga qo'yish to'g'risidagi kelishuv bitimlari, agar bunday bitimlar xodimning g'ayriqonuniy bo'shatilishida aybli bo'lgan mansabdor shaxsni tashkilotga yetkazilgan zararni to'lash burchidan ozod qilinadigan bo'lsa, tasdiqlanmasligi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 17-apreldagi Plenumi qarorida xodimning iltimosiga ko'ra sud hal qiluv qarorini chiqarishda mehnat shartnomasini bekor qilish ta'rifini o'z tashabbusi bilan taraflarning kelishuviga ko'ra o'zgartirish bilan cheklanishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan.¹

Mehnatga oid ko'p masalalar mehnat qonunchiligi bilan tartibga solinganligi tufayli bunday masalalar yuzasidan kelishuv bitimlarini tuzish kamdan-kam uchraydi.

7-§. Mehnat ishlari bo'yicha sudning hal qiluv qarorlari

Mehnat ishlari yuzasidan chiqariladigan hal qiluv qarorlarining mazmuniga ham alohida e'tibor berilishi kerak. Qarorda odatda quyidagi holatlar ko'rsatiladi.

Qarorning bayon qilish qismida, agar nizo mehnat nizolarini ko'ruvchi komissiyada ko'rilsa, nizoning bu organlarda ko'rilishi natijalari ko'rsatiladi. Korxonada bunday organlar bo'lmasa, ularning yo'qligi qarorda aks ettiriladi. Agar ish FPKning 259-moddasiga binoan mansabdor shaxs jalb qilinib ko'rilgan bo'lsa, bu to'g'rida qarorning

¹ Qarang: Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1998. 1-2-sonlari.

barcha qismlarida yozilishi kerak. Jumladan, qarorning bayon qilish qismida uning bergan tushuntirishlari qisqacha ifodalanishi, asoslash qismida sudning talabni qanoatlantirish yoki rad etish uchun qanday xulosalarga kelganligi, xulosa qismida esa uning korxonaga to'lashi lozim bo'lgan zarar haqining miqdori aniq belgilanishi kerak.

Ishga tiklanish to'g'risidagi da'vo qanoatlantirilganida qarorda xodimning qayerga va ishga (mansabga) tiklanishi lozimligi ko'rsatiladi. Uning noiloj bekor yurgan vaqti uchun korxonadan undiriladigan summaning miqdori belgilanadi.

Agar korxonaning qaytadan tashkil etilgani yoki tugatilishi sababli xodimni avvalgi ishga tiklash mumkin bo'lmasa, sud bekor yurgan vaqti uchun qonunda ko'rsatilgan o'rtacha ish haqi undiriladi. Bu to'g'rida Mehnat kodeksidagi qoidalar hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining yuqorida bayon etilgan qarorida rahbariy tushunchalar berilgan. Mehnat shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilishni tartibga soluvchi qonunchilikni sudlar tomonidan tatbiq etilishi to'g'risidagi qarorida xodimdan undirilishi lozim bo'lgan zarar miqdori zararning qanday konkret holatda yetkazilganligi, shuningdek, xodimning moddiy ahvoli e'tiborga olinib, sud tomonidan kamaytirilishi mumkin.

Sud qonunda ko'rsatilmagan asoslar bo'yicha xodimning ishdan bo'shatilishini to'g'ri deb topolmaydi. Agar sud xodimning ishdan bo'shatilishi sababining ifodalanishi noto'g'ri va mehnat to'g'risidagi qonunchilikka xilof deb topsa, uni o'zgartirib, qarorida ishdan bo'shatilish asosini qonunga muvofiq ravishda ko'rsatishi kerak.

Sud hal qiluv qarorining xulosa qismida aybli mansabdor shaxsdan tashkilot uchun undiriladigan summaning aniq miqdori, hal qiluv qarorini darhol ijro etish to'g'risidagi (FPKning 219-moddasi, Mehnat kodeksining 273-moddasi) masalalar ko'rsatilishi lozim.¹

Mehnatga oid da'vo qanoatlantirilgani holda hal qiluv qarorining xulosa qismida javobgardan davlat foydasiga undiriladigan sud xarajatlarining summasi va qarorning ijro etish tartibi ko'rsatiladi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1998-yil 17-apreldagi Plenum qarori. T., 1998-yil, 54-bet.

8-§. Mehnat ishlari bo'yicha sud hal qiluv qarorlarining ijro etilish xususiyatlari

Mehnatga oid fuqarolik ishlarining muhim protsessual xususiyatlaridan yana biri ishga tiklash va ish haqini undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorlarining darhol ijro etilishi mumkinligidir. Shuning o'zi bilan fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya etishga qo'shimcha kafolat beriladi.

Hal qiluv qarorining darhol ijro etilishida sudya qaror chiqarilgan zamon undiriladigan summani undirish uchun da'vogarga ijro varaqasini berishi lozim.

Ishga tiklash to'g'risidagi qarorning ijro etilishi kechiktirilganida, qaror chiqarilgan kundan e'tiboran uning ijro etilishi kunigacha kechiktirilgan barcha vaqt uchun xodim foydasiga, uning oladigan o'rtacha ish haqi yoki ish haqining farqi undirilishi kerak. Bu masala hal qiluv qarorini chiqargan sudning ajrimiga muvofiq hal qilinadi.

Xodimni ishga tiklash to'g'risidagi sud qarori ijro etilmaganda unga ish haqi to'lanishi to'g'risidagi ijro masalani hal qilish bilan o'z tashabbusi bo'yicha shu protsessning o'zida qarorni ijro etmaslikka aybdor bo'lgan mansabdor shaxsning zararning korxonaga to'lanishi to'g'risidagi masala ham keyinchalik korxonaning yoki prokurorning regress (qaytarma) da'vosi bo'yicha hal qilinishi mumkin. Korxonaning mansabdor shaxsga nisbatan regress talabi qanoatlantirilgani holda ijro varaqasi sud tomonidan bevosita sud ijrosiga topshiriladi va bu to'g'rida haq undiruvchi (korxona) xabardor qilinadi (Mehnat kodeksining 273-moddasi).

Mehnat nizolarini ijro bosqichida ham uning o'ziga xos xususiyati mavjud. O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organ hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi 2001-yil 29-avgustdagi qonunining 80-moddasiga ko'ra, mehnatga oid munosabatlardan kehb chiqadigan talablar birinchi navbatda qanoatlantiriladi.⁴

Xodimni ishga tiklash to'g'risidagi va ish haqini undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorlari darhol ijro etiladi.

⁴ "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 29.08.2001 y. 258-II-son Qonuni bilan tasdiqlangan. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi 2001 y. 9-10-son, 169-modda.

lishi lozim bo'lganligi tufayli bunday qarorlarning ijrosi to'xtatilishi mumkin emas.

Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablar bo'yicha pul summasi undirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarori bekor qilingan taqdirda, agar bekor qilingan hal qiluv qarori da'vogar bergan soxta ma'lumotlarga yoki u taqdim qilgan qalbaki hujjatlarga asoslangan bo'lsa, qaytarma ijroga yo'l qo'yiladi (FPKning 385-moddasi).

XXV bob. UY-JOYGA DOIR HUQUQIY MUNOSABATLARIDAN KELIB CHIQADIGAN NIZOLARNI SUDDA KO'RISHNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

1-§. Uy-joy nizolari tushunchasi va turlari

Uy-joy nizolari – bu nizolarning alohida bir turi bo'lib, uy-joy huquqiy munosabat subyektlari, ya'ni fuqarolar bilan fuqarolar, fuqarolar va yuridik shaxslar o'rtasida uy-joy huquqi va manfaatlari, ya'ni turar joydan foydalanish, egalik qilish va tasarruf etish bo'yicha buzilgan huquqlarni sud yoki boshqa organlarda himoya qilish borasidagi munosabatlardir. Sudlarda uy-joy nizolarini qonuniy hal qilish fuqarolarning uy-joyga bo'lgan huquqlarining samarali himoya qilinishiga kafolat yaratadi.

Hozirda sudlarda ko'rilayotgan ishlarning aksariyatini uy-joy nizolari tashkil etadi. Ushbu nizolar fuqarolar bilan fuqarolar, fuqarolar bilan yuridik shaxslar o'rtasida vujudga kelmoqda. O'z xususiyati, obyekti va subyektiga ko'ra uy-joy nizolarini quyidagi turlarga bo'lish lozim bo'ladi:

1) Davlat uy-joy fondidan foydalanish bilan bog'liq nizolar

2) Xususiy uy-joy fondi bilan bog'liq nizolar

Masalan, orderni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolar, turar-joylarni almashtirishni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi da'volar, uyga kiritib qo'yish to'g'risidagi nizolar, uy-joyda yashash huquqini yo'qotgan deb topish to'g'risidagi nizolar, uy-joyni bo'lish, uy-joydan ko'chirish to'g'risidagi nizolar, kooperativ uy-joylar bilan bog'liq nizolar, yotoqxona, xizmat turar-joylaridan ko'chirish to'g'risidagi nizolar hamda turar-joylarni xususiylashtirish to'g'risidagi nizolar va boshqalar.

Fuqaroni boshqa turar joy bermasdan ko'chirish, agar ijaraga oluvchi va uning oila a'zolari yoki u bilan doimiy yashayotgan fuqarolar turar joyni buzayotgan yoxud shikastlantirayotgan yoki undan o'z maqsadi bo'yicha foydalanmayotgan yoxud turmush qoidalarini muntazam buzib boshqalarning u bilan bir kvartira yoki bir uyda yashash imkonini byermayotgan bo'lsalar, bunda ogohlantirishlar va jamoat ta'sir choralari natija byermayotgan bo'lsa, shuningdek, shart-

nomada uzoqroq muddat belgilanmagan holda ijaraga oluvchi turar haqini 6 oy to'lamagan bo'lsa, qisqa muddatli ijarada esa shartnomada belgilangan to'lov muddati o'tganidan keyin ikki martadan ortiq to'lanmagan holda ijaraga beruvchi yoki o'zga manfaatdor shaxslarning talabi bo'yicha amalga oshiriladi. Ota-onalik huquqidan mahrum bo'lganliklari uchun o'z farzandlari bilan birga yashashi mumkin emas deb topilsa, ular boshqa turar joy bermasdan ko'chirilishi mumkin.

Turar joyni o'zboshimchalik bilan egallab olgan shaxslar boshqa turar joy bermasdan ko'chiriladi.

Uy-joy kodeksining 47-moddasiga muvofiq, turar joyga berilgan hujjat (order) haqiqiy emas deb topilgan holda g'ayriqonuniy harakatlari oqibatida hujjatni (orderni) olgan shaxslar ularga boshqa turar joy bermasdan ko'chiriladi.

Korxona, muassasa, tashkilot bilan mehnat munosabatlarini buzgan xodimlar, shuningdek, saylab qo'yiladigan lavozimlarni egalab turgan shaxslar, harbiy xizmatchilar, o'quv yurtlarida o'qishni tamomlagan shaxslar ularga ishi, xizmati yoki o'qishi munosabati bilan berilgan yotoqxonadan boshqa turar joy bermasdan ko'chiriladi.

Umumiy qoidaga ko'ra ko'chirish 2 xil tartibda amalga oshiriladi:

1. Sud tartibida;

2. Ma'muriy tartibda (prokuror sanksiyasi asosida)

Ma'muriy tartibda ko'chirishning 2 ta asosi mavjud:

1) turar joylarni o'zboshimchalik bilan egallab olgan shaxslar;

2) avariya holatida deb topilgan uylarda yashayotgan shaxslarni ko'chirish.

Hujjatni (orderni) haqiqiy emas deb topishda sud quyidagi holatlarni asos qilib ko'rsatishi mumkin:

- Fuqarolar tomonidan uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtojlik to'g'risida haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar taqdim etilganda;

- Boshqa fuqarolar yoki yuridik shaxslarning hujjatida ko'rsatilgan turar joyga bo'lgan huquqlari buzilganda;

- Turar joy berish to'g'rsidagi masalani hal etishda mansabdor shaxslar tomonidan g'ayriqonuniy harakatlar qilinganda;

- Turar joy berish tartibi va shartlarining boshqacha buzilishlari sodir etilganda.

Hujjatni (orderni) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi talab hujjat (order) berilgan kundan boshlab 3 yil mobaynida qo'zgatilishi mumkin.

Turar joyni almashtirish to'g'risidagi nizolar 2 xil asosdan kelib chiqadi:

1. Fuqaroga tegishli bo'lgan uyni almashtirishni vakolatli tashkilot, organlar tomonidan rad etilishi bilan bog'liq nizolar;

2. Oila a'zolarining turar joyni almashtirishga roziligiga erisha olmaganligi bilan bog'liq nizolar.

Agar oila a'zolari turar joyni almashtirishga o'z roziligini bermasa, bunday holda turar joyni majburan almashtirishni sud tartibida talab qilishga haqlidir. Voyaga yetmagan oila a'zolarining roziligi ota-onalari tomonidan, ular bo'lmagan taqdirda esa vasiy va homiylik organlari tomonidan tasdiqlanadi.

Uy-joy nizolari turlariga to'xtaladigan bo'lsak, bunday nizo turlarini tasniflash lozim bo'ladi.

Umuman olganda, uy-joy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar ikki manbadan, ya'ni ikki xil mulk shakli doirasida kelib chiqadi:

1) Xususiy uy-joy fondidan foydalanish, egalik qilish va tasarruf etish bilan bog'liq nizolar;

2) Davlat uy-joy fondidan foydalanish bilan bog'liq nizolar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan mulk shakllari doirasida vujudga keladigan nizolar deyarli bir-biriga yaqin va bir xil nizolar bo'lib, xususan, sudlar quyidagi uy-joy nizolarini hal etish vakolatiga ega;

1) xususiy va davlat uy-joy fondlariga qarashli turar joylarni ijaraga beruvchi hamda ijaraga oluvchilar, ularning oila a'zolari o'rtasidagi uy-joy munosabatlari bo'yicha vujudga keladigan nizolar;

2) uy-joy qurish yoki uy-joy kooperativi bilan fuqarolar o'rtasidagi uy-joy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar;

3) davlat uy-joy fondining turar joyiga berilgan hujjatni (orderni) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

4) ijara shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish to'g'risidagi nizolar;

5) Uy-joy kodeksida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha turar joydan ko'chirish bilan bog'liq nizolar;

6) fuqarolik huquq-majburiyatlar asosida vujudga keladigan uy-joy bilan bog'liq nizolar;

7) yer uchastkalari davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishi munosabati bilan vujudga keladigan nizolar.⁵

Lekin uy-joy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarini yuqoridagi mezonlar doirasida klassifikasiya qilish birmuncha kamchiliklarga ega, ya'ni bir mezon doirasida vujudga keluvchi nizolar ikkinchi bir mezon doirasida vujudga keluvchi nizolar qatorida mavjud bo'lishi mumkin.

Uy-joy nizolarining alohida bir ko'rinishi misolida, masalan, ko'chirish to'g'risidagi nizoni olaylik.

Ko'chirish 3 xil shaklda amalga oshiriladi: 1) boshqa obod turar joy bergan holda ko'chirish; 2) boshqa turar joy bergan holda ko'chirish; 3) boshqa turar joy bermasdan ko'chirish.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 71-moddasiga ko'ra boshqa obod turar joy bergan holda ko'chirish uchun asoslar quyidagilardan iborat:

Agar turar joy joylashgan uy buzilishi kerak bo'lsa;

Turar joy belgilangan tartibda avariya holatida yoki yashash uchun yaroqsiz deb topilgan bo'lsa.

2-§. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar

O'zbekiston Respublikasi FPKning 33-moddasida ishda ishtirok etuvchi shaxslar ko'rsatilgan bo'lib, unga asosan taraflar, uchinchi shaxslar, ularning vakillari, protsessda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan prokuror, davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb tan olinadi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar orasida taraflar muhim o'rinni egallaydi.

Bizga ma'lumki, uy-joy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar turli xildir. Bunday nizolarni sudda ko'rishda tegishli ishda ishtirok etuvchi shaxslar, nizoning holatiga ko'ra tegishli fuqaro va davlat organlari, tashkilotlar va boshqalar ishga jalb qilinadi.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarori. -T.: 2001. 22-23-betlar.

Hamma uy-joy nizolari da'vo tartibida ko'rilgani uchun ularning barchasida da'vogar va javobgar ishtirok etadi.

Uy-joy huquqiy munosabatning subyekti bo'lib fuqarolar va yuridik shaxslar hisoblanadi. Protsessda taraf sifatida qatnashish uchun ular muomala layoqatiga ega bo'lishi lozim (FPKning 38-moddasi). Protsessual qonun bo'yicha yosh bolalarning, ya'ni 14 yoshga to'lmagan fuqarolarning, shuningdek, ruhiy kasal va aqli zaif fuqarolarning huquqlari, qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sudda ularning qonuniy vakillari- ota-onalari, ularni farzandlikka olganlar yoki homiylar himoya qiladi.

~~Uy-joy nizolari bo'yicha uy-joy boshqaruv organlari ham taraf~~ sifatida ishda ishtirok etishi mumkin. Masalan, mahalliy davlat hokimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari. Uy-joy ijarasi shartnomasi shartlaridan (masalan, kvartira haqini undirish, zararni undirish va h.k.) kelib chiqadigan nizolar bo'yicha uy-joy/shirkat xo'jaliklari/ organlari ham ijaraga beruvchi sifatida nizolashuvchi taraflar hisoblanadi. Uy-joy fondini boshqaruvchi organlar vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha (masalan, turar joy berish, ularni almashtirish, bronlashtirish) faqat mahalliy davlat hokimiyati organi nizolashuvchi taraf sifatida ishda qatnashadi.

Uy-joy organlarining ishda ishtirok etishi faqat da'vogar yoki javobgar sifatida cheklanmaydi, shuningdek, FPKning 48-moddasiga muvofiq, ular o'z zimmalariga yuklatilgan vazifalarni bajarish, fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida xulosalar berishi mumkin.

Uy-joy nizolarini hal qilish bir necha da'vogarlar yoki javobgarlar manfaatlariga daxldor bo'lganligi uchun ularni ishga chaqirmay turib, ishni to'g'ri hal qilib bo'lmaydi. Masalan, ko'chirish to'g'risidagi da'vo bo'yicha javobgar sifatida ijaraga oluvchi va uning voyaga yetgan oila a'zolari ishga jalb qilinadi. Da'vogar tomonida ishtirok etish, ya'ni sherik da'vogarlarni sud o'z tashabbusi bilan ishga jalb qila olmaydi, chunki bu qonunga zid holat hisoblanadi. Shuning uchun sud ularni ishda ishtirok etishi mumkinligi haqida xabardor qiladi, ishda sherik da'vogar sifatida ishtirok etish esa ularning xohishiga bog'liq.

Shuningdek, uy-joy to'g'risidagi ishda uchinchi shaxslar ham ishtirok etishi mumkin.

Mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxs sifatida kommunal kvartirada yashayotgan ijaraga oluvchi chiqishi mumkin. Mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar odatda turar joyni majburiy almashtirish to'g'risidagi ishlarda sud tomonidan ishga jalb etiladi. Bunday shaxslar bo'lib almashtirilayotgan turar joyda yashayotgan ijaraga oluvchi va uning oila a'zolari hisoblanadi. Bu haqda har xil fikrlar mavjud. Ba'zi hollarda sud agar so'nggi ishtirokchi almashtirilayotgan turar joyni ijaraga oluvchini ishda ishtirok etishini xohlamasa, sud majburiy almashtirish to'g'risidagi da'voni rad qilmoqda. Lekin buning maxsus shakli mavjud, ya'ni sherik da'vogar sifatida ishtirok etishdir (nizo predmetiga nisbatan mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida emas).

Uy-joy nizolarini ko'rishda prokuror ishni qo'zg'atish yoki boshlangan protsessda fikr berish yo'li bilan ishtirok etishi mumkin. Prokuror boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilib sudga ariza berishi mumkin.

Uy-joy to'g'risidagi ishlarda prokurorning ishtirok etishi protsessning va ish bo'yicha chiqariladigan hal qiluv qarori adolatli bo'lishini ta'minlaydi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2004-yil 11-may «Sudlarda fuqarolik ishlarining ko'rili-shida prokuror vakolatining ta'sirchanligi va samaradorligini oshirish haqida»gi 16-sonli buyrug'iga asosan sudlarda fuqarolik ishlarining ko'rili-shida prokuror vakolatini ta'minlash qonunchilikni mustahkamlash kafolatiga aylantirish maqsadida quyidagi ishlarning sudlarda ko'rili-shida prokuror ishtiroki majburiydir:

boshqa turar joy bermasdan yashash joyidan ko'chirish to'g'risidagi ishlarda;

uy-joyga berilgan orderni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlarda;

shaxslarni turar joyidan foydalanish huquqini yo'qotgan deb topish to'g'risidagi ishlar bo'yicha.⁶

Ko'chirish to'g'risidagi ishlarda manfaatdor shaxslarning protsessual holatini aniqlash qiyinchilik tug'dirmaydi. Qoida bo'yicha bunday nizoli ishlar da'vogar sifatida ishtirok etuvchi uy-joy organlari

⁶ O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining amaldagi buyruqlari, ko'rsatmalari, nizom va yo'riqnomalari.

tashabbusi bilan qo'zg'atiladi. Javobgar sifatida turar joyni ijaraga olgan fuqaro ishtirok etadi.

Ayni vaqtda turar joy ijarasi shartnomasidagi ijaraga beruvchi yuridik shaxs va bevosita taraflar o'sha shartnoma yuzasidan nizo chiqqanida sudda ishtirok bo'yicha taraf bo'lishi mumkin.

Fuqaroga boshqa obod turar joy bergan holda ko'chirishda O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksida to'g'ridan to'g'ri kim sudga da'vo qilishi ko'rsatilmagan. Lekin biz O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksi 71-moddasidan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bunday vaziyatda turar joy byerayotgan korxona, muassasa, tashkilot yoki mahalliy davlat hokimiyat organi sudga da'vo qilishi mumkin.

Bunday vaziyatda nizo predmetiga nisbatan mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxs da'vogar tarafida ishda qatnashishi mumkin.

Shuningdek, protsessda bir taraf sifatida uy-joy organi bilan turar joyni ijaraga oluvchi ham ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 74-moddasiga muvofiq, turar joyni ijaraga oluvchi, uning oila a'zolari yoki ular bilan doimiy birga yashayotgan fuqarolar boshqalarning u bilan bir kvartirada yoki bir uyda yashash imkonini byermayotgan bo'lsalar, bunday holda ijaraga beruvchi yoki o'zga manfaatdor shaxslar sudga murojaat qilishga haqli. Manfaatdor shaxslarga u bilan bir kvartirada yoki bir uyda yashovchi boshqa ijaraga oluvchilar kirishi mumkin. Ular mustaqil da'vo qilishga, ijaraga beruvchi arizasiga qo'shilishlari mumkin.

Ko'chirish to'g'risidagi ish bo'yicha odatda javobgar sifatida ijaraga oluvchi va u bilan birga yashovchi oila a'zolari qatnashadi. Asosan bunda da'vo bevosita ijaraga oluvchi, uning oila a'zolari yoki u bilan doimiy yashayotgan boshqa fuqarolarning turar joyni buzayotgan yoxud shikastlantirayotgan yoki undan maqsadi bo'yicha foydalanmayotgan yoxud turmush qoidalarini muntazam ravishda buzib boshqalarning u bilan bir kvartirada uyda yashash imkonini byermayotganliklari ustidan berilgan bo'lsa. Bunday holda, agar kvartirada oilaning boshqa a'zolari qolmasalar, voyaga yetmagan bolalar va ularning ota-onalari birga ko'chiriladi.

Ko'chirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha ko'p hollarda sherik ishtirokchilik hollari ham uchraydi. Sherik javobgarlarning ishtirok

etishi da'vogar huquqini hamma ishtirokchilar bilan bir vaqtning o'zida himoya qilishni ta'minlaydi.

Sud o'z tashabbusi bilan yoki ishda ishtirok etuvchi shaxslarning tashabbusi bilan sherik javobgarlarni ishga jalb qilishi mumkin. Lekin sud o'z tashabbusi bilan shaxsni da'vogar sifatida ishga jalb qilishga haqli emas.

Birga yashash imkoni bo'lmaganligi uchun boshqa turar joy bermasdan ko'chirilishi lozim bo'lgan shaxslar o'zlari egallab turgan turar joydan ko'chirilishi o'rniga uni almashtirishdan manfaatdor taraf ko'rsatgan boshqa turar joyga almashtirishga sud tomonidan majbur etilishlari mumkin.

Majburiy almashtirish- almashtirish shartnomasining murakkab turi bo'lganligi uchun sud turar joyni ijaraga oluvchini ishga jalb qila olmaydi. Ko'chirish to'g'risidagi ish bo'yicha da'vogar majburiy ko'chirish to'g'risidagi da'vo talabi predmetini o'zgartiradigan bo'lsa, bunda da'vogar tarafida sherik ishtirokchilar qatnashishi lozim.

Ko'chirish to'g'risidagi ish bo'yicha uchinchi shaxslar ishtirok etishi ham mumkin. Agar sudda ko'chirish to'g'risidagi ish ijaraga oluvchining da'vosi bilan qo'shimcha ijaraga oluvchilarga nisbatan qo'zg'atilgan bo'lsa, bunda uy-joy organlari mustaqil talab bilan ishga kirishishi mumkin.

Shuningdek, ko'chirish to'g'risidagi ish bo'yicha mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar ishtirok etishi mumkin.

Uy-joy organlari ham boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilib sudga murojaat etishi, ishtirok yuzasidan xulosalar berish uchun sud tomonidan protsessga jalb etilishi mumkin. Masalan, mahalliy davlat hokimiyat organlari uy-joy fondini boshqargani va nazorat qilganligi uchun ko'chirish to'g'risidagi ishlarda ishtirok etishi mumkin, zarur hollarda boshqa shaxslarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilib, ishda qatnashishi yoki ish bo'yicha xulosa berishi mumkin. Shuningdek, sud hal qiluv qarori mahalliy xalq deputatlari, davlat organlari, tashkilotlar, muassasalar manfaatlariga daxldor bo'lsa, sud ularni ishga jalb qilishi mumkin.

Agar nizo bir oila a'zolari o'rtasida kelishuvga erisha olmaganlikdan kelib chiqsa, bunda da'vo odatda ijaraga oluvchi yoki uning oila a'zolari tomonidan berilishi mumkin. Shuningdek, prokuror ham

O'zbekiston Respublikasi FPKning 46-moddasiga asosan da'vo qo'zg'atishi mumkin;

Agar huquqbuzar o'z xulqi bilan turmush qoidalarini buzib bosh-qalarning turar joydan foydalanishiga to'sqinlik qilayotgan bo'lsa, bunda ijaraga beruvchi va ayrim hollarda ijaraga oluvchining qo'sh-nilari da'vo qilishi mumkin.

Uy-joy boshqaruv organlari turar joyni almashtirishga rozilik bermasa, bunday holda o'sha organlar ishga javobgar sifatida jalb etiladi. Agar almashtirishga faqatgina bu organlarning qarshilik qil-ganligi emas, balki oila a'zolari ham qarshilik qilsa, bunda uy-joy boshqaruv organlari sherik javobgar sifatida ishga jalb etiladi. Bunday holda agar bu organlar almashtirishga rozilik bersalar ham ular mus-taqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida emas, balki sherik javobgar sifatida ishga jalb qilinadi.⁷

Bunday ishga uy-joy boshqaruv organlarini jalb qilmaslik ijaraga oluvchilar o'rtasidagi turar joyni almashtirish to'g'risidagi nizoni hal qilganidan keyin yana bir nizoni keltirib chiqarishga olib keladi, ya'ni uy-joy boshqaruv organlari almashtirish haqidagi orderni rad qilishi bilan bog'liq nizoni keltirib chiqaradi.

Almashtirish to'g'risidagi ish bo'yicha ishda ishtirok etuvchi yana bir guruh bor, ya'ni nizoni ijobiy hal qilinishidan manfaatdor shaxslar. Bu shaxslar almashtirish uchun o'z uyini beruvchi shaxslar-dir. Bu shaxslar ishda da'vogar tarafida turuvchi mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslardir.

Boshqa bir muallifning fikricha, bunday shaxslar ishga uchinchi shaxs sifatida jalb qilinishi kerak emas, chunki sud qarori uning huquq va majburiyatlariga ta'sir qilmaydi, shuning uchun bunday ishga ular majburan jalb qilinmaydilar.⁸

Ko'pgina nuqtayi nazarlar, xususan, V.N.Argunovning fikriga ko'ra, turar joyni almashtirishi uchun o'z uyini beruvchi shaxs sud to-monidan ishga sherik da'vogar sifatida jalb qilinishi kerak.⁹ Bu shaxs sudning da'voni qanoatlantirishidan manfaatdor bo'ladi, shuning

⁷ Treushnikova M.K. «Osobennosti rassmotreniye otdelnix kategoriy grajdanskix del». M. 1987. S.131

⁸ Argunov V.N. «Protseessualnaya forma uchastiya v grajdanskom protsesse nimateley jilogo pomesheniya, predлагаemogo v kachestve varianta dilya obmena». //Voprosi razvitiya teoriiya grajdanskogo protseessual' nogo pravo. M. 1981. S.87

⁹ O'sha joyda

uchun sudning qarori uy-joyni almashtirishda uning huquqi va himoyasiga oid bo'ladi.

Kooperativ uy-joy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarda taraf bo'lib faqat uy-joy qurish kooperativlari va fuqarolar (kooperativ a'zolari, ularning oila a'zolari), ya'ni huquqiy munosabat subyektlari hisoblanadi.

Mahalliy hokimiyat organlarining kooperativ a'zosiga umumiy yig'ilishda ajratilgan turar joyni egallashi uchun order berishni rad qilish yoki umumiy yig'ilish qarorining rad etilishi bilan bog'liq nizolarda da'vogar uy-joy qurish kooperativ a'zosi bo'ladi, javobgar esa kooperativ bo'ladi. Mahalliy davlat hokimiyat organi ish bo'yicha taraf bo'la olmaydi. Chunki ular kooperativ faoliyatini nazorat qilish funksiyasini amalga oshiradi.

Turar joyni almashtirish to'g'risidagi nizo bo'yicha ham da'vogar uy-joy qurish kooperativi a'zosi, javobgar esa kooperativ bo'ladi.

Agar kooperativ paychining uyni kechiktirib bo'lmaydigan kapital ta'mirlashi uchun to'plangan payni hisobiga o'tkazishni rad etish bilan bog'liq nizolarda, kooperativ a'zosi kooperativdan pul undirish to'g'risida da'vo qilishi mumkin. Boshqa shaxslar, shuningdek, oila a'zolari ham bunday huquqqa ega emas.

Agar umumiy yig'ilish uy-joy qurilish kooperativiga qabul qilishni va pay o'tkazishni rad etsa, bunda paychi bilan doimiy yashovchi voyaga yetgan oila a'zosi sudga da'vogar sifatida murojaat qilishi mumkin, agar paychi o'sha shaxsga o'z payini berishni xohlasa.

Bunday munosabatda shaxsni ko'chirish to'g'risida paychining voyaga yetgan oila a'zosi hamda uy-joy qurilish kooperativi da'vo qilishi mumkin.

Paychining yoki uning oila a'zosi (sobiq oila a'zosi) bir biriga nisbatan turar joydan foydalanish tartibini o'rnatish to'g'risida da'vo qilishi mumkin. Shuningdek, merosxo'r ham da'vo qilishi mumkin. Bunday holda javobgar bo'lib uy-joy qurilish kooperativi chiqadi, ya'ni umumiy yig'ilish yangi a'zosini kooperativga qabul qilish, meros payning qimmatini hal qilish lozim.

Kooperativ a'zosi quyidagi nizolar bo'yicha da'vogar bo'lishi mumkin:

- uy-joy qurilish kooperativi a'zosidan badal bo'yicha qarzni undirish bo'yicha;

- kooperativ umumiy yig'ilishida aniqlangan uy-joy qurilish kooperativi a'zodan uydan foydalanish va boshqarish bo'yicha xarajatlarni qoplash, kechiktirilgan to'lovlar bo'yicha qarzlarni undirish bo'yicha;

- uy-joy qurilish kooperativi umumiy yig'ilishida turar joy taqsimlangunga qadar asossiz kooperativ uyiga ko'chib kirgan shaxsni ko'chirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha.

Sud hal qiluv qaroridan manfaatdor shaxslar, ya'ni sherik javobgar va sherik da'vogarlarni ham ishga jalb qilishi lozim.

Fuqaro va uy-joy qurilish kooperativi o'rtasidagi nizo bo'yicha majburiy sherik ishtirokchilik ko'p uchraydi. Ba'zida boshqa bir shaxsni ishga jalb qilmasdan munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari to'g'risidagi masalani to'g'ri hal qilib bo'lmaydi. Masalan, merosxo'rning payga bo'lgan huquqi to'g'risidagi ishlar bo'yicha da'vogar yoki javobgar tarafida majburiy sherik bo'lishi lozim. Agar merosxo'r, ya'ni kooperativga kirishdan mulk huquqiga ega bo'luvchi shaxs nizoli kvartiradan boshqa merosxo'r va boshqa shaxslarni ko'chirish to'g'risida da'vo qilsa, bunda sud kooperativni sherik javobgar sifatida ishga jalb qiladi.

Bundan tashqari, uy-joy qurilish kooperativi uylaridagi kvartiralaridan ko'chirish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud paychining hamma oila a'zolarini sherik javobgar sifatida ishga jalb qiladi.

Kooperativning paychini kvartiradan ko'chirish to'g'risidagi da'vosi bo'yicha ish ko'rilayotganda sud paychining hamma voyaga yetgan oila a'zolarini o'z tashabbusi bilan yoki taraflarning iltimosiga ko'ra ishga sherik javobgar sifatida jalb qilishi mumkin.

Sobiq turmush o'rtog'i bilan payni bo'lish to'g'risidagi, merosxo'rlar o'rtasida payni bo'lish to'g'risidagi, paychi bilan uning oila a'zolari o'rtasida uydan foydalanish tartibini belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud kooperativni mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida ishga jalb qiladi.

Uy-joyi bo'lish to'g'risidagi nizolarda ishtirok etuvchi shaxslar ham turli xildir. Bu turdagi nizo bo'yicha da'vo qo'zg'atishga umumiy ulushli mulk ishtirokchilarigina ega. Agar umumiy ulushli mulk ishtirokchisi bo'lmagan shaxs tomonidan turar joyi bo'lish to'g'risida

da'vo qo'zg'atilsa, bunda da'vo arizasi qaytarilmaydi, balki da'vogarning roziligi bilan o'zini boshqa shaxs ya'ni, haqiqiy da'vogar bilan almashtiradi. Agar da'vogar rozi bo'lmasa, bu shaxs nizo predmeti yuzasidan mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxs sifatida ishga kirishishga haqli.

Agar uyga nisbatan fuqaro bilan davlat va jamoat organlari, tashkilotlari umumiy ulushli mulkka ega bo'lsa, ular ham sudga uyni bo'lish to'g'risida murojaat qilishi mumkin.

Shuningdek, bunday nizoli ish bo'yicha sherik da'vogarlar va sherik javobgarlar ishga jalb qilinadi. Bunday ishtirok bo'yicha sherik ishtirokchilikni ishni birlashtirishdan farqlash lozim. Ishni birlashtirish bir necha mulkdorlarning uyni natura tarzida bo'lish to'g'risida da'vo qilib, har biri uyning o'ziga tegishli qismini ajratishni talab qilsagina yo'l qo'yiladi.

Agar uy-joy uch yoki undan ortiq mulkdorga tegishli bo'lib, da'vo ulardan biri tomonidan berilsa, bunda qolgan ikki mulkdor ish bo'yicha sherik javobgar bo'ladi. Agar sudga bu ikki sherik javobgar jalb qilinmasa sudning hal qiluv qarori bekor qilinadi.

Uyning natura tarzida bo'linishi uyga nisbatan umumiy ulushli mulkni tugatadi. Lekin bir shaxs uchun uy bo'linib, boshqa shaxslarning umumiy ulushi qolgan bo'lishi mumkin. Agar shu qolgan shaxslar o'rtasida uyni bo'lish bo'yicha ish ko'rilayotganda, yuqoridagi o'z ulushini avval sudlashib olgan shaxs ishga mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida jalb qilinadi.

Bunday nizo bo'yicha protsessual huquqiy vorislik ham bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi FPKning 43-moddasiga ko'ra, nizoli yoki sudning hal qiluv qarori bilan aniqlangan huquqiy munosabatdan taraflarning biri, uchinchi shaxs yoki ularning qonuniy vakili chiqib ketgan taqdirda (fuqaroning o'limi, yuridik shaxsning tugatilishi, boshqa shaxs foydasiga talabdan voz kechish) sud bu shaxslarni ularning huquqiy vorislari bilan almashtirilishiga yo'l qo'yadi.

Agar da'vogar yoki javobgarning vafoti munosabati bilan huquqiy voris ishga kirishsa, u bunday huquqni beruvchi guvohnoma bilan o'z faoliyatini amalga oshirishi lozim. So'nggina oldingi ishtirokchining hamma huquq va majburiyatlari huquqiy vorisga o'tadi.

Uyni bo'lish to'g'risidagi ishlar bo'yicha protsessual huquqiy vorislikni tegishsiz tarafni tegishli shaxs bilan almashtirishdan farq-

lash lozim. Huquqiy voris ishga kirishganda o'z huquqini topshirgan shaxs sud protsessining qaysi bosqichidan chiqib ketgan bo'lsa, ishni ko'rib chiqish shu bosqichdan davom ettiriladi, huquqiy voris guvohlarni so'roq qilishni, ish bo'yicha qayta ekspertiza o'tkazishni talab qilishga haqli emas. Tegishsiz taraf tegishlisi bilan almashtirilganda esa ish ko'rish boshidan qayta ko'riladi.

Shuningdek, ishni sudda ko'rishga tayyorlashdan avval nizoli uyda ijaraga oluvchi yoki javobgar yoxud da'vogarning sobiq oila a'zolari yashamayotganligi aniqlanishi lozim. Agar bunday shaxslar o'sha uyda yashayotgan bo'lsa, ular mulkdor, ya'ni ijaraga beruvchi yoki avval oila munosabatlariga kirishgan taraf tomonidagi mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida ishga jalb qilinadi.

Bunday ish bo'yicha vakillik kam uchraydi. Ko'p hollarda vakillikni advokatlar amalga oshiradi. Vakillikning bunday turi (advokatlar vakilligi) ishni qonuniy hal qilishga yordam beradi.

Xususiylashtirishni haqiqiy emas deb topish haqidagi da'vo arizasi bilan turar joyning xususiylashtirilishi natijasida huquqi buzilgan shaxslar, hokimiyatlar, tashkilotlar, Davlat mulkini boshqarish qo'mitasining turar joy masalalari bo'yicha bo'limlarining hududiy organlari va prokuror murojaat qilishga haqlidirlar.¹⁰

3-§ Uy-joy to'g'risidagi nizolarning taalluqliligi va sudlovliligi

Fuqarolik ishlarining taalluqliligi deganimizda bunday ishlarni ko'rish va hal qilish vazifasi qonun bilan muayyan davlat organi yoki jamoat tashkilotiga yuklatilganligi tushuniladi.¹¹

Ma'lumki, sud, prokuratura, hokimliklarning bo'limlari, kasaba uyushmalari tashkilotlari, hakamlik sudi va fuqarolik ishlarini ko'rish va hal qilishga vakolatli bo'lgan boshqa tashkilotlar fuqarolik ishlarini ko'ruvchi va hal qiluvchi organlar hisoblanadi. Lekin ko'pgina fuqarolik ishlari sudga taalluqlidir. Fuqarolik ishlarining sudlarga taalluqli ekanligi FPKning 31-moddasiga muvofik quyidagilardan iborat:

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlarining to'plami. 1991-1998. II-jild -T.; "Sharq". 1999. 51 b

¹¹ Sh.Sh.Shoraxmetov. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual huquqi. -T.: "Adolat", 2001. 124-b.

1) taraflardan hech bo'lmaganda 1 tasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar, qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno;

2) alohida tartibda ko'riladigan ishlar;

3) qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar.

Bunday ishlarga:

- fuqarolik, oila, mehnat, uy-joy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarga oid ishlar, davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat(qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar to'g'risidagi ishlar (FPK ning 26-29-moddalari);

- chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar yoki chet el fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etayotgan ishlar va boshqalar kiradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, uy-joy nizolari ham sud orqali va ma'muriy tartibda hal etiladi. Turar joyga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan hamma nizolar fuqarolik huquqiy nizolar bo'lib, asosan sudlarga taalluqlidir. Istisno sifatida O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 104-113-moddalarida ko'rsatilgan, ya'ni turar joylar o'zboshimchalik bilan egallangan hollarda uyning yemirilish xavfi bo'lgan hollar bunday uylarda yashovchilarni xizmat bilan bog'liq bo'lgan turar joylardan, yotoqxonalaridan va mehmonxonalardan ko'chirish to'g'risidagi ishlar sudlarga taalluqli bo'lmasdan, ma'muriy organlarga, ya'ni prokuratura organlariga taalluqli bo'ladi (UJK ning 70-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Plenum qaroriga ko'ra, sudlar quyidagi nizolarni hal etishga vakolatli:

- xususiy va davlat uy-joy fondlariga qarashli turar joylarni ijaraga beruvchi hamda ijaraga oluvchilar, ularning oila a'zolari o'rtasidagi uy-joy munosabatlari bo'yicha vujudga keladigan nizolar;

- uy-joy qurish kooperativi bilan fuqarolar o'rtasidagi uy-joy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar;

- davlat uy-joy fondining turar joyiga berilgan hujjatni (orderni) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

- ijara shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish to'g'risidagi nizolar;

- turar- joydan ko'chirish bilan bog'liq nizolar;

- fuqarolik huquq majburiyatlari asosida vujudga keladigan uy-joy bilan bog'liq nizolar;

- yer uchastkalari davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishi munosabati bilan vujudga keladigan nizolar.¹²

Fuqarolarning uy-joy sharoitlarini yaxshilash, yordamchi xonalarni qayta ko'rish va uzgartirishga rozilik berish masalalarini hal qilish mahalliy davlat hokimiyati organlari va ijaraga beruvchilarning vakolatiga tegishli ekanligidan kelib chiqib, bunday masalalar bo'yicha da'volar sudga taalluqli emasligi sudlarga tushuntirilgan. Biroq fuqarolar mahalliy davlat hokimiyati va ijaraga beruvchilarning yuqorida qayd etilgan masalalarni hal qilishi bilan bog'liq harakatlaridan norozi bo'lganda, tegishli shikoyat bilan sudga murojaat qilishlari mumkin.¹³

Davlat uy-joy fondidagi turar-joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqaro va mulkdorlarning huquqini himoya qilish munosabati bilan vujudga keluvchi nizolarning sudga taalluqli bo'lishi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1997-yil 2-maydagi «Xususiylashtirilgan turar joylarga egalik qilish, ulardan foydalanish va uni tasarruf qilish bilan bog'liq ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi qarorida ko'rsatilgan. Unga ko'ra, davlat uy-joy fondidagi turar-joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqaro va mulkdorlarning huquqini himoya qilish munosabati bilan vujudga keluvchi nizolar sudga taalluqlidir.¹⁴

Qoida bo'yicha ma'muriy tartibda ko'chirish uchun prokurorning sanksiyasi (qarori) talab qilinadi. Prokuror ma'muriy tartibda ko'chirish to'g'risida sanksiya bermagan taqdirda manfaatdor tashkilotlar, muassasalar, korxonalar turar joyda yashovchilarni ko'chirish to'g'risida sudga murojaat qila olmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual Kodeksining 615-moddasiga asosan taraflarning kelishuvi bilan uy-joyni ijaraga berish shartnomasi bekor qilinishi qonunda o'z ifodasini topgan. Bu qoidaga ko'ra turar joylarni foydalanish uchun berish to'g'risidagi

¹² O'zbekiston Respublikasi Oliy sudning 2001-yil 14-sentyabrdagi Plenum qarori. -T.: 2001. 23-bet.

¹³ O'sha joyda.

¹⁴ Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1997-yil №3. 29 b. 1998-yil 11-sentyabrdagi o'zgartish va qo'shimchalar bilan.

ta'sir da'volarni, chunonchi, fuqarolik huquqiy majburiyatlariga asoslangan talablar to'g'risida; masalan, avval egallagan turar joyning kapital ta'miridan so'ng qaytarib berilishi, uy-joyning buzilishi munosabati bilan kvartira berilishi va shu kabi boshqa hollarda qo'zg'atilgan da'volarni sudlar ko'rishga haqlidir.

Uy-joy nizolari subyektlar bo'yicha va tuzilishi bo'yicha har xil xarakterda (tavsifda) bo'ladi. Shuning uchun bu nizolar sudlarda va ma'muriy tartibda hal qilinadi. Bularning orasida eng muhimi fuqarolar bilan uy-joy organlari o'rtasida kelib chiqadigan, shuningdek, ijara oluvchi va uning oila a'zolari o'rtasida kelib chiqadigan nizolarni hal qilishdir.

Bu nizolar asosan turar joy berish va ulardan foydalanish borasida kelib chiqadi. Turar joy berish to'g'risidagi nizolar umumiy qoida bo'yicha ma'muriy tartibda, ya'ni nizolashayotgan taraflarning yuqori turuvchi organlarga murojaati bilan hal etiladi. Bunday nizolar, ya'ni turar joy berish to'g'risidagi nizolar faqatgina fuqarolik huquqiy majburiyatiga asoslangan holda yoki maxsus qonunga asosan sudda hal etilishi mumkin.

Fuqarolik huquqiy majburiyatiga asosan talab qilingan turar joy to'g'risidagi nizolarga uyni buzish bilan bog'liq nizolar, uyni kapital remont qilish bilan turar joy berish to'g'risidagi nizolar va turar joy yashash uchun mo'ljallanmagan joyga o'tkazilishi bilan turar joy berish to'g'risidagi nizolar kiradi. Shuningdek, turar joy davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun yer uchastkasi ajratilishi munosabati bilan buzilishi kerak bo'lsa, bunda mulkdor sud himoyasidan foydalanishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi Uy-joy Kodeksi, 71-m.).

Turar joy berish to'g'risidagi fuqarolik huquqiy majburiyat xodimning tashkilot bilan tuzgan shartnomasidan kelib chiqadi, ya'ni xodim uy-joy ko'rilishida qatnashish majburiyatini olsa, tashkilot esa uy-joy ko'rilganidan so'ng unga uy-joy berish majburiyatini oladi. Agar tashkilot o'z majburiyatini bajarmasa, xodim sudga murojaat qilishi mumkin va sud bu da'voni qabul qilib, uni ko'rib chiqadi.

Mahalliy davlat hokimiyati yoki tashkilot, muassasa, organlarning ma'muriyati noqonuniy sudlanganligi oqibatida turar joyga bo'lgan yo'qotgan huquqini tiklashi, ya'ni avvalgi turar joyni qaytarishi lozim, agar buni iloji bo'lmasa, unda unga o'sha aholi punktida joylashgan turar joy berishi lozim. Agar fuqaroning bunday talabi

qanoatlantirilmasa, u sudga uy-joy huquqini so'rab da'vo bilan murojaat qilishi mumkin.

Agar kvartiradagi alohida xona bo'shasa, u belgilangan norma bo'yicha uy-joy maydoni bilan ta'minlanmagan ijaraga oluvchiga beriladi. Agar kvartirada belgilangan norma bo'yicha uy-joy maydoni bilan ta'minlanmagan bir necha ijaraga oluvchi bo'lsa, oilasi uy-joy sharoitlarini yaxshilashga eng ko'p muhtoj bo'lgan ijaraga oluvchi bo'shagan xonani olishda imtiyozli huquqqa ega bo'ladi.

Agar mahalliy davlat hokimiyati yoki tashkilot ma'muriyati turar joy berishni rad etsa yoki boshqa odamga order berilsa, ijaraga oluvchi sudga da'vo qilishi mumkin.

Uy-joyga egalik huquqiga asosan uy-joy qurilish kooperativida a'zolikda, UJKKda imtiyozli huquqdagi kelib chiqadigan nizolar ham sudga taalluqlidir.

Davlat va xususiy uy-joy fondi uylaridan foydalanish bo'yicha kelib chiqadigan hamma nizolar sudga taalluqlidir, ya'ni shaxsiy egalik huquqida bo'lgan uydan foydalanish, uy-joy ijara shartnomasidagi uydan foydalanish bo'yicha kelib chiqadigan nizolar sudga taalluqlidir. Shuningdek, uydan foydalanish huquqini e'tirof etish va bunday huquqdan ayrilish to'g'risidagi nizolar, uy-joy ijarasi shartnomasini haqiqiy emas deb topishni e'tirof etish; uy-joy ijarasi shartnomasiga o'zgartirish to'g'risidagi; uy-joyini qayta ko'rish va o'zgartirish to'g'risidagi; uy-joyini almashtirish to'g'risidagi va almashtirishni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi; turar joyini ikkilamchi ijaraga berish to'g'risidagi; uy maydonini qayd etish to'g'risidagi va h.k.

Fuqarolar bilan turar joy ko'rish kooperativlari o'rtasidagi nizolar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi tomonidan berilgan tushuntirishga ko'ra turar joy qurish kooperativi a'zolarining umumiy majlisida hal qilinadigan masalalar bo'yicha sudlarga taalluqli bo'lmaydi. Masalan, kooperativ a'zolari o'rtasida turar joylarni taqsimlash kooperativga kirish va pay badallarining miqdorini belgilash, kooperativ a'zoligiga qabul qilish to'g'risidagi ishlar sudga taalluqli bo'lmaydi.

Turar joy qurish kooperativi bilan kooperativ a'zolari o'rtasidagi, kooperativ a'zolari bilan ularning oila a'zolari o'rtasidagi fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan boshqa nizolar ham, ma-

salan, joyni ayirboshlash, kooperativ a'zolidan chiqarish to'g'risidagi va shu kabi boshqa ta'sir nizolar sudlarga taalluqli bo'ladi.

Agar kooperativ a'zolarining umumiy majlisi turar joyni ayirboshlovchi shaxsni kooperativ a'zolidiga qabul qilishga rozi bo'lsa, hokimiyat ayirboshlash uchun ruxsat bermasa, bunday holda ham kooperativ a'zosining egallab turgan turar joyini boshqa turar joyga ayirboshlash to'g'risidagi nizo sudlarga taalluqli bo'ladi.¹⁵

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy Kodeksining 106, 112-moddalari, turar joy qurish kooperativi a'zolidan chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nizolarning turlari sud organlari tomonidan hal qilinadi.

Uy-joy qurilish kooperativlari va fuqarolar o'rtasida kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi bunday nizolarning qanday munosabatdan kelib chiqqanligi, ya'ni uning huquqiy tabiatiga bog'liq. Agar bunday nizo fuqarolik huquqiy munosabatdan kelib chiqqan bo'lsa, ular sudga taalluqli bo'ladi. Lekin ta'sir munosabatlar ma'muriy, moliya va yer huquqi normalari bilan tartibga solinadi, shuning uchun bunday nizolar sudga taalluqli emas.

Shuningdek, kooperativ a'zolari o'rtasida turar joylarni taqsimlash to'g'risidagi; uydan foydalanish va qarashda kooperativ a'zolarining kirishi va pay badallarining miqdorini o'rnatish to'g'risidagi; kooperativ a'zolidiga qabul qilish to'g'risidagi nizolar sudlarga taalluqli emas.

Umuman olganda, sudlarga faqatgina Uy-joy qurilish kooperativi va kooperativ a'zolari o'rtasidagi, ularning oila a'zolari o'rtasidagi fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolargina taalluqlidir.

Shuningdek, agar fuqaroga kooperativ a'zosi sifatida umumiy majlis qarori bo'yicha berilgan bo'lib, mahalliy davlat hokimiyati organi unga order berishini rad etsa, yoki fuqaroni kooperativ a'zolidiga qabul qilish to'g'risidagi qarorini rad etsa, bunday holda fuqaro sudga turar joydan foydalanish huquqining buzilishini himoya qilish to'g'risida murojaat qilishi mumkin.

Agar kooperativ a'zosi kvartirani taqsimlashda uning huquqi buzilgan deb hisoblasa, u umumiy majlisning qarori ustidan ma'muriy tartibda mahalliy davlat hokimiyat organiga shikoyat qilishi mumkin.

¹⁵ Shorahmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual huquqi. -T.: "Adolat". 2001. 137-b.

Turar joyni almashtirish to'g'risidagi nizolar ham sudga taalluqlidir.

Sudda ko'riladigan hamma almashtirish to'g'risidagi nizolar 2 guruhga bo'linadi:

1. Muassasaning turar joyni almashtirishga rozilik berishni rad etishi bilan bog'liq yoki hokimiyatning almashtirish orderini berishni rad etish bilan bog'liq nizolar;

2. Oila a'zolari o'rtasida almashtirishga rozilikka erisha olmagani bilan bog'liq nizolar.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 107-moddasiga ko'ra turar joyning mulkdori va uning voyaga yetgan oila a'zolari hamda u bilan doimiy yashayotgan fuqarolar, uy-joy qurilish koooperativi a'zosi va pay jamg'armasining qismiga huquqi bo'lgan uning oila a'zolari o'rtasida turar joyni almashtirish to'g'risida kelishuvga erishilmagan bo'lsa, ulardan har biri egallab turgan joyini turli uylar, kvartiralaridagi turar joylarga majburan almashtirishni sud tartibida talab qilishga haqlidirlar.

O'zbekiston Respublikasi FPKning 31-moddasiga ko'ra, sudlarga taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar, qonunda bunday nizolarni hal etish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 70-moddasiga ko'ra, ko'chirish sud tartibida amalga oshiriladi. Yuqoridagi istisno holatlaridan biri bu shu moddaning 3-bandida ko'rsatilgan, ya'ni turar joylarni o'zboshimchalik bilan egallab olgan yoki avariya holatida deb topilgan uylarda yashayotgan shaxslar prokuror sanksiyasi asosida ma'muriy tartibda ko'chiriladi.

O'zboshimchalik bilan egallash deb topish uchun egallab oluvchining turar joyga bo'lgan huquqining yo'qligi va tegishli ruxsatsiz uyga kirishi asos bo'ladi.

Turar joyni almashtirayotgan shaxslar almashtirish to'g'risidagi order olmasdan turib, turar joyni egallasa, bular ma'muriy tartibda emas, balki sud tartibida ko'chirilishi kerak.

Shuningdek, avariya holatidagi turar joylardan ko'chirish odamlarning sog'lig'i va hayotiga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni tezkorlik bilan bartaraf etish maqsadida ma'muriy tartibda hal etiladi.

Agar prokuror fuqaroni ko'chirishga sanksiya bermasa, ko'chirishga sanksiya so'ragan tashkilot fuqaroni turar joyga bo'lgan huquqidan ajratish va uni ko'chirish to'g'risida ma'muriy tartibda yuqori turuvchi organga murojaat etishi mumkin.

Shuningdek, ma'muriy tartibda ko'chirish to'g'risida prokuror qarori ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Xizmat turar joylari va maxsus uylardan ko'chirish sud tartibida hal etiladi.

4 – §. Uy-joy to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash fuqarolik protses-sining asosiy va zaruriy bosqichlaridan biri bo'lib, fuqarolik huquqiy nizolarning mumkin qadar tezlashtirib, to'la va har tomonlama ko'rili-shi va hal qilinishini ta'minlash maqsadlarida o'tkaziladi.

Ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda muayyan fuqarolik ish-larining turkumlari, ularning xususiyatlari, shuningdek, aniq nizoning turi e'tiborga olinadi, chunki bir xil turdagi ishlarni tayyorlashda baja-rilishi lozim bo'lgan protsessual harakatlar boshqa turdagi ishlarni ko'rish uchun tayyorlashda bajarilishi talab qilinmasligi mumkin.

FPKning 158-moddasida belgilanishicha, sudya fuqarolik ishlari-ni sudda ko'rish uchun tayyorlashga bu to'g'rida arizani qabul qilib, fuqarolik ishi qo'zg'atilganidan so'ng ishni o'z vaqtida va to'g'ri ko'-rib chiqish hamda hal qilish maqsadida uni ko'rishga tayyorlaydi. Binobarin, arizani qabul qilmasdan oldin sudda keyinchalik ko'rila-digan ishlar yuzasidan ta'sir harakatlar qilinishi (chunonchi, biron bir hujjat, dalillar talab qilib olinishi) qonunga xilof bo'ladi. Ammo sudya arizani qabul qilishdan oldin fuqarolik ishini sudda qo'zg'atish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni da'vogardan so'rab olishi mumkin.

Uy-joy nizolari bo'yicha da'vo arizalari qabul qilib olingandan so'ng ishning sudda ko'rishga tayyorlanishi o'sha nizo xususiyatidan kelib chiqib amalga oshiriladi, ya'ni nizoning aniq turiga nisbatan ish tayyorlanadi.

Bulardan, masalan, sobiq er-xotinlar o'rtasidagi turar joyni va payni bo'lish to'g'risidagi ishni sudda ko'rishga tayyorlashni oladigan bo'lsak, UJKning 103-moddasiga muvofiq, UJK uylaridagi turar joyni sherik paychilar o'rtasida bo'lishga, agar ularning har biriga alohida

turar joy ajratish mumkin bo'lsa yo'l qo'yiladi. Alohida bo'lmagan turar joylarni qayta qurish va o'zgartirish hisobiga alohida turar joyga aylantirish mumkin bo'lganda ham turar joylarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bo'lishga yo'l qo'yiladi.

Agar pay er xotinlarning umumiy birgalikdagi mulki bo'lsa va agar ularning har biriga kvartiradan alohida turar joy ajratilgan bo'lsa, kooperativ a'zolari va er xotinlarning nikohi ajratilganidan so'ng UJQKning turar joyi bo'linishi mumkin.

Agar turar joy alohida bo'lmagan yonma-yon xonalardan iborat bo'lsa, bo'lish hokimiyatning ruxsati bilan qayta qurish yoki o'zgartirish bilan alohida xonaga ajratiladi. Shunday qilib, turar joy va payni bo'lishning zaruriy sharti quyidagicha:

- Pay kiritish er-xotinlarning umumiy mulkidan berilganligi;
- Kvartirada ikki yoki undan ortiq alohida xonaning mavjudligi;
- Er-xotinlarning biri (yoki ikkalasi)dan FHDYO organlarining nikohdan ajralish to'g'risidagi guvohnomaning olinishi.

Ko'pgina hollarda bunday nizolar bo'yicha javobgar da'voga qarshi e'tiroz bildirib, boshlang'ich pay badali yoki keyingi pay badallari ularning shaxsiy mablag'idan to'langanligini bildiradi. Shuning uchun, bunday ishni sudda ko'rishga tayyorlashda, bizning fikrimizcha, barcha hollarda javobgar va da'vogarni so'roq qilish lozim. So'roq natijasida sudya da'vo predmeti va asosini hamda da'vo talabini aniqlashtiradi.

Masalan, payni bo'lish to'g'risidagi davo qanoatlantirilsa, u quyidagi oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin: payning bir qismiga bo'lgan huquqni; kooperativga kirishdan mulk huquqiga ega bo'lishni; turar joyni bo'lish huquqini. Shuning uchun, agar bunday da'vo berilsa, sudya ishni sudda ko'rishga tayyorlashdan oldin, uning huquqiy oqibatlarini tushuntirishi kerak.

Da'vogarni so'roq qilishda sudya uning o'sha shaxsga yoki boshqa javobgarga nisbatan o'sha da'vo talabi bilan bog'liq talabi bor yoki yo'qligini aniqlaydi, ya'ni ajratilgan yoki birlashtirilgan holda ko'rili-shi mumkin. Agar da'vogar payni bo'lish to'g'risidagi da'vosi bilan turar joyni bo'lishni ham ko'zlagan bo'lsa, bu ikki da'vo birlashtirilib ko'riladi.

Bunday ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash bo'yicha FPKning 160-moddasiga asosan kooperativ mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs sifatida ishga jalb qilinishi lozim.

Payni bo'lish to'g'risidagi ishni sudda ko'rishga tayyorlashda sudya quyidagi hujjatlarni talab qilishi lozim :

- 1) Shaxsiy hisob varaqdan ko'chirma;
- 2) Pay miqdori to'g'risidagi ma'lumotnoma;
- 3) Kvatira rejas;
- 4) Nikohdan ajrashganlik yoki kirganlik to'g'risidagi guvohnomadan nusxa;
- 5) Paychining oila a'zolari va ular bilan birga yashovchi shaxslar to'g'risidagi ma'lumotnoma;
- 6) Kooperativga kirganligini tasdiqlovchi hujjat;
- 7) Agar er-xotinlar o'rtasida nikohga qadar hadya qilingan yoki meros mulkdan to'langanligi to'g'risida nizo kelib chiqadigan bo'lsa, uni tasdiqlovchi hujjat, ya'ni meros haqidagi guvohnoma.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining 2001-yil 14-sentabrdagi Plenumi qarorining 13-14 bandiga muvofiq, munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidan turar joylar fuqarolarga uy-joy maydonining ijtimoiy normasiga muvofiq belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 42-moddasiga muvofiq, uy-joy maydonining ijtimoiy normasi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimiyatlari tomonidan bir kishi hisobiga o'n olti kvadrat metrdan kam bo'lmagan umumiy maydon hajmida, kreslo-aravalarda harakatlantirayotgan nogironlar uchun esa yigirma uch kvadrat metrdan kam bo'lmagan hajmda belgilangan. Er-xotindan tashqari turli jinsga mansub shaxslar bir xonaga yoki bir xonali kvatiraga kiritilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida davlat uy-joy fondidan uy-joy maydonining ijtimoiy normasidan ortiqcha turar-joy berilishi mumkin.

Qo'shimcha uy-joy maydoni olish huquqiga ega bo'lgan fuqarolarga uy-joy maydonining ijtimoiy normasidan ortiqcha qo'shimcha uy-joy maydoni bir xona tarzida yoki o'n sakkiz kvadrat metrli umumiy maydon miqdorida berilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 43-moddasi talabiga muvofiq, korxona, muassasa, tashkilotlar tomonidan mahalliy

davlat hokimiyati organlariga berilgan munitsipal va idoraviy uy-joy fondi uylarida bo'shayotgan turar-joylar, shuningdek, bu idoralarning ulushli ishtirok etish tartibida topshirilgan mablag'lariga qurilgan uylarda bo'shayotgan turar-joylar birinchi navbatda ushbu korxona, muassasa, tashkilotlarning uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lgan xodimlarga ko'chib kirish uchun berilishiga sudlarning e'tibori qaratiladi. Ushbu qonun talablariga rioya qilinmagan holda berilgan order hokimiyat, korxona, tashkilot va muassasalarning da'vosi bo'yicha haqiqiy emas deb topiladi.

Bunday huquqqa vafot etgan kooperativ a'zosining bir oilada yashagan oila a'zolari ham ega. ~~Bunday ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda kooperativ paychini kooperativga qabul qilishni va uni a'zolikdan chiqarishni tasdiqlovchi hujjatlar talab qilinadi.~~ Da'vogardan esa paychi bilan bir oilada yashaganligini tasdiqlovchi hujjatlar (uy daftaridan ko'chirma, shaxsiy hisob varaqdan nusxa) va kooperativning rad etish to'g'risidagi hujjatlari talab etiladi.

Da'vo arizasi qabul qilinganidan so'ng sudya ishni sudda ko'rishga tayyorlashni boshlaydi. Tayyorlash jarayonida sudya ishga jalb qilinishi kerak bo'lgan shaxslar doirasini aniqlaydi.

Bu ish bo'yicha uy-joy boshqaruv organlari javobgar sifatida, ijaraga oluvchilar va ularning oila a'zolari da'vogar sifatida ishga jalb qilinadi. Agar ularning qaysi biri almashtirishga qarshi bo'lsa, u ishga sherik javobgar sifatida jalb qilinadi.

Hamma sherik da'vogarlar almashtirishga rozilik berishni yoki almashtirish orderi berishni rad etishni g'ayriqonuniy deb e'tirof etish to'g'risida talab qilishi mumkin.

Umuman olganda turar joyni almashtirish ham har xil asoslardan kelib chiqadi. Bu asoslarga ko'ra ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda quyidagi hujjatlar talab qilinishi mumkin:

- Ijaraga beruvchining turar joyni almashtirishga rozilik berishni rad etish bilan bog'liq da'volar bo'yicha;
- Da'vogarning va uning tarafidagi uchinchi shaxslardan turar joyni almashtirish haqidagi arizasi;
- Shaxsiy hisob varaqdan ko'chirma;
- Agar da'vogarning arizasida ijaraga beruvchining almashtirishga rozilik berishni rad etishi ko'rsatilmagan bo'lsa, almashtirishga rozilik berishni rad etish to'g'risidagi yozma hujjat;

- Birga yashashga imkon yaratmayotgan aybdor shaxsga nisbatan turar joyni almashtirish to'g'risidagi da'vosi bo'yicha;

3) Da'vogarning javobgar bilan birga yashashga imkoniyat tug'dirmayotganligini tasdiqlovchi hujjat (mas'ul komissiya akti, sud meditsina ekspertizasi xulosasi);

4) Militsiya va prokuraturaning qaroridan nusxa, sud qaroridan nusxa, ya'ni javobgarga nisbatan qilingan ogohlantirish va boshqa choralar to'g'risida;

5) Da'vogar va uchinchi shaxsdan almashtirish haqidagi ariza;

6) Taraflar va uchinchi shaxslarning shaxsiy hisob varag'idan ko'chirma, ijaraga oluvchi va uning oila a'zolari to'g'risida hamda turar joy o'lchami to'g'risida ma'lumotnoma;

7) Uy daftaridan ko'chirma.

Ijaraga oluvchining oila a'zolariga nisbatan yoki oila a'zolarining ijaraga oluvchiga nisbatan turar joyni almashtirish to'g'risidagi ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash.

Taraflar o'rtasidagi munosabat va majburiyatlarni tasdiqlovchi hujjatlar:

- Er-xotinlarning nikohdan ajralish to'g'risidagi guvohnomasi;

- Tibbiyot muassasasining ma'lumotnomasi;

- Agar oila a'zolaridan biri aqli noraso bo'lsa sud qarorining bu haqdagi nusxasi;

- Sudning mulkni bo'lish, aliment undirish to'g'risidagi qarorlaridan nusxa;

- Da'vogar va uchinchi shaxslarning turar joyni almashtirish haqidagi arizasi;

- Da'vogar, javobgar, uchinchi shaxslarning shaxsiy hisob varag'idan ko'chirma, ijaraga oluvchining oila a'zolari to'g'risidagi ma'lumotnoma, turar joy o'lchami haqidagi ma'lumotnoma;

- Uy daftaridan ko'chirma;

- Sanepidstansiya xulosasi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining tushuntirishiga ko'ra, turar joyga berilgan hujjat (order)ni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolarni ko'rishda, agar hujjat (order)da ko'rsatilgan fuqarolar ilgari davlat uy-joy fondiga tegishli turar joydan foydalanib kelgan bo'lsalar ularga ilgari egallab turgan turar joy qaytarilishi yoki

boshqa turar joy bilan ta'minlanish masalasi ishni sudda ko'rishga tayyorlash jarayonida aniqlanishi lozim.

Xususiylashtirilgan turar joylar bo'yicha tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish haqidagi, shuningdek, bunday turar joylarga bog'liq boshqa nizolarni ko'rishda sudlar, nizoli turar joyning huquqiy holatini belgilovchi hujjatlarni:

- Prezident Farmoni bo'yicha fuqarolarning egaligiga uy-joyni bepul berish haqidagi Hokimning qarori;

- Olish-sotish, hadya, ayirboshlash shartnomalari;

- Fuqarolarning egalik huquqi haqidagi davlat orderi;

- Vorislilik huquqi haqidagi guvohnoma;

- Sudning hal qiluv qarori;

- Egalikka berish haqidagi idoralar, tashkilotlarning buyruqlari;

- kvartira, uyning rejasi, shuningdek, da'vogarning talablari va javobgarning e'tirozlarini tasdiqlovchi boshqa dalillarni talab qilib olishlari lozim.

Fuqaroni turar joyga bo'lgan huquqidan ajratish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash.

Sudya taraflarni so'roq qilishi natijasida fuqaro qayerda yashaganligi, hozir qayerda yashayotganligi, qaysi vaqtdan va qancha mudдат uyda bo'lmaganligi, uning sabablari, uning turar-joydan foydalanishga qarshilik qilmaganligi, uning uyda bo'lmaganligiga uzrli sabablar mavjudligini aniqlaydi. Umuman so'roq natijasida javobgar O'zbekiston Respublikasi Uy-joy Kodeksining 52-moddasida ko'rsatilgan shaxslar doirasiga kiradimi yoki yo'qmi degan savol o'z yechimini topadi.

Taraflarni so'roq qilish va hujjatlarni o'rganish natijasida sudya taraflarning huquqiy munosabat turini va moddiy huquq normasini aniqlaydi. Vaqtincha uyda bo'lmaganligi uchun fuqaroni turar joyga bo'lgan huquqini yo'qotish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda quyidagi hujjatlar talab qilinadi:

- Shaxsiy hisob varaqa nusxasi.

- Nizoni uyda bo'lgan va bo'lmagan vaqtini tasdiqlovchi hujjatlar (uy daftaridan ko'chirma, aktlar, xatlar, uy boshqaruvi, o'quv muassasasi, mudofaa ishlari bo'limining ma'lumotnomasi).

- Javobgarni nizoli uyda noilojlikdan bo'lmaganligini tasdiqlovchi hujjat.

Javobgarning turar-joyga bo'lgan huquqi qonuniy saqlanishini tasdiqlovchi hujjat (mudofaa ishlari bo'limining ma'lumotnomasi, yo'riqlash guvohnomasi, ish va o'qish joydan ma'lumotnoma).

Fuqaroni boshqa doimiy yashash joyida bo'lganligi uchun, uning turar-joyga bo'lgan huquqini yo'qotish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda quyidagi hujjatlar talab qilinadi:

- Shaxsiy hisob varaqa nusxasi

- Javobgarni boshqa doimiy yashash joyida bo'lishini tasdiqlovchi hujjat (uy daftaridan ko'chirma, mudofaa ishlari bo'limining ro'yxatdan chiqarish to'g'risidagi ma'lumotnomasi, propiska va yangi turar-joy berilganligi haqidagi hujjat).

Sudya da'vo arizasini ishga ko'rish uchun qabul qilib olar ekan, unda javobgar ko'chirilishi kerak bo'lgan aniq turar-joy ko'rsatilishi kerak (ya'ni shaxs, uy nomyeri, kvartira, uning xonalari o'lchami va tavsifi...).

Ishni sudda ko'rishga tayyorlashda ko'chirish to'g'risidagi da'vo arizasi to'liq tekshirilishi lozim.

Agar turar joylar joylashgan munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining uyi davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun yer uchastkasi ajratilishi munosabati bilan buzulishi kerak bo'lsa, yoxud turar-joy yashash uchun mo'ljallanmagan turar-joy turkumiga o'tkazilishi bilan (UJK 71-moddasi) ijaraga oluvchi o'sha turar-joydan ko'chirilayotgan bo'lsa, bunda vakolatli organning davlat va jamoat ehtiyojlari uchun yer uchastkasi ajratish to'g'risidada yoki turar-joyni yashash uchun mo'ljallanmagan turar-joyga o'tkazish haqidagi qarori mavjudligi aniqlanishi lozim. Shuningdek, bu ish bo'yicha javobgar ko'chirilishi kerak bo'lsa, u qanday turar-joyga ko'chiriladi, uyning o'lchami, obodlik darajasi Uy-joy kodeksiga muvofiq o'rganilishi lozim.

Boshqa turar-joy bergan holda xizmat turar-joylaridan ko'chirish Uy-joy Kodeksining 8- moddasiga asosan amalga oshiriladi. Bunday ishlarni sudda ko'rishga tayyorlashda korxona korxonalar ro'yxatida mavjudligi va ushbu korxona, muassasa, tashkilotga tegishli turar-joy maydoni mavjudligi aniqlanishi kerak.

Fuqaroni xizmat turar-joyidan ko'chirish to'g'risidagi da'voni sudda ko'rishga tayyorlashda sudya quyidagi faktlarni tasdiqlovchi hujjatlar va dalillarning mavjudligini oydinlashtirishi lozim: nizoli

xizmat turar-joyi mavjudligini tasdiqlovchi, bu turar-joy shaxsga mehnat munosabatlari bilan bog'liq holda berilganmi, fuqaroning korxona, muassasa va tashkilot bilan mehnat munosabatlari uzilganligini hamda fuqaro qonunda belgilangan imtiyozlardan foydalanmayotganligini tasdiqlovchi hujjatlar talab qilinadi.

Birga yashashning imkoniyati yo'qligidan fuqaroni ko'chirish to'g'risidagi da'volarni sudda ko'rishga tayyorlashda sud javobgarga nisbatan turmush qoidalarini buzganligi uchun qanday harakatlar qilinganini aniqlashi lozim. Shuningdek, sud birga yashash imkon byermayotgan faktni tasdiqlovchi hujjat, masalan, kasallik yoki kasbiy faoliyat (musiqiy asboblarni chalish) bilan bog'liq bo'lmasa, ko'chirish amalga oshirilmaydi.

Uy-joyga bo'lgan mulk huquqini e'tirof etish to'g'risidagi ishlar-ni sudda ko'rishga tayyorlash.

Bunday ishlar qiyin bo'lib, bu ishni sudda ko'rishga tayyorlashda ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, bunday ish bo'yicha isbotlash predmeti qiyin, ikkinchidan, bunday huquqning yuzaga kelib chiqishi va tugatilishi bilan bog'liq yuridik faktlar sudda ko'rishdan ancha oldin yuzaga keladi. Bu esa ishni sudda ko'rishga tayyorlashda ancha qiyinchilikka sabab bo'ladi. Shuningdek, bu ish bo'yicha ko'pgina shaxslar ishtirok etadi va sudya ularning hammasining protsessual holatini aniqlashi lozim.

Fuqaroga yoki uning oila a'zolariga turar-joy bilan ta'minlash maqsadida individual uy-joy qurish uchun muddatsiz foydalanish uchun yer uchastkasi ajratilishi mumkin. Shuning uchun uyni qurishda begona quruvchining ishtirok etishi unga qurilgan uyning bir qismiga nisbatan mulk huquqini byermaydi. Bu shaxs uyning mulkdoridan o'zi qilgan sarfni to'lashni talab qilishi mumkin. Ba'zi hollarda uyga umumiy mulk huquqi to'g'risida kelishilgan bo'lsa, bunday holda sud ishni har tomonlama o'rganib chiqib quruvchiga uyning bir qismiga mulk huquqini e'tirof etishi mumkin.

Bu ishni sudda ko'rishga tayyorlashda birinchi navbatda tarafdarning e'tirozlari va talablarini asoslovchi faktlarni hamda nizoning to'g'ri hal etilishi uchun ahamiyatli faktlarni aniqlashi lozim. Shuningdek, bunday nizo bo'yicha sudya taraf kimligini, da'vogar uyni qurishda qancha miqdorda va qanday maqsadda mehnat va sarf-harajat qilgani, ular o'rtasida uyga nisbatan umumiy mulkchilik to'g'risi-

dagi shartnoma mavjudmi va uy qurish uchun yer uchastkasi ajratgan organning, tashkilot, muassasalarning fikrini aniqlashi lozim.

Shuningdek, sudya murakkab ishlar bo'yicha javobgarga ish bo'yicha yozma tushuntirish berishni taklif qilishi mumkin. Bunda da'vogar va javobgar tomonidan uyni qurishda qilingan saflar miqdori ham yozilishi mumkin. Bu tushuntirish pochta jo'natmalari, shaxsiy hisob varaqdan ko'chirmalar, kvitansiyalar, qurilish mollari nakladnoylari, da'vogar va javobgarning o'zaro hisob-kitoblari haqidagi guvohnoma, uyni qurishda olingan ssudalarni to'lash to'g'risidagi guvohnomalar, guvohlarning ko'rsatmalari va boshqalar bilan isbotlanadi.

**XXVI bob. DAVLAT ORGANLARI VA BOSHQA ORGANLAR,
SHUNINGDEK MANSABDOR SHAXSLARNING
XATTI-HARAKATI (QAROR)LARI USTIDAN BERILGAN
SHIKOYAT VA ARIZALAR BO'YICHA
ISHLARNI YURITISH**

**1-§. Idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari
(qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlarni ko'rib hal etishning
umumi tavsifi**

Fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonun hujjatlarida, jumladan, Fuqarolik protsessual kodeksining 2-moddasida belgilanganidek, sudlar da'vo ishi tartibida yuritiladigan ishlardan tashqari idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan beriladigan shikoyatlarni ham, alohida ish yuritish tartibida hal qilinadigan ishlarni ham ko'radilar.

Davlat idoralari va boshqa idoralar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan beriladigan shikoyatlar faqat qonunda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina sudlarga taalluqli bo'ladi.

Umumiy qoida bo'yicha, idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari)ga beriladigan shikoyatlar asosan ma'muriy tartibda ish yuritish qoidasiga amal qilgan holda ish ko'riladi. Amaldagi fuqarolik protsessual kodeksida bu turkumga kiradigan ta'sir ishlarning hal etilishini sudning vakolatiga kiritilganligini va uning ish ko'rish doirasini kengayganini ko'ramiz, jumladan, bu masalalarga oid FPKda uch kichik bo'lim ajratilib, uni davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritish deb nomlagan. Umumiy qoida deb nomlangan 29-bobda davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlarga oid ishlar yoritilib, bu ishlarga: birinchidan, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlari ustidan shikoyat berish; ikkinchidan, notariusning, fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organining muayyan harakatlarini bajarishni rad etganligi yoki noto'g'ri bajarilganligi ustidan shikoyat berish; uchinchidan, prokurorning

huquqiy hujjatning g'ayriqonuniy deb topish to'g'risidagi arizasini ko'rish bilan bog'liq ishlarni ko'rib hal etish belgilangan (FPKning 264-moddasi).

Fuqarolarning ishtiroki bilan bo'ladigan bunday ma'muriy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlarni ko'rib hal etishning sud tartibi sudsiz ma'muriy tartibda ko'riladigan ishlarga nisbatan muayyan ustunliklarga ega bo'lish nizolarning to'g'ri hal qilinishiga katta kafolatlar yaratilganligini, fuqarolar, davlat va boshqa idoralarning huquq ham manfaatlarini jiddiy qo'riqlanishi bilan farqlanadi.

Idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatdar yuzasidan kelib chiqadigan ishlar fuqarolik sud ishlarini yuritishning umumiy qoidalari bo'yicha, ammo ularning ayrim xususiyatlarini e'tiborga olgan holda sudda ko'riladi. Bunday ishlar ma'muriy huquqiy munosabatlardan kelib chiqsa ham, biroq qonunda ko'rsatilgan hollarda sud tartibida ko'rishga taalluqli qilib belgilangan.

Qonunda ma'muriy huquqbuzarlik qoidalarini buzish uning huquqiy oqibatlari organlar, mansabdor shaxslar va sud tomonidan bunday ishlarni ko'rib hal qilish tartibiga, undan keyin davlat organlari boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ish yuritish masalalari yoritiladi. Amaldagi qonunga asosan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish yuzasidan chiqarilgan qaror ustidan shikoyatni manfaatdor shaxs-jabrlanuvchi, shuningdek, ularning qonuniy vakillari va advokatlar tomonidan berilishi mumkin. Shikoyat yuqori turuvchi organga (mansabdor shaxsga) yoki ma'muriy ishlar bo'yicha tuman (shahar) sudyasiga, sudyaning ma'muriy ishlar bo'yicha qarori ustidan esa tuman (shahar) sudi raisiga yoki yuqori turuvchi sudga berish tartibi belgilangan.

Shikoyat ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish yuzasidan qaror qabul qilgan organ (mansabdor shaxsga) yoki bevosita sudga yuboriladi.

Ish yuzasidan qaror chiqargan organ (mansabdor shaxs) shikoyatni olgach, uni uch sutka ichida ish bilan birga shikoyatni ko'rib chiqish huquqiga ega bo'lgan organga (mansabdor shaxsga) yuboradi.

Qonunga ko'ra qaror ustidan shikoyat bergan shaxs davlat boji to'lashdan ozod etiladi.

Shikoyat qarorning nusxasini olgan kundan boshlab o'n kun ichida beriladi. Agar shikoyat muddati uzrli sabablar bilan o'tkazilib yuborilgan taqdirda bu muddat shikoyatni ko'rib chiqishga vakolatli organ (mansabdor shaxs) tomonidan tiklanishi qonunda nazarda tutilgan.

Prokuror tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasining qarori ustidan-tuman (shahar) sudining raisiga yoki yuqori turuvchi sudga boshqa organ (mansabdor shaxs) qarori ustidan qaror chiqargan organga (mansabdor shaxsga) protest bildirishi mumkin.

— Ma'muriy ish yuzasidan chiqarilgan qarorga nisbatan berilgan shikoyat va bildirilgan protestni vakolatli organlar (mansabdor shaxslar), shikoyat va protest tushgan kundan boshlab o'n kun muddat ichida ko'rib chiqishi lozim.

Berilgan shikoyat yoki bildirilgan protestni ko'rib chiqish paytida organ (mansabdor shaxs) chiqarilgan qarorning qonuniyligi, asosliliigi va adolatlilikini tekshirishi lozim.

Ma'muriy ishlar bo'yicha sudyaning qarori yuzasidan berilgan shikoyat yoki protest bo'yicha kassatsiya instansiyasi sudida ish yuritish tartibi ayrim istisnolardan tashqari qonunda ko'rsatilgan qoidalarga asosan hal etiladi.

Kassatsiya instansiyasi sudi ma'muriy ishlar bo'yicha sudyaning qarori yuzasidan berilgan shikoyatni yoki bildirilgan protest bo'yicha hal qiluv qarori chiqaradi va u chiqarilgan vaqtdan boshlab qonuniy kuchga kiradi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish yuzasidan ish yoki bildirilgan protestni ko'rib chiqish paytida organ (mansabdor shaxs) quyidagi qarorlaridan birini qabul qiladi.

1) chiqarilgan qarorni o'zgartirishsiz, shikoyat yoki protestni esa qanoatlatirmasdan qoldiradi;

2) chiqarilgan qarorni bekor qiladi va ishni qayta ko'rib chiqish uchun yuboradi;

3) chiqarilgan qarorni bekor qiladi va ishni yuritishni tugatadi;

4) jazo chorasini kuchaytirmagan holda uni ma'muriy huquq buzarlik uchun javobgarlik to'g'risidagi normativ hujjatda nazarda tutilgan doirada o'zgariradi.

Qarorni bekor qilish yoki o'zgartirish uchun organ (mansabdor shaxs) tomonidan ishni to'liq bo'lmagan holda yoki bir tomonlama ko'rib chiqilishi, organ (mansabdor shaxs) hal qiluv qarorining va qonunda qo'llangan normalari va ma'muriy javobgarlik nazarda tutilgan boshqa normativ hujjatlar ishning faktik holatlariga mos kelmasligi, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni yuritilish keldalarining jiddiy buzilishi, qo'llanilgan ma'muriy jazoning adolat-sizligi asos bo'lib hisoblanishi lozim.

Shikoyat yoki bildirilgan protest bo'yicha qabul qilingan qaror-larida: u chaqirilgan vaqt va joy, shikoyat va protestni ko'rib chiqayot-gan mansabdor shaxs, prokuror va boshqa ishtirok etayotgan shaxslar, protestning mohiyati, chiqarilgan qarorning asoslanishi qarorda ko'rsatilishi lozim.

Sudning hal qiluv qarorining nusxasi uning ishi yuzasidan qaror chiqarilgan shaxsga uch kun muddat ichida yuboriladi. Protestni ko'-rib chiqish natijalari to'g'risida esa prokurorga ma'lum qilinishi lozim.

Agar sud ma'muriy ishni ko'rishda tugatish bilan qarorni bekor qilish, undirib olingan pul summalarini va narsalarini qaytarib berish-ga, shuningdek, ilgari qabul qilingan qaror bilan bog'liq chiqimlar cheklashlari bekor qilishga oid bo'ladi. Narsani qaytarib berish mumkin bo'lmagan hollarda uning qiymati, basharti, bu narsalar tad-birkorlik uchun mo'ljallangan bo'lsa, boy berilgan foydasi ham qopla-nadi.

Bunday ishlar qaytarma da'vo talablariga oid qoidalar asossiz tartibga solinadi.

Idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lariga berilgan shikoyatlar yuzasidan kelib chiqadigan va fuqarolik sud ishlarini yuritish qoidalari bo'yicha ko'riladigan ishlar sudning yoki sudyaning yakka holda ma'muriy jazoga tortish to'g'risidagi ko'ri-ladigan ishlarini, chunonchi, mayda bezorilik uchun qamoqqa olish yoki jarima solish to'g'risidagi, ichkilikka berilganlarni davolash uchun mehnat profilaktoriyalariga yuborish va shu kabi boshqa ishlarni ko'rishdan farq qilish kerak.

Yuqorida qayd qilingan ma'muriy huquqbuzarlik tufayli sudda ko'riladigan ishlarni idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lariga berilgan shikoyatlar yuzasidan kelib chiqadigan ishlarni

da'vo ishi tartibida ko'riladigan fuqarolilik ishlari ham aralash-tirmaslik kerak. Agar ma'muriy akt bilan fuqarolik, mehnat yoki boshqa munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlar buzilsa, bu holda ish da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladi. Bunday ishlar, masalan, turar joy maydoniga beriladigan orderni haqiqiy emas deb topish, notarial organning ijro xati haqida nizolashish, mulkni xatlashdan arestdan chiqarish, fuqarolik holati dalolatnoma yozish daftarida otalikni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi, ma'muriy jazo berilishi haqidagi buyruqni bekor qilish va shu kabi boshqa da'volar ko'riladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ishlarga nisbatan fuqarolik sud ishini qoi-dalariga hech qanday istisnolar va qo'shimchalar belgilanmagan.

Bunday ishlar da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladi. Davlat yoki jamoat xo'jaliklarining ekinlarini payhon qilish tufayli yetkazil-gan zararining to'lanishi to'g'risidagi fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralarining qarori ixtiyoriy ravishda bajarmagan fuqaro-larga nisbatan qo'zg'atiladigan da'volar ham da'vo ishini yuritish tartibida ko'riladi.

Sudga shikoyat berish uchun asos bo'lib davlat organlari boshqa organlar va mansabdor shaxslarning hay'at tarkibi (kollegial) tomoni-dan hamda rahbar xodimlarining yakka taribda amalga oshirilgan xat-ti-harakatlari natijasida;

Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari buzilsa;

Fuqaro yuqorida ko'rsatilgan idora va mansabdor shaxslarning harakatlari tufayli fuqaroning o'z huquq va erkinliklarini amalga oshi-rishga turli to'sqinliklar vujudga kelgan bo'lsa;

Shuningdek, fuqaro zimmasiga birorta g'ayriqonuniy majburiyat yuklatilishi yoki uning g'ayriqonuniy ravishda biror-bir javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladigan harakatlar (qarorlar) ham sudga shikoyat qilishini mumkin bo'lgan harakatlar jumlasiga kiradi (FPKning 266-moddasi).

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini buzadigan organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlarga oid ishlar Fuqarolik protsessual kodeksining 264-275-moddalarida ko'rsatilgan bo'lib har qanday xatti-harakatlar tushini-ladi.

Bulardan mustasno holatlar:

a) qonun hujjatariga binoan bunday ishlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining vakolatiga kiritilgan xatti-harakat (qaror)lar;

b) qonunda yoki boshqa huquqiy me'yorlarda tegishli xatti-harakatlar (qarorlar)ga nisbatan shikoyat qilish boshqa tartibi belgilangan xatti-harakat (qaror)lar sudlarga taalluqli bo'lmaydi, bu FPKning 267-moddasiga belgilangan.

Organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qarorlar)lari ustidan beriladigan shikoyatlarga oid ishlar sudlovlik to'g'risidagi qoidalariga amal qilgan holda fuqaro o'zining yashab turgan joyidagi sudga yoki davlat organi yoki mansabdor shaxsning ish joyi joylashgan hududdagi (alternativ sudlovlik) sudga shikoyat bilan murojaat qilishga haqli.

Shikoyat bo'yicha sudyaning harakatlari organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan shikoyatlarga oid ishlarni qonunda ko'rsatilgan turkumdagi ishlariga tegishli bo'lib, bu qoidaga asosan sudya organlar va mansabdor shaxslardan zarur bo'lgan hujjatlarni talab qilishga hamda fuqaroning iltimosiga yoki o'zining tashabbusi bilan qilingan xatti-harakat (qaror)larining ijrosi sudda hal etilishga qadar to'xtatish masalasini ham hal etishga haqlidir.

Sud bu umumiy qoidalarni FPKning 27-29-boblarida belgilangan ma'muriy huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarga ham tatbiq etishi lozim.

2-§. Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan shikoyat berish

Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar yuzasidan shikoyat berish bilan bog'liq bo'lgan ishlarni yuritish FPKning 27-bobida belgilangan qoidalaridir. Bulardan tashqari, 1995-yil 30-avgustda qabul qilingan «Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida»gi hamda «Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlari va qarorlari ustidan keltirilgan shikoyatlarni sudlarda ko'rish amaliyoti to'g'risida»gi O'zbekis-

ton Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1996-yil 19-iyulidagi qarori¹⁶ bilan tartibga solinadi.

Bu huquqiy me'yorlarda shikoyat qilish uchun asoslar va boshqa qoidalar o'z ifodasini topgan. FPKning 269-moddasida shu turkumdagi ishlar yuzasidan shikoyat berish tartibi ko'rsatilgan. Bu qoidada fuqaro o'zining huquqlarini va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar (qarorlar) ustidan bevosida sudga murojaat qilishga agar yuqori idora, mansabdor shaxs shikoyatni bir oy muddatda ko'rib chiqmasa yoki shikoyatga rad javobini olsa, fuqaro shikoyat bilan sudga murojaat qilishga haqli bo'la oladi.

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoa birlashmalari, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan beriladigan shikoyatlar FPKning 148-149-moddalarida nazarda tutilgan qoidalariga muvofiq rasmiylashtirilishi va O'zbekiston Respublikasining «Davlat boji haqida»gi qonuni va Vazirlar Mahkamasining «Davlat boji stavkalari haqida»gi qarorida belgilangan tartibda davlat boji undirilishi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi qarorin 12-bandida ko'rsatilgan.

Shikoyat berish huquq manfaatlari poymol qilingan fuqaro yoki uning vakili, shuningdek, fuqaroning iltimosiga asosan vakolat berilgan jamoat birlashmasining, mehnat jamoasining vakili tomonidan berilishi mumkin.

Shikoyat qilish turli sohalarda uchrashi mumkin. Masalan, boladan alohida yashayotgan ota yoki ona, tarbiya, davolash, aholini ijtimoiy himoyalash muassasalari va boshqa shunga o'xshash muassasalardan o'z bolasi to'g'risida axborot olish huquqiga ega ekanligi, agar ota (ona) tomonidan bolaning hayoti va sog'lig'i uchun xavf-xatar bo'lganda ularga axborot berishni rad etganda manfaatdor shaxs rad etish haqidagi qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkinligi belgilangan.

Amaldagi Fuqarolik-protsessual kodeksida harbiy xizmatchilar o'zlarining huquqlari va erkinliklarini buzgan harbiy boshqarma organlari va harbiy mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qaror-

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentyabrdagi 24-sonli va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qarorlariga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan

lari) ustidan qonunda ko'rsatilgan hollarda harbiy sudga shikoyat bilan murojaat qilish huquqi belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi qarorida harbiy xizmatchi bo'lmas-da, harbiy boshqaruv organlarida egallab turgan lavozimi bo'yicha harbiy xizmatchilarning huquqlari va erkinliklariga taalluqli masalalarni hal etish vakolatiga ega bo'lgan shaxslarning harakatlari va qarorlari ustidan ham harbiy sudga shikoyat qilishi mumkinligi ko'rsatilgan. Bulardan tashqari, bu Plenum qarorining 4-6-bandlarida, shikoyat qilish uchun asos bo'ladigan ayrim ishlar keltirilgan. Shuningdek, jamoat tashkilotlari va birlashmalari, uy-joy qurish kooperativlari, his-sadorlik jamiyatlari, kasaba uyushmalari va shu kasabalar uyushmasining umumiy majlis hamda ularning boshqaruv organlari va mansabdor shaxslarning qarorlari hamda sudga shikoyat qilinishi mumkinligi belgilangan.

Demak, harbiy xizmatchilar o'zlarining harbiy tartib qoidalarini bajarishda mansabdor shaxslar yoki harbiy boshqarmalarning qarorlari tufayli ularining huquq va manfaatlari poymol qilingan bo'lsa, yuqoridagi qonun va boshqa huquqiy me'yorlar shu holatga ko'ra sudga shikoyat qilish imkoniyatidan foydalanish mumkinligi o'z ifodasini topgan.

Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlari va qarorlar ustidan shikoyat berish uchun muddatlarga amal qilgan bo'lishi lozim, masalan, fuqaroga o'zining huquqlari va erkinliklarining buzilganligi ma'lum bo'lgan kundan e'tiboran uch oylik muddat belgilangan. Bunday turkumdagi ishlarni sud fuqarolik ishlari-ni sudda ko'rish bilan bog'liq umumiy qoidalar asosida hal etadi.

Oliy sudning yuqoridagi Plenumi qarorida agar sud shikoyatni ko'rish paytida harakati ustidan shikoyat qilinayotgan mansabdor shaxs ilgari lavozimida ishlamayotgan bo'lsa, u holda sud fuqarolarning buzilgan huquq va erkinliklarini tiklash vakolatiga ega bo'lgan tegishli organ, tashkilot ishga jalb qilish to'g'risidagi masalani hal etishi, bordi-yu shikoyat qanoatlantirilgan taqdirda shu organ tashkilot rahbariga fuqaroning buzilgan huquq va erkinliklarini tiklash majburiyatini yuklash mumkinligi ko'rsatilgan.

Sud shikoyatni ko'rib chiqish yakuni bo'yicha hal qiluv qarori chiqaradi.

Agar sud ishda to'plangan dalillarga asosan shikoyatning asosli ekanligini aniqlasa shikoyat qilingan xatti-harakat (qaror)ni g'ayriqonuniy deb topadi va fuqaroning talabni qanoatlantirish masalasini hal etib, uning buzilgan huquq va erkinliklarini tiklaydi va fuqaroning talabini qanoatlantirish majburiyatini yuklaydi. Unga nisbatan qo'llanilgan javobgarlik chorasini bekor qiladi yoki uning buzilgan huquqini boshqacha yo'l bilan tiklash masalasini hal etadi, aks holda shikoyatni qanoatlantirishni rad etish to'g'risida hal qiluv qarorini chiqaradi.

Qonunda belgilanganidek, hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirkandan so'ng tegishli organga yoki mansabdor shaxsga, shuningdek, fuqaroga o'n kundan kechiktirmasdan hal qiluv qarorining nusxasi yuborilishi ko'rsatilgan. Tegishli manfaatdor shaxs esa hal qiluv qarorini olgan kundan e'tiboran bir oy muddatda kechiktirmay ijrosi haqida sud va fuqaroga ma'lum qilishi lozim. Agar hal qiluv qarori belgilangan muddatda ijro qilinmagan taqdirda sud javobgar zimmasiga mulk yoki pul berish bilan bog'liq bo'lmagan muayyan harakatlarni bajarish majburiyatini yuklovchi ishni ko'rsatgan bo'lsa, talab qiluvchi bu harakatlarni javobgar hisobidan bajarishi va sarf qilgan xarajatlarini keyinchalik javobgardan undirib olishga haqlidir (FPKning 211-moddasi).

Hal qiluv qarorini boshqa hollarda bajarmaslik oqibatlarini FPKning 381-moddasida ko'rsatilgan huquqiy oqibatlar tug'dirishi mumkin.

Fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida sud ishlarni ko'rish chogida tegishli organlar va mansabdor shaxslarning faoliyatida jiddiy kamchiliklar aniqlansa, sud bu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida xususiy ajrimlar chiqarib, vakolatli organlar va mansabdor shaxslarga yuborishi, agar jinoyat alomatlari mavjudligi aniqlansa prokuratura organlarini xabardor qilishi lozim bo'ladi.

3-§. Saylov komissiyalarining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlarni ko'rib chiqish muddati va tartibi

Sud amaliyotida saylov komissiyalarining harakatlari (qarorlari) ustidan beriladigan shikoyatlar juda kam uchraydigan ma'muriy-

huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlar turkimiga kirsada, bunday ishlar ham sudlarga taalluqli ekanligi belgilangan. Saylov bilan bog'liq ishlar aksariyat hollarda uchastka komissiyalarida, tegishli hokimiyatlarda hal etiladi. Sud idoralarida bu turkumdagi ishlarni yuritish faqat qonunda ko'rsatilgan hollardagina ularga taalluqli bo'ladi (FPKning 272-moddasi).

Saylov o'tkazishda uchastka saylov komissiyalarining ahamiyati muhim o'rin to'tadi. Ular har bir saylovchini saylov ro'yxatiga to'g'ri kiritishlari darkor. Bu ishlarda tuman (shahar) hokimiyatlarining roli beqiyos bo'lib, ular shu hududda istiqomat qiluvchi saylovchilarning ro'yxatlari va boshqa saylovga doir ma'lumotlar bilan saylov komissiyasini ta'minlashi va shular asosida ro'yxat tuzishi lozim. Fuqarolar saylov ro'yxati bilan tanishish uchun saylov uchastka komissiyasi binosiga taklif qilinadi. Har qanday O'zbekiston fuqarosi saylov komissiyasiga saylovchilari ro'yxatidagi xato va kamchiliklar to'g'risida arz qilishga haqlidir.

Fuqarolarning saylovchilar ro'yxatidagi noto'g'riliklari tushunchasiga, chunonchi, ro'yxatga kiritilmaslik, ro'yxatdan chiqarilganlik, familiyasi, ism va otaning ismi buzib yozilganlik va hokazo kiradi. Uchastka saylov komissiyasi saylovchining arizasini yigirma to'rt soat ichida ko'rib chiqishi lozim. Ro'yxatga noto'g'ri kiritilganlik to'g'risidagi va qonunda ko'rsatilgan boshqa masalalar hamda tegishli uchastka saylov komissiyasi tomonidan chiqargan qarorlardan norozi tomon shu qaror ustidan tegishli saylov uchastkasi joylashgan tuman, shahar sudiga shikoyat berishlari mumkinligi qonunda ko'rsatilgan.

Sudda beriladigan bunday shikoyatga shikoyatchining arisasi rad qilinganligi to'g'risidagi uchastka saylov komissiyasining asoslantirilgan ma'lumoti ilova qilinadi.

Agar bu yozma ma'lumot shikoyat bilan birga taqdim etilmagan bo'lsa, sud uni tegishli uchastka saylov komissiyasidan talab qilib olishga majbur.

Demak, sud shikoyatni qabul qilishi uchun ariza beruvchi shaxs saylovchilar ro'yxatida bo'lgan noto'g'riliklarni tuzatish to'g'risida ilgari ariza bergan bo'lishi va saylov komissiyasi bu arizani rad qilgan bo'lishi kerak degan xulosa qilish lozim.

Agar fuqaro arizani avval saylov komissiyasiga bermasdan, sudga shikoyat qilgan taqdirda sud arz qiluvchiga saylovchilar

ro'yxatini tuzatishning qonun bilan belgilangan tartibini tushuntirib, shikoyatni tegishli uchastka saylov komissiyasiga yuborishga majbur.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov o'tkazish to'g'risidagi qonunning 18-moddasida ko'rsatilganidek, Saylov komissiyasining qarorlari siyosiy partiyalarning organlari, hokimiyat va-killik organlari, deputatlikka nomzodlar, ularning ishonchli vakillari, kuzatuvchilari, saylovchilar tomonidan yuqori saylov komissiyasiga yoki sudga qaror qabul qilingandan keyin o'n kun muddat ichida shikoyat qilishlari mumkin. Markaziy saylov komissiyasining qarori esa qaror qabul qilingandan keyin o'n kun muddat ichida Respublika Oliy Sudiga shikoyat qilinishi mumkin.

Amaldagi kodeksda saylov komissiyalarining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat sudda uch kundan kechiktirmay ko'rib chiqilishi, agar saylov kuniga (masalan olti kun yoki undan kam) vaqt qolgan bo'lsa darhol ko'rib chiqishi belgilangan. Shikoyatni sud ochiq sud majlisida ariza beruvchini va tegishli saylov komissiyasining vakilini, shuningdek, prokurorni agar shikoyat ariza beruvchiga daxli bo'lmasdan boshqa fuqarolarga tegishli bo'lsa, o'sha fuqarolarni ham chaqirgan holda ko'radi.

Ko'rsatilgan shaxslarning kelmasligi, agar sudda ishni ko'rish to'g'risidagi chaqiruv xati ularga topshirilgan bo'lsa, ishni ko'rishga to'sqinlik qilmaydi. Lekin sud bu shaxslarning shaxsiy bayonotlarini zarur deb topsa, ishni ko'rishni keyinga qoldiradi va ular qaytadan chaqiradi.

Sud saylov komissiyasining harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlar bilan bog'liq ishlarni prokurorning ishtirokida ko'radi.

Sudning saylov komissiyasining harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlari bo'yicha chiqargan hal qiluv qarori bu sohadagi kamchiliklarga o'zgartirish kiritishi uchun asos bo'ladi.

Binobarin, bu qaror chiqarilishi bilan darhol tegishli saylov komissiyasiga va arizachiga topshiriladi.

4-§. Notarial harakatlar yoki bunday harakatlarni bajarishni rad etganlik ustidan berilgan shikoyatlar to'g'risidagi ishlarni ko'rish

Amaldagi «Notariat to'g'risida»gi 1996-yil 26-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Qonunida va FPKning 273-moddasida ko'rsatilishicha, manfaatdor shaxs mansabdor shaxs bajarilgan notarial harakatlarni yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralari, xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar bajargan notarial harakatni bajarish rad etilganligini noto'g'ri deb hisoblasa, bu haqda u sudga shikoyat qilishga haqlidirlar.

Mansabdor shaxslar shikoyatni notarial kontora, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish idoralari, xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar turgan joydagi tuman (shahar) sudiga berishi mumkin.

«Notariat to'g'risida»gi Qonunda litsenziya berish rad etilganligi haqida chiqarilgan qaror ustidan ham sudga shikoyat berish belgilangan.

Notariat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziya Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmalari tomonidan malaka komissiyalarining qarorlari asosida beriladi. Litsenziya berish tartibi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan belgilab qo'yilgan. Litsenziya berish rad etganligi to'g'risidagi sudga Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmasining qarori olingan kundan boshlab bir oy ichida shikoyat qilishi mumkin.

Sudga mansabdor shaxslar tomonidan noto'g'ri tasdiqlangan vasiyatnomalar va vakolatnomalar to'g'risidagi yoki mazkur shaxslar notarial harakatlarni bajarishni kechiktirish yoki uni amalga oshirishni rad etganliklari haqidagi shikoyatlar tegishli bo'lishiga qarab, kasalxona va boshqa statsionar davolash profilaktika muassasasi, sanatoriy, keksalar va invalidlar uyi, ekspeditsiya, gospital, harbiy davolash muassasasi, harbiy qism, qo'shima, harbiy o'quv yurti, qamoqxona joylashgan yerdagi tuman (shahar) sudiga topshiriladi. O'zbekiston Respublikasi bayrogi ostida suzib yuruvchi dengiz kemasi yoki havzalarida bo'lgan kema kapitani noto'g'ri tasdiqlangan vasiyatnoma to'g'risidagi yoki kapitan uni tasdiqlashni rad etganligi haqidagi shikoyatlar esa shu kema ro'yxatiga olingan port joylashgan yerdagi tuman (shahar) sudiga beriladi.

Odatda notarial harakatlar barcha zarur hujjatlar topshirilgan kunning o'zidayoq amalga oshiriladi. Ayrim hollarda notarius notarial harakatlar qilishni boshqa kunga qoldirishi mumkin, ammo uch kundan oshiq muddatga kechiktirmasligi lozim.

Notarial harakatni amalga oshirish qo'shma ma'lumotlarni talab qilish yoki hujjatlarni ekspertizaga yuborish zarur bo'lganida kechiktirilishi mumkin.

Notarial harakatlarni amalga oshirish, basharti qonunga binoan manfaatdor shaxslardan ushbu harakatni amalga oshirishga e'tiroz bor-yo'qligini so'rash lozim bo'lganda, kechiktirilishi mumkin. ~~Notarial harakatni amalga oshirishni kechiktirish muddati bir oydan oshmasligi lozim.~~ Notarial harakatni amalga oshirishni so'rab murojaat qilgan shaxsning talabiga ko'ra unga notarial harakatni amalga oshirishni kechiktirish haqidagi qaror beriladi.

Manfaatdor shaxs tasdiqlashni so'rayotgan huquq yoki fakt ustida da'volashish uchun sudga murojaat qilish istagidagi boshqa manfaatdor shaxsning arizaga ko'ra notarial harakatni amalga oshirish ko'pi bilan o'n kun muddatga kechiktirilishi mumkin. Agar bu muddat ichida ariza tushganligi haqida sudga ma'lumot olinmasa, notarial harakat amalga oshirilishi lozim.

Yuqorida keltirilgan qonunga muvofiq shikoyat ishining ko'rilishi uchun quyidagicha dalillar keltirilishi yoki sud tomonidan talab qilib olinishi kerak.

Birinchidan, notarial harakat bajarilganligi yoki uning bajarilishi to'g'risidagi hujjat. Bunday hujjat, chunonchi, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma berishni rad qilganlik, ijro xati berishni rad qilganlik, oldi-sotdi, mulkni hadya qilish to'g'risidagi va boshqa bitimlarni guvohlantirishni rad qilganlik to'g'risidagi notariusning qarori;

Ikkinchidan, shikoyat yuzasidan notariusning yoki notarial harakatlarni bajaruvchi organ vakilining yozma bayonoti va bunga ilova qilinadigan tegishli hujjatlar;

Uchinchidan, shikoyatda ko'rsatilgan vajlarni isbotlaydigan dalillar, masalan, uy-joyga bo'lgan egalik huquqini tasdiqlaydigan hujjatlar, vasiyatnoma, avtomashina hujjati, tovarning kreditga olinishida berilgan majburiyatnoma va shu kabi dalillar bo'ladi.

Notarial harakat noto'g'ri bajarilganligi yoki uni bajarish rad etilganligi haqidagi shikoyatlar notarial harakat noto'g'ri bajarilganligi yoki bunday harakatni bajarish rad etilganligi arizaga ma'lum bo'lgan kundan e'tiboran yigirma kunlik muddatda beriladi.

Shikoyatda bajarilgan notarial harakatning yoki bunday harakatni bajarishni rad etishning noto'g'riligi nimalardan iborat ekanligi ko'rsatilishi lozim.

Shikoyat berish muddati o'tkazib yuborilganda uni tiklash haqidagi iltimos sud tomonidan umumiy asoslarda hal qilinadi.

Qarzdor notarius yoki konsul tomonidan berilgan ijro xati xususida umumiy tartibda da'vo taqdim etish yo'li bilan nizolashishi mumkin. Bajarilgan notarial harakat negizida manfaatdor shaxslar o'rtasida kelib chiqqan huquqqa doir nizo taalluqliligiga qarab, sud tomonidan ko'riladi.

Notarius va notarial harakatlarni bajaruvchi idoralarning xatti-harakatlari ustidan berilgan shikoyatlar 1996-yil 26-dekabrda O'zbekiston Respublikasining "Notariati to'g'risida"gi Qonunining 39-moddasi, FPKning 31-moddasi, 264-moddaning 3-bandi va 273-275-moddalariga muvofiq ko'riladi.

5-§. Fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvlaridagi noto'g'riliklarni belgilash

Ushbu mavzu amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksida mansabdor shaxslarning nojo'ya xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish bobida berilgan, chunki bunday ishlar bizning nazarimizda mansabdor shaxslarning harakatlari bilan bog'liq bo'lishi deb hisoblaymiz. Shuning uchun bunday turkumdagi ishlarni alohida tartibda ko'riladigan bobdan ushbu bobga o'tkazilgan.

Fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvlarini qayd qilish idoralarida hodisa va harakatlar belgilangan ro'yxatga olingandan keyingina fuqarolar, davlat va jamoat tashkilotlari subyektlarining, huquq va manfaatlarini tegishli fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvlarini qayd etish idoralarida va sudlarda himoya qilinishi mumkin.

Oila kodeksida ko'rsatilganidek, tug'ilish, farzandlikka olish, otalikni belgilash, ism, otaning ismi va familiyani o'zgartirish, nikoh tuzish, nikohdan ajralish va o'lim holatlari fuqarolik holati dalolatno-

malarini yozish davlat idoralarida va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish to'g'risidagi 1993-yil 2-sentabrda Qonunga ko'ra shaharcha, qishloq, ovul fuqarolari yig'inining raisi (oqsoqoli) fuqarolik holati aktlarini ro'yxatga olishni qayd qilishi lozim.

Dalolatnoma yozuvlariga tuzatish kiritish uchun asos bo'lgan holatlar dalolatnoma yozuvlaridagi va beriladigan tegishli guvohnomalarni yozishda yo'l qo'yilgan xato va noaniqliklar hisoblanadi.

Fuqarolik holati dalolatnomalardagi yozuvlar unda nomlari ko'rsatilgan shaxslarning huquq va burchlarini belgilash bilan birga boshqa shaxslarning ham huquq hamda burchlariga ta'sir etish ~~mumkin. Shu tufayli bunday yozuvlarning to'g'ri bo'lishi muhim ahamiyatga egadir.~~ Dalolatnoma yozuvlari rasmiy hujjat bo'lib hisoblanadi.

Bu turkumdagi ishlarning tug'ilish, farzandlikka olish, nikoh, ajralish va vafot etganlik faktlarini belgilashga oid bo'lgan ishlardan farqi shundaki, noto'g'riliklarini belgilashda dalolatni tasdiqlaydigan hujjatlar mavjud bo'lib, faqat bu hujjat o'zidagi noaniqliklar borligi bilan farqlanadi.

Yozuvlarda bo'lgan xatolar, noto'g'riliklar odatda fuqarolik holati dalolatlarini qayd qilish to'g'risidagi nizoga binoan tuzatiladi. Agar fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish idoralarida huquq haqida biron nizo bo'lmasa ham, yozuvga tuzatish kiritishni rad etgan bo'lsalar, fuqarolik holatlari dalolatnomalari daftaridagi yozuvlarning noto'g'riligini belgilash to'g'risidagi ishlarni sud ko'radi. Bunday ishlar amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksida sudlar tomonidan davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lari ustidan berilgan shikoyatlarni sudda ko'rish qoidasi asosida ko'riladi.

Bunday toifadagi ishlar bo'yicha mafaatdor shaxslar nafaqat hujjatlarida xato-noto'g'riliklar bo'lgan fuqarolar bo'lib qolmay, balki meros qoldiruvchini vafotidan keyin tegishli huquq va burchlarga ega bo'lgan ularning merosxo'rlari ham berishi mumkin. Voyaga yetmagan bolalarning tug'ilganlik haqidagi yozuvlarga tuzatish kiritish haqida ularning ota-onasi, farzandlikka oluvchilari ham shikoyat bilan murojaat etishga haqlidirlar.

Daftarlardagi yozuvlarning noto'g'riligini belgilash to'g'risida sudga manfaatdor shaxslar: hujjat egalari, vorislar va tegishlicha boshqa shaxslar, shuningdek, prokuror murojaat qilishi mumkin.

Fuqarolik holatlari dalolatnomalari daftaridagi noto'g'ri yozuvlarni belgilash to'g'risidagi shikoyat, shikoyat beruvchi yashaydigan joydagi sudga beriladi. Shikoyatda fuqarolik holatlari dalolatnomalari daftaridagi yozuvlarning noto'g'riligi nimadan iborat ekanligi, qachon va qaysi fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organi tomonidan yozilgan yozuvni tuzatishni rad etganligi ko'rsatilishi lozim. Bulardan tashqari shikoyatda tegishli guvohnoma nusxasi, rad etish xulosasi, hujjatlardagi xatolarni tuzatish yoki ularga o'zgartirishlar kiritish haqidagi ma'lumotlar ham ilova qilinadi.

Sud shikoyatlari tayyorlash faktida lozim hollarda tegishli hujjatlarni o'z tashabbusi bilan talab qilib olishi ham mumkin. Shu bilan bir qatorda sudya manfaatdor shaxslardan, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish idoralaridan va boshqa manfaatdor tashkilot, fuqarolarni ishga jalb qilish masalasini ham ko'rib chiqadi. Agar sud fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvlaridagi xatoliklarni ko'rishda manfaatdor shaxslarning huquqi buzilishida nizo borligi aniqlansa, bu ishlar da'vo yuritish qoidalari asosida hal etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Fuqarolik holati aktlari yozuvlaridagi xatoliklarini belgilashni tartibga soluvchi qonunchilikni sudlar tomonidan qo'llash haqida»gi 1992-yil 13-noyabrdagi qarorida¹⁷ sud fuqarolik holati aktidagi shikoyatchini tug'ilganlik haqidagi yozuvda ota-onasining millati yozilmay qolgan bo'lsa, bu masalani ham ko'rishi hamda agar bedarak yo'qolgan deb topilgan er yoki xotin topilsa, ularning nikohini bekor qilish haqidagi yozuvlardan tashqari fuqarolik holati aktlardagi dastlabki yozuvlarni bekor qilish masalasi sud tomonidan hal qilinishi belgilangan.

FPKning 275-moddasi 2-qismiga muvofiq fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish daftaridagi yozuvning noto'g'riligi to'g'risidagi sudning hal qiluv qarori fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish idoralarining bunday yozuvni tuzatishlari uchun asos bo'ladi.

Fuqarolik holati dalolatnomalari yozuvlaridagi noto'g'riliklarni

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrdagi va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan.

belgilashga oid boshqa masalalar yuqorida O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1992-yil 13 noyabrda qaratilgan «Fuqarolik holati aktlari yozuvlaridagi xatoliklarni belgilashni tartibga soluvchi qonunchilikni sudlar tomonidan qo'llash haqida»¹⁸gi qarorida o'z ifodasini topgan.

6-§. Prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topishi haqida

Yuqorida fuqarolik ishlarini sudda ko'rish bilan bog'liq bo'lgan prokurorning protsessual faoliyati to'g'risida fikr yuritilgan edi.

Prokuror o'ziga berilgan vakolat doirasida qonunlarning amq bajarilishi yuzasidan nazorat olib boruvchi mansabdor shaxs bo'lib, fuqarolik ishlari bo'yicha ham sudlar tomonidan qonuniy va asosli qaror chiqarishga ko'maklashishi lozim. «Prokuratura to'g'risidagi Qonunda belgilanganidek, prokuratura idoralarining faoliyati yuqoridagilar bilan birga qonuning ustunligini har tomonlama qaror qo'yishga, huquq-tartibotni mustahkamlashga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan mustahkamlangan inson va fuqaroning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, shaxsiy huquqlari hamda erkinliklariga, shuningdek, davlat mustaqilligini, ijtimoiy davlat tuzumi, siyosiy va iqtisodiy tizimlarini, milliy guruhlar va tuzilmalarning huquqlarini g'ayriqonuniy tajovuzlardan muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Prokuraturaning nazorat qilish doirasiga vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar tomonidan chiqariladigan aktlarning qanchalik qonuniy ekanligi ham kiradi.

Masalan, prokuror ham o'zini-o'zi boshqarish organlarining qarorlari, shuningdek, rais (oqsoqol)ning xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilishi mumkin (Qonunning 25-moddasi).

Prokurorlar o'z faoliyatlarini sudlarda jamiy ishlarni ko'rish davlat ayblovi qo'llab-quvvatlash, fuqarolik ishlarini ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni hamda ijtimoiy nizolarini ko'rishda ishtirok etish bilan qonunlarga zid bo'lgan sud xarajatlariga protest keltiradilar.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrda qaratilgan va 2002-yil 14-iyunda qaratilgan 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan o'zgarishlar va o'zgartirishlar bilan.

Fuqarolik qonunchiligida ko'rsatilganidek, davlat organining fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining qonun hujjatlari-ga muvofiq bo'lmagan hamda fuqarolarning yoki yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjati sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

«Prokuratura to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga asosan prokuror yoki uning o'rinbosari qonunga zid bo'lgan huquqiy hujjatga nisbatan ana shu hujjatni chiqargan idoraga yoki yuqori turuvchi idoraga protest keltiradilar. Mansabdor shaxsning xatti-harakatlariga nisbatan ham xuddi shu tartibda protest keltiriladi.

Prokuror keltirilgan protest bu protest topshirilgan vaqtdan boshlab ko'pi bilan o'n kunlik muddat ichida qarab chiqilishi lozim. Qonuniylik buzilganligidan tezda barham berish talab qilingan favqulodda holatlarda prokuror protestni ko'rib chiqishning qisqartirilgan mud-datini belgilashga haqidir.

Protestni qarab chiqish natijalari to'g'risida prokurorga darhol yozma ravishda ma'lum qilinishi belgilangan.

Protest g'ayriqonuniy huquqiy hujjat chiqargan idora yoki yuqori turuvchi idora tomonidan rad etilgan taqdirda, shuningdek, protest qonunda belgilangan muddat ichida qarab chiqilmagan taqdirda, prokuror tegishli sudga ana shu hujjatni g'ayriqonuniy deb e'tirof etish to'grisidagi ariza bilan murojaat qilishi mumkin. Sudga ariza, protest rad etilganligi to'g'risidagi ma'lumot berilgan paytdan boshlab bir oylik muddat ichida yoki qarab chiqish uchun qonunda belgilangan muddat o'tgandan keyin berilishi ko'rsatilgan.

Ana shu qoidaning bajarilishiga qaratilgan FPKning 29-bobida prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risida ariza bilan tegishli idoralar va mansabdor shaxslar ustidan sudga murojaat etish tartibi belgilangan. Masalan, FPKning 276-moddasida prokuror qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra haqiqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqida ariza bilan sudga murojaat qilishga haq ekanligi maxsus huquqiy me'yor sifatida ifoda etilgan.

Prokurorning sudga ariza berishi sudga ko'rib chiqilgunga qadar huquqiy hujjatning amal qilishini to'xtatib qo'yishi ham asoslantirilgan.

Sud bunday turkumdagi ishlarni fuqarolik sud yuritish qoidalarining umumiy tartibi asosida ko'rib hal etadi, jumladan, ishni sudga

tayyorlashda protsessga jalb etiladigan shaxslar, ularning vakillari va boshqalar haqida FPKning 158-161-moddalarida ko'rsatilgan harakatlarni amalga oshira borib, ishni mazmunan ko'rishga tayinlashi lozim.

Prokurorning arizasini sud yigirma kun ichida uning ishtirokida va protestni rad etish to'g'risidagi qaror qabul qilgan yoxud protestni ko'rib chiqmagan organning rahbari yoki uning vakili ishtirokida ko'rib chiqadi.

Sud majlisiga organ rahbari yoki uning vakili uzrsiz sabablarga ko'ra kelmaganligi prokurorning arizasini ko'rib chiqish uchun to's-qinlik qilmaydi, biroq sud bu shaxsning kelishini majbur deb topishi FPKning 277-moddasida berilgan.

Prokuror fuqarolik ishlarini qo'zg'atish, unda ishtirok etish shaklidan qat'i nazar, hamma vaqt davlat vakili qonunning bajarilishi ustidan nazorat qiluvchi organ bo'lib qolavyeradi. Shu sababli, prokuror huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risida ariza bilan sudga murojaat etganda sudga nizo qilgandan so'ng oqibatda haqli bo'lib chiqqan tarafning manfaatini himoya qilgan bo'ladi.

Agar sud prokurorning arizasi asosli ekanligini aniqlasa, arizani qanoatlantirish haqida hal qiluv qarori chiqaradi va huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topadi.

Bundan tashqari, agar sud protest keltirilgan hujjat uni chiqargan organning vakolatlari doirasida qonunga muvofiq qabul qilingan deb topsa, u arizani qanoatlantirishni rad etish haqida hal qiluv qarorini chiqaradi.

Prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqidagi arizasi bo'yicha sud chiqargan hal qiluv qarori protestini rad etish to'g'risida qaror qabul qilgan yoki protsestni ko'rmagan organ rahbariga yuboriladi.

Prokuror fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga ariza bilan huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish haqida murojat etish bilan, agar davlat organlari, fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan, davlat organi yoki fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar davlat tomonidan yoki fuqaro-

larning o'zini-o'zi boshqarish organi tomonidan to'lashi lozimligi masalasini ham qo'yishi mumkin.

Demak, prokuror davlat boshqaruv idoralari va jamoat tashkilotlari tomonidan qabul qilinadigan huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risida ariza bilan sudga murojat etish qoidalari ham davlat, jamoat tashkilotlari va fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy me'yorlardir.

Sud ham o'z navbatida davlat organlari yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining qonunga zid bo'lgan huquqiy me'yorlari mavjudligini aniqlagan taqdirda ishni hal etishda bu hujjatlarni tatbiq etmaslik masalasini ko'rib chiqishi lozim.

1-§. Alohida tartibda ko'riladigan ishlar tushunchasi va mohiyati

Sud amaliyotida aksariyat hollarda fuqarolik ishlari biron-bir buzilgan shaxsiy yoki mulkiy huquqning himoya qilinishi to'g'risida, da'vo ishlari tarzida qo'zg'atiladi. Ammo ta'sir hollarda fuqarolik ishlari huquq to'g'risida nizo birovning birovga da'vosi bo'lmaganida ham sudlarda qo'zg'atilib, ko'rilishi va hal qilinishi mumkin. Masalan, fuqarolar pensiya yoki meros olishi uchun zarur bo'lganida biron bir faktning mavjudligini, aytaylik, birovning farzandi yoki boqimida bo'lganligini tasdiqlatish zarur bo'lganida birovlariga nisbatan da'vo qo'zg'atmasdan, balki sudga ariza bilan, muddaosini aytib murojaat etadi.

Bunday hollarda fuqarolik ishlari da'vo ishlarini yuritish tartibida ko'rilmagan, balki alohida ish yuritish tartibida ko'riladi. Sudlarda bu tartibda ham subyektiv huquqlar va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarni himoya qilish maqsad qilib qo'yiladi.

Nizosiz ishlar, ya'ni FPKning 279-moddasida ko'rsatilgan ishlar sudlar tomonidan FPKning 30-35-boblarida ko'rsatilgan istisno va qo'shimchalar bilan FPKning umumiy qoidalariga muvofiq ko'riladi.

Sud tomonidan alohida ish yuritish tartibida ko'riladigan nizosiz ishlar jumlasiga:

1) yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi;

2) fuqarolarni bedarak yo'qolgan deb topish va fuqarolarni o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi;

3) ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi tufayli fuqarolarni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi;

4) mol-mulkni, ashyoni egasiz deb topish to'g'risidagi;

5) berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ularga bo'lgan huquqlarni tiklash (chaqirib ish yuritish), boshqacha aytganda, taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi;

6) g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish to'g'risidagi ishlar kiradi.

Alohida tartibda ko'riladigan ishlarda huquq haqida nizo bo'lmaydi, shu belgisi bilan u da'vo ishlarini yuritishdan farq etadi. Alohida tartibda ish yuritishdan maqsad fuqarolarning biron-bir huquqlari vujudga kelganligi, o'zgarganligi yoki bekor bo'lganligini, ya'ni yuridik faktlarning mavjudligi yoki ularning yo'qligini aniqlashdan iborat bo'ladi.

Da'vo ishlarini yuritishda esa sud faoliyati birmuncha kengroq bo'ladi. Bunda sud yuridik faktlarni aniqlabgina qolmay, shu bilan birga aniqlangan faktlarga moddiy-huquqiy normalarni tatbiq etishi, taraflarning huquq va majburiyatlari haqida tegishli xulosaga kelishi, ya'ni fuqarolik huquqiy nizolarni hal etishi lozim bo'ladi.

Alohida tartibda ko'riladigan ishlarda-huquq to'g'risida nizo bo'lmagani tufayli taraflar, ya'ni javobgar, da'vogar, uchinchi shaxslar ham bo'lmaydi, faqat o'z muddaosini aytib, sudga murojaat qiluvchi arizachigina va boshqa manfaatdor shaxslargina bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham alohida tartibda ko'riladigan fuqarolik ishlarida ta'sir fuqarolik protsessual normalarning, masalan, sherik ishtirokchilik, tegishsiz tarafni tegishli taraf bilan almashtirish, kelishuv bitimi va shu kabi protsessual harakatlarga oid normalar qo'llanilmasligi mumkin.

Alohida tartibda ko'riladigan ishlarni sud fuqarolik protsessual huquqning barcha tamoyillariga e'tibor bergan holda (oshkoralik, og'zakilik, erkin huquq va tortishuvlik va hokazo) ko'rishi lozim. Bunday turkumdagi ishlarda nizo bo'lmasa ham, biroq dalillarni isbotlash vazifasi arz qiluvchi shaxs zimmasiga yuklatilgan bo'ladi.

Alohida tartibda yuritiladigan ishlar sudga ariza beruvchi va manfaatdor fuqarolarning, tashkilotlarning ishtirokida ko'riladi (FPKning 281-moddasi).

Sudya bu turkumdagi ishlarni ham sudda ko'rishga tayyorlaydi, ish uchun ahamiyatli hujjatlarni talab qiladi, muhim guvohlik berish mumkin bo'lgan guvohlarni, tegishli tashkilot vakillarini sudga taklif qiladi, lozim bo'lsa ekspertiza tayinlaydi, sudda ko'riladigan ishlarning qandayligini aniqlashga harakat qiladi va ishni sud majlisida ko'rishga tayinlaydi.

Agar alohida tartibda yuritilayotgan ishni ko'rib vaqtida sudlar-ga taalluqli huquq to'g'risida nizo bo'lsa, sud arizani ko'rmasdan qoldirib, manfaatdor shaxslarga umumiy tartibda da'vo qo'zg'atishni taklif qiladi (FPKning 282-moddasi).

2-§. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash

Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilashni sud tartibi fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan shaxsiy va mulkiy huquqlarning, mehnatga, nikoh va oila-ga oid hamda boshqa huquqlarning himoya qilinishini, shuningdek, mulkiy huquqlar olinishida qo'riqlanishini kafolatlaydi.

Yuridik faktning belgilanishi to'g'risidagi ariza faqat quyidagi hollardagina:

Birinchidan, agar bu fakt shaxsiy yoki mulkiy huquqlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan bo'lsa;

Ikkinchidan, bu faktni belgilash sud vakolatiga taalluqli bo'lsa;

Uchinchidan, yuridik faktni belgilash to'g'risidagi hujjatlarda boshqa tartibda ariza beruvchi tomonidan olinishi mumkin bo'lmaganidagina ko'rish uchun sud tomonidan qabul qilinishi lozim. Masalan, yo'qolgan fuqarolik holati aktlarni tiklash ishi, bunday holatlarni qayd qiluvchi idoralar tomonidan manfaatdor shaxslarning arizalariga binoan tiklanadi va agar bu organlardan rad javobi olinsagina fuqarolik holati aktining, chunonchi, bolaning tug'ilishi, nikohdan o'tganlik, fuqarolarning o'lganligi va hokazolar to'g'risidagi aktning qayd qilinishi fakti sud tomonidan belgilanishi mumkin. Binobarin, sud fuqarolik holati aktini qayd qilganligi to'g'risidagi faktni belgilash to'g'risidagi ariza qabul qilishida ariza beruvchi shaxsning bu to'g'rida fuqarolik holati aktlarini yozish idorasiga murojaat qilmaganligini va nima sabablar bo'yicha iltimosi rad qilganligini aniqlashi lozim.

Sud amaliyotida ma'lum huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradigan faktlarnigina belgilash, tegishli hujjatlarni sudsiz tartibda olish yoki yo'qotilgan hujjatlarni tiklash mumkin bo'lmashligi to'g'risidagi majburiy shartga rioya qilinmasligi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash haqidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi 1991-yil 20-dekabr qarori va unga 1997-yil 2-may, 1998-yil 11-sentabr va 2002-

yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlarda ta'kidlangan.

"Pensiyalar tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq pensiya olish uchun bironing qaramog'ida bo'lganlik fakti hokimliklarning yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqaradigan idoralarning bergan ma'lumotlari bilan, shuningdek, boshqa hujjatlar bilan tasdiqlanadi. Binobarin, agar ariza beruvchi o'ziga zarur bo'lgan hujjatni olish uchun tegishli tashkilotlarga murojaat qilmagan bo'lsa, bunday faktlar sudlar tomonidan belgilanmasligi kerak.

Biron-bir huquq beradigan yoki belgilaydigan hujjatning muayyan shaxsга tegishli bo'lishi faktini belgilash to'g'risidagi arizani qabul qilishda arizachining hujjat bergan tegishli tashkilotga, hujjatga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi murojaat qilgan-qilmaganligini aniqlash lozim. Agar hujjatga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi iltimos rad qilingan bo'lsa, qanday asoslar bo'yicha rad qilinganligi ko'rsatilishi kerak;

To'rtinchidan, bunday faktni belgilash sudiarga taalluqli bo'lgan huquq to'g'risidagi nizoni hal qilish bilan bog'liq bo'lmasligi kerak. Agar yuridik faktni belgilash ariza beruvchiga, keyinchalik sudda biron-bir ish bo'yicha da'vo qo'zg'atish, chunonchi, merosga bo'lgan huquq to'g'risida yoki yetkazilgan zararni undirish to'g'risidagi va shuningdek, boshqa fuqarolik da'volari uchun zarur bo'lgan hollarda uning arizasi ish yuritish tartibida ko'rilmassligi kerak, chunki bunday faktni belgilash da'voning sudda hal qilinishi bilan bir vaqtda ko'rilishi mumkin.

FPKning 283-moddasida fuqarolar yoki tashkilotlarning shaxsiy yoki mulkiy huquqlarning kelib chiqishi, o'zgarishi yoki tugatilishiga sabab bo'ladigan faktlarni, ya'ni yuridik ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktlarni sud belgilashi ko'rsatilgan.

Bularda aytilishicha, sud quyidagi faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlarni ko'radi:

1. Shaxsning qarindoshlik aloqalari faktini belgilash. Oliy Sudning yuqorida ko'rsatilgan Plenumi qarorida-qarindoshlik munosabatlari deganida to'g'ri qarindoshlik, biri ikkinchisidan yoki bir umumiy urug'dan kelib chiqqan shaxslarning qon-qarindoshligi nazarda tutiladi. Qon-qarindoshlikning yo'qligi qarindoshlikning yo'qligidan dalolat berishi ta'kidlangan.

Bunday faktning belgilanshi vorislik huquqini olish, boquvchisini yo'qotganlik tufayli pensiya olishga bo'lgan huquqni rasmiylashtirish, ko'p bolali onalarga (oilalar) beriladigan davlat yordamini olish, avtomashinaning hadya qilinishini notarial tartibda rasmiylashtirish uchun va boshqa ta'sir hollarda zarur bo'lishi mumkin.

Demak, shaxslarning qarindoshlik aloqalarini belgilash arz qiluvchi uchun qandaydir huquqiy oqibat keltirib chiqarishi kerak.

Bunday faktlarni belgilash suddan tashqari boshqa idoralarda hal qilishning iloji bo'lmasagina yo'l qo'yiladi.

2. Shaxsning birovning qaramog'ida bo'lganligi faktini belgilash. Bunday faktning belgilaninishi asosan vorislik huquqini yoki pensiya olishga yoxud boquvchining o'limi tufayli ko'rgan zarar haqini olishga bo'lgan huquqni rasmiylashtirish uchun talab qilinadi.

Agar faktning belgilanishi vorislik rasmiylashtirish uchun zarur bo'lsa, ariza beruvchidan marhumning o'limiga qadar kamida bir yil uning qaramog'ida bo'lganligi va mehnatga layoqatsizligi aniqlanadi. Bunday hollarda meros qoldiruvchi bilan qaramog'ida bo'lgan shaxs o'rtasida qarindoshlik munosabatlari bor-yo'qligi ahamiyatli emas (FKning 1141-moddasi).

Agar faktning belgilanishi pensiya ta'minoti olish uchun zarur bo'lsa, bunday hollarda: birinchidan, qaramog'idagi shaxsning barcha hollarda mehnatga layoqatsiz bo'lib ko'rilishi shart emas, chunki marhumning 18 yoshga to'lmagan o'quvchi bolalari, ukalari, pensiya yoshidagi ota-onalari va boshqalar «Davlat pensiyalarini tayinlash va to'lash to'g'risida»gi Nizomga binoan pensiyaga olish huquqiga ega bo'ladilar; ikkinchidan, umumiy qoida bo'yicha, marhumning qaramog'ida qancha vaqt davomida bo'lishning ham ahamiyati yo'q.

Boquvchisining o'limi munosabati bilan nafaqa olishga bo'lgan mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining doirasi qat'i bo'lib, uni kengaytirishga yo'l qo'yilmasligi, qaramog'ida bo'lish muddati belgilanmasligi, oila a'zolarining boshqa-boshqa yashashi, arizachini boqishga majbur bo'lgan boshqa qarindoshining borligi qaramog'ida bo'lganlik faktini istisno qilmasligi Oliy Sudning yuqoridagi Plenumi qarorin 10-bandida ko'rsatib berilgan.

O'gay ota-onalarga nisbatan istisnolar yuqorida aytilgan Nizomning 66-moddasida ko'rsatilgan. Ularning marhum o'gay bolalarining qaramog'ida kamida o'n yil bo'lgan bo'lishlari kerak; uchinchi-

dan, marhumning faqat oila a'zosi bo'lib ko'rilgan qaramog'idagi shaxsgina pensiya olishga haqli bo'ladi.

Agar bu faktning belgilanishi ko'rilgan zarar haqini olish uchun zarur bo'lsa, arizachining, birinchidan, marhumning qaramog'ida bo'lishi yoki undan ta'minot olish huquqiga ega bo'lishi, ikkinchidandan, mehnatga layoqatsiz shaxs bo'lishi kerak.

O'lganining qaramog'ida bo'lish faktini belgilash uchun berib kelingan yordam arizachini hayot kechirishga asosiy manba bo'lgan bo'lishi meros olish, nafaqa yoki zararni to'latish ahamiyatga ega ekanligi Oliy Sudning yuqoridagi Plenumi qarorida o'z ifodasi topgan. Bulardan tashqari arizachi ish haqi, nafaqa, stipendiya olib kelgan yoki boshqa daromad manbayiga ega bo'lgan hollarda boqib kelgan shaxs tomonidan berilgan yordam arizachining hayot kechirishi uchun doimiy va asosiy manba bo'lgan-bo'lmaganligini sud aniqlashi lozim. Bunday hollarda ham arizachi masalani sudsiz hal qila olmaganligini arizada asoslash talab qilinadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan shaxs bo'lmaganida sudya faktini belgilash to'g'risidagi arizani qabul qilishni rad etishi mumkin (FPKning 151-154-moddalari).

3. O'talikni tan olish faktini, bolaning u yoki bu onadan tug'ilganligi faktini, shuningdek, tug'ilgan vaqtini belgilash. Bunday faktlarning belgilanishi ham meros olish, pensiya ta'minotini olish, yetkazilgan zarar haqlarini undirish hollarida zarur bo'ladi va arizachilarning qo'llarida bu to'g'rida hujjatlari bo'lmaganida sudga murojaat qiladilar. Bunday hollarda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish idoralarida arxivlarning saqlanmaganligi tufayli shu haqdagi kerakli hujjatlarning nusxasini berish imkoniyati bo'lmaganligi sababli sud shu faktini belgilash to'g'risidagi iltimosnigina ko'radi, chunki arizachining yoshini belgilash to'g'risidagi iltimoslar qoida bo'yicha ma'muriy tartibda, maxsus tuzilgan komissiya tomonidan ko'riladi. Bunday tartib Ministrlar Sovetining 1976-yil 10-dekabrida qarori bilan tasdiqlangan Fuqarolik holati aktlari yozuvlarini o'zgartirish, tiklash va bekor qilish tartibini hamda akt daftarlarining saqlanish tartibi va muddatlarini belgilaydigan asosiy qoidalarning 18-bandida ko'rsatilgan. Agar manfaatdor shaxs komissiya qaroridan norozi bo'lsa, FPKning 269-271-moddalari tartibida sudga shikoyat qilishga haqli bo'ladi.

Bu turkumdagi ishlarni ko'rishda ta'sir sudlar otalik faktini belgilanishini otalikning tan olinishi faktidan ajratmaydilar. Otalikni tan olish fakti sud tomonidan faqat bola nikoh va oila to'g'risidagi qonun asoslari amalga kiritilishiga qadar, ya'ni 1968 yil 1 oktabrga qadar tug'ilgan bo'lsa, faraz qilingan ota vafot etgan bo'lsa va bola otalikni tan olgan shaxsning boqimida bo'lgan bo'lsagina belgilanadi.

Otalik fakti sud tomonidan quyidagi hollarda: birinchidan, bola asoslar amalga kiritilgandan keyin tug'ilgan bo'lsa: ikkinchidan, faraz qilingan ota vafot etgan bo'lsa va uchinchidan, Oila kodeksining 68-moddasida nazarda tutilgan holatlar, ya'ni bolaning onasi faraz qilingan ota bilan birga yashaganligi va bola tug'ilishiga qadar birga umumiy ro'zg'or yuritganliklari yoxud ta'minlab turganliklari yoki javobgarning otalikni tan organligi aniq tasdiqlovchi dalillar bo'lganida belgilanishi mumkin. Bunday masalalar bo'yicha ishni ko'rishda xatoga yo'l qo'yilishi asoslantirilgan qarorlarning chiqarilishiga sabab bo'lishi mumkin.

4. Bolalikka olish, nikoh, ajralish va ularni qayd etganligi faktini belgilash. Yuqorida ko'rsatilgan yuridik faktlarning rasmiylashtirilganligi (qayd qilinganligi)ni tasdiqlaydigan hujjatlar yo'qotilgan bo'lsa va ularni tiklash ham mumkin bo'lmasa (fuqarolik holati aktlarini yozish idoralari ularni tiklashdan bosh tortgan bo'lsalar) bunday faktlarning qayd qilinganligini belgilash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilish mumkin bo'ladi.

Fuqarolik protsessual kodeksi 83-moddasining 4-bandi bolalikka olish, nikoh, ajralish va o'lganlik faktini emas, balki fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organlarida ro'yxatga olish faktini nazarda tutishga e'tibor berish lozim. Shu masala yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi qarorida nikohni qayd qilinganligi haqidagi ma'lumot mavjud bo'lganida nikoh guvohnomasi olmaganlik yoki uni yo'qotganlik holati nikohni ro'yxatga olganlik faktini belgilash o'rniga ularni faktik nikoh munosabatlarida bo'lganliklarini belgilash xato hisoblanishi, agar nikohni ro'yxatga olinganlik faktini belgilashni so'rab, sudga er-xotindan biri ariza bilan murojaat qilgan taqdirda, ikkinchi manffatdor shaxs sifatida ishga jalb qilinishi haqida tushuntirish berilgan. Bulardan tashqari, sudlarga bolalikka olishni ro'yxatga olganlik faktini, shuningdek, farzandlikka olish haqida hokimiyat qarori qabul qilinganligi faktini ham belgilashi sudlarga taalluqli hi-

soblanadi. Shu bilan birga faktik ravishda bolalikka olinganlik huquqiy ahamiyatga ega emasligi va bunday arizalar sudga taalluqli emasligi yuqoridagi Plenum qarorining 12-bandida ko'rsatilgan.

5. Er-xotindan birining o'limi natijasida fuqarolik holatlari aktlarini qayd qilish organlarida nikohni ro'yxat qilish mumkin bo'lmasa, qonunda belgilangan hollarda, haqiqatda er-xotinlik munosabatlarida bo'lganlik faktini belgilash. Oila kodeksining 13-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik holati aktlarini yozish davlat idoralarida tuzilgan nikohgina er bilan xotinning huquq va majburiyatlarini vujudga keltiradi, shu bilan birga qonun Buxoro va Xorazmda 1928-yil 1-oktabrga qadar va O'zbekiston Respublikasi hududining boshqa tumanlarida esa 1917-yil 20-dekabrga qadar diniy marosimlar bo'yicha tuzilgan nikoh ham qayd qilingan nikohga tenglashtirilganligi bildiradi.

Mazkur moddaning mazmuniga ko'ra nikohlarini rasmiylashtirmagan shaxslar er-xotin bo'lib hisoblanmasdan, balki birga yashovchilargina (sojiteli) bo'lib ko'riladilar. Bunday shaxslar o'zlari va farzandlarining manfaatlari uchun nikohlarini tegishli tartibda rasmiylashtirishlari zarur. O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti Prezidiumining 1944-yil 22-avgust Farmoni chiqarilishiga qadar nikohlarni tegishli tartibda qayd qildirmasdan, er-xotin bo'lib yashovchilar ham bor. Ular har qachon fuqarolik holati aktlarini yozish idoralariga borib, nikohlarini rasmiylashtirishlari mumkin.

1994-yil iyulga qadar norasmiy, ammo haqiqatan nikohda bo'lishi qonunan tan olinganligi va rasmiylashtirilgan (qayd qilingan) nikohda bo'lishligi tenglashtirilganligi tufayli, bunday nikohda bo'lganlar er va xotinga tegishli huquq va burchlarini oladilar.

Agar 1944-yil 8-iyulga qadar tuzilgan haqiqiy nikohda bo'lgan er va xotinning biri vafot etgan bo'lsa, haqiqatda er-xotinlik munosabatlarida bo'lganlik fakti sud orqali mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 1997-yil 2-may, 1998-yil 11-sentabr va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan qabul qilingan qarorlarning 13-bandida tushuntirilishicha, norasmiy, ammo agar bunday munosabatlar 1944-yil 8-iyulga qadar vujudga kelgan bo'lsa va er-xotinning biri vafot etishiga qadar

davom etgan bo'lsa belgilanishi mumkin. Bunday holda arizachi marhumning eri yoki xotini deb tanilishi bilan birga, uning qaramog'ida bo'lganlik fakti belgilanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining yuqoridagi Plenumi qarorida ko'rsatib o'tilgan bo'lib, bunda quyidagilar bayon qilingan.

FPK 174-moddasining 5-bandi va O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining 1944-yil 22-avgustdagi Farmoniga ko'ra, faktik nikoh munosabatlarida bo'lganlik fakti faqat bunday munosabatlar holati aktlarini qayd qilish mumkin bo'lmagana belgilanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan vaqtdan keyin vujudga kelgan faktik nikoh munosabatlari huquqiy oqibat keltirib chiqarmaydi va bunday faktlarni belgilash to'g'risidagi arizalar sud tartibida ko'rish uchun qabul qilinmaydi. Agar er-xotin biri 1944-yil 8-iyulgacha boshqa faktik nikohga kirgan yoki bir vaqtning o'zida qonuniy nikohda bo'lgan bo'lsa, shuningdek, bu munosabatlar tomonlardan birining vafotiga qadarli tugatilgan bo'lsa, bunday faktlarni sud belgilashi mumkin emas.

Sud majlisida nikoh munosabatlarining mavjudligini (birgalikda yashash, umumiy xo'jalik yuritish, bolalarning borligi va ularni tarbiyalash va boshqalar) isbotlovchi dalillar tekshiriladi. Faktik munosabatlarni haqiqatda bo'lgan deb topish, sud uni mazkur shaxslar o'rtasida vujudga kelgan va ulardan birining vafot etgan kuniga qadar davom etganini aniqlaydi.

1944-yil 8-iyuldan so'ng vujudga kelgan norasmiy nikoh munosabatlarida bo'lganlikni belgilashga amaldagi qonunlar bo'yicha yo'l qo'yilmaydi.

6. Shaxsning huquqni vujudga keltruvchi hujjatlarda (jamoat birlashmalariga a'zolik biletlari, harbiy hujjatlar, pasportlar, fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organlari beradigan guvohnomalardan tashqari) ko'rsatilgan ismi, otasining ismi va familiyasi uning pasportdagi ismi, otasining ismi va familiyasi bilan mos kelmagan taqdirda mazkur hujjatlarning unga tegishli emasligi faktini belgilash. Huquq tug'diradigan hujjatlarda ko'rsatilgan shaxsning ismi, otasining ismi va familiyasi shu shaxsning pasportdagi yoki guvohnomasidagi ismi, otasining ismi va familiyasi bilan mos kelmagan taqdirda sud mazkur hujjatlarning unga tegishli ekanligi faktini belgilaydi. Bu holda sud har turli hujjatlarda har xil nom bilan atalgan shaxslarning ismlari, otasining nomlari va

familiyalarining mos kelishi (aynan o'xshashligini) hal qiluv qarorlarida ko'rsatishga haqli emas (O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1998-yil 11-sentabrdagi va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan).

Kasaba uyushmasi biletleri, harbiy hujjatlar pasportlar va fuqarolik holatlari dalolatnomalarini qayd qilish organlari beradigan guvohnomalarning muayyan shaxsга tegishli bo'lishli faktini belgilash to'g'risidagi ishlar sudda ko'rilmaydi. Agar bunday hujjatdarning berilishida familiya, ism yoki otaning ismi noto'g'ri yozilgan bo'lsa, bunday hujjatlar tegishli vakolatli idoralar tomonidan almashtiriladi.

Fuqarolik holatlari dalolatnomalarini qayd qilish idoralari beradigan guvohnomalarda ta'sir ma'lumotlar noto'g'ri yozilgan bo'lsa, ularning noto'g'riligini belgilash to'g'risidagi arizalar FPKning 274-275-moddalarida ko'rsatilgan fuqarolik holatlari dalolatnoma yozuvlaridagi noto'g'riliklarni belgilash haqidagi qoidalarga muvofiq sud tomonidan ko'riladi.

Huquq tug'diradigan hujjatlaridagi shaxsning ismi, otasining ismi va familiyasi shaxsning boshqa hujjatlariga mos kelmasligi haqida sudlar arizachidan huquqiy hujjatni o'ziga tegishli ekanligi hujjatni bergan tashkilot unga tegishli o'zgartirish kiritilmasligi haqidagi dalillarni sud talab qilishi lozim bo'ladi. Bordi-yu arizachidan tegishli fakti aniq tasdiqlaydigan boshqa hujjatlar bo'lsa, sud huquq tug'diradigan hujjatni unga tegishli ekanligi to'g'risidagi arizani qabul qilmasligi yuqoridagi Plenum qarorida ko'rsatib o'tilgan. Demak, arizachining shaxsiy hujjatlarini emas, balki huquq tug'diradigan hujjatlarining tegishliligi sud tartibida belgilanishi sudlarga taalluqlidir. Shaxsiy hujjatlardagi kamchiliklar (pasport, jamoat birlashmalariga a'zolik biletleri, harbiy hujjatlar, order, medallarning guvohnomalari, fuqarolik holati aktlarini qayd qilish organlari beradigan guvohnomalalar va hokazo) faqat ularni bergan organlar, tashkilotlar tomonidan hal etiladi. Agar davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslar ularning vakolat doirasiga kiruvchi huquq tug'diradigan hujjatlarga o'zgartirish kiritishni rad etsalar, bu haqdagi qaror ustidan tegishli shaxs sudga FPKning 269-271-moddalarida asosida shikoyat qilishi mumkin. Qonunda fuqarolik holati aktlarini yozish organlari tomonidan beriladigan hujjatlarning tegishliligi faktini belgilash to'g'risidagi arizalarning sudlarga taalluqli emasligi, ular faqat

yozuvlar tuzatish va o'zgartirish kiritish rad qilinganlik haqida sudga murojaat qilishga haqli ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

7. Baxtsiz hodisa faktini belgilash. Ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalarni tekshirish va hisobga olib borish Mehnat kodeksining 222-moddasida ko'rsatilganidek, ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan baxtsiz hodisa to'g'risida aktning tuzilishi yoki bunday faktning tasdiqlanmaganligini vaj qilib, rasmiy hujjat berilishining rad qilinishi masalasi sudda ko'rilmaydi. Mehnatni muhofaza qilishning norma va qoidalariga rioya etilishi ustidan jameat tekshiruvini kasaba uyushmalari va xodimlarning boshqa vakillik organlari amalga oshiradilar. Baxtsiz hodisaning yuz berganligi fakti sudsiz belgilanishi mumkin bo'lmaganida va bunday imkoniyatning bo'lmashligi tegishli hujjat bilan tasdiqlangandagina sud tomonidan belgilanishi mumkin. Sud yuridik ahamiyatga ega bo'lgan baxtsiz hodisa faktini belgilashda shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazilishi darajasi va bu to'g'rida hal qiluv qarori qabul qilmasligi kerak. Bu masalalar xodimlarning ishiga bog'liq ravishda mayib bo'lishi yoki salomatligi boshqa yo'sinda shikastlanishi sababli yetgan zararining o'nini korxonalar, muassasalar, tashkilotlar qoplashi to'g'risidagi masalalar O'zbekiston Respublikasi FKning 493-496-moddalariga muvofiq hal qilinadi.

O'lganlik faktini belgilash haqidagi hal qiluv qarori sud o'limi vujudga keltirish aniq holatlarini, ya'ni qachon va qanday holatda sodir bo'lganligini belgilaydi.

8. Imoratga xususiy mulk huquqi asosida egalik qilish faktini sud, agar arizada egalik qilish to'g'risidagi hujjat bo'lib, lekin 1 yo'qolgan yoki uni tiklash mumkin bo'lmaganida belgilaydi. Umumiy qoida bo'yicha imoratga bo'lgan egalik huquqi to'g'risidagi nizolarda vo tartibida ko'rilishi lozim. O'zboshimchalik bilan qurilgan yoxud qurib bitkazilmagan va foydalanish uchun qabul qilinmagan binolarni shuningdek, oldin boshqa shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki arizachi tomonidan tegishli tartibda rasimiy lashtirilmaganidan sotib olingan egalik huquqini belgilash haqidagi arizalar alohida ish yuritish tartibida sudda ko'rilmashligi haqida O'zbekiston Respublikasi Olii sudi Plenumining «Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi 1997-yil 2-may, 1998-yil 11-sentabr va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosar

kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan qabul qilingan qarorlarining 18-bandida ko'rsatilgan.

Bulardan tashqari, shu qarorda agar fuqaro notarial tartibda tasdiqlanmagan yozma shartnoma bilan uy sotib olgan bo'lsa, bu uyga uning egalik huquqini belgilash to'g'risidagi masala FKning 112-moddasining qoidalari bo'yicha da'vo tartibida hal etilishi belgilangan. Imoratga xususiy mulk asosida egalik qilish faktini belgilashda sud egalik qilish emas, balki shu imoratga arizachining huquqini tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligini tasdiqlaydigan faktlarni belgilaydi.

9. Merosni qabul qilish va merosning ochilish joyi faktini sudlarda alohida tartibda yuritiladigan ishlar qatorida ko'rish lozim. Bunday ishlarning sudga taalluqli bo'lishi uchun notarial organlari arizachiga merosga bo'lgan huquq haqida guvohnoma berishni rad etgan bo'lishi kerak. Arizachini notarial tartibda merosxo'ning vorislik mulkini olishga kirishi va egalik qilish faktini tasdiqlash uchun tegishli hujjatlarning yo'qligi yoki bu hujjatlarning yetarli bo'lmasiligi asos bo'ladi.

Fuqarolik kodeksining 1146-moddasiga asosan meros ochilgan joydagi notarius merosxo'ning iltimosiga ko'ra, unga bo'lgan huquqi to'g'risida guvohnoma berishi shartligi, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi meros ochilgan kundan e'tiboran olti oy o'tgandan keyin berilishi, agar notarius tegishli mol-mulkka yoxud butun merosga nisbatan guvohnomani berishni so'rab murojaat etgan shaxslardan boshqa merosxo'rlar yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'lsa, guvohnoma olti oylik muddat tugamasdan ham berilishi mumkinligi ko'rsatilgan. Bunday hollarda notarius uchun merosxo'ni merosxo'r mulkini egallashga kirishishlanligi haqidagi dalil bo'lib uy-joy kommunal xo'jaligi tomonidan berilgan ma'lumotnoma, kvartira haqini to'laganlik haqidagi hujjat, soliqlarni to'laganlik haqidagi ma'lumotnoma va boshqa hujjatlar hisoblanadi. Meros mulkning ochilgan joyi bo'lib meros qoldiruvchining oxirgi doimiy yashab turgan joyi hisoblanadi. Agar meros qoldiruvchining oxirgi yashab turgan joyi noma'lum bo'lsa, meros qoldiruvchiga tegishli bo'lgan ko'chmas mulk yoki uning asosiy qismi turgan joy, ko'chmas mulk bo'lmagan taqdirda esa ko'char mulkning asosiy qismi turgan joy meros ochilgan joy hisoblanadi (FKning 1117-moddasi). Notarius uchun meros ochilgan joy meros ochilgan joyini tasdiqlovchi yuqoridagi hujjatlar-

dan tashqari o'lganning ish joyidan, yashash joyidan ma'lumotnoma yoki mulk joylashgan joyidan tegishli hujjatlar taqdim etilgan bo'lsa-yu, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma berish rad etilsa, manfaatdor shaxs sudga merosni qabul qilish va meros ochilish fakti haqida emas, balki notarial harakatlar yoki bunday harakatlarni bajarishni rad etganlik ustidan shikoyat berish (FPKning 273-moddasi) huquqiga ega.

10. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan boshqa faktlarni belgilash. Agar amaldagi qonunlarda biron-bir yuridik faktni belgilashning boshqacha tartibi nazarda tutilmagan bo'lsa, chunonchi, sud fuqaroning muayyan vaqtda va muayyan holatlarda vafot etganligi faktini, merosning qabul qilinganligi faktini, merosning ochilishi joyini belgilashi va boshqa faktlarni ham belgilashi amaldagi FPKda belgilangan. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni sud tartibida belgilashga oid ayrim masalalar yangi Fuqarolik protsessual kodeksida hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1991-yil 21-dekabr va unga 1997-yil 2-may, 1998-yil 11-sentabr va 2002-yil 14-iyundagi 11-sonli qaroriga asosan kiritilgan qo'shimcha va o'zgarishlarda bu turkumdagi ishlarning doirasi cheklanmaganligi ko'rsatilgan.

Sudlar huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan boshqa faktlarni ham, jumladan:

- 1968-yil 1-oktabrgacha tug'ilgan bolalarga nisbatan otalikni tan olganlik faktlarini, otalik faktlarini, otalikni qayd qilish faktlarini;
- ixtironi joriy etish faktlarini, taklifni ratsionalizatorlik sifatida kvalifikatsiyalanganlik faktlarini;
- binoga, payga, avtomabilga va boshqa maxsus ro'yxatdan o'tkaziladigan mulkga egalik qilish faktlarini;
- nikoh bekor qilinmasdan, lekin oilaviy munosabatlar tugatilganligidan so'ng imoratni er-xotindan birining mablag'lariga qurilganlik faktlarini;
- sug'urta guvohnomasiga egalik qilish faktlarini;
- fuqaro yoki uning ota-onasi Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekiston Respublikasiga evakuatsiya qilinganlik faktlarini ham belgilashga haqlidir.

Amaldagi qonunlarda belgilashning boshqacha (sudsiz) tartibi-nazarda tutilgan faktlarni belgilash to'g'risidagi arizalar sud tartibida ko'rilishi mumkin emas. Jumladan:

a) ish stajini (pensiya tayinlash uchun, vaqtincha mehnatga layoqatsizlik, homiladorlik va bola tug'ilishi munosabati bilan nafaqa tayinlash uchun ish haqiga foizli qo'shimchalarni qo'shib hisoblash uchun, uzoq yillar qilgan xizmati uchun bir yo'la mukofot puli to'lash uchun va x.k) aniqlash to'g'risidagi;

b) haqiqiy harbiy xizmatni o'taganlik, partizan qismida bo'lganlik, janglarda yaralanganlik to'g'risidagi;

v) fuqarolarning yoshini belgilash to'g'risidagi;

g) oliy o'quv yurtini, texnikumni, o'rta maktabni bitirganlik faktlarini belgilash to'g'risidagi;

d) firma, kasaba uyushmalari hujjatlarini, pasport va fuqarolik hollari aktlarini yozish organlari tomonidan beriladigan guvohnomalarni tegishlilik faktlarini belgilash to'g'risidagi arizalar sudda ko'rilmaydi.

Sud yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni, agar arizachi shu faktlarni tasdiqlaydigan tegishli hujjatlarni boshqacha yo'l bilan olishi mumkin bo'lmagan yoki yo'qotilgan yoxud yo'q qilingan hujjatlarni tiklash mumkin bo'lmagan taqdirdagina belgilaydi.

Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha arizalar arizachi yashab turgan joydagi sudga beriladi.

Arizada muayyan faktni belgilash ariza beruvchiga qanday maqsadlar uchun zarur ekanligi ko'rsatilishi, shuningdek, ariza beruvchining tegishli hujjatlarni olishi mumkin bo'lmaganligi yoxud yo'qolgan hujjatlarni tiklash mumkin emasligini tasdiqlovchi dalillar keltirishi mumkin.

Sudning hal qiluv qarorida sud tomonidan belgilangan fakt, uning qanday maqsad uchun belgilanganligi, shuningdek, shu faktni belgilash uchun asos bo'lgan dalillar ko'rsatilishi lozim.

Fuqarolik holatlarini qayd qilish organlarida yozilishi yoki boshqa organlarda rasmiylashtirilishi lozim bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi sud chiqargan hal qiluv qarori bu organlar tomonidan beriladigan hujjatlarning o'rnini bosmaydi, balki shunday qayd qilish yoki rasmiylashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi (FPKning 285-moddasi).

3-§. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish shartlari FKning 33-moddasida nazarda tutilgan. Bu qonunda ko'rsatilishicha, agar fuqarolarning qayerdaligi haqida uning doimiy turar joyiga bir yil mobaynida xabar kelmasa manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq u sud orqali bedarak yo'qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish uchun asoslar FKning 36-moddasida berilgan. Bu qoidaga ko'ra agar fuqaroning qayerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, bosharti u o'tim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qayerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilish mumkin. Sudga murojaat qilayotgan manfaatdor shaxslar fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qiluvchi organlarning vafot etganlikni ro'yxatga olishni rad qilganligi haqidagi hujjatni ham taqdim etishlari lozim (yuqoridagi Plenum qarorining 17-bandi).

Sud amaliyotida fuqarolarni bedarak yo'qolganligi vaqti arizachini qiziqtirishlarini nazarda tutib, FKning 33-moddasi 2-qismida qoida berilgan. Bu qonunda, agar yo'qolgan shaxs to'g'risida oxirgi ma'lumotlar olingan kun aniqlash mumkin bo'lmasa, bedarak yo'qolgan deb hisoblash muddati yo'qolgan shaxs oxirgi ma'lumotlar olingan oydan keyingi oyning birinchi kunidan bu oyni belgilash ham mumkin bo'lmasa, keyingi yilning birinchi yanvaridan boshlinishi ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa bir fuqarolar urush harakatlari tamom bo'lgan kundan boshlab kamida ikki yil o'tgach sud orqali vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin (FKning 36-moddasi).

Bunday ishlar biron-bir huquq to'g'risida nizo bo'lmagan va shu sababli javobgar bo'lmagani tufayli alohida tartibda yuritish qoidalari (FPKning 286-290-moddalari) bo'yicha ko'riladi.

Fuqarolarning bedarak yo'qolgan deb topish to'g'risidagi ariza arizachining yashash joyidagi sudga beriladi. Sud fuqarolarni bedarak

yo'qolgan deb topish to'g'risidagi arizani ko'rishga FKning 33-moddasida belgilangan muddat o'tgandan so'ng kirishadi.

Arizaning mazmunida odatda ko'rsatiladigan umumiy ma'lumotlardan tashqari, ariza beruvchiga fuqarolarning bedarak yo'qolgan deb topish yoki uni vafot etgan deb e'lon qilish qanday maqsad uchun zarurligi ko'rsatilishi, shuningdek, fuqarolarning bedarak yo'qolgali-gini tasdiqlaydigan holatlar yoxud bedarak yo'q bo'lgan, o'lim xavfi solgan xatarli holatlar yoki uni ma'lum baxtsiz voqeaga uchragan deb ehtimol tutishga asos bo'ladigan holatlar bayon qilinishi kerak.

Sudya ishni sudda ko'rishga tayyorlashda qanday shaxslar (qarindosh-urug'lar, birga sudlovchilar va shu kabilar) bedarak yo'qolgan odam to'g'risida ma'lumot byera olishlarini aniqlaydi, shuningdek, bedarak yo'qolgan odamning keyingi ma'lum bo'lgan yashash joyi va ishlash joyiga tegishli tashkilotlardan, fuqarolardan, o'zini-o'zi boshqaruvchi idoralardan ichki ishlar idoralari bedarak yo'qolgan shaxs to'g'risidagi bor ma'lumotlarni so'rab oladi.

Shu bilan bir vaqtda sudya arizani qabul qilgach, vasiylik va homiylik organiga bedarak yo'qolganning mulkini saqlas, va shuningdek, boshqarish uchun homiy tayinlashni taklif qila oladi. Fuqarolarni bedarak yo'qolgan deb topish yoki fuqarolarni vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar prokuroming ishtirokida ko'riladi.

Sudning fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish haqidagi hal qiluv qarori bedarak yo'qolgan shaxsning mulki turgan joydagi vasiylik va homiylik organining shu mulk ustidan homiy tayinlash uchun asos bo'ladi.

Sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi hal qiluv qarori fuqarolik holati aktlarini qayd qiluvchi organga fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish daftariga mazkur fuqarolarni vafot etgan deb yozib qo'yish uchun asos bo'ladi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan yoki vafot etgan deb e'lon qilingan fuqarolarni kelib qolgan yoki uning turish joyi noma'lum bo'lib qolgan taqdirda, sud yangi hal qiluv qarorini bekor qiladi, yangi hal qiluv qarori mulkka nisbatan belgilangan boshqaruvchini olib tashlash uchun yoki fuqarolik holatlari dalolatnomalarini qayd qilish daftarida fuqarolarning vafoti haqida yozilgan yozuvni bekor qilish uchun asos bo'ladi.

4-§. Fuqarolarni muomalaga layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish

Qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdan tashqari hech kimning huquq layoqati yoki muomala layoqati cheklanishi mumkin emas (FKning 23-moddasi).

Fuqarolarning muomalaga layoqatini sud tartibida cheklash yoki muomalaga layoqatsiz deb topish alohida hollardagina va faqat kimlar to'g'risida ish qo'zg'atilgan bo'lsa, shu shaxslarning va oila a'zolarining huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadlaridagina belgilanadi. Muomalaga layoqatini cheklash, muomalaga layoqatsiz deb topish hollari FKning 30-31-moddalarida ko'rsatilgan.

Spirтли ichimliklar, giyohvand moddalari va psixotrop moddalar suiiste mol qilish natijasida fuqaroni muomalaga layoqati cheklangan deb topish to'g'risidagi yoki fuqaroni ruhiy holati buzilganligi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) tufayli muomalaga layoqatsiz deb topish haqidagi ish uning oila a'zolari, vasiylik va homiylik organlari, prokuror, davolash muassasalari va boshqa davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari hamda jamoat birlashmalari bergan ariza bo'yicha qo'zg'atilishi mumkinligi FPKning 291-moddasida ko'rsatilgan. Muomalaga layoqati cheklangan deganda, fuqaro spirтли ichimliklar ichishi, giyohvand moddalarni belgilangan me'yordan ortiq miqdorda suiiste mol qilish tushuniladi. Agar fuqaro spirтли, giyohvand va boshqa dorivorlarni suiiste mol qilish tufayli yoki boshqa dorivorlarni suiiste mol qilish tufayli yoki boshqa sabablarga ko'ra ruhiy holati buzilganligini, shuning oqibatida u o'z xatti-harakatini anglay olmasligidan yoki boshqara olmasligidan dalolat beruvchi harakatlar sodir etsa, uni sud muomalaga layoqatsiz deb topish uchun asos bo'ladi.

Fuqaroni muomalaga layoqatini cheklangan deb topish uchun asos bo'ladigan holatlardan yana biri, u ham bo'lsa, shaxs o'z oilasini moddiy jihatdan og'ir ahvolga qo'yadigan holatlar ham mavjud bo'lishi kerak.

Ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqarolar sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilganda unga

nisbatan vasiy belgilanadi. Fuqarolarni muomalaga layoqati cheklangan va muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar sudlarda FPKning 291-295-moddalarida belgilangan tartibda ko'riladi.

Spirтли ichimliklarni, giyohvandlik moddalarni suiiste'mol qilish natijasida fuqarolarni muomala layoqati cheklangan deb tanish to'g'risidagi yoki fuqarolarni muomalaga layoqatsiz deb topish haqidagi ish yuqorida aytganimizdek, uning oila a'zolarining, vasiylik va homiylik idoralarining, prokurorning, shifoxona va boshqa davlat muassasalarining hamda jamoat birlashmalarining bergan arizalari bo'yicha qo'zg'atilishi mumkin.

Alternativ sudlovlikka asosan fuqarolarning muomalaga layoqati cheklangan deb topish to'g'risidagi ariza mazkur fuqarolarning yashab turgan joydagi sudga beriladi, agar bu shaxs shifoxonada bo'lsa, shifoxona joylashgan joydagi sudga beriladi.

Fuqarolarni muomalaga layoqati cheklangan deb topish haqidagi arizada spirтли ichimliklarni yoki narkotik moddani suiiste'mol qiluvchi shaxs o'z oilasini moddiy jihatdan og'ir ta'sirga solib qo'yayotganligini isbotlovchi holatlar ko'rsatilishi kerak.

Fuqarolarni muomalaga layoqatsiz deb topish haqidagi arizada shaxsning o'z harakati ustidan hisob byermasligi yoki o'zini idora eta olmasligiga sabab bo'layotgan aqliy buzilishini isbotlovchi holatlar bayon qilinishi lozim.

Sudya arizani olgach, ishni sudda ko'rishga tayyorlash tartibida, fuqarolarning ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi to'g'risidagi manfaatdor shaxslar tomonidan to'plangan va sudga taqdim etilgan hujjatlar yetarli bo'lganida, uning ruhiy ahvolini aniqlash uchun sud ruhiy ekspertizasini tayinlaydi.

Fuqaroning muomala layoqati cheklangan deb topish to'g'risidagi ishni sud albatta shu shaxsning o'zining, prokurorning hamda vasiylik va homiylik organlari vakilining ishtirokida ko'radi.

Fuqarolarni muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishni sud prokurorning, vasiylik va homiylik organlari vakilining ishtiroki bilan ko'radi. Ishni ko'rilayotgan fuqarolarning sog'lig'i imkon bersa, u sudga chaqiriladi.

Sudning fuqarolarni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi hal qiluv qarori vasiylik va homiylik organiga muomala layoqati cheklangan shaxsga nisbatan ho-

miy tayinlash uchun, muomalaga layoqatsiz shaxsga esa vasiy tayinlash uchun asos bo'ladi.

Homiylar muomala layoqati cheklangan, vasiy muomalaga layoqatsiz shaxslarga nisbatan tayinlashi ularning huquq va manfaatlarini himoya qilishni nazarda tutadi. Homiylar va vasiylar o'z himoyalari-dagi shaxslarning huquq va manfaatlarini har qanday shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan, sudlarda ham maxsus vakolatnomasiz himoya qilishlari mumkin.

Agar fuqarolar spirtli yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilishni tashlasa, sud uning layoqatliligini bekor qilish to'g'risida hal qiluv qarori chiqaradi. Sud qaroriga asosan unga homiylar tayinlash ham bekor qilinadi (FPKning 296-moddasi). Ruhiy kasalligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolar tuzalgani holda sud FPKning 291-moddasida ko'rsatilgan tashkilotlar va shaxslar bergan arizaga binoan sud ruhiy ekspertizaning xulosasiga asoslanib, muomalaga layoqatli deb topishi hamda uning ustidan belgilangan vasiylikni bekor qilish haqida hal qiluv qarorini chiqarishi lozim (FPK 296-moddasining ikkinchi qismi). Bu turkumdagi ishlar ishni alohida tartibda yuritish talablariga asosan ko'riladi. Sudga fuqarolarning o'zini, uning homiysini, shuningdek, FPKning 291-moddasida ko'rsatilgan davlat organlari, tashkilotlar jalb qilinadi.

FPKning 30-moddasi uchinchi qismida ko'rsatilgan hollarda fuqaroni muomalaga layoqatli deb topish uchun sud vasiyning, shuningdek, FPKning 291-moddasida ko'rsatilgan davlat organlari, tashkilotlar va shaxslarning, sud-psixiatriya ekspertizasining eksperti ishtirokida ishni mazmunan ko'radi.

Fuqarolarni muomalaga layoqatli deb yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlarni yuritish bo'yicha sud xarajatlari ariza beruvchidan undirilmaydi.

Agar sud arizani fuqaroning muomala layoqatini asossiz cheklashga yoki uni muomala layoqatidan mahrum etish maqsadida berilgan deb topsa, ish yuritish xarajatlarini ariza bergan oila a'zolari hisobiga o'tkazadi (FPKning 297-moddasi).

5-§. Mol-mulk (ashyo)ni egasiz deb topish

Umumiy qoida bo'yicha egasi bo'lmagan yoki egasi nomalum bo'lgan mulk egasiz ashyo hisoblanadi. FKning 191-moddasi egasiz ko'chmas ashyolar tegishli davlat organining yoki fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organining arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ixtiyoriga oluvchi organ tomonidan hisobga olinadi. Egasiz ko'chmas ashyo, hisobga olingandan keyin uch yil muddat o'tgach, davlat mol-mulkini boshqarishga vakotli bo'lgan organ yoki fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organi bu ashyoni davlat mulkiga yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organi mulkiga kirgan deb hisoblash to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat etishi belgilangan. Mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ariza moliya organi yoki FKda ko'rsatilgan boshqa vakolatli organ tomonidan mol-mulk (ashyo) turgan joydagi sudga beriladi. Sud bunday turkumdagi ishlarni ko'rishda arizada ko'rilgan talablarda deb topishni va shu mulkni egasini aniqlashga qaratilgan harakatlar, to'plangan dalillar, isbotlash vositalariga ahamiyat berishi lozim.

Ariza mulk hisobga olingan kundan e'tiboran uch yil o'tgandan so'ng beriladi (Fuqarolik kodeksining 191-moddasi).

Egasiz mulkni aniqlash va hisobga olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

6-§. Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda ular bo'yicha huquqlarni tiklash (chaqirib ish yuritish)

Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qotilganida yo'qotilgan hujjatlar yuzasidan bo'lgan huquqlarni tiklashning (chaqirib ish yuritishning) sud tartibi belgilangan. Bunday tartib hujjat egalari shaxsiy va mulkiy manfaatlarini himoya qilish maqsadlarida o'rnatilgan. Qanday hujjatlar bo'yicha huquqlarning tiklanishi mumkinligi FPKning 301-moddasida belgilangan. Bu qonunga ko'ra shaxs pul mablag'lari qo'yilganligi haqida yoki qimmatli narsalar yoxud davlat zayomi obligatsiyalari saqlash uchun topshirilganligi to'g'risidagi bank tomonidan taqdim etuvchiga berilgan qiymatli hujjatni yo'qotgan taqdirda, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda suddan yo'qolgan hujjatni haqiqiy deb topish va yo'qolgan hujjat

bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi iltimos qilishi mumkin. Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjat yo'qolgan taqdirda uni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ariza hujjatni bergan muassasa joylashgan sudga beriladi. Hujjatlarning yo'qotilganligi to'g'risidagi arizada arz qiluvchi shaxs hujjat qanday vaziyatda yo'qotilganligi, taqdim etuvchiga deb hujjat bergan muassasaning, hujjatning nomi, uning alohida belgilari va yo'qotilgan hujjatning haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi fikrlari ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Sudya arizani olgandan keyin qator protsessual harakatlarni amalga oshiradi, jumladan, mahalliy gazetada e'lon qiladi; hujjat bergan muassasaga yo'qotilgan hujjat bo'yicha to'lovlarini amalga oshirishni va pul berishni ish sidda mazmunan hal bo'lgunga qadar ta'qiqlash va hokazo. Bulardan tashqari qonunda taqdim etuvchi deb berilgan hujjatni topib olgan, xullas, hujjatni saqlovchi ham o'z navbatida shu hujjatga bo'lgan huquqi to'g'risida ko'rsatilgan muddatda sudga ariza berishi va bunda o'zining fikr-mulohazalarini bayon qilish mumkinligi ko'rsatilgan.

Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjat yo'qotilgan taqdirda ularga bo'lgan huquqni tiklash to'g'risidagi ishlar FPKning 148-149-moddasidagi umumiy talablar, 301-moddasida ko'rsatilgan holatlar ko'rsatiladi. Ariza bo'yicha davlat boji eng kam ish haqining 10% miqdorida undiriladi. Alohida tartibda ko'riladigan ishlar turkumiga kirgan taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolganligi to'g'risida ayrim hollarda da'vo yuritish ishlariga ham aylanishi mumkin. Agar hujjatni saqlovchiga nisbatan arz qiluvchi qarshi da'vo qo'zg'atgan hollarda bo'lishi nazarda tutiladi. Umuman, ishni ko'rish va hal qilishga oid qoidalar FPKning 301-309-moddasida ko'rsatilgan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi 1992-yil 13-noyabrdagi qaroriga 1997-yil 2-mayda kiritilgan o'zgartirishlar bilan chiqargan «Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda ularga bo'lgan huquqlarni tiklash haqidagi arizalarning sudlar tomonidan ko'rilishi to'g'risida»gi qarorida taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar e'tiborsizlik bilan saqlanishi natijasida to'lov belgilarini yo'qotganida, masalan, omonat daftarchasi yoki varaqasiga hisob raqami saqlanmaganida shu kabi boshqa hollarda ham chaqirib ish yuritish tatbiq etilishi mumkinligi tushuniladi.

Sud ishni mazmunan ko'rib bo'lgach, hal qiluv qarorini chiqardi, ariza qanoatlanirilgan sud hal qiluv qarorida yo'qolgan hujjatning

haqiqiy emasligi ko'rsatiladi. Hal qiluv qarori arz qiluvchiga haqiqiy emas deb topilgan hujjat o'rniiga yangisini berish uchun asos bo'ladi.

7-§. G'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish to'g'risidagi ishlar

Shaxsni g'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish to'g'risidagi yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi ariza sudga shaxs yotgan psixiatriya muassasasi tomonidan beriladi.

G'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish uchun qonunda nazarda tutilgan asoslar ko'rsatilgan arizaga shifokor psixiatrlardan iborat komissiyaning shaxsning psixiatriya statsionarida bundan keyin bo'lishi zarurligi to'g'risidagi asoslantirilgan xulosasi ilova qilinadi.

Ariza psixiatriya muassasasi joylashgan yerdagi sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

Sud arizani qabul qilish bilan bir paytda ariza sudda ko'rib chiqish uchun zarur bo'lgan muddatda shaxsning psixiatriya statsionarida bo'lib turishi masalasini hal etadi.

Shaxsni psixiatriya statsionariga yotqizish to'g'risidagi yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish to'g'risidagi ariza sud tomonidan o'n kunlik muddat ichida statsionarga yotqizilayotgan shaxsning qonuniy vakili va statsionarga yotqizishning asosliligi to'g'risida xulosa bergan komissiya tarkibidagi shifokor psixiatr, prokuror, shuningdek, shaxs yotgan psixiatriya muassasasi vakili ishtirokida ko'rib chiqiladi.

Sud majlisiga muassasa vakilining uzrsiz sabablarga ko'ra kelmaganligi arizani ko'rib chiqishga monelik qilmaydi, biroq sud uning kelishini shart deb topishi mumkin.

Sudning arizani qanoatlantirish to'g'risidagi hal qiluv qarori tegishincha shaxsni psixiatriya statsionariga g'ayriixtiyoriy tartibda yotqizish yoki uning statsionarda yotishi muddatini uzaytirish uchun asos hisoblanadi.

XXVIII bob. BIRINCHI INSTANTSIYA SUDINING HAL QILUV QARORLARI VA AJRIMLARI USTIDAN APELLYATSIYA SHIKOYATI BERISH

1-§. Apellyatsiya shikoyati berish (protest keltirish)ning mazmuni va ahamiyati

Fuqarolik jarayonining demokratik tamoyillari sud faoliyatida va asosli hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarning chiqarilishini ta'minlashga qaratilgan.

Fuqarolik sud ishlarida ishtirok etuvchilarning huquqlari faqat birinchi instansiya sudidagina emas, balki ishlarning ikkinchi apellyatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyasida ko'rilishida ham himoya qilinadi. Binobarin, agar ishning dastlabki sudda ko'rilishida qonun talablariga rioya qilinmagan, ish holatlarining murakkabligi yoki boshqa sabablarga ko'ra holatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, bunday xatolar yuqori sudlarda ko'rib, aniqlanishi va tuzatilishi mumkin.

Ma'lumki, sudda qabul qilingan qarorlar taraflarning subyektiv huquq va manfaatlariga ta'sir qiladi. Shu sababli, ishning ko'rilishi natijasida norozi bo'lgan shaxslar yuqori sudga shikoyat yoki potest bilan murojaat etib, ishning tekshirilishini iltimos qilishlari mumkin. Yuqori sudlar o'z navbatida birinchi instansiya tariqasida ish ko'rgan sudlarning qabul qilgan qarorlari qanchalik to'g'ri va asosli ekanligini tekshirishga majbur.

Sudning qarori qonuniy, asosli va adolatli ekanligi yuzasidan tekshiruv:

1) qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori ustidan berilgan apellyatsiya shikoyati va apellyatsiya protesti bo'yicha;

2) birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirmagan ajrimi ustidan berilgan xususiy shikoyat yoki xususiy protest bo'yicha;

3) qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori ustidan berilgan kassatsiya shikoyati yoki kassatsiya protesti bo'yicha;

4) birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirgan ajrimi ustidan berilgan xususiy shikoyat yoki xususiy protest bo'yicha;

5) qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrim, qaror ustidan nazorat tartibida protest keltirish haqida berilgan ariza bo'yicha;

6) qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrim va qarorni yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish haqidagi ariza bo'yicha qo'zg'atiladi.

Sud qarorlarining tekshirishning yuqorida ko'rsatilgan usullarining har qaysisi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Sud qarorlari ko'pincha apellyatsiya, kassatsiya tartibida tekshiriladi.

Tumanlararo sudlari tomonidan ko'riladigan ko'pchilik fuqarolik ishlari yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorlari, ajrimlari ustidan qonunda ko'rsatilgan hollarda shikoyat (protest)lar berilganida, ular albatta tekshiriladi. Ko'rilgan ayrim fuqarolik ishlari bo'yicha apellyatsiya tartibida shikoyat berilmasa va u qonuniy kuchga kirsa, ular qonunda ko'rsatilgan hollarda kassatsiya va nazorat tartibida tekshirishi va qayta ko'rilishiga qonun yo'l qo'yadi.

Yuqori sudlar shikoyat va protestlarini ko'rish bilan birinchi instansiya sudlarining xatolarini tuzatish va bilan odil sudlovning to'g'ri amalga oshirilishiga, fuqarolik huquqiy munosabatlarda qatnashuvchilarning huquqlarini himoya qilishga yordam beradi, quyi sudlarning qarorlarini tekshirish bilan ularni to'g'ri va qonuniy hal qiluv qarorlari chiqarish uchun yo'llaydi, ulardan qonunlarni to'g'ri tatbiq etishni talab etadi va ular ustidan nazorat olib boradi.

Birinchi instansiya sudi ishni ko'rib, mazmunan hal etganidan keyingi protsessual harakat yuqori bosqichda, ya'ni fuqarolik protsessini davom ettirish-ettirmaslik shu ishning ko'rilish-ko'rilmasligi ish yuzasidan manfaatdor shaxslarning apellyatsiya, kassatsiya shikoyati (protesti) yoki nazorat tartibiga protest keltirish-keltirmasliklariga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining «Fuqarolik ishlari apellyatsiya tartibida ko'rish amaliyoti haqida»gi 2004-yil 21-maydagi Qarorida apellyatsiya tartibida ishning ko'rilishida birinchi instansiya sudining ishga oid bo'lgan barcha holatlarni to'la tekshirishi; sudning qarorida ifodalangan xulosalar ish holatlariga muvofiq bo'lishi; moddiy va protsessual huquq normalari to'g'ri qo'llanilgan-qo'llanilmaganligini tekshirishi ko'rsatilgan.¹

Binobarin, sud qarorlarining qonuniy va asosli bo'lishini tekshirish uchun ishda ishtirok etuvchi shaxslar yoki prokuror to-

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2004-yil 21-maydagi qarorlari. -T.: 2004.

monidan ikkinchi instansiya sudi faoliyatining qo'zg'atilishi va bunday tekshirishning amalga oshirilishini tartibga soladigan protsessual normalar yig'indisiga fuqarolik protsessida shikoyat qilish instituti deb aytiladi. Bu institutning mohiyati va ahamiyati shundan iboratki, u sud qarorlarining qonuniy, asoslantirilgan va adolatli bo'lishini, qonunlarning bir xilda tatbiq etilishini va sharhlanishini ta'minlaydi, taraflarning sud himoyasiga bo'lgan huquqlarining amalga oshirilishini kafolatlaydi va quyi sudlarning faoliyatiga yuqori sudlar tomonidan rahbarlik qilishning bir shakli bo'lib ko'riladi.

2-§. Shikoyat berish (protest keltirish) huquqini amalga oshirish tartibi

Sud tizimini isloh qilish bilan bog'liq bo'lgan say'i-harakatlar qisqa davr ichida o'zining ijobiy hosilini byermiqda.

Mustaqillik tufayli respublikamizda ilg'or xorijiy davlatlarning huquqshunoslik sohasidagi yutuqlarini o'rganish va ularni tahlil qilish tufayli, xalqaro andozalarga to'g'ri keladigan, bizning urf-odatlarimizga, sharoitimizga, an'analarimizga xos va mos bo'lgan bir qator qonun va huquqiy me'yorlar hayotimizga tatbiq etildi va etilmqda. Shu jumladan fuqarolik protsessual qonunchiligiga apellyatsiya institutining kiritilganligidir.

Apellyatsiya instituti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining II chaqiriq to'rtinchi sessiyasida (2000-yil 14-dekabrda) qabul qilingan qonunga ko'ra, FPKga maxsus bob sifatida kiritildi.

Fuqarolik protsessual kodeksiga apellyatsiya tartibida ish yuritish institutining kiritilishi protsessual qonunchilikda katta burilish bo'ldi deyilsa, mubolag'a bo'lmasa kerak, chunki apellyatsiya tartibida ish yuritilishining maqsad va vazifalari inson manfaatlarini, ularning haq-huquqlarini har taraflama himoya qilishga qaratilganidadir.

Ikkinchi instansiya tariqasida ish ko'ruvchi apellyatsiya sudi birinchi instansiya sudining ko'rgan ishlarni qayta, mazmunan to'liq ko'radi va ish yuzasidan yangi qaror (ajrim) chiqarishga haqlidir.

Apellyatsiya sudida ishlarni qayta mazmunan ko'rishdan maqsad amaldagi FPKga ko'ra fuqarolik ishlari birinchi instansiya tartibida tumanlararo sudlarida yakka sudyaning o'zi ko'rishi tufayli moddiy va

protsessual huquqiy me'yorlarni tatbiq etishda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarini hay'at tarkibida yuqori sudda tuzatish imkonini beradigan huquqiy himoya qiluvchi sud bosqichi deb qaralmog'i lozim. Apellyatsiya tartibida ish ko'rishning kassatsiya sudida ish yuritishga bir muncha o'xshashligi bo'lsa-da, biroq bu institutlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lganligi tufayli bir-biridan farqlanadi. Ushbu bobda, undan keyingilarida ham ana shu farqlar va xususiyatlar haqida fikr yuritiladi.

Birinchi instansiya sudining hal qiluv qaroridan norozi bo'lgan manfaatdor shaxs shikoyat qilish huquqidan foydalanadi. Bunday subyektlar jumlasiga ishda ishtirok etuvchi shaxslar kiradi.

Prokuror apellyatsiya yoki kassatsiya instansiyasiga muayyan ishda ishtirok etganligidan qat'i nazar, nazorat tartibida esa, sudning hal qiluv qarori, ajrimi, qarori ustidan o'z vakolati doirasida protest keltiradi. Boshqa shaxslarning huquqlari himoya qilib sudda ishtirok etgan davlat boshqaruvi organlari, muassasalar, tashkilotlar, jamoat tashkilotlari, shuningdek, ayrim fuqarolar ham shikoyat qilish huquqiga egadirlar.

Shikoyat berish (protest keltirish) huquqi sudning hal qiluv qarori chiqarilganidan keyin paydo bo'ladi. Bu huquq apellyatsiya shikoyati berilishi bilan amalga oshiriladi.

Apellyatsiya shikoyati yuqori sud instansiyasiga yozilib, fuqarolik ishiga qo'shilgan holda qaror chiqargan sud orqali yuboriladi.

Sudning qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarorlari va ajrimlari shikoyat qilish huquqining obyektlari bo'ladi. Apellyatsiya shikoyati yoki protesti sud tomonidan hal qiluv qarori chiqarilgan kundan boshlab yigirma kun ichida berilishi mumkin. Ko'rsatilgan muddat o'tgandan berilgan shikoyat (protest) ko'rilmadan qoldiriladi va shikoyat (protest) bergan shaxsga qaytaradi. Qonun bilan belgilangan bu muddat o'zgartirilmaydi. Agar bu muddatning o'tkazilishini sud uzrli deb topsa, uni tiklash to'g'risidagi masalani ko'rib, hal etadi. Qonunda apellyatsiya muddatini belgilashdan maqsad: ishning ikkinchi instansiya sudida tezda ko'rinishini ta'minlaydi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ko'rilgan ish materiallari bilan tanishish hamda ish yuzasidan chiqarilgan qarorga rozi bo'lmaganida, shikoyat (protest) bildirishga imkoniyat berishdan iborat. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar shi-

koyat berish huquqidan erkin foydalanishlari, jumladan, bergan shikoyatlaridan voz kechishlari ham mumkin. Ammo uni qabul qilish-qilmaslik sudga bog'liq.

Apellyatsiya shikoyati berish (protest keltirish) tartibi FPKning 322-323-moddalarida belgilangan. Ularda ko'rsatilishicha, apellyatsiya shikoyatlari va protestlarining mazmunida shikoyat berilayotgan yoki protest keltirilayotgan sudning nomi; shikoyat yoki protest keltirayotgan shaxsning nomi (familiyasi, ismi va otasining ismi); shikoyat qilinayotgan yoki protest keltirilayotgan hal qiluv qarori va uni chiqargan sud; hal qiluv qarorining noto'g'riligi nimadan iborat ekanligi; shikoyat byerayotgan yoki protest keltirayotgan shaxsning iltimosi; shikoyat yoki protestga ilova qilingan yozma materiallarning ro'yxati ko'rsatiladi.

Apellyatsiya shikoyatiga shikoyat byerayotgan shaxs yoki uning vakili tomonidan imzo chekiladi. Protest esa prokuror yoki uning o'rinbosari tomonidan ushbu ishda ishtirok etganligidan qat'i nazar keltiriladi va imzolanadi. Vakil tomonidan berilgan apellyatsiya shikoyatiga vakolatnoma yoki shu vakilning huquqini guvohlantiradigan boshqa hujjat ilova qilinishi lozim.

Apellyatsiya shikoyati yoki protesti sud protsessida ishtirok etuvchi shaxslarning soniga qarab nusxalar bilan qo'shib beriladi.

Sudya, zarur hollarda, apellyatsiya shikoyati bergan shaxsga yoki protest keltirgan prokurorga apellyatsiya shikoyati yoki protestiga ilova qilingan yozma materiallarning ishda ishtirok etuvchi shaxslar soniga qarab nusxalar bilan topshirish majburiyatini yuklay oladi.

Asoslantirilmagan shikoyat yoki protestning berilishi qarorning tekshirilishini qiyinlashtiradi, biroq shunday bo'lsa-da, ishda ishtirok etuvchilarni shikoyat yoki protestga e'tirozlar bildirish imkoniyatidan mahrum qilmaydi.

Sudning hal qiluv qaroriga keltiriladigan apellyatsiya shikoyatidan nizoli summa bo'yicha da'vo arizalari uchun belgilangan stavkaning 50 foizi miqdorida davlat boji olinadi. Agar apellyatsiya shikoyati yoki protesti berishda FPKning 322 va 323 moddalarining talablari buzilgan bo'lsa yoki davlat boji to'lashdan ozod qilinmagan shaxs davlat boji to'lamagan bo'lsa, apellyatsiya shikoyati yoki protesti harakatsiz qoldiriladi. Apellyatsiya shikoyati yoki protestini harakatsiz qoldirish to'g'risida sudya shu shikoyat yoki protestni harakatsiz

qoldirishga asos bo'lgan kamchiliklarni va ularni tuzatish uchun berilgan muddatni ko'rsatib, ajrim chiqaradi. Shikoyat yoki protest bergan shaxs belgilangan muddatda ajrimda ko'rsatilgan kamchiliklarni tuzatsa, shikoyat yoki protest dastlab sudga taqdim etilgan kunda berilgan deb hisoblanadi. Aks holda, shikoyat yoki protest berilmagan hisoblanib, shikoyat yoki protest bergan shaxsga qaytariladi.

Qonun (FPKning 325-moddasida)da sudya apellyatsiya shikoyati yoki protestini olinganidan so'ng ishning apellyatsiya instansiyasida har tomonlama, obyektiv ravishda va tezlik bilan ko'rilishini ta'minlashga qaratilgan ta'sir harakatlarni qilishga majbur ekanligini ko'rsatadi. Sudya yoki sud raisi ishda ishtirok etuvchi shaxslarga shikoyat yoki protestning nusxalarini yuboradi, ularni ishning ko'rilishi vaqti va joyi to'g'risida xabardor qiladi; hal qiluv qarori ustidan shikoyat berish yoki protest keltirish uchun belgilangan muddat o'tgan vaqtdan boshlab o'n kun ichida ishni shikoyat yoki protest bilan birga apellyatsiya instansiyasi sudiga yuboradi.

Hal qiluv qarori ustidan shikoyat berish va protest keltirish uchun belgilangan muddat ichida hech kim ishni suddan talab qilib olishi mumkin emas va ish sudda saqlanib turadi. Bu o'z navbatida ishda ishtirok etuvchi shaxslarning suddagi ish materiallari va tushgan shikoyatlar yoki protest bilan tanishishga imkon beradi.

Protssesda apellyatsiya shikoyati bergan tomonida qatnashayotgan sherik ishtirokchilar va uchinchi shaxslar berilgan shikoyatga qo'shila oladilar. Bunday shikoyat ish apellyatsiya instansiyasida ko'rilib, ish yuzasidan ajrim chiqarilganiga qadar berilishi mumkin.

Apellyatsiya shikoyatiga qo'shilish uchun shikoyatchilarning talablari bir turda bo'lishi kerak. Agar shikoyatga qo'shilishda boshqacha talab qo'yilsa, chunonchi, asosiy shikoyat arizasida sud qarorning faqat o'zgartirilishigina talab qilingan bo'lsa shikoyatga qo'shilishda ishning butunlay bekor qilinishini talab qilib bo'lmaydi. Aks holda bu shikoyatga qo'shilish emas, balki mustaqil ravishda beriladigan apellyatsiya shikoyati bo'lib ko'riladi. Shikoyatga qo'shilish to'g'risidagi ariza sud qaroriga alohida shikoyat bo'lmagani uchun undan davlat boji olinmaydi.

Hal qiluv qarorining ikkinchi instansiya sudida mumkin qadar to'la tekshirilishini ko'zlab, qonun (FPKning 327-moddasi) ishda ishtirok etuvchi shaxslar shikoyat yoki protest yuzasidan sudga tushun-

tirish berishga (e'tiroz bildirishga) haqlidirlar. Bu tushuntirishni (e'tirozni) tasdiqlaydigan hujjatlar ilova qilib topshiriladi. Tushuntirish (e'tiroz) ishda ishtirok etuvchi shaxslarning soniga mutanosib miqdorda nusxalari bilan sudga taqdim etiladi. Bu nusxalarni sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarga topshiradi.

Shikoyat yuzasidan e'tiroz bildirish majburiy emas. Ammo ishning apellatsiya instansiyasida ko'rilishida shaxsan ishtirok etish mumkin bo'lmagan hollarda bunday e'tirozning berilishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Fuqarolik protsessida erkin huquq tamoyili, ya'ni moddiy va protsessual huquqlarni amalga oshirish-oshirmaslik ishda ishtirok etuvchining o'z ixtiyorida bo'lish tufayli apellyatsiya shikoyati bergan shaxs undan voz kechishga haqli. Lekin bunday voz kechish, agar u qonunga zid bo'lmasa yoki bironing huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasagina sud tomonidan qabul qilinishi mumkin.

Apellyatsiya protesti keltirgan prokuror, shuningdek, yuqori turuvchi prokuror sud majlisi boshlanguniga qadar protestni to'ldirish, o'zgartirish yoki qaytarib olishga haqli.

Agar hal qiluv qarori ustidan boshqa shaxslar shikoyat bermagan bo'lsa, shikoyatdan voz kechish qabul qilinganda, protest qaytarib olinganida apellyatsiya instansiya sudi ajrim chiqarib, apellyatsiya tartibida ish yuritishni tugatadi (FPKning 329-moddasi).

3-§. Apellyatsiya (ikkinchi) instansiya sudida shikoyat (protest)ni ko'rish tartibi

Apellyatsiya instansiya sudiga shikoyat (protest) berish muddatlari FPKning 320-moddasida belgilangan. Ko'rsatilgan muddat o'tgandan keyin berilgan shikoyat (protest) ko'rilmadan qoldiriladi. O'tkazib yuborilgan muddatni tiklash masalasi qonun (FPKning 130-moddasi) asosida hal etiladi. Shikoyat yoki protest berish uchun belgilangan kun o'tgandan so'ng tayinlangan vaqtda (kun soatda) apellyatsiya sudida raislik qiluvchi sud majlisini ochadi va kimning shikoyati yoki protesti bo'yicha hamda qaysi sudning hal qiluv qarori yuzasidan qanday ish ko'rilishini e'lon qiladi, ishda ishtirok etuchi shaxslarning kelganligini, agar kelmagan bo'lsa, uning sabablarini

aniqlaydi, shuningdek, mansabdor shaxslar va vakillarning vakolatini tekshiradi.

So'ngra raislik qiluvchi sud tarkibini e'lon qiladi, prokuror va tarjimon sifatida kimning qatnashganligini ma'lum qiladi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning chetlatish haqida murojaat qilish huquqi mavjudligini, protsessual huquq va majburiyatlarini tushuntiradi. Agar ishda ishtirok etuvchi shaxslardan yoki vakillardan birortasi sud majlisiga kelmagan taqdirda, ishni ko'rish vaqti va joyi to'g'risida ular xabardor qilinganligi haqida ma'lumotlar bo'lmasa, sud ishni ko'rishni keyinga qoldiradi.

Ishning apellyatsiya sudida ko'rilishi vaqti to'g'risida xabardor qilingan shaxslarning kelmaganligi ishni ko'rishga to'sqinlik qilmaydi. Lekin sud bunday hollarda ham kelmaslik sabablarini uzrli deb topsa, ishni keyinga qoldirishga haqlidir. Prokuror yoki advokat uzrsiz sabab bilan kelmasa, sud xususiy atama chiqaradi va bu haqda tegishli yuqori turuvchi prokurorga yoki adalat sudar malaka komissiyasiga ma'lum qilinadi.

Ishning apellyatsiya sudida ko'rilishiga qadar ham, ko'rilishi davomida ham apellyatsiya shikoyatdan voz kechish, apellyatsiya protestni esa sud majlisini boshlangunga qadar qaytarib olish mumkin bo'lganidek, qonun da'vogarning da'vodan voz kechishga va taraflarning kelishuv bitimi tuzishlariga yo'l qo'yadi. Sudda rais taraflarning bunday huquqlari borligini tushuntiradi. Apellyatsiya shikoyati yoki protesti berilgandan so'ng davogarning da'vodan voz kechishi va taraflarning kelishuv bitimi tuzishi apellyatsiya instansiya sudiga yozma shaklda bildirilishi lozim. Da'vodan voz kechanlikni qabul qilishdan yoki kelishuv bitimini tasdiqlashdan oldin sud da'vogarga yoki taraflarga ularning bunday protsessual harakatlarning oqibatlarini tushuntiradi.

Da'vogarning da'vodan voz kechganligini qabul qilganida yoki taraflarning kelishuv bitimi tasdiqlanganida, apellyatsiya instansiya sudi birinchi instansiya sudi chiqargan hal qiluv qarorini bekor qiladi va ishni yuritishni tugatadi. Agar da'vogarning da'vodan voz kechganligi yoki taraflarning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga xilof bo'lsa, u holda sud bu voz kechishlikni rad etib, kelishuv bitimini tasdiqlamaydi, ish apellyatsiya tartibda ko'rilavayeradi.

Ishda ish ishtirok etuvchi shaxslarning apellyatsiya instansiyasiga bergan iltimos va arizalari, chunonchi, sudya yoki sud tarkibini rad qilish, ishning ko'rilishini boshqa vaqtga qoldirish, ishga qo'shimcha materiallarni qabul qilish to'g'risidagi iltimoslar, bu to'g'risi ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning va prokurorning fikrlari eshitilgach, sud tomonidan bunday iltimos va arizalarning xarakteri va murakkabligiga qarab yo maslahatxonada yoki sud majlisi zalida hal qilinadi. Agar iltimos yoki arz alohida xona (maslahatxona) da muhokama qilinsa, bu to'g'rida ajrim chiqariladi va bu ajrim darhol sud zalida eshittiriladi.

Apellyatsiya instansiya sudida ishni ko'rish raislik qiluvchining yoki sudyalardan birining ma'ruzasi bilan boshlanadi. Ma'ruza qiluvchi sudya ishda to'plangan materiallarga va ayniqsa birinchi instansiya sudining bayonnomasiga asoslangan bo'lishi lozim. Shuning uchun Oliy Sudning 1989-yil 7-sentabrdagi Plenum qarorida ko'p ishlarining bayonnomalari e'tiborsizlik bilan tuzilishi tufayli ishni apellyatsiya yoki nazorat tartibida ko'rishda, gohida sud bayonnomasidagi sud tekshiruvining borishi va natijalarini to'g'ri baholab bo'lmashligi ko'rsatib o'tilgan. Ko'riladigan ish materiallari bilan puxta, chuqur tanishgan ma'ruzachi ishning holatlarini, birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorining mazmunini, apellyatsiya shikoyati yoki protestida bildirilgan mulohazalari va ular yuzasidan berilgan tushuntirishlarni, sudga keltirilgan yangi yozma materiallarning mazmunini, shuningdek, sud ko'rish zarur bo'lgan hamma ma'lumotlarni xolisona ravishda bayon qiladi.

Ma'ruzadan so'ng sud majlisida ishtirok etuvchi shaxslar va vakillarning bayonotlari eshittiladi. Ular apellyatsiya shikoyatida yoki protestda ko'rsatilmagan dalillar va qo'shimcha materiallarni ham keltirishga haqlidirlar. Ularga ish oid tushuntirishlarni aytishga, vajlarni keltirishga to'la imkoniyat berilishi lozim.

Dastavval, apellyatsiya shikoyat bergan shaxs va uning vakili yoki agar ish protest bo'yicha ko'rilayotgan bo'lsa, prokuror so'zga chiqadi, hal qiluv qarori ustidan har ikki tomon shikoyat bildirgan bo'lsa, birinchi bo'lib sudga murojaat etgan manfaatdor da'vogar so'zga chiqadi.

FPKning 5 va 48-moddalarida nazarda tutilgan tartibda ishda ishtirok etayotgan davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlarning

vakillari, shuningdek, fuqarolar agar ular sudning hal qiluv qarorlari ustidan shikoyat bermagan bo'lsa, apellyatsiya instansiya sudida taraflar va uchinchi shaxslardan so'ng so'zga chiqadilar.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar tushuntirishlar berganlaridan so'ng prokuror hal qiluv qarori naqadar qonuniy, asosli va adolatli ekanligi to'g'risida o'z fikrini beradi. Uning bu fikri yozma shaklda bo'lishi shart emas.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning tushuntirishlari va prokurorning fikri tinglanib bo'linganidan keyin apellyatsiya instansiyasi sudi ajrim chiqarish uchun maslahatxonaga chiqadi.

Alohida hollarda asoslantirilmagan ajrim tayyorlash ko'pi bilan uch kunga kechiktirilishi mumkin, lekin ajrimning xulosa qismi sud ishni apellyatsiya tartibida muhokama qilish tamomlangan majlisning o'zidayoq e'lon qilinishi kerak.

Sudyalarning maslahatlashuvi, ajrim e'lon qilish va uni e'lon qilish FPKning 14-moddasida belgilangan tartibda o'tkaziladi.

4-§. Birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorini apellyatsiya sudida bekor qilish, o'zgartirish yoki yangi qaror chiqarish uchun asoslar

Ikkinchi instansiya sudi ishni apellyatsiya tartibida ko'rish vaqtida ishga oid va taraflar hamda ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar tomonidan qo'shimcha ravishda keltirilgan materiallar bo'yicha birinchi instansiya sudi hal qiluv qarorining shikoyat qilingan qismi ham, shikoyat qilinmagan qismi ham, shuningdek, shikoyat bermagan shaxslarga nibatan qanchalik qonuniy va asosli ekanligini tekshiradi.

Sud apellyatsiya shikoyatidagi yoki protestidagi dalillar bilan cheklanmasdan, birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorini to'liq hajmda tekshirishga majbur (FPKning 332-moddasi).

Shuning uchun ham apellyatsiya sudi asoslantirilgan qaror chiqarishi uchun ko'riladigan ishni to'la va har tomonlama tekshirishi lozim. Sudlarimiz deyarli barcha hollarda to'g'ri qarorlar chiqaradilar. Ammo ayrim hollarda ishdagi materiallar bilan yaxshi tanishmaslik, ularni chuqur tekshirmaslik, qonunni tushunmaslik va to'g'ri tatbiq emaslik oqibatida asoslantirilmagan va g'ayriqonuniy qaror chiqarilishi

hollari ham ro'y beradi. Bu esa fuqarolik ishini apellyatsiya tartibida ko'rib tekshirishga va ayrim hollarda birinchi instansiya sudining qarorini bekor qilib, ishni yana birinchi instansiya sudiga yuborishga olib keladi.

Sudning hal qiluv qarori asoslantirilmagan deganimizda ish uchun ahamiyatli holatlarning to'la aniqlanmaganligi va isbotlanmaganligini, sudning hal qiluv qarorida bayon qilingan xulosalarning ish holatlariga muvofiq kelmasligini tushunamiz.

Sud hal qiluv qarorining g'ayriqonuniyligi-uning qonunga, ya'ni ishning ko'rilishi va hal etilishida tatbiq etilishi lozim bo'lgan moddiy va protsessual huquqiy me'yorlariga muvofiq bo'lmashidir. Moddiy huquq normalari yoki protsessual huquq normalarining buzilganligi yoki noto'g'ri tatbiq qilinganligi hal qiluv qarorini bekor qilish va ishni yangidan ko'rish uchun birinchi instansiya sudiga yuborishga asos bo'ladi. FPKning 313-moddasida aytilishicha:

- 1) sud tatbiq qilinishi lozim bo'lgan qonunni qo'llagan bo'lsa;
- 2) sud tatbiq qilinmasligi lozim bo'lgan qonunni qo'llagan bo'lsa;
- 3) qonun noto'g'ri talqin qilingan bo'lsa, moddiy huquq normalari buzilgan yoki noto'g'ri qo'llangan hisoblanadi.

Moddiy huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri tatbiq etilishi-asossiz hal qiluv qarori chiqarilishi hollardagina, jumladan, sudning xulosalari ish holatlariga to'g'ri kelmaganidagina hal qiluv qarorini bekor qilish yoki o'zgartish uchun asos bo'ladi. Agar birinchi instansiya sudi ish holatlarini to'la va to'g'ri aniqlagan bo'lsa-yu, ammo moddiy huquq normalari tatbiq etishda xatoga yo'l qo'ygan bo'lsa, bunday kamchilik ikkinchi instansiya sudi tomonidan tuzatilishi mumkin. FPKning 316-moddasi ko'rsatilishicha, apellyatsiya, kassatsiya, nazorat instansiyalari ishni ko'rgan sud tomonidan yo'l qo'yilgan qonunni buzish hollari hal qiluv qarori chiqarishga asos bo'lmaydi deb topsalar, bu haqda ajrimda, qarorda yoki maxsus qabul qilinadigan xususiy ajrimda ko'rsatishlari lozim.

Protsessual huquq normalarini buzish yoki noto'g'ri tatbiq qilish ishni noto'g'ri hal etishga sabab bo'lgan yoki sabab bo'lishi mumkin bo'lgan taqdirdagina hal qiluv qarorini bekor qilishga asos bo'la oladi. Ammo FPKning 314-moddasida ko'rsatilganidek, agar:

- 1) ish sud tomonidan g'ayriqonuniy tarkibda ko'rilgan bo'lsa;

2) ish sud muhokamasida ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan, ammo sud majlisining vaqti va joyi to'g'risidagi xabar berilmagan shaxslardan birortasining yo'qligida bo'lsa;

3) ish ko'rilayotganda ish yuritiladigan tilga doir qoidalar buzilgan bo'lsa;

4) sud ishda qatnashishga jalb qilinmagan shaxslarning huquq va majburiyatlariga doir masalani hal qilgan bo'lsa;

5) hal qiluv qarori, ajrim, qaror chiqarishda sud maslahatining sir saqlanishiga doir qoidalar buzilgan bo'lsa;

6) hal qiluv qarori, ajrim, qaror sudyalardan birortasi (sudya) tomonidan imzolangan yoki hal qiluv qarori, ajrim, qaror ularda ko'rsatilgan sudyalardan (sudya) tomonidan imzolangan bo'lsa;

7) hal qiluv qarori, ajrim, qaror ishni ko'rmagan sudyalardan tomonidan chiqarilgan bo'lsa;

8) ishda sud majlisi bayonnomasi bo'lmagan yoki u imzolangan bo'lsa, hal qiluv qarori, ajrim, qaror bekor qilinishi shart.

5-§. Apellyatsiya instansiya sudining vakolatlari

Apellyatsiya instansiya sudining vakolatlari FPKning 343-moddasida belgilangan. Unga ko'ra sud ishni apellyatsiya tartibida ko'rib chiqqach, o'z ajrimi bilan:

birinchidan, hal qiluv qarorini o'zgarishsiz qoldirishga, shikoyat yoki protestni esa qanoatlantirmasligi mumkin. Amaliyotda ayrim sudlar «hal qiluv qarori o'z kuchida qoldirilsin» deb yozish hollari ham uchraydi. Shuning uchun hal qiluv qarorini o'zgarishsiz qoldirish deb ko'rsatilishi qonun talablariga mos keladi va shunday yozilishi kerak.

Hozir sudlarimiz qonunan to'g'ri, asoslangan va adolatli hal qiluv qarorlari chiqarishlari uchun barcha imkoniyatlarga egadirlar. Chiqarilgan hal qiluv qarorlarining aksariyati haqqoniy va taraflarning haqiqiy huquq va burchlarini belgilab qabul qilinishi sababli shikoyat qilinmaydi va ular yuzasidan prokuror ham protest keltirmaydi. Shikoyat qilingan yoki protest keltirilgan hal qiluv qarorlarining ko'pchiligi odil sudlov talablariga to'la javob berganligi tufayli o'zgarishsiz qoldiriladi,

ikkinchidan, ishni yangidan ko'rish uchun yubormasdan, hal qiluv qarorini o'zgartirishga yoki butunlay yoxud qisman bekor qilish va yangidan hal qiluv qarori chiqarishi mumkin. Agar ish sudda ko'rilishida moddiy yoki protsessual huquq normalari buzilgan yoki noto'g'ri tatbiq etilgan bo'lsa, shuningdek, ishning barcha holatlari ham aniqlanmagan bo'lsa va ish yuzasidan haqiqatni belgilash uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan dalillar ham to'plangan bo'lsa, apellyatsiya instansiya sudi hal qiluv qarorini butunlay yoki qisman bekor qilish va ishni o'sha yoki boshqa sud tarkibida yangidan ko'rish uchun birinchi instansiya sudiga yuborish mumkin (FPKning 312-313-314-moddalari).

Avvallari respublikamizning ta'sir tumanlarida faqat birgina sud bo'lganligi tufayli kassatsiya instansiya lozim topgan hollarda, ishni bekor qila turib, uni yangidan ko'rish uchun o'sha tuman sudiga yuborishi mumkin edi. Bunday amaliyotdan voz kechish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

FPKga 2000-yil dekabrda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga ko'ra, tumanlararo sudlar tashkil etildi. Endilikda, agar birinchi instansiya sudining chiqargan qarori ishdagi dalillarga noto'g'ri baho berilganligi sababli bekor qilingan bo'lsa va ish shu sudda qaytadan ko'rilishida odilona, haqqoniy hal qiluv qarori chiqarilishi to'g'risidagi gumon bo'lsa, apellyatsiya instansiya ishni boshqa tarkibda ko'rishga topshiradi.

Shu tufayli agar birinchi instansiya sudida ikkinchi marta ko'rilgan ish yuzasidan ikkinchi marta shikoyat qilingan yoki protest keltirilgan hal qiluv qarorini bekor qilinishini lozim topgan apellyatsiya instansiya sudi hal qiluv qarorini bekor qilishi va ishni umumiy asoslarda birinchi instansiya sudi sifatida ko'rish uchun o'zi ish yuritishga qabul qilish haqdagi qoida FPKdan chiqarildi.

uchinchidan, agar birinchi instansiya sudi yo'l qo'ygan xatoni ishda mavjud bo'lgan dalillar va qo'shimchalar bilan bartaraf qilishning imkoni bo'lmasa, hal qiluv qarorini butunlay yoki qisman bekor qilishga va ishni yangidan ko'rib chiqish uchun birinchi instansiya sudiga yuborishi mumkin, ya'ni FPKning 314-moddasidagi qoidalar buzilgan bo'lsa;

to'rtinchidan, hal qiluv qarorini butunlay yoki qisman bekor qilishga hamda FPKning 97- va 100-moddalarida ko'rsatilgan asos-

larga ko'ra, arizani ko'rmasdan qoldirishga va ish yuritishni tugatishga haqli.

Avval fuqarolik ishlarining ko'rilishi va hal etilishini tezlatish maqsadida apellyatsiya sudiga amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksida ko'rsatilgan hollarda, ish yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorini o'zgartirish yoki yangidan hal qiluv qarorini chiqarish huquqini berilganligi sudlarda apellyatsiya instituti elementlari mavjudligini ko'rsatadigan holatdir biri deb qaralgan edi. Endilikda esa, apellyatsiya instituti to'lig'icha qonuniy tus oldi.

6-§. Apellyatsiya (ikkinchi instansiya) sudining ajrimlari

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning tushuntirishlari va prokurorning ish yuzasidan fikri eshutilgandan keyin apellyatsiya instansiya sudi ajrim chiqarish uchun maslahatxonaga kiradi. Apellyatsiya instansiya sudining ajrimi ish ko'rilgandan keyin darhol chiqariladi.

Sudyalarning maslahati, ajrim chiqarish va uni e'lon qilishi FPKning 14, 204-moddalarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksining yangi jihatlaridan biri yana shundaki, bunda alohida hollarda asoslantirilgan ajrim tayyorlash ko'pi bilan uch kunga kechiktirilishi mumkinligi, lekin ajrimning xulosa qismi sud ishni apellyatsiya tartibida muhokama qilish tamomlangan majlisning o'zidayoq e'lon qilish kerakligi asoslab berilgan. Bunday hollar o'ta muhim ishlar uchun nazarda tutilgan (FPKning 342-moddasi).

Ishning apellyatsiya shikoyati yoki protesti bo'yicha qayta ko'rilishi natijasida ikkinchi instansiya sudi tomonidan chiqarilgan qarorga apellyatsiya ajrimi deb aytiladi. Apellyatsiya ajrimi ham sudning hal qiluv qarori kabi to'rt qismga bo'linib, mazmunida ajrim chiqarilgan vaqt va joy, ajrim chiqargan sudning nomi va tarkibi, apellyatsiya instansiya sudida ishtirok etgan prokuror va ishda qatnashuvchi boshqa shaxslarning ishiroki to'g'risidagi ma'lumotlar, ish apellyatsiya instansiyada kimning shikoyat yoki protesti bilan ko'rilganligi, shikoyat qilingan yoki protest keltirilgan hal qiluv qarorining nomi va uning qisqacha mazmuni, kassatsiya shikoyatda yoki protest ifodalangan vajlar, keltirilgan materiallarning qisqacha mazmuni, apellyatsiya instansiyasida ishni ko'rishda ishtirok etgan

shaxslarning tushuntirishlari va prokurorning fikri, apellyatsiya instansiya sudining xulosalariga asos bo'lgan dalillar va sud qo'llangan qonun, sudning qarori ko'rsatiladi.

Sud hal qiluv qarorini bekor qilib, ishni yangidan ko'rish uchun yuborsa, ishni yangidan ko'rishda qanday holatlarni aniqlash zarurligini, qanday dalillarni talab qilib olish kerakligini, shuningdek, birinchi instansiya sudi boshqa qanday harakatlarni bajarishi lozim ekanligini o'z ajrimida ko'rsatish kerak.

Sud apellyatsiya shikoyati yoki protestni rad qilsa, qanday asoslarga ko'ra shikoyat yoki protestdagi dalillarni noto'g'ri deb yoki hal qiluv qarorini bekor qilish uchun asos bo'lmaydi deb topganligini ham o'z ajrimida ko'rsatishi shart (FPKning 315-moddasi). Apellyatsiya tartibda ishni ko'rgan sudning ajrimida bayon qilingan ko'rsatmalari shu ishni yangidan ko'radigan sud uchun majburiydir. Masalan, biron-bir guvohning chaqirib so'ralishi lozim deb topilgan bo'lsa, mazkur guvoh sudga chaqirilishi, agar undan so'roq olish mumkin bo'lmasa, ishning holati boshqa guvohlarning ko'rsatuvlari yoki boshqa dalillar bilan aniqlanishi lozim bo'ladi.

Ishni apellyatsiya tartibda ko'rayotgan sud hal qiluv qarorida belgilanmagan yoki unda rad qilingan holatlarni belgilashga yoki isbotlangan deb hisoblashga, biror dalilning ishonchli yoki ishonchsizligi to'g'risidagi bir xil dalillarning boshqa xil dalillardan ustunligi to'g'risidagi, shuningdek, moddiy huquqning qanday normasi tatbiq qilishini va ishni yangidan ko'rganda qanday hal qiluv qarori chiqarish kerakligi to'g'risidagi masalalarni oldindan belgilab qo'yishga haqli emas.

Apellyatsiya instansiya sudi birinchi instansiya sudiga nisbatan uning tomonidan ish ko'rilishida yo'l qo'yilgan kamchiliklar, qonunning buzilishi hollarini ko'rsatib, xususiy ajrim chiqarish bilan birga, FPKning 19-moddasida ko'zda tutilgan hollarda ham xususiy ajrim chiqarishi mumkin.

Fuqarolik ishi apellyatsiya tartibida ko'rilganidan keyin tushgan apellyatsiya shikoyati yoki protestning ko'rilish tartibi FPKning 345-moddasida ko'rsatilgan. Unda aytilishicha, belgilangan muddatda yoki o'tkazib yuborilgan muddat tiklangandan keyin berilgan apellyatsiya shikoyati yoki keltirilgan apellyatsiya protesti apellyatsiya

instansiyaga ish boshqa shikoyatlar yoki protest bo'yicha ko'rib chiqilgandan keyin kelib tushsa, ularni qabul qilishi va ko'rishi shart.

Apellyatsiya instansiyasi bunday shikoyat yoki protestni ko'rib, shikoyat yoki protest bo'yicha chiqariladigan ajrim muqaddam chiqarilgan ajrimning o'zgartirilishi yoki bekor qilinishiga olib kelishi lozim, degan xulosaga kelsa, u ajrim chiqarib, ishni alohida tavsiiyanoma bilan sud raisiga yuboradi. Sud raisi bir yoki ikkala ajrim ustidan nazorat tartibida protest keltirish masalasini hal qiladi.

7-§. Birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan shikoyat berish va protest keltirish

Birinchi instansiya sudi chiqargan ajrim ustidan manfaatdor shaxsning beradigan shikoyatiga xususiy shikoyat deb aytiladi, prokurorning keltirgan protesti esa xususiy protest deb aytiladi.

Qonun birinchi instansiya sudining chiqargan barcha ajrimlari ustidan shikoyat berish yoki protest keltirish mumkinligini ko'rsatmaydi. Birinchi instansiya sudi ajrimlari ustidan shikoyat berish yoki protest keltirish masalasi, avvalo, ajrimlar qaysi sud tomonidan chiqarilgan bo'lishiga qarab hal qilinadi. Bu belgiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi chiqargan ajrimlar ustidan shikoyat berib bo'lmaydi.

Boshqa hamma sudlar ajrimlari ustidan shikoyat berish, protest keltirish mumkin bo'ladigan va mumkin bo'lmaydigan ajrimlarga bo'linadi.

Shikoyat berilishi yoki protest keltirilishi mumkin bo'lgan ajrimlar qonunda, masalan, FPKning 108-moddasida sud harakatlari bo'yicha chiqarilgan ajrimlar, 125-moddasida jarima solish to'g'risidagi ajrimi ustidan shikoyat qilish, 130-moddasida protsessual muddatlarni kechiktirish va tiklash, 147-moddasida ishni bir suddan boshqa sudga o'tkazish tartibi; 152-moddasida arizani qabul qilishni rad etish, 156-moddasida da'voni ta'minlash masalasi to'g'risida chiqarilgan ajrimlar ustidan xususiy shikoyat keltirish; 213-moddasi hal qiluv qaroriga tuzatish to'g'risida sudning ajrim ustidan xususiy shikoyat berish; 214-moddasida qo'shimcha hal qiluv qarorini chiqarishni rad etish haqida chiqarilgan ajrim ustidan xususiy shikoyat berish; 215-moddasida hal qiluv qarorining tushuntirish; 216-moddasida hal qiluv qarori-

ni ijrosini kechiktirish va uni bo'lib-bo'lib ijro etish, hal qiluv qarorini ijro etish usuli va tartibini o'zgartirish ustidan xususiy shikoyat berish; 220-moddasida hal qiluv qarorini darhol ijro etilishiga sudning yo'l qo'yish huquqi ustidan xususiy shikoyat; 95-moddasida ishni to'xtatish ajrimi ustidan xususiy shikoyat; 374-moddasida ijro varaqasining dublikatini berish to'g'risida sud ajrimi ustidan xususiy shikoyat berish va boshqalar ko'rsatilgan. Bundan tashqari, sudning ajrimi ishning kelgusidagi harakatiga to'sqinlik qiladigan hollarda ham, masalan, arizani yoki apellyatsiya shikoyati qabul qilish to'g'risidagi iltimos rad qilinishi, ishning yuritilishini to'xtatish va boshqa ta'sir hollarda ~~chiqarilgan ajrimlar ustidan ham xususiy shikoyat (yoki protest) berilishi~~ mumkin. Birinchi instansiya sudining ta'sir boshqa ajrimlari ustidan xususiy shikoyat berilmasligi yoki protest keltirilmasligi qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'ladi. Bunday hollarda ajrimlarga qarshi e'tirozlar apellyatsiya shikoyati yoki protestiga kiritilishi mumkin. Xususiy shikoyat berish va protest berish hamda ularni ko'rish tartibi FPKning 37-38 boblarida ko'rsatilgan. Xususiy shikoyat yoki protestlarni ko'rishda apellyatsiya instansiyasining vakolati FPKning 348-moddasida belgilangan.

Bu qoidada ko'rsatilishicha:

1) ajrimni o'zgarishsiz qoldirishga, shikoyat yoki protestni esa qanoatlantirmaslikka;

2) ajrimni bekor qilishga va ishni mazmunan ko'rish uchun birinchi instansiya sudiga yuborishga;

3) ajrimni butunlay yoki qisman o'zgartirishga yoxud bekor qilishga va masalani mazmunan hal qilishga.

Xususiy shikoyat yoki protest bo'yicha apellyatsiya instansiya sudi chiqargan ajrimi ustidan shikoyat berish mumkin emas, bunday ajrim chiqarilishi bilan darhol qonuniy kuchga kiradi.

**XXIX bob. BIRINCHI INSTANSIYA SUDINING HAL
QILUV QARORLARI VA AJRIMLARI USTIDAN
KASSATSIYA SHIKOYATI BERISH
(PROTEST KELTIRISH)**

**1-§. Qonuniy kuchga kirgan sud hal qiluv qarori, ajrimlarini
qayta tekshirish institutining vazifasi va mohiyati**

Fuqarolik ishi sudda ko'rib hal etilgan manfaador shaxs, uning yakunidan hamisha qanoatlanavermaydi. Shu boisdan ishni ko'rilishidan va uning yakunidan norozi bo'lgan shaxslar, o'zlarining qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishni davom ettirish maqsadida yuqori sudga shikoyat, boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi prokuror esa protest keltirish huquqidan foydalanadilar. Demak, sudning tegishli masala bo'yicha chiqargan qarori ularning subyektiv huquqiga ta'sir ko'rsatganligidan dalolat beradi. Shu tufayli, undan keyin protsessning davomiyligi ishda ishtirok etuvchi shaxslarning, prokurorni ham birinchi instansiya sudining chiqargan aktiga nisbatan bo'ladigan munosabatiga bog'liq bo'ladi. Agar manfaaddor shaxslar sudning chiqargan hal qiluv qarori, ajrimlaridan qanoat hosil qilmasalar yuqorida bayon etilganidek, ish qayta ko'rilishi mumkin.

Kassatsiya tartibida ish ko'rish fuqarolik ishlarini qayta ko'rish hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ishlarni qayta ko'ruvchi sudlarning har biri qonunda belgilangan huquqlardan foydalanishi, bundan oldingi apellyatsiya bosqichida ish ko'rish bobida aytib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligi kassatsiya tartibida ish ko'rish institutidan 2000-yil dekabriga qadar¹ fuqarolik ishlarini sudda qayta ko'rishda ikkinchi instansiya sudi sifatida foydalanib kelingan va shu asosda qonuniy kuchga kirmagan birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorlari va ajrimlariga shikoyat berish, prokuror esa protest keltirish huquqidan foydalanilgan edi. Ayni vaqtda kassatsiya instansiya sudida apellyatsiya sudining ayrim elementlari bo'lib, u har ikki bosqich sudlarining vakolatlarini bajar-

¹O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. 2000-yil. dekabr.

gan deyishga tegishli asoslar mavjud bo'lgan deb ta'kidlansa, xatolik-ka yo'l qo'yilmagan bo'ladi, degan fikr tug'iladi.

Kassatsiya – fransuzcha “buzish” ma'nosini anglatib, ko'rilgan fuqarolik ishlarini qayta ko'rish tushumiladi.

Fuqarolik protsessual qonunchiligiga kiritilgan kassatsiya tartibida ish yuritish institutining maqsadi ishni qaytadan ko'radi. Ishning shikoyat qilingan qismi bo'yicha moddiy va protsessual huquqiy me'yorlarining to'g'ri tatbiq etilganligini tekshiradi.

FPKga yangi kiritilgan va 2000-yil dekabridan amalda tatbiq etilayotgan kassatsiya instansiyasida ish ko'rish qator jihatlari bilan ~~oldingi kassatsiya institutidan farqlanadi. Jumladan, kassatsiya shi-~~ koyatini berish, protest keltirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar qaysi muddatda berilishi FPKning 348¹-moddasida ifodalangan. Unda ko'rsatilishicha, O'zbekiston Respublikasi barcha sudlarining qonuniy kuchga kirgan, apellyatsiya tartibida ko'rilmagan hal qiluv qarorlari, ajrimlari ustidan sudning hal qiluv qarori, ajrimi chiqqan kundan e'tiboran bir yil ichida taraflar va ishda ishtirok etishga jalb qilingan shaxslar tomonidan kassatsiya shikoyati berilishi va prokuror tomonidan protest keltirilishi mumkin.

Demak, kassatsiya sudida ish yuritish uchun birinchi instansiya sudi tomonidan fuqarolik ishi ko'rib hal etilgan va apellyatsiya sudiga shikoyat (protest) berilmagan, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari asos bo'lishi nazarda tutiladi.

Kassatsiya tartibida ishlarni ko'rish uchun fuqarolik ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudida, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarida uch nafar sudyadan iborat tarkibda ko'riladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shikoyat berish huquqiga apellyatsiya tartibidagidek taraflar (da'vogar, javobgar), uchinchi shaxslar, ularning vakillari protsessda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etgan prokuror sudning hal qiluv qarori, ajrimi, qarori ustidan kassatsiya instansiyasiga xuddi apellyatsiya tartibidagidek, o'zi ishda qatnashganligidan qat'i nazar ko'rilgan ishlar bo'yicha prokuror yoki uning o'rinbosari tomonidan protest keltirish huquqiga egadir (FPKning 348⁴-moddasi).

Kassatsiya sudiga shikoyat berish (protest keltirish) huquqi manfaatdor shaxslarda hal qiluv qarori, ajrim qonuniy kuchga kirgandan keyin paydo bo'ladi va bu aktlar shikoyat (protest) keltirish obyekti bo'ladi.

Fuqarolik protsessual qonunchiligida kassatsiya tartibida shikoyat qilish (FPKning 348¹-moddasi) uchun bir yillik muddat belgilanishi ish ko'rishni asossiz cho'zmaslik, ko'p vaqt o'tishi bilan uning mohiyatini yo'qotishning oldini olish va shu bilan manfaatlar shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan muddat bo'lib xizmat qiladi.

Amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar (FPKning 348²-moddasi)ga ko'ra, kassatsiya shikoyatlari (protestlari)ni quyidagi sudlarning sudloviga tegishli ekanligi belgilangan:

1) Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy Sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari tegishli fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo sudlarning hal qiluv qarorlari ustidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudining, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarining hal qiluv qarorlari ustidan berilgan kassatsiya shikoyatlarini (protestlarini);

2) O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi-okrug va hududiy harbiy sudlarning hamda O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining hal qiluv qarorlari ustidan berilgan shikoyatlarini (protestlarini);

3) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'ati-O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining hal qiluv qarorlari ustidan berilgan kassatsiya shikoyatlarini (protestlarini);

4) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Harbiy hay'ati-O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Harbiy hay'atining hal qiluv qarorlari ustidan berilgan kassatsiya shikoyatlarini (protestlarini) ko'radi.

Kassatsiya shikoyatlari va protestlari kassatsiya instansiya sudi nomiga yoziladi, lekin hal qiluv qarori chiqargan sudga beriladi.

Agar ish ko'rishda vakil qatnashgan bo'lsa, vakil tomonidan berilgan kassatsiya shikoyatiga ishonchnoma yoki vakilning vakolatini tasdiqlaydigan boshqa hujjatlar ilova qilinadi. Kassatsiya shikoyati

berish (protest keltirish) tartibi FPKning 348³-moddasida o'z ifodasini topgan.

Kassatsiya shikoyati berish (protest keltirish) uchun uning sabablarini puxta tahlil etgan holda FPKning 348⁴-moddasi talablari asosida berish talab etiladi. Bu huquqiy me'yorda ko'rsatilishicha:

1) shikoyat berilayotgan yoki protest keltirilayotgan sudning nomi;

2) shikoyat byerayotgan yoki protest keltirayotgan shaxsning nomi (famiyasi, ismi, otasining ismi);

3) shikoyat berilayotgan yoki protest keltirilayotgan hal qiluv qarori va uni chiqargan sud;

4) hal qiluv qarorining noto'g'riligi nimadan iborat ekanligi;

5) shikoyat byerayotgan yoki protest keltirayotgan shaxsning iltimosi;

6) shikoyat yoki protestga ilova qilingan yozma materiallarning ro'yxati.

Kassatsiya shikoyatini shikoyat byerayotgan shaxs yoki uning vakili imzolaydi. Kassatsiya protesti prokuror yoki uning o'rinbosari tomonidan keltiriladi va imzolanadi.

Kassatsiya shikoyati (protesti) sudda ishtirok etuvchi shaxslarning soniga qarab nusxalar bilan qo'shib beriladi.

Sudya zarur hollarda kassatsiya shikoyati bergan shaxsga yoki protest keltirgan prokurorga, shikoyat (protest)ga ilova qilingan yozma materiallarning ishda ishtirok etuvchi shaxslar soniga qarab, nusxalar bilan topshirish majburiyatini yuklay olishi mumkin.

Kassatsiya shikoyatini beruvchi shaxs belgilangan miqdordagi (da'vo talablarining 50% miqdoridagi) davlat bojini to'lashi lozim.

Agar kassatsiya shikoyati berish yoki protest keltirish paytida FPKning 348³ va 348⁴-moddalari talablari buzilishiga yo'l qo'yilgan bo'lsa yoki davlat boji to'lashdan ozod qilinmagan shaxs shikoyat berganlik uchun boj to'lamagan bo'lsa, kassatsiya shikoyati yoki protesti harakatsiz qoldiriladi.

Kassatsiya shikoyati yoki protestini harakatsiz qoldirish to'g'risida sudya bu shikoyat yoki protestni harakatsiz qoldirilishiga asos bo'lgan kamchiliklarni va ularni tuzatish uchun berilgan muddatni ko'rsatib ajrim chiqaradi.

Agar shikoyat bergan yoki protest keltirgan shaxs ajrimda ko'rsatilgan kamchiliklarni belgilangan muddatda tuzatsa, shikoyat yoki protest dastlab sudga taqdim etilgan kunda berilgan hisoblanadi. Aks holda, shikoyat yoki protest berilmagan hisoblanib, shikoyat bergan yoki protest keltirgan shaxsqa qaytariladi va bu haqda ajrim chiqariladi.

Birinchi instansiya sudiga kassatsiya shikoyati (protesti) kelib tushgandan so'ng sudya ishni belgilangan protsessual muddatlarda ko'rishga qaratilgan bir qator protsessual harakatlarni amalga oshiradi, jumladan:

1) ishda ishtirok etuvchi shaxslarga shikoyat yoki protestning nusxalarini yuborishi;

2) ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ishni kassatsiya instansiyasida ko'rish vaqti va joyi to'g'risida ma'lum qilishi;

3) sud qarori ijrosini (agar u ijro etilmagan bo'lsa) ish kassatsiya tartibida ko'rilguniga qadar to'xtatib qo'yishi va bu xususda manfaatdor shaxslar, tashkilotlarni xabardor etishi;

4) kassatsiya shikoyati yoki protesti kelib tushgan kundan e'tiboran yigirma kunlik muddat ichida ishni tushgan shikoyat va protest bilan birga kassatsiya instansiyasi sudiga yuborishi shart.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar sudda ish materiallari va tushgan shikoyatlar yoki protest bilan tanishishga haqli (FPKning 348⁶-moddasi).

Bu harakatlar kassatsiya instansiya sudida ishlarni har tomonlama obyektiv ravishda va tezda ko'rishlikni ta'minlashga qaratilgandir.

Kassatsiya instansiya sudi nomiga shikoyat (protest) berilganda birinchi instansiya sudidan ishni biron bir mansabdor, vakolatli shaxs belgilangan shikoyat (protest) berish muddati ichida talab qilishga haqli emas.

Taraflar va ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan berilgan kassatsiya shikoyatiga shu shaxslar tarafida ishtirok etuvchi sherik ishtirokchilari lozim hollarda shikoyatga qo'shilishlari mumkin.

Birinchi instansiya sudlari manfaatdor taraflar tomonidan berilgan kassatsiya shikoyatining qanchalik asoslantirilganligi haqida o'z fikrlarini (e'tirozlarini) bildirishlari mumkin, buning uchun, tegishli hujjatlarni e'tiroznomaga qo'shib berishligi lozim bo'ladi. Shikoyat yuzasidan e'tiroz bildirish majburiy bo'lmay, ularning huquqidir.

Kassatsiya instansiya sudi ishni shikoyat (protest) bilan birga olgandan so'ng, FPKning 348⁹-moddasida ko'rsatilgan protsessual harakatlarni bajaradi.

Apellyatsiya bosqichidagi kabi kassatsiya sudida ham shikoyat bergan manfaatdor shaxs uni to'ldirishi, o'zgartirishi yoki undan voz kechishi mumkin.

Kassatsiya protesti bildirgan prokuror, shuningdek, yuqori turuvchi prokuror sud majlisi boshlanguniga qadar protestni to'ldirish, o'zgartirish yoki qaytarib olishga haqli.

Agar hal qiluv qarori ustidan boshqa shaxslar shikoyat bermagan bo'lsa, shikoyatdan voz kechish qabul qilinganligi to'g'risida va protest qaytarib olingan taqdirda kassatsiya instansiya sudi ajrim chiqarib, kassatsiya tartibida ish yuritishni tugatadi.

Shikoyat va protest keltirish huquqidan foydalanish ishda ishtirok etuvchi shaxslarning erkin huquq tamoyiliga asoslangan bo'lib, qonunda ko'rsatilgan moddiy va protsessual huquqlarini amalga oshirish ularning majburiyati bo'lmasdan balki huquqidir.

Demak, ana shunday huquqdan foydalanish manfaatdor shaxslarga nisbatan hech qanday tashqaridan ta'sir etuvchi tazi yq bo'lmagan taqdirdagina amalga oshirilishi lozim. Aks holda sud bunday shikoyatdan voz kechishni g'ayriqonuniy deb topishi va uni qanoatlantirmasligi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilganidek, prokuror kassatsiya shikoyatini sud majlisi boshlanguniga qadar qaytarib olishi, to'ldirishi, o'zgartirishga haqli, chunki kassatsiya sudida ish ko'rilishi boshlangandan so'ng protestda ko'rsatilgan holatlar tasdiqlanmasligi mumkin. Shuning uchun, bunday tartib prokurorni protest keltirishdan avval chuqur muhloza etish, ishni qonuniy hal etishga qaratilgan holatlarni tahlil etgan holda munosabatda bo'lish nazarda tutilgandir.

Kassatsiya instansiya sudi birinchi instansiya tartibida ko'rilgan ish bo'yicha berilgan shikoyat keltirilgan protest tayinlangan vaqtda taraflar va ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ishtirokida ko'radi. Kassatsiya instansiyasida ish ko'rish FPKning 14, 333-342-moddalarida nazarda tutilgan tartibda o'tkaziladi.

Da'vogar qo'zg'atilgan da'vo talablaridan nafaqat birinchi instansiya sudida, yuqori sudlarda ham voz kechishga haqli. Javobgarning esa, da'vo talablarini tan olishi sud protsessini hal etilishini

bir muncha tezlashtirishga imkoniyat beradi. Bulardan tashqari, taraf-
lar fuqarolik ishlarini ish ko'rishning har qanday bosqichida kelishuv
bitimi bilan yakunlashlari ham mumkin. Shular haqida FPKning
348¹¹-moddasida quyidagilar belgilangan:

Kassatsiya shikoyat berilgan yoki protest keltirilgandan keyin
da'vogarning arz qilgan talablardan voz kechishi, javobgarning da'vo-
gar talablarini tan olishi va taraflarning kelishuv bitimi tuzishi yozma
shaklda bayon etilib, kassatsiya instansiyasi sudiga topshirilishi lozim.
Agar ish ko'rish vaqtida da'vogar arz qilgan talablaridan voz kechsa,
javobgar arz qilingan talablarni tan olsa yoki taraflar kelishuv bitimi
tuzsalar, bu haqda sud majlisining bayonnomasiga yozib qo'yiladi va
bayonnomani tegishli tarzda da'vogar, javobgar yoki har ikki taraf
imzolaydi.

Sud da'vodan voz kechishni qabul qilishdan yoki kelishuv bi-
timini tasdiqlashdan oldin da'vogarga yoki taraflarga bunday protses-
sual harakatlarning oqibatlarini tushuntiradi.

Da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechishi qabul qilingan
yoki taraflarning kelishuv bitimi tasdiqlangan taqdirde kassatsiya
instansiyasi sudi chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qiladi va ish
yuritishni tugatadi.

Agar da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechishi yoki
taraflarning kelishuv bitimi qonunga zid bo'lsa yoxud birovning hu-
quqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan bo'lsa,
sud voz kechishni rad qiladi yoki tuzilgan kelishuv bitimini tasdiq-
lamaydi hamda ishni kassatsiya tartibida ko'radi.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda taraflarning o'z talablaridan
voz kechishi yoki ular o'rtasida tuzilgan kelishuv bitimlari qonunga
zid deganda quyidagi holatlarga sud e'tibor berishi maqsadga
muvofiqdir, jumladan: yanglishish ta'sirida tuzilgan; aldash, zo'rlik,
qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda keli-
shishi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan; qalbaki va
ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan va boshqalar. FKning 113-128-
moddalarida bitimlarni haqiqiy emasligi haqidagi qoidalar o'z
ifodasini topgan.

Fuqarolik ishida ishtirok etuvchi mustaqil talab bilan arz qiluvchi
uchinchi shaxslar, da'vogar kabi qonunda belgilangan protsessual hu-

quqlardan foydalanishlari munosabati bilan ular ham o'z talablaridan voz kechishlari va kelishuv bitimi tuzishga haqlidir.

Ishda ishtirok etuvchi taraflar va boshqa shaxslarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida belgilangan muddatlarga rioya etish kassatsiya instansiya sudiga ham tegishlidir. Shu tufayli FPKning 348¹²-moddasida ishni kassatsiya instansiyasida ko'rish muddatlari ko'rsatilgan. Bu qoidada Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy Sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi kassatsiya shikoyati yoki protesti bo'yicha tushgan ishni u kelib tushgan kundan e'tiboran bir oydan kechiktirmay ko'rib chiqishi lozim. Ish o'ta murakkab bo'lgan yoki boshqa favqulodda hollarda tegishli sudning raisi bu muddatni ko'pi bilan o'n kunga uzaytirishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi kassatsiya shikoyati yoki protesti bo'yicha tushgan ishni u kelib tushgan kundan e'tiboran bir oydan kechiktirmay ko'rib chiqishi lozim. Alohida hollarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining raisi yoki uning o'rinbosari bu muddatni ko'pi bilan yana bir oyga uzaytirishi mumkin.

Yuqorida apellyatsiya sudining ish ko'rish doirasi haqidagi qoidada (FPKning 332-moddasi) da ko'rsatilganidek, kassatsiya instansiya sudining ishni ko'rish doirasida ko'radigan masalalar asosiylaridan bo'lib hisoblanadi, jumladan, birinchi instansiya sudi hal qiluv qarorining qonuniy, asosli va adolatli ekanligini tekshiradi. Bulardan tashqari, kassatsiya sudi yangi dalillarni o'rganib chiqishi, agar yangi faktlar birinchi instansiya sudiga taqdim qilinmagan va shu vaqtlarda taqdim qilinishi mumkin bo'lmagan hollarda ularni sud o'rganishi va tahlil qilgan holda ishni xolisona to'g'ri hal etishda foydalanishi mumkinligi muhim masalalardandir.

Kassatsiya sudi ham apellyatsiya sudiga berilgan vakolat kabi birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorlarini to'la hajmda tekshirishi FPKning 348¹³-moddasida ko'rsatilgan.

Agar birinchi instansiya sudining chiqargan qarori ishdagi dalillarga noto'g'ri baho berilganligi sababli bekor qilingan bo'lsa va ish shu sudda qaytadan ko'rilishida odilona hal qiluv qarori chiqarilishi to'g'risida gumon bo'lsa, kassatsiya sudi ishni boshqa tarkibda ko'rishga topshiradi.

Fuqarolik ishi kassatsiya sudida protsessual qoidalar asosida ko'rib chiqilgandan so'ng, sud o'ziga berilgan vakolat doirasida FPKning 348¹⁵-moddasida belgilangan harakatlarni bajarish qabul qiladigan ajrimda:

1) hal qiluv qarorini o'zgarishsiz qoldirishga shikoyat yoki protestni qanoatlantirmaslikka;

2) hal qiluv qarorini o'zgartirish yoxud butunlay yoki qisman bekor qilishga va yangi hal qiluv qarori chiqarishga;

3) hal qiluv qarorini butunlay yoki qisman bekor qilishga hamda FPKning 97, 100-moddalarida ko'rsatilgan asoslarga ko'ra, ish yuritishni tugatishga yoxud arizani ko'rmasdan qoldirishga;

4) FPKning 314-moddasining 2-qismida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda hal qiluv qarorini butunlay yoki qisman bekor qilishga hamda ishni sudda yangidan ko'rib chiqish uchun yuborishga haqli.

Kassatsiya sudining vakolati bilan apellyatsiya instansiya sudining FPKning 343-moddasida berilgan vakolatida farq yo'qligi ko'rinadi. Bunga sabab apellyatsiya sudida ko'rilmagan fuqarolik ishlari qonuniy kuchga kirgan bo'lsa ham yuqori sudlar tomonidan ko'rilib manfaatdor shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilish kabi muhim protsessual huquqdan foydalanish nazarda tutilgan.

2-§. Kassatsiya instansiya sudining ajrimi

Kassatsiya sudi fuqarolik ishini sud protsessida ko'rib tamomlagandan so'ng ajrim chiqarish uchun maslahatxonaga kiradi. Kassatsiya instansiya sudining ajrimi darhol chiqariladi va e'lon qilinadi, bu bosqichdagi sudda apellyatsiya sudi kabi ajrim chiqarishni kechiktirishga yo'l qo'yilmaydi.

Sudyalarning maslahati, ajrim chiqarish va uni e'lon qilish FPKning 14-moddasida belgilangan tartibda o'tkaziladi.

Ishni kassatsiya tartibida ko'rgan sud birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorida belgilanmagan yoki unda rad etilgan holatlarni belgilashga yoki isbotlangan deb hisoblashga, biror dalilning ishonchli yoki ishonchsizligi to'g'risidagi, bir xil dalilning boshqa xil dalillardan ustunligi to'g'risidagi, shuningdek moddiy huquqning qanday huquqiy me'yori tatbiq qilinishi va ishni yangidan ko'rganda

qanday hal qiluv qarori chiqarilishi kerakligi to'g'risidagi masalalarni oldindan belgilab qo'yishga haqli emas.

Fuqarolik ishi kassatsiya shikoyati yoki protesti bo'yicha qayta ko'rilishi natijasida kassatsiya sudining qabul qiladigan qarori ajrim shaklida bo'ladi.

Kassatsiya sudining ajrimi ham birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori, apellyatsiya sudining ajrimi singari to'rt qismdan iborat tartibda tuziladi (FPKning 206, 315-moddalari). Kassatsiya instansiya-si sudining ajrimi chiqarilishi bilanoq qonuniy kuchga kiradi, uning ajrimi ustidan faqat vakolatli mansabdor shaxslargina nazorat tartibida protest keltirishga haqli bo'ladi.

3-§. Birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan kassatsiya tartibida shikoyat va protest keltirish huquqi

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, apellyatsiya sudiga birinchi instansiya sudining chiqargan ajrimlari ustidan shikoyat berish prokurorni protest keltirishiga o'xshash kassatsiya sudiga ham birinchi instansiya sudining ajrimlariga nisbatan shikoyat (protest) berish huquqidan ishdan ishtirok etuvchi shaxslar foydalanishi mumkin.

Birinchi instansiya sudining chiqargan ajrimi ustidan manfaatdor shaxsning beradigan shikoyatiga xususiy shikoyat deb, prokurorning keltirgan protestiga xususiy protest deb ataladi.

Kassatsiya tartibida ham birinchi instansiya sudining hamma ajrimlari ustidan protest keltirish, shikoyat berish haqida qonun ko'rsatma byermaydi (Bu haqda birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan apellyatsiya tartibida shikoyat berish prokurorning protest keltirishi haqidagi mavzuda batafsil berilgan).

Shikoyat berishi yoki protest keltirilishi mumkin bo'lgan ajrimlar qonunda ko'rsatilgan bo'ladi.

Agar birinchi instansiya sudlarining ajrimlari ustidan kassatsiya shikoyat (protest)ni berish haqida qonunda ko'rsatilmagan taqdirda ajrimga qarshi e'tirozlar kassatsiya shikoyatiga (protestiga) kiritilishi mumkin.

Birinchi instansiya sudining apellyatsiya tartibida ko'rilmagan ajrimlari ustidan sudning hal qiluv qaroridan alohida holda kassatsiya instansiya sudiga sud ajrimi chiqarilgan kundan e'tiboran bir yil ichida

tarafklar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar tomonidan shikoyat berilishi hamda prokuror tomonidan protest keltirilishi mumkin.

Xususiy shikoyatlar berish va xususiy protestlar keltirish ushbu bobda belgilangan tartibda amalga oshiriladi va ko'rib chiqiladi.

Birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan kassatsiya tartibida berilgan xususiy shikoyat, xususiy protestlar bo'yicha kassatsiya instansiya sudi ajrimni o'zgarishsiz qoldirishga, shikoyat yoki protestni esa qanoatlantirmaslikka, ajrimni bekor qilishga va ishni mohiyatan ko'rish uchun birinchi instansiya sudiga yuborishga, ajrimni butunlay yoki qisman o'zgartirishga yoki bekor qilishga hamda masalani mohiyatan hal qilish kabi huquqlarga egadir.

Xususiy shikoyat (protest) bo'yicha kassatsiya instansiya sudi chiqargan ajrimi ustidan shikoyat berilmaydi, bunday ajrim chiqarilishi bilan qonuniy kuchga kiradi.

**XXX bob. QONUNIY KUCHGA KIRGAN HAL QILUV
QARORLARI, AJRIMLAR VA QARORLARNING QONUNIY,
ASOSLIVA ADOLATLI EKANLIGINI TEKSHIRISH**

**1-§. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari,
ajrimlari va qarorlarini sud nazorati tartibida
tekshirishning mazmuni va ahamiyati**

Fuqarolik ishida ishtirok etuvchi shaxslarning huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida yuqori sudlar quyi sudlar chiqargan, qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori va ajrimlarining qonuniy, asosli va adolatli bo'lishini tekshirish uchun nazorat tartibida ishni ko'rib, tegishli qaror chiqarish huquqiga ega.

Ma'lumki, agar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori, ajrimi ustidan taraflar shikoyat bermasalar, prokurorning protesti bo'lmasa, bunday qarorlar qonuniy kuchga kiradi. Ammo fuqarolik ishi har tomonlama tekshirish natijasida sud nazorati idoralarining huquqli vakillari birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori, apellyatsiya, kassatsiya, instansiya sudining ajrimlari esa, gayriqonuniy asoslantirilmay, adolatsiz chiqarilgan, degan xulosaga kelsa, ishni nazorat tartibida qayta ko'rish uchun protest keltiradi va ish nazorat tartibida ko'riladi.

Fuqarolik ishlarini sudda nazorat tartibida qayta ko'rishning sud ishlarini yuritishning apellyatsiya, kassatsiya bosqichidan farqi to'g'risida shuni aytish kerakki, sudning hal qiluv qarori apellyatsiya, kassatsiya tartibida ko'rilishida ishda ishtirok etuvchi subyektlar: taraflar, uchinchi shaxslar, ishda ishtirok etuvchi shaxslar prokuror bo'lsa, qonuniy kuchga kirgan sud qarorini nazorat tartibida qayta ko'rishda, ishni nazorat tartibida tekshirish va ko'rishga huquqli yuqori sud va prokuratura idoralarining vakolatli, mansabdor vakillari subyekt bo'lib qatnashadilar.

Agar fuqarolik ishi kassatsiya shikoyati yoki protesti bo'yicha ko'rilishida ham sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va ajrimlari obyekt hisoblansa, ishning nazorat tartibida qayta ko'rilishida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, qaror va ajrimlari obyekt bo'lib hisoblanadi.

Kassatsiya tartibida shikoyat qilish (protest berish) uchun bir yil protsessual muddat belgilangan bo'lsa, ishning nazorat tartibida

ko'rilishida bunday muddat amaldagi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksida fuqarolar uchun sudning hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgan kundan e'tiboran uch yil muddat ichida ariza berilishi belgilangan (FPKning 350-moddasi). Agar kassatsiya sudi ko'rilgan ish yuzasidan ajrim qabul qilsa, nazorat sudi qaror (ajrim) qabul qiladi. Ikki bosqichda ish ko'rish tartibi asosan ana shu belgilar bilan bir-biridan farq qiladi.

Fuqarolik ishlarining nazorat tartibida ko'rilishida bir qator protsessual harakatlar qilinadi. Ular ishni talab qilib olish, tekshirish, zarur holatlarda protest keltirish va ishni qayta ko'rish, sudlar yo'l qo'yg'an xato va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratiladi.

Bu protsessual harakatlar ishning nazorat tartibida ko'rilishida ham tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari, qonuniy manfaatlarining himoya qilinishini, shu bilan odil sudlov vazifalarining ham to'g'ri amalga oshirilishini ta'minlashga qaratiladi.

Fuqarolik sud ishlarini yuritish to'g'risidagi qonunlar-fuqarolik ishlarining to'g'ri va tez hal qilinishini ta'minlashga yo'naltirilgan. Sudlar ko'p hollarda mazkur qoidalarga asoslanib, taraflarning tushuntirishlari va ular keltirgan dalillar bilan cheklanmay, sud ishini hal qilishda ahamiyatli barcha haqiqiy holatlarni xolisona, har tomonlama to'liq aniqlash uchun qonunda nazarda tutilgan barcha choralarni o'z tashabbusi bilan ko'rib, qonuniy, adolatli va asoslantirilgan qarorlar qabul qiladi.

Shu bilan birga birinchi va ikkinchi instansiya sudlarida fuqarolik ishlarini to'g'ri hal etishda ishning haqiqiy holatini yuzaki tekshirish, yetarli dalillar to'plamaslik yoki mavjud dalillarga to'g'ri baho byera olmaslik, moddiy va protsessual huquq me'yorlarining buzilishi yoki noto'g'ri tatbiq qilinishi hollari ham uchrab turadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Sudlarning fuqarolik ishlarini ko'rishda protsessual qonunlarni tatbiq qilish amaliyoti haqida" gi, "Sudning hal qiluv qarorlari haqida" gi 1998-yil 17-apreldagi hamda "Fuqarolarning sud ishlariga doir murojaatlarini ko'rib chiqish amaliyoti haqida" gi 1998-yil 28-dekabrda qarorlari sudlarda hal qiluv qarorlari va ajrimlarining qonuniyligi va asosli bo'lishi, ayrim hollarda yetarli darajada tekshirmasligi va mavjud dalillarga to'g'ri baho byera olmaslik, qaror yoki ajrimni bekor qilish yoki o'zgartirish vajlarini yuzaki bayon qilish, shikoyat yoxud protest vajlarini

atroflicha muhokama qilmaslik natijasida birinchi instansiya sudi tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar tuzatilmay qolishi hollari mavjudligi ko'rsatildi¹⁹.

Ba'zi hollarda ishning murakkabligi tufayli birinchi instansiya sudining xatosi apellyatsiya, kassatsiya instansiyada tuzatilmay qoladi. Bunday hollarda qonuniy bo'lmagan, asossiz hal qiluv qarorlari va ajrimlari qonuniy kuchga kirgan bo'lsa, ish nazorat tartibida qayta ko'rib, xatolar tuzatilishi mumkin.

Fuqarolik ishlarini nazorat tartibida qayta ko'rish fuqarolik protsessual qonunlarining umumiy tamoyillariga asoslangan. Bu tamoyillar ishning qaysi tartibda ko'rilishiga qarab turli shakllarda tatbiq qilinadi. Birinchi, kassatsiya ikkinchi instansiya sudlarining faoliyati kabi nazorat tartibida ishni qayta ko'ruvchi sudlarning faoliyati ham odil sudlovni amalga oshirishdan iborat. Nazorat tartibida fuqarolik ishlarini qayta ko'rish sud tomonidan hay'at tartibida amalga oshiriladi. Nazorat instansiyasi sudlari ham ishning barcha holatlarini xolisona va atroflicha tekshirishi lozimligi qonunda belgilangan.

Sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari yoki ajrimlarini nazorat tartibida bekor qilishga ularning asossizligi, qonunning qo'pol buzilishi yoki tashkilot va fuqarolarning manfaatiga ochiqdan-ochiq zid kelishi ham asos bo'ladi. Nazorat tartibida ham apellyatsiya, kassatsiya tartibidagi kabi sud qarorlarining qonuniyligi, asosli va adolatli bo'lishi tekshiriladi.

Ishni noto'g'ri hal qilishga olib kelgan buzilishlarga qonunning jiddiy buzilishi hisoblanadi.

Fuqarolik ishlarini nazorat tartibida ko'rish kassatsiya tartibida ko'rishdan, yuqorida aytilganidek, protest bildirish huquqiga ega bo'lishi o'zining obyekti, ishni ko'rish tartibi, shakli, muddati va boshqa jihatlari bilan farq qiladi. Bu tafovutlar fuqarolik ishlarini nazorat tartibida qayta ko'rishning istisno bosqichi va istisno ahamiyatiga ega bo'lishidan kelib chiqadi.

Fuqarolik ishlarini nazorat tartibida qayta ko'rilishning istisno ahamiyatiga ega bo'lishi shundan iboratki, nazorat tartibida ishni qayta ko'rish majburiy va albatta zarur bosqich emas. Taraflar tomonidan

¹⁹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi qarorlarining to'plami. (1991-1998). "Sharq nashriyoti, 1999. 101-110-betlar; Qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Axborotnomasi. 1999. 1-son, 16-23-betlar.

keltirilgan shikoyatlar o'z-o'zidan ishni nazorat tartibida qayta ko'rishga asos bo'la olmaydi. Nazorat instansiyasi ishni faqat sud va prokuratura idoralarining qonun bo'yicha protest keltirish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslari protestlariga asosangina ko'radi.

Nazorat tartibida ishni ko'rish vaqti va joyi haqida zarur hollardagina taraflarga va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar xabardor qilinadilar. Ularning ishi bo'yicha keltirilgan protestning nusxasi yuboriladi (FPKning 355-moddasi). Biroq nazorat tartibida ish ko'rili-shida taraflarning ishtiroki qonun bo'yicha majburiy bo'lmasa-da, nazorat sudi majlisida qatnashishni istagan va tushuntirish byermoqchi bo'lgan taraflarga yoki ishda qatnashuvchi boshqa shaxslarga nazorat sudining sud majlisida qatnashishlariga ruxsat etiladi va bu demokratik tamoyillardan kelib chiqadi.

2-§. Fuqarolik ishlari bo'yicha hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarga nazorat tartibida protest keltirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar

Sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va ajrimlariga nazorat tartibida protest keltirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar doirasi qonun bilan qat'y cheklangan.

Sud va prokuratura organlarining mansabdor shaxslaridan kimlarning nazorat tartibida protest keltirishga haqli bo'lishi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Sudlar to'g'risidagi va Prokuratura to'g'risidagi qonunlari, FPK va boshqa qonun hamda huquqiy me'yorlar bilan belgilangan. Ularga ko'ra, sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va ajrimlariga yuqori sud va prokuratura organlarining mansabdor shaxslarigina protest keltirish huquqiga egadirlar. Mazkur mansabdor shaxslar kimlar, qaysi sudlarning qaror va ajrimlari ustidan, qaysi sud nazorat organlariga protest keltirilishi ham qonunda aniq belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi barcha sudlarining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari quyidagilar keltirilgan protestlar bo'yicha nazorat tartibida ko'rishi mumkin:

Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi Raisi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi raislari – tegishli fuqa-

rolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining, okrug va hududiy harbiy sudlarning hal qiluv qarorlari va ajrimlari ustidan hamda tegishlicha Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudining, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarining, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining sudlov hay'atlari apellyatsiya, kassatsiya ajrimlari ustidan keltirgan protestlar bo'yicha, Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi tomonidan birinchi instansiya bo'yicha ko'rib chiqilgan ishlar yuzasidan apellyatsiya, kassatsiya ajrimlari bundan mustasno;

Qoraqalpog'iston Respublikasi prokurori, viloyatlar, Toshkent shahar prokurorlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy prokurori – tegishli fuqarolik ishlari tumanlararo, tuman (shahar) sudlarining, okrug va hududiy harbiy sudlarning hal qiluv qarorlari va ajrimlari ustidan hamda tegishlicha Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy Sudining, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarining, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining sudlov hay'atlari apellyatsiya, kassatsiya ajrimlari ustidan keltirgan protestlar bo'yicha, Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi tomonidan birinchi instansiya bo'yicha ko'rib chiqilgan ishlar yuzasidan apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi o'rinbosarlari – O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlaridan tashqari, O'zbekiston Respublikasi sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan keltirgan protestlari bo'yicha;

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlari – O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlaridan tashqari, O'zbekiston Respublikasi sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan keltirgan protestlari bo'yicha;

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi raisi – O'zbekiston Respublikasi barcha sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan keltirgan protestlar bo'yicha (FPKning 349-moddasi).

Yuqorida ta'kidlanganidek, kassatsiya ish yuritishdan sudning hal qiluv qarorlari va ajrimlarining nazorat tartibida qaytadan ko'rishning

farqi shundaki, bunda faqat nazorat tartibida protest keltirishga huquqli mansabdor shaxslar tomonidan keltirilgan protestlar bo'yichagina ish nazorat tartibida qayta ko'riladi.

Protestga nazorat tartibida protest kiritish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning o'zlari imzo chekishlari lozim. Ularning nomidan keltirilgan protestlarga protest keltirish huquqiga ega bo'lmagan shaxslar imzo qo'ysa, bunday protest nazorat tartibida ko'rilishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, viloyat sudi raisi nomidan keltirilgan protestga uning o'rinbosari imzo qo'ygan protest haqiqiy hisoblanmaydi.

Nazorat tartibida protest keltirish huquqiga ega bo'lgan viloyat prokurori nomidan uning o'rinbosari protest keltirishi yoki viloyat prokurori nomidan tuzilgan protestga imzo qo'yishi mumkin emas. Viloyat prokurori nomidan faqat shu prokurorning vazifasini amalga oshirish yuklangan shaxsgina protest keltirishi va imzo chekishi mumkin.

Qonun tuman va shahar prokurorlariga protest keltirish huquqini bermagan. Biroq vakolatli yuqori prokurorlar sudlarda fuqarolik ishlarining ko'rilishida prokuror vakolatini ta'minlash bilan birga tegishli suddan fuqarolik ishlarini talab qilib qilib, protest keltirish uchun asoslar borligi masalasini ko'rib chiqish huquqi FPKning 351-moddasida berilgan.

Ishni chaqirib olgan tuman (shahar) prokurori tuman (shahar) sudining ish yuzasidan chiqargan hal qiluv qarori yoki ajrimi ustidan protest keltirilishini lozim deb topsa, yuqori prokurorga ishni nazorat tartibida ko'rish zarurligi to'g'risida taqdimnoma kiritadi. Bunday hollarda protest kiritish yoki kiritmaslik masalasini yuqori prokuror hal qiladi.

Amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksiga nazorat tartibida ish ko'rish uchun asos bo'ladigan yangi huquqiy me'yor kiritilgan. Unda o'zi chiqargan hal qiluv qarori, ajrimi va qarori bekor qilinishidan rozi bo'lmagan sudya nazorat tartibida protest bildirish haqida taqdimnoma kiritishga haqli ekanligi belgilangan. Bunday tartibda qonuniy, asoslantirilgan va adolatli hal qiluv qarori, ajrim va qaror chiqargan bo'lsalar, sudlarga o'zlari qonuniy ish tutganliklarini isbotlash uchun imkoniyat yaratib beradi.

3-§. Fuqarolik ishlarini nazorat tartibida ko'ruvchi sudlar

O'zbekiston Respublikasidagi hamma sudlarning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari sud nazorati tartibida qonun bo'yicha protest keltirishga huquqi bo'lgan shaxslarning protestlariga binoan qaytadan ko'rilishi mumkinligi yuqorida aytib o'tildi. Aksariyat hollarda ishni chaqirib olib, sudning hal qiluv qarori yoki ajrimining qonuniy va asosli bo'lishini tekshirishga taraflarning, uchinchi shaxslarning hamda ishda qatnashgan davlat va jamoat tashkilotlarining ariza va shikoyatlari asos bo'ladi.

Sud va prokuratura idoralarining protest kiritishga huquqli mansabdor shaxslaridan har bir shikoyatni o'z vaqqida va unda keltirilgan vajlarni to'la va chuqur tekshirish talab qilinadi. Nazorat sudiga berilgan shikoyatlar asosida protest keltirishga huquqli shaxs ishni chaqirib olib yoki shikoyatlari ma'lum bo'lsa chaqirib olmay shikoyatga yozma javob qaytarish masalasini hal etadi.

Agar ish materiallarini o'rganish natijasida chiqarilgan hal qiluv qarori yoki ajrimga protest keltirish lozim, degan xulosaga kelinsa, protest kiritish huquqi bo'lgan shaxs nomidan, uning topshirig'i bilan tegashli sud nazorati nomiga protest tuziladi.

Protestda protest yo'llagan sudning nomi va protest kiritgan shaxsning nomi, protest qilinayotgan qaror, hal qiluv qarori yoki ajrimni chiqargan sud, qarorning noto'g'riligi nimadan iborat ekanligi va qanday qonunlar buzilganligi albatta ko'rsatilishi hamda protest asoslantirilgan bo'lib, unda ishning haqiqiy holatlariga huquqiy tahlil berilgan bo'lishi lozim.

Protest keltirish uchun asoslar topilmaganda nazorat shikoyatiga xulosa xati tuziladi. Unda shikoyat vajlarining har biriga qoniqarli javob va shikoyatni oqibatsiz qoldirish vajlarini ish bo'yicha chiqarilgan qaror yoki ajrimning mazmunini o'z ichiga olishi kerak.

Shunday qilib nazorat tartibida ish yuritishni uch bosqichga bo'lish mumkin:

birinchi, sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari yoki ajrimlarini nazorat tartibida qayta ko'rish haqidagi shikoyatlarni ko'rib chiqish va lozim topilgan hollarda sudning hal qiluv qarori yoki ajrimining qonuniyligini, asosli va adolatli ekanligini tekshirish maqsadida fuqarolik ishini chaqirib olish;

ikkinchi, ishni o'rganish yo'li bilan sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori yoki ajrimining qonuniyligi, asosli va adolatli ekanligini tekshirish hamda zarur hollarda nazorat tartibida protest kiritish;

uchinchi, protest bo'yicha sud nazorat tartibida ishni qayta ko'rish.

Fuqarolik ishlarini chaqirib olib nazorat tartibida tekshirishga ko'p hollarda ishda qatnashgan shaxslar va boshqa fuqarolarning arizalari hamda davlat va jamoat tashkilotlarining bergan axboroti asos bo'ladi.

Amaldagi qonunda sud qarorlari yoki ajrimlariga nazorat tartibida shikoyat (ariza) berish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ko'rsatilmagan. Bu hol sudlarning hal qiluv qarori yoki ajrimini noto'g'ri deb hisoblagan har bir fuqaro yoki tashkilotga sud nazorati instansiyasiga shikoyat yoki ariza bilan murojaat qilish imkoniyatini beradi. Nazorat instansiyasiga keltirilgan shikoyat va arizalarni o'z vaqtida ko'rishi fuqarolarning manfaatlarini himoya qilishda hamda qonunchilikni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Nazorat tartibida berilgan arizalar, agar asosli bo'lsa, u o'z navbatida odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashgan bo'lib, yuqori sudlarning protsessual harakatlarni amalga oshirish bilan manfaatdor shaxslarning huquqi himoya qilinadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, nazorat tartibida shikoyat berish o'z-o'zidan fuqarolik ishini nazorat tartibida ko'rishga olib kelmaydi. Bundan tashqari, ishlarning yuqori sudlar tomonidan taftish qilinishi yoki fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda prokuror vakolatini ta'minlash natijasida noto'g'ri deb topilgan hal qiluv qarorlari yoki ajrimlariga, o'z vaqida shikoyat keltirilgan yoki keltirilmaganligidan qat'i nazar, keyinchalik ham vakolatli shaxslar tomonidan protest keltirishlari mumkin va bunday hollar sud amaliyotida ko'plab uchraydi.

FPKning 352-moddasiga muvofiq, nazorat tartibida protest keltirishga huquqi berilgan mansabdor shaxslar tegishli hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarning ijrosini nazorat tartibida ish yuritish tamom bo'lganiga qadar to'xtatib turishlari mumkin.

Hal qiluv qarori yoki ajrimning ijrosini to'xtatish mumkinligi haqidagi qoida javobgarning manfaatini himoya qilish maqsadida va amaliyotda bekor qilingan qaror yoki ajrimni qayta ijro qilish imkoniyati bo'lmay qolish hollari nazarga olinib joriy qilingan. Ammo

sudlarning ishga tiklash haqidagi hal qiluv qarori shuningdek, FPKning 219-220-moddalariga asosan sud darhol ijro qilinishiga yo'l qo'ygan qarorlarning ijrosini to'xtatishga yo'l qo'yilmaydi. Bu masalada yo'l qo'yilayotgan xatolar Respublika Oliy sudi Plenumi qabul qilgan qarorda ko'rsatib o'tilgan. Unda ishga tiklash haqidagi qarorning darhol ijro etilishi tufayli uning ijrosini to'xtatish mumkin emasligi ta'kidlangan. Hal qiluv qarori yoki ajrimning ijrosini to'xtatish haqida hal qiluv qarori yoki ajrim chiqargan sudga yozma ravishda ma'lum qilinadi. Sudning qarori ijro qilinmaganligi to'g'risida shikoyat berilsa, qarorning ijrosi to'xtatilganligi haqida shikoyat keltirgan shaxslarga ham bildiriladi. Sudning hal qiluv qarori ijrosining to'xtatilishi nazorat tartibida ish yuritish tamom bo'lishigacha davom etadi.

Protest keltirish uchun asos topilmagan hollarda, ishni chaqirib olgan va ish bo'yicha chiqarilgan tegishli hal qiluv qarori yoki ajrimning ijrosini to'xtatgan mansabdor shaxs ijroning to'xtatilishini bekor qiladi va bu haqda manfaatdor shaxslarga xabar qiladi. Protest keltirish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxsning nazorat tartibida keltirgan protesti tegishli sud nazorati organida ko'rilishi shart.

Protest keltirish masalasini hal qilish protest keltirishga huquqi bo'lgan shaxslarning huquq doirasiga kirganligi sababli protestni chaqirib olish huquqi ham shu shaxslarga beriladi. Biroq protest sud nazorati instansiyasining sud majlisida ko'rilishiga qadar chaqirib olinishi mumkin.

Nazorat instansiya sudining sud majlisida ko'rilayotgan protestni protest kiritgan shaxs chaqirib ololmaydi, ammo u protestni quvvatlashdan bosh tortishga haqli.

Nazorat sudi majlisida protestni chaqirib olish haqida qilingan arz yoki protestni quvvatlashdan bosh tortish nazorat tartibida ishning ko'rilishini to'xtatishga asos bo'la olmaydi. Bunday hollarda ish ko'rib, mazmunan qaror chiqariladi.

FPKning 354-moddasida nazorat tartibida keltirilgan protestlarni ko'ruvchi sudlar ko'rsatilgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudining, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlarining rayosatlariga tegishli tarzda mazkur sudlarning, fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlari chiqargan hal qiluv

qarorlari va ajrimlari, apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni ko'radi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'ati Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudining, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari rayosatlarining qarorlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha, shuningdek, mazkur sudlar tomonidan birinchi instansiyada ko'rilgan ishlar bo'yicha apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari bo'yicha ishlarni ko'radi.

O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining rayosati mazkur sudning okrug va hududiy harbiy sudlar tomonidan ko'rilgan ishlar ustidan chiqargan apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni ko'radi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Harbiy hay'ati O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi rayosatining qarorlari ustidan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudining mazkur sud tomonidan birinchi instansiyada ko'rilgan ishlar ustidan keltirilgan apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari yuzasidan keltirilgan protestlari bo'yicha ishlarni ko'radi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosati O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining apellyatsiya va kassatsiya ajrimlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining nazorat tartibida chiqargan ajrimlarini ko'radi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Rayosatining qarorlari ustidan nazorat tartibida keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni ko'radi.

Zarur hollarda protestlar bo'yicha ishlar Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudini chetlab o'tib, nazorat tartibida bevosita O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining sudlov hay'atlari tomonidan ko'rib chiqilishi mumkin.

4-§. Sud nazorati organlarida ish ko'rish tartibi

Fuqarolik protsessining demokratik tamoyillari ruhida ifodalangan qonunlarimiz ishda ishtirok etuvchi shaxslarga o'zlarining huquq va

qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun bir qator protsessual huquqlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyatlar yaratib bergan.

FPKning 355-moddasida ko'rsatilishicha, taraflarga va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga ularning ishi bo'yicha keltirilgan protestning nusxasi yuboriladi. Taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar ish ko'rish vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilinadilar.

Protestning nusxalari ishda ishtirok etuvchi shaxslarga sud tomonidan yuboriladi. Sud ishni ko'rish vaqtini tayinlaganida ishda ishtirok etuvchi shaxslar protest yuzasidan yozma tushuntirishlarini (e'tirozlarini) va qo'shimcha materiallarni sudga taqdim qilish imkoniyatiga ega bo'lishlarini hisobga oladi. Qonunning bu talablarini so'zsiz bajarish zarurligi Respublika Oliy sudining "Fuqarolik ishlarini kassatsiya va nazorat tartibida ko'rish amaliyoti to'g'risida"gi qarorida ham ta'kidlangan.²⁰

Taraflar va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar qonunda belgilangan mazkur huquqlardan foydalanib, keltirilgan protest bilan tani-shish, ish bo'yicha qo'shimcha dalillar taqdim etish va o'zlarining fikr-mulohazalarini bayon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Fuqarolik ishini nazorat tartibida ko'rishda sud taraflarni xabardor qilishni lozim topmasa, ular o'z fikr-mulohazalarini yozma ravishda yuborishlari mumkin.

Fuqarolik ishining nazorat tartibida qayta ko'rilishi haqida xabardor qilingan taraflarga, sud lozim topgan hollarda, ishning to'la tekshirilishi va to'g'ri hal qilinishi maqsadida dalillar keltirish, tushuntirish huquqiga ega bo'lishlarini ta'kidlaydi.

Sud ishni nazorat tartibida ko'rishda ishda mavjud bo'lgan va qo'shimcha taqdim etilgan materiallar bo'yicha hal qiluv qarorlari, ajrim va qarorlarning protest qilingan qismini ham, protest qilinmagan qismini ham, shuningdek, protestda ko'rsatilmagan shaxslarga nisbatan qonuniyligi va asoslilikini tekshiradi. Sud protestdagi vajlar bilan chegaralanmay, ishni to'la hajmda tekshirishga majbur. Protestning nazorat tartibida ko'rilishiga, FPKning 314, 315, 358-moddalariga hamda nazorat instansiyasida ish yuritishga oid qoidalarga rioya qilinadi.

²⁰ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2001-yil 1-iyundagi qarori. O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Plenum qarorlari. –T.: 2001.

Sudlov hay'atida, sud Rayosati va Plenumida rais yoki uning topshirig'iga binoan ilgari ishni ko'rishda ishtirok etmagan sudya, Rayosat yoki Plenum a'zosi ish to'g'risida ma'ruza qiladi.

Ma'ruzada ishning holatlari, ish bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror, shuningdek, protestning mazmuni bayon etiladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar ish ko'riladigan vaqt va joy haqida xabardor qilinmagan bo'lishlariga qaramay, sudga kelgan hollarda ham sud majlisiga kiritiladilar. Bu shaxslar sudga ish bo'yicha ma'ruza qilinganidan keyin tushuntirish beradilar (FPKning 358-moddasi).

Ishni nazorat tartibida ko'rishda prokuror qatnashib, o'zi yoki yuqori turuvchi prokuror keltirgan protestni quvvatlaydi yoxud sud raisi yoki uning o'rinbosari keltirgan protesti bo'yicha ko'rilayotgan ish yuzasidan fikr beradi (FPKning 359-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlari nazorat tartibida ko'riladigan ishlar yuzasidan qabul qilinadigan hujjat ajrim shaklida chiqariladi. Fuqarolik ishlari bo'yicha Toshkent shahar sudi, viloyat sudlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudlarining rayosatlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi nazorat tartibida ko'rilgan ishlar bo'yicha qaror chiqaradilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi fuqarolik ishlari bo'yicha Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyatlar va Toshkent shahar sudlari, O'zbekiston Respublikasi Harbiy sudi rayosatlarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi sudlov hay'atlarining ajrimlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlari FPKning 14 va 204-moddalarida nazarda tutilgan tartibda chiqariladi.

Ajrim va qarorlar ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Protestni qanoatlantirish va uni rad etish uchun berilgan ovozlar teng bo'lsa, protest rad etilgan hisoblanadi.

Yuqori sudlar qabul qilgan hujjatlarda, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'atining ajrimida, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyat sudlari va Toshkent shahar sudi rayosatlarining, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorida: ish ko'rilgan vaqt va joy, ishni ko'rishda qatnashgan sudyalarning tarkibi,

prokurorning familiyasi, ma`ruzachining familiyasi, ishning holatlari, chiqarilgan hal qiluv qarorlarining mazmuni, birinchi instansiya sudining ajrimi, shuningdek, ish bo'yicha chiqarilgan hamma ajrim va qarorlar, protestning mazmuni, qarorning asoslari, ish yangidan ko'rishga yuboriladigan bo'lsa, u qaysi sudga yuborilishi ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

5-§. Ishni nazorat tartibida ko'rayotgan sudning vakolatlari

~~FPKning 361-moddasida ko'rsatilganidek, sud ishni nazorat tartibida ko'rib, o'zining ajrimi yoki qarori bilan:~~

1)hal qiluv qarorini, ajrim yoki qarorni o'zgartishsiz, protestni esa qanoatlantirmay qoldirishga;

2)hal qiluv qarorini, ajrim yoki qarorni butunlay yoxud qisman bekor qilishga va ishni yangidan ko'rish uchun birinchi instansiya sudi apellyatsiya yoki kassatsiya instansiyasi sudiga yuborishga;

3)hal qiluv qarorining ajrim yoki qarorni butunlay yoki qisman bekor qilishga va ish yuritishni tugatishga yoxud arizani ko'rmasdan qoldirishga;

4)ish bo'yicha ilgari chiqarilgan hal qiluv qarori, ajrim yoki qarordan birini o'z kuchida qoldirishga;

5)hal qiluv qarori, ajrim yoxud qarorni o'zgartirishga yoki bekor qilishga va ishni yangidan ko'rib chiqish uchun yubormasdan, yangi hal qiluv qarori chiqarishga haqli.

Yuqorida keltirilgan qoidaning mazmunidan kassatsiya instansiya sudi vakolatidan sud nazorati organlarining vakolati keng ekanligi ko'rinib turibdi. Nazorat tartibida ish ko'ruvchi sud hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni aniqrog'i apellyatsiya, kassatsiya instansiya sudi ajrimi va quyi sud organlarining ajrimi va qarorini bekor qilib, yangi qaror chiqarishi mumkin. Nazorat instansiya sudi keltirilgan protestni sud majlisida ko'rib, uni rad qilsa, o'z qarorida (ajrimida) protest vajlarining noto'g'riligini batafsil ko'rsatib, protest keltirilgan sud qarorini o'zgarishsiz qoldiradi.

Ishni yangidan ko'rishga yuborilgandan keyin birinchi instansiya sudi, oldingi hal qiluv qarori qaysi asoslar bilan protest keltirilganligi va bekor qilinganligidan qat'i nazar, ishni umumiy tartibda ko'radi.

Sud nazorat organi keltirilgan protestni qanoatlantirib, birinchi hal qiluv qarorini o'zgartirishsiz qoldirib, keyingi shu ish bo'yicha chiqarilgan barcha ajrim va qarorlarni bekor qilishi yoki nazorat tartibida chiqarilgan qarorni bekor qilib, kassatsiya instansiya sudining ajrimini kuchida qoldirishi mumkin.

Agar ish bo'yicha bir necha hal qiluv qarori, ajrim va qarorlar bo'lsa, sud nazorati organi ularning bittasini to'g'ri va qonuniy topib, o'zgarishsiz qoldirib, qolgan hal qiluv qarorlari ajrim yoki qarorlarni bekor qila oladi.

Sud nazorati organi ko'rilayotgan ishni to'liq tekshiradi. Nazorat sudi ishni protestga asosan qayta ko'rsa-da, protestda keltirilgan asoslar va protestda bekor qilinishi so'ralgan qarorlarnigina bekor qilishi shart emas. Masalan, protestda hal qiluv qarori asossiz yoki qonuniy emas, degan xulosaga kelsa, ish bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorini bekor qilishi, agar bunday qaror qonuniy deb topilsa, o'zgarishsiz qoldirishi mumkin.

Nazorat tartibida ishni qayta ko'ruvchi sudlarning vakolati faqat sud nazorati organlariga protest keltirilgan ishga va shu ishlar bo'yicha chiqarilgan qaror yoki ajrimga tegishlidir. Binobarin, nazorat sudi shikoyat ishi yuzasidan chiqarilgan hukmiga keltirilgan protestni ko'rishni, shu ishdan kelib chiqqan fuqarolik ishi bo'yicha chiqarilgan hal qiluv qarorining asoslantirilganligi va qonuniy ekanligini muhokama qilishga haqli emas.

Nazorat tartibida sudning hal qiluv qarori yoki boshqa qarorlarning to'g'ri va qonuniyligi masalalarini hal qilishda nazorat instansiyasi ishdagi har bir dalilga alohida va hamma dalillarni birga tekshirib, o'zining ichki ishonchi asosida yangi qaror chiqarishga haqli.

Nazorat tartibida fuqarolik ishini qayta ko'ruvchi sud protestga berilgan qo'shimcha dalillarni e'tiborga oladi. Dalillar deganda protestga ilova qilingan hujjatlar, guvohlarning yozma ko'rsatuvlari ma'lumotnomalar va yozma fikrlar tushuniladi. Bu dalillar ish bo'yicha aniqlangan faktlarni tasdiqlagani yoki rad qilgani tufayli ishni nazorat tartibida ko'rish va hal qilishda ahamiyatli.

Ammo protestda yangidan keltirilgan dalillar, ilova qilingan hujjatlar nazorat sudi uchun yangi qaror qabul qilishga asos bo'la olmaydi, chunki bunday dalillar haqida taraflardan biri xabarsiz bo'lishi, e'tiroz bildirish imkoniyatidan mahrum bo'lib qolishi mumkin. Nazorat tartibi-

da ishni ko'rishga keltirilgan dalillar, albatta, birinchi instansiya sudi muhokamasining predmeti bo'lishi kerak. Ba'zi hollarda taraflardan birining nazorat tartibida bergan shikoyatiga qo'shilgan yozma dalillar qalbaki bo'lishi, bu esa o'z navbatida sud nazorat organlarining noto'g'ri qaror qabul qilishiga olib kelishi mumkin.

Yuqori sud nazorat tartibida hal qiluv qarori va ajrimini tekshirishda ishdagi dalillarga baho byermay turib sud qarorlarining qonuniyligini aniqlay olmaydi. Shuning uchun nazorat tartibida ishni qayta ko'ruvchi sud dalillarning asoslantirilganligini tekshiradi, ularni taqqoslab, baholaydi. Busiz sud odil sudlov hujjati bo'lgan qaror yoki ajrimni chiqarishda xolisona ichki tushuncha hosil qila olmaydi.

Sud nazorat organi birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori ish bo'yicha to'plangan dalillarga muvofiq bo'lishligini, nizoni mazmunan ko'rgan sud tomonidan dalillarga to'g'ri baho berilganligini tekshiradi.

Tegishli sud rayosatlar va Respublika Oliy sudi sudlov hay'ati ko'rilgan turkum ish yuzasidan o'zlari chiqargan qaror va ajrimlarida ishni ko'rishi lozim bo'lgan quyi sudlarga ko'rsatmalar beradi. Dastlabki hal qiluv qarori bekor qilingandan keyin, ishni mazmunan ko'ruvchi sudlar uchun bu ko'rsatmalarining majburiyligi shu ma'nodaki, yangidan ishni ko'rganda sud hamma masalalarni muhokama qilishi, ishni nazorat tartibida ko'rib, chiqarilgan qaror (ajrim)da ko'rsatilgan barcha protsessual harakatlarni qilishi lozim. Masalan, guvohlarni chaqirish, hujjatlar talab qilib olish, dalillarni tekshirish, protsessual buzilishlarga yo'l qo'ymaslik, javobgar, da'vogar va uchinchi shaxslarni ishga jalb qilish kabi qaror (ajrim)da ko'rsatilgan harakatlarni bajaradi.

Sudning hal qiluv qarorlari, ajrimlari yoki qarorlarini nazorat tartibida bekor qilish asoslari FPKning 97, 100, 312, 314-moddalarida ko'rsatilgan.

Nazorat tartibida ish ko'rish jarayonida, agar asoslar bo'lganda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Plenumi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha viloyat sudlari va Toshkent shahar sudining rayosatlar hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'ati ish yuzasidan ayrim masalalar yuzasidan xususiy ajrim chiqarishlari mumkin.

Respublika Oliy sudining Plenumi adil sudlov tizimida maxsus o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi O'zbekiston Respublikasi ~~da~~ ^{da} yuqori sud instansiyasidir. U respublika hududida hamma sud ~~organi~~ ^{organi}laridan oliy nazorat olib boradi va u yoki bu quyi sudlarning hal qiluv qarori va ajrimlarining qonuniyligi va asoslantirilganligi haqida bergan ko'rsatmalar hamda sudlarga ayrim turkumdagi ishlarni umumlashtirish bo'yicha tushuntirishlar beradi.

XXXI bob. QONUNIY KUCHGA KIRGAN HAL QILUV QARORLARI, AJRIMLAR VA QARORLARNI YANGI OCHILGAN HOLATLAR BO'YICHA QAYTA KO'RISH

1-§. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish asoslari

Fuqarolik protsessining bu instituti ham fuqarolik ishlarini apellyatsiya, kassatsiya va sud nazorati tartibida ko'rilishi kabi fuqarolar va tashkilotlarning buzilgan qonuniy huquq hamda ~~manfaatlarini himoya qilish bilan ish bo'yicha qonuniy,~~ asoslantirilgan va adolatli qarorlarning chiqarilishini ta'minlashga qaratilgandir.

Yangi ochilgan holatlar bo'yicha sud qarorlarini qayta ko'rish instituti (bunga oid qonunlar) faqat aniq ish bo'yicha qaror qabul qilinishida ma'lum bo'lmagan va e'tiborga olinmagan, ish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlarning ochilishi munosabati bilan ishni qayta ko'rish zarur bo'lgan hollardagina qo'llanilishi mumkin.

Yangi ochilgan holatlar bo'yicha sud qarorlarini qaytadan ko'rib chiqish fuqarolik ishlarini sud nazorati tartibida ko'rishdan, uning yo'l qo'yilishi shartlari, amalga oshirishning protsessual tartibi, sud qarorlarining qayta ko'rilishi to'g'risida masala qo'zg'atishga haqli shaxslar doirasidan farqlanadi. Bu institutning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda sud xatoliklarga yo'l qo'ymaydi. Qayta ko'riladigan sud qarorlarini chiqarishda sudya va protsess ishtirokchilariga ish ko'rishda ma'lum bo'lish holatlarining keyinchalik aniqlanishi asos bo'ladi.

Demak, ishni yangi ko'rish uchun hech kimga, shu jumladan, sudga ham ma'lum bo'lmagan holatlar bo'lishi lozim, aks holda sudning bu borada yo'l qo'ygan xatosi nazorat tartibida qayta ko'rib hal etilishi kerak.

Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarning yangi ochilgan holatlari bo'yicha qaytadan ko'rilishiga oid asosiy qoidalar FPKning 362, 369-moddalarida berilgan. Ularda ko'rsatilishicha, hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

1) arizachiga ma'lum bo'lmagan va ma'lum bo'lishi mumkin bo'lmagan, lekin ish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlar

(masalan, qonuniy vorislar o'rtasida meros mulkining taqsimlanishi to'g'risida da'vo ishi yuzasidan qaror chiqarilganidan keyin meros mulkining yoki uning bir qismini boshqa shaxs (yoki shaxslar)ga vasiyat qilinganligi to'g'risida tegishli ravishda rasmiylashtirilgan vasiyatnomaning keltirilishi yangi ochilgan va muhim ahamiyatga ega bo'lgan holat bo'lib ko'riladi);

2) sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlangan va noqonuniy, asossiz yoki adolatsiz qaror chiqarilishiga sabab bo'lgan holatlar, ya'ni guvohning bila turib bergan yolg'on ko'rsatuvi, ekspertning bila turib bergan yolg'on xulosasi, atayin noto'g'ri qilingan tarjima, qalbaki hujjatlar yoki ashyoviy dalillar (bunday hollarda, agar qarorning asosiga qo'yilgan yuridik faktlar boshqa dachillar bilan yetarli darajada tasdiqlangan bo'lsa, bu asoslar bo'yicha ish qayta ko'rilmasligi ham mumkin);

3) sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlangan tarafdorlarning, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning yoki sudyalarning muayyan ishni ko'rishda sodir qilgan jinoiy qilmishlari;

4) sud chiqargan hal qiluv qarori, hukm, ajrim yoki qarorining yoxud shu hal qiluv qarori, ajrim va qaror chiqarilishiga sabab bo'lgan boshqa organlar qarorining bekor qilinishi.

2-§. Yangi ochilgan holatlar bo'yicha ishni qaytadan ko'rish to'g'risidagi arizalarni topshirishning protsessual tartibi

Yangi ochilgan holatlar bo'yicha hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni qayta ko'rish haqidagi ariza ishda ishtirok etgan shaxslar yoki prokuror tomonidan hal qiluv qarorini, ajrim yoki qarorni chiqargan sudga beriladi.

Apellyatsiya, kassatsiya yoki nazorat instansiyasi chiqargan ajrim yoki qarorni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rib chiqishda u birinchi instansiya sudining qarorini o'zgartirgan yoki yangi qaror qabul qilgan yuqori sud tomonidan qayta ko'riladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar bunday arizani hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni qayta ko'rish uchun asos bo'ladigan holatlar ma'lum bo'lgan kundan e'tiboran olti oy muddat ichida berishlari mumkin.

Ariza berish muddati:

1) FPKning 362-moddasi 1-bandida nazarda tutilgan hollarda – ish uchun jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan holatlar ochilgan kundan e'tiboran;

2) FPKning 362-moddasi 2 va 3-bandlarida nazarda tutilgan hollarda sudning hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan e'tiboran;

3) FPKning 362-moddasi 4-bandida nazarda tutilgan hollarda – qayta ko'rilayotgan hal qiluv qaroriga ajrim yoki qarorga asos bo'lgan hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorga mazmunan qarama-qarshi bo'lgan sud hukmi, hal qiluv qarori, ajrimi, qarori qonuniy kuchga kirgan kundan yoxud boshqa organning ana shunday qarori chiqarilgan kundan e'tiboran hisoblanadi (FPKning 365-moddasi).

Hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish haqidagi arizani qanoatlantirish to'g'risida sudning chiqargan ajrimi ustidan shikoyat berilmaydi.

Hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qaytadan ko'rish haqidagi arizani rad qilish to'g'risidagi ajrim ustidan FPKning 346, 347 va 348-moddalarida nazarda tutilgan tartibda shikoyat berilishi yoki protest keltirilishi mumkin.

Hal qiluv qarori, ajrim yoki qarorni qayta ko'rish to'g'risidagi ariza qanoatlantirilgan taqdirda, sud ishni umumiy asoslarda ko'radi.

Sud amaliyotida ba'zan fuqarolik ishlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rishni sud nazorati tartibida qayta ko'rishdan ajratmaslik hollari uchrab turishi sababli O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi o'zining ayrim turkumda ko'rilgan fuqarolik ishlarini umumlashtirishda yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish lozim bo'lsa-da, bu hal qiluv qarori yoki ajrimning sud nazorati tartibida asossiz ravishda qayta ko'rilishiga, bu o'z navbatida taraflarning hamda ishda ishtirok etuvchi shaxslarning huquqlari buzilishiga olib kelishligi va shu sababli bunday hollarga yo'l qo'ymaslik masalasi alohida ta'kidlab o'tilgan holatlar uchrab turadi.

XXXII bob. SUD QARORLARINING IJRO ETILISHI

1-§. Sud va boshqa idoralar qarorlarining ijrosi – fuqarolik protsessining yakunlovchi bosqichi

Ushbu bob «Sud hal qiluv qarorlarining ijrosi» deb atalsa-da, bunda suddan fuqarolik ishlari yuzasidan qarorlar chiqarishga huquqli bo'lgan boshqa organlarning qarorlarini ijro etish to'g'risida ham so'z boradi.

Odil sudlovlikni amalga oshirish maqsadida fuqarolar va tashkilotlarning huquqlarini qo'riqlash maqsadida chiqarilgan qarorlarni ijro etish fuqarolik protsessining yakunlovchi bosqichidir.

Sudning hal qiluv qarorlariga shikoyat yuqoriga shikoyat (protest) berilmasa yoki qaror sudlarda tasdiqlanganidan so'ng qonuniy kuchga kiradi. Bu qarorlar, shuningdek, fuqarolik ishlari to'g'risida boshqa organlarining qarorlari odatda ixtiyoriy ravishda ijro etiladi. Agar bunday qarorlarni ijro etishga (tegishli summani to'lashga, narsalarni topshirishga, muayyan ishlarni bajarishga) majbur bo'lgan shaxs (yoki shaxslar) ixtiyoriy ravishda ijro etmasalar, sud FPKning 370-385-moddalari va sud qarorlarini ijro etish tartibi to'g'risidagi qonunlar bilan belgilangan tartibda ijro etiladi. Amaldagi FPK ijro bilan bog'liq bo'lgan ayrim harakatlar sud faoliyati va ish yuritish bilan bog'liq bo'lmaganligi sababli bu bob birmuncha qisqartirilganligi va shu tufayli qator huquqiy me'yorlar sud ijrochisining faoliyatida o'z aksini topishi belgilangan.

Bulardan tashqari ijro harakatlari «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgustdagi Qonuni bilan tartibga solinadi.

2-§. Sud qarorlarini ijrosida ishtirok etuvchi shaxslar

Sudning hal qiluv qarorlarini va boshqa aktlarni majburiy tartibda ijro etishni amalga oshiruvchi mansabdor shaxs sud ijrochisi hisoblanadi.

Sud ijrochisi o'z tashabbusi bilan hal qiluv qarorini tez va aniq ijro etish uchun hamma qonuniy choralarni ko'rishga va taraflarga,

ularning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda faol yordam berishga majbur.

Ijro etadigan burch-vazifalariga ko'ra sud ijrochilari sud akt hujjatlari va boshqa organlarning akt hujjatlarini ijro etadigan sud ijrochilariga va sudlarning belgilangan tartibda faoliyat yuritishini ta'minlashda yordam ko'rsatadigan sud ijrochilariga bo'linadi.

Sud ijrochilari to'g'risidagi qonunning mazmunidan aniqlanishicha, sud ijrochilari ijro hujjatlarini bajarilishi bilan shug'ullanuvchi ijrochilarga hamda sud faoliyatini tashkil qilish, odil sudlovni amalga oshirishda har tomonlama ko'maklashuvchi ijrochilar tashkil qilinishi ~~mo'ljallangan.~~

Amaldagi qonunlarga asosan sud ijrochilari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi organlari tarkibiga kirgan sud ijrochilarining joylarda quyidagi tizimi mavjud:

Adliya vazirligining o'rinbosarlaridan biri bosh sud ijrochisi bo'lib, u vazirlikda tashkil etilgan sud ijrochilari bosh boshqarmasini boshqaradi, boshqarmaga esa boshqarma boshlig'i rahbarlik qilib, o'z navbatida bosh sud ijrochisining o'rinbosari ham hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sud ijrochilari boshqarmasi, bosh sud ijrochisi rahbarligidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sud ijrochilari boshqarmasi.

Sud ijrochilari tuman, shahar bo'linmalari.

Sud ijrochilarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsion Sudidagi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudida va O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudidagi, umumiy, xo'jalik va harbiy sudlardagi faoliyatni yo'lga qo'yish mazkur qonun va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Agar sud ijrochilari 1963-yilgi fuqarolik protsessual kodeksiga asosan tuman (shahar) sudlari qoshida bo'lib, ularning nazoratida faoliyat ko'rsatadigan bo'lsalar, hozirda esa O'zbekiston Respublikasining Bosh sud ijrochisi, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi taqdimnomasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tayinlanadi va ozod etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Bosh sud ijrochisining o'rinbosari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Bosh sud ijrochisi, viloyatlar va

Toshkent shahar bosh sud ijrochilari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tayinlanadi va ozod etiladi.

Katta va oddiy sud ijrochilari egallab turgan vazifalariga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sud ijrochilari boshqarma boshliqlari tomonidan tayinlanadi va ozod etiladi.

Sud ijrochilari to'g'risidagi qonunda bosh sud ijrochisidan tortib tuman (shahar) katta sud ijrochilarining vakolatlari 7-10-moddalarida belgilangan. Bu qoidalarda O'zbekiston Respublikasi bosh sud ijrochisi sud ijrochilarining faoliyatiga rahbarlik qiladi, mutaxassis kadrlarni tanlash, o'qitish va ularning kasbiy va maxsus tayyorgarlik malakasini oshirishga doir ishlarni tashkil etadi;

Sud ijrochilari xizmatining barcha xodimlari uchun bajarilishi majburiy bo'lgan sud ijrochilarining faoliyatini tashkil etish, moddiy va ijtimoiy ta'minot choralarini amalga oshirish tartibiga doir masalalarni tartibni belgilab turuvchi ko'rsatmalar va farmoyishlar chiqaradi;

Ajratilgan shtat xodimlari soni va mehnatga haq to'lash jamg'armasi doirasida sud ijrochilari xizmatining tizimini va xodimlar tarkibi (shtat)ni belgilaydi;

Sud ijrochilari xizmatining moliyaviy va moddiy-texnikaviy ta'minotini amalga oshiradi;

Sud ijrochilarining xatti-harakatlari ustidan tushgan shikoyatlarni bo'ysinuv tartibida ko'rib chiqadi;

Amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan tartibda sud ijrochilari xizmatining zimmasiga yuklangan vazifalarning bajarilishi uchun javobgar hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bosh sud ijrochilari, shuningdek, tuman (shahar) katta sud ijrochilarining vakolatlari ham o'zlariga berilgan huquqiy doirasida faoliyat ko'rsatishi belgilab qo'yilgan.

Tuman (shahar)larning katta sud ijrochilari yuqoridagilardan tashqari sud raisining, shuningdek, sudya yoki sud majlisida raislik qiluvchining ko'rsatma va topshiriqlarining to'g'ri va o'z vaqtida bajarilishi ta'minlashga qaratilgan harakatlarni amalga oshiradi.

Sud ijrochilari ijro etiladigan hujjatlarni bajarishda qator burchga va huquqlarga ega bo'lib, ular amal qilgan holda ish tutishi lozim. Sud ijrochilarining burchlari quyidagilardan iborat:

1. Sud akt hujjatlari va boshqa organlar akt hujjatlarining ijro etilishi to'g'risida»gi qonunda ko'zda tutilgan sud akt hujjatlarining va boshqa organlarning akt hujjatlarini majburiy tartibda bajarish jarayonida sud ijrochisining burchlari:

- ijro harakatlarining o'z vaqtida, to'liq va to'g'ri bajarilishiga qaratilgan choralarni ko'rish;

- taraflarga yoki ularning vakillariga ijro ish yurituvining material hujjatlari bilan tanishish imkoniyatini yaratish, ulardan ko'chirmalar, nusxalar olish;

- ijro ish yurituviga doir arizalarni va mazkur ish yurituvda ishtirok etayotgan taraflarning iltimosnomalarini ko'rib chiqish va ular bo'yicha shikoyat qilish muddatlari va tartibini tushuntirgan holda qarorlar chiqarish;

- basharti, u bevosita shaxsan yoki bilvosita ish yurituvining natijasidan manfaatdor bo'lgan yoxud uning xolisligiga shubha tug'diruvchi boshqa sabablar mavjud bo'lgan hollarda ijro ish yurituvda ishtirok etishdan chetlatish (o'zini-o'zi rad etish).

2. Sud ijrochisi ijro harakatlarini amalga oshirishda quyidagi huquqlarga ega:

- zarur axborot, tushuntirish va ma'lumotnomalar olish;

- ishlayotgan qarzdorlarga nisbatan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarining ijro etilishini va moliyaviy hujjatlarning yuritilishini ijro ishi yuritishga muvofiq tekshiruvdan o'tkazish;

- ijro ishi yuritishda ishtirok etayotgan jismoniy va yuridik shaxslarga muayyan ijro harakatlarini amalga oshirish masalalari yuzasidan topshiriqlar berish;

- qarzdorlar egallab turgan yoki ularga qarashli bo'lgan binolar va omborlarga kirish, mazkur binolar va omborlarni ko'zdan kechirish, zarurat bo'lganda ularni ochish, shuningdek, sud ajrimi asosida bunday harakatlarni boshqa shaxslar egallab turgan yoki ularga qarashli bo'lgan binolar va omborlarda amalga oshirish;

- qonunga muvofiq mol-mulkni xatlash, xatlangan mol-mulkni olib qo'yish, saqlashga topshirish va realizatsiya qilish;

- qarzdorning banklardagi va boshqa kredit tashkilotlaridagi hisobvaraqlarida, omonatlarida turgan yoki saqlash uchun qo'yilgan

pul mablag‘lari hamda boshqa qimmatliklarini qonun hujjatlariga muvofiq xatlash;

- olib qo‘yilgan mol-mulkni vaqtincha saqlash uchun davlat mulkidagi yashash uchun mo‘ljallanmagan joylardan, mulkdorning roziligi bilan esa boshqa mulkdagi joylardan foydalanish, bunday mol-mulkni saqlash majburiyatini tegishli shaxslar zimmasiga yuklash, undiruvchining yoki qarzdorning transport vositasidan mol-mulkni tashish uchun sarf-xarajatlarni qarzdorning hisobiga kiritgan holda foydalanish;

- ijro harakatlari amalga oshirilayotganda asos bo‘lgan ijro hujjatidagi talablarda noaniqlik bo‘lgan taqdirda, ijro hujjatini bergan sud yoki boshqa organdan uni ijro etish tartibini tushuntirib berishni so‘rash;

- qarzdorga, uning mol-mulkiga yoki bolaga nisbatan qidiruv e‘lon qilish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa harakatlarni amalga oshirish;

- ijro harakatlarini amalga oshirishda katta sud ijrochisi ko‘rsatmasi asosida ishtirok etish.

Sud ijrochisi berilgan huquq doirasida amalga oshiriladigan qonuniy talablarini O‘zbekiston Respublikasi hududidagi barcha davlat idoralari, tashkilotlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning bajarilishi majburiy bo‘lib hisoblanadi.

Sud ijrochisining qonuniy talablarini bajarmaslik va uning zimmasiga yuklangan xizmat-vazifalarining ado etilishiga monelik qilish O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgarlikka olib keladi.

Sud ijrochilari sudning hal qiluv qarorlarini ijro qilishning bir-dan-bir yagona organi emas, ta’sir hollarda, chunonchi, soliq organlari va banklar ham amalga oshiradilar.

Ijro hujjati asosida qarzdorning hisobida pul mablag‘larini undiruvchining schyotiga yoki sudning depozit schyotiga majburiy ravishda o‘tkazuvchi davlat banki hamda xodimlarning ish haqlaridan tegishli summani ushlab qoluvchi muassasa, korxona, jamoa xo‘jaligining buxgalteriyalari ham ijro organlari bo‘lib hisoblanishi mumkin.

Ijro hujjati pul mablag'ini qarzdorning schyotidan undiruvchining schyotiga o'tkazish uchun qonuniy asosdir, lekin ijro varag'ida yoki xo'jalik sudining buyrug'ida qarzdorning pul mablag'i o'tkazilishi lozim bo'lgan schyoti ko'rsatilmagan bo'lsa, shuningdek, ijro varag'i va xo'jalik sudining buyrug'ida ko'rsatilgan qarzdorning schyoti davlat bankida bo'lmasa, ijro hujjati ijro qilinmasdan, uni bergan organga yuborish uchun undiruvchiga qaytariladi.

Sud qarorlarini ijro qilish protsessida odatda ikki taraf: hal qiluv qarorining ijro qilinishini talab etuvchi taraf-undiruvchi va sud qarorlarini ijro qilishga majbur bo'lgan taraf-qarzdor ishtirok etadi. Ijro qilish protsessidagi undiruvchi va qarzdor tushunchalari, sudda ish ko'rish vaqtidagi da'vogar hamda javobgar tushunchalari bilan hamma vaqt to'g'ri kelavermeydi. Agarda sud qarorlari bilan da'vogarning da'vo talabi qanoatlantirilgan bo'lsa, qarorni ijro qilish protsessida da'vogar undiruvchi, javobgar qarzdor bo'lib hisoblanadi. Agarda sud qarori bilan da'vogarning da'vosi rad etilib, undan javobgarning foydasiga, masalan, sud xarajatlarini undirishga qaror qilingan bo'lsa, u holda ijro protsessida da'vogar qarzdor, javobgar esa undiruvchi bo'lib qoladi. Shuningdek, ayrim hollarda sud ish ko'rish protsessida butunlay ishtirok etmagan shaxslar yoki tashkilotlar ham ijro protsessida taraflar bo'lib qolishi mumkin. Bunday hollarda vorislar yoki undiruvchilardan ijro varaqasi bo'yicha haq talab qilish huquqiga ega bo'lgan shaxslar undiruvchi bo'lishlari mumkin. Odatda ijro protsessida bir ijro hujjati bo'yicha bir undiruvchi va bir qarzdor bo'ladi. Lekin sud tomonidan sheriklik majburiyatidan kelib chiqadigan talablar qanoatlantirilgan bo'lsa, ijro protsessida qarzdor tomonidan ham, javobgar tomonidan ham sherik ishtirokchilik bo'lishi mumkin.

Har bir hal qiluv qarori bo'yicha bitta ijro varag'i beriladi. Lekin agar ijro turli joylarda o'tkaziladigan bo'lsa yoki hal qiluv qarori bir qancha da'vogarlarning foydasiga yoki bir necha javobgarlarga nisbatan chiqarilgan bo'lsa, undiruvchilarning iltimosi bo'yicha sud ijro joyini yoki hal qiluv qarorining ijro etilishiga tegishli qismini aniqlib ko'rsatib, bir necha ijro varag'i berishi mumkin. Sherik javobgarlardan pul mablag'lari undirish to'g'risidagi hukm yoki hal qiluv qaroriga asosan undiruvchining iltimosi bo'yicha sherik javobgarlarning soniga qarab bir necha ijro varaqlari berilishi mumkin. Har bir

ijro varag'ida undiriladigan pulning umumiy summasi ko'rsatilishi va hamma javobgarlar (ularning sheriklik asosida javobgar bo'lishlari ko'rsatilgan holda) sanab o'tilishi lozim.

Sud ijrochisi majburiy ijroga kirishganida taraflarga ularning protsessual huquq va burchlarini tushuntirishga majbur. Undiruvchi va qarzdor hal qiluv qaror ijro etilishi vaqtida shaxsan o'zi yoki vakillari orqali hozir bo'lishga, ijro ishini yuritish materiallari bilan tanishishga, ijroning borishi haqida ma'lumot olishga, kelishuv bitimlari tuzishga, mulkning kimga tegishli va uning bahosi to'g'risida nizolashishga, sud ijrochisining harakatlari ustidan shikoyat qilishga haqlidir.

Undiruvchining vakili tegishli xabardor qilingani holda hal qiluv qarorining ijro etilishida hozir bo'lmasligi sud ijrochisining ijro harakatlarini bajarishga to'sqinlik qilmaydi. FPKning 380-moddasiga muvofiq undiruvchi majburiy irodan voz kechishga, undirish miqdorini kamaytirishga, javobgarining ijroni keyinroq yoki qismlarga bo'lib bajarilishiga yo'l qo'yishga haqli. Ijro harakatlarini bajarayotganda sud ijrosi agar undirish uchun zarur bo'lsa, qarzdorning binolari va omborlarini ko'zdan kechirishga ham haqli bo'ladi. Qarzdor sud ijrochisining binoga kirishishiga yo'l qo'ymagan taqdirda sud ijrochisi zarur bo'lgan hollarda xolis shaxslarni taklif qilib, binoni ularning huzurida ochadi va ko'zdan kechiradi.

Sud ijrochisining ijro harakatini bajarish vaqtida qarzdorning shaxsiy erkinligiga va obro'yiga qanday shaklda bo'lmasin, tajovuz qilishi qat'ian man etiladi. Sud qarorlarini ijro qilishda qarzdorning shaxsi daxlsizdir. Sud ijrochisi qarzdorni sudga majburiy keltirish huquqiga ega emas va uning turar joyini cheklab qo'ya olmaydi hamda ijro qilish protsessida har ikki tarafning huquqlarini qo'riqlashga majburdir. U qarorning ijrosiga kirishishdan oldin qarzdorga hal qiluv qarorini 5 kunlik muddat ichida ixtiyoriy ravishda ijro qilish to'g'risida taklif yuboradi. Qarzdor belgilangan muddatda qarorni ijro qilmasa yoki ixtiyoriy ijro qilishni rad etsa-sud ijrochisi qarorni majburiy ijro qilishga kirishadi.

Majburiy ijro qilish choralari: qarzdorning shaxsiy mulkini xatlash va mulkni sotish yo'li bilan undirish; qarzdorning boshqa shaxslarda bo'lgan shaxsiy mulkidan va pul mablag'laridan undirish; qarzdorning ish haqi, pensiyasi, stipendiyasi va boshqa turdagi daromad-

laridan undirish; hal qiluv qarorida ko'rsatilgan ma'lum narsalarni qarzdordan olib undiruvchiga berish; qonunga muvofiq hal qiluv qarorida ko'rsatilgan boshqa choralar tarzida bo'ladi.

Qarzdor va undiruvchi ijro qilish protsessida yuqorida aytilgandek, o'zlarining vakillari orqali ham ijro qilish huquqlariga egadirlar. Ijro qilish protsessida vakillikning barcha turlari: ixtiyoriy vakillik, qonuniy, ustav bo'yicha vakillik amalga oshirilishi mumkin.

Muomalaga layoqatli fuqaro tomonidan saylangan vakillikning va ijro protsessidagi yuridik shaxs vakilining vakolatlari notarial yoki vakolat beruvchining ish joyidagi ma'muriyat tomonidan guvohlantirilgan, yozma shakldagi, ishonch qog'ozi yoki vakolatnoma bilan ~~rasmilashtirilgan bo'lishi lozim. Qonuniy vakillardan alohida vakolatnoma talab etilmaydi.~~ Ijro protsessidagi vakillar taraflarning barcha huquqlaridan foydalanadilar. Vakolatnoma vakilning o'z vakolatini boshqa shaxsga berish, ijro harakati vaqtida kelishuv bitimi tuzish, mulk va pul olish huquqlari maxsus ravishda ko'rsatilishi lozim. Bunday ko'rsatma bo'lmaganida ixtiyoriy saylangan vakil yuqorida aytilgan huquqlarni amalga oshira olmaydi.

Ijro protsessida vujudga kelgan bir qator masalalar ijrochi, sud yoki qarorni ijroga bergan organ tomonidan hal qilinadi, masalan, qarorni sir saqlash, qarorning ijrosini keyinga qoldirish, ijro hujjatlarini olish yoki uni keyinga qoldirish, ijro hujjatlarini olish yoki uni ijroga qaratish bo'yicha o'tib ketgan muddatni tiklash, qarzdorning umumiy mulkidagi hissasini belgilash, taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlash, qarorning ijrosini to'xtatish va bekor qilish, ijro varaqa-sining dublikatini berish va shu kabi boshqa masalalarni hal qiladi.

Ijro ishida prokurorning ishtiroki qonunda nazarda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan qonunlarning to'g'ri ijro qilinishi ustidan yuqorida nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuroriga va unga itoat qiluvchi prokurorlarga yuklatilgan (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 118-moddasi, Prokuratura to'g'risidagi qonunning 1-moddasi).

FPKning 46-moddasiga muvofiq prokuror ishga protsessning boshlanish bosqichida kirisha oladi. Prokuror fuqarolik sud ishlarining yuritilishida qonunning har qanday tusda buzilishini (bunday buzilishlar kim tomonidan sodir qilinganidan qat'i nazar) bartaraf qilish uchun qonunda nazarda tutilgan choralarni ko'radi.

Prokuror sud va boshqa idoralarning qarorlarining to'g'ri va o'z vaqtida ijro qilinishi ustidan ham nazorat olib boradi.

3-§. Ijroning asoslari

Sud qarorlari (hal qiluv qarori, ajrim va qaror) va boshqa idoralarning ijro bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarini ijro qilish to'g'risidagi qoidalar O'zbekiston Respublikasi «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida»gi qonunda belgilangan.

Sudning hal qiluv qarori, darhol ijro etish hollaridan tashqari (FPKning 220-221-moddalari) hamma hollarda qonuniy kuchga kirkandan so'ng ijro etiladi.

Manfaatdor shaxsning iltimosi bo'yicha ijro hujjatlarini yuqorida ko'rsatilgan tegishli organ beradi. Bunday hujjatlar quyidagilardan iborat:

1) fuqarolik ishlari va xo'jalik nizolari bo'yicha sudlarning hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari;

2) jinoyat ishlari bo'yicha sud hukmlari, ajrimlari va qarorlarining mulkiy undirishga oid qismi;

3) ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud qarorlarining mulkiy undirishga oid qismi;

4) alimentlar to'lash to'g'risidagi notarial tarzda tasdiqlangan kelishuvlar;

5) notariuslarning ijro xatlari;

6) mehnat nizolari komissiyalarining qarorlari;

7) ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vakolatiga ega organlar (mansabdor shaxslar) chiqargan qarorlar;

8) xolislar sudining qarorlari;

9) O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari yoki xalqaro shartnomasida nazarda tutilgan hollarda chet el sudlari va arbitrajlarining qarorlari;

10) o'zboshimchalik bilan turar joyni egallab olgan yoki avariya holatida deb topilgan uylarda yashayotgan shaxslarni ma'muriy tartibda ko'chirish to'g'risidagi prokurorlarning qarorlari;

11) sud ijrochilarining ushbu Qonunda nazarda tutilgan hollardagi qarorlari;

12) qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda boshqa organlarning hujjatlari.

Chet el sudlari va arbitrajlarining qarorlarini ijro etish tartibi O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi sudi tomonidan chet el sudining yoki arbitrajining qarori asosida berilgan ijro varaqasi, agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, qaror qonuniy kuchga kirgan vaqtdan e'tiboran uch yil ichida majburiy ijro etish uchun topshirilishi mumkin.

Quyidagilar ijro hujjatlari hisoblanadi:

1) sudlar o'zlari qabul qiladigan sud hujjatlari asosida beradigan ijro varaqalari;

2) xolislar sudining qarorlarini majburiy ijro etish yuzasidan sudlar beradigan ijro varaqalari;

3) chet el sudlari va arbitrajlarining qarorlari asosida O'zbekiston Respublikasi sudlari beradigan ijro varaqalari;

4) sud buyruqlari;

5) alimentlar to'lash to'g'risidagi notarial tarzda tasdiqlangan kelishuvlar;

6) notariuslarning ijro xatlari;

7) mehnat nizolari komissiyalari o'z qarorlari asosida beradigan guvohnomalar;

8) ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vakolatiga ega organlar (mansabdor shaxslar) chiqargan qarorlar;

9) o'zbo'stinchoqlik bilan turar joyni egallab olgan yoki avariya holatida deb topilgan uylarda yashayotgan shaxslarni ma'muriy tartibda ko'chirish to'g'risidagi prokurorlarning qarorlari;

10) sud ijrochilarining qarorlari;

11) qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda boshqa organlarning hujjatlari.

Ijro hujjatining asl nusxasi yo'qolgan taqdirda, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda beriladigan uning dublikati undiruv uchun asos bo'ladi.

Ijro hujjatida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

1) ijro hujjatini bergan sud yoki boshqa organning nomi;

2) ijro hujjatining qaysi ish bo'yicha berilganligi va uning tartib raqami;

3) ijro etilishi shart bo'lgan sud hujjati yoki boshqa organ hujjati qabul qilingan sana;

4) undiruvchi va qarzdorning nomi, ularning manzillari; jismoniy shaxslar uchun – qarzdorning tug'ilgan sanasi va joyi, ish joyi;

5) sud hujjati yoki boshqa organ hujjatining qaror qismi;

6) sud hujjati yoki boshqa organ hujjati kuchga kirgan sana;

7) ijro hujjati berilgan sana va uni ijroga topshirish muddati.

Sud hujjati asosida berilgan ijro hujjati sudya tomonidan imzolanadi va sudning gyerbli muhri bilan tasdiqlanadi.

Boshqa organning hujjati asosida berilgan ijro hujjati mazkur hujjatni qabul qilgan organning vakolatli mansabdor shaxsi tomonidan imzolanadi va tegishli organning muhri bilan tasdiqlanadi.

Sud buyrug'ining hamda alimentlar to'lash to'g'risidagi notarial tarzda tasdiqlangan kelishuvning, shuningdek, notarius ijro xatining mazmuni qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

4-§. Ijro hujjatlarining majburiy ijroga topshirish muddatlari

Sud va boshqa organlar qarorlarining majburiy ijro qilish ma'lum muddat bilan cheklangan. Qarorlarni ijro qilish muddati institutining kiritilishi undiruvchi bilan qarzdorning munosabatini uzoq vaqtgacha noma'lum holda qoldirishning maqsadga muvofiq bo'lmasligidan kelib chiqadi. FPKning 377-moddasida belgilanganidek, taraflardan loaqal biri fuqaro bo'lgan ish bo'yicha sudning hal qiluv qarori, u qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlab uch yil ichida, majburiy tartibda ijro etish uchun topshirilishi mumkin.

Ijro hujjatlari quyidagi muddatlarda ijroga topshirilishi mumkin:

1) umumiy yurisdiksiya sudlarining sud hujjatlari asosida beriladigan ijro varaqalari uch yil mobaynida, xo'jalik sudlarining sud hujjatlari esa olti oy mobaynida;

2) xolislar sudining qarorlarini majburiy ijro etish to'g'risidagi sud hujjatlari asosida beriladigan ijro varaqalari – olti oy mobaynida;

3) notariuslarning ijro xatlari – uch yil mobaynida;

4) mehnat nizolari komissiyalarining guvohnomalari – uch oy mobaynida;

5) ishlarni ma'muriy tartibda ko'rish vakolatiga ega organlarning (mansabdor shaxslarning) qarorlari – uch oy mobaynida.

Boshqa ijro hujjatlarini ijroga topshirish muddatlari tegishli ijro hujjatlarini berish shartlari va tartibini belgilovchi qonun hujjatlarida ko'rsatiladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan muddatlar quyidagicha hisoblanadi:

1) ushbu modda birinchi qismining 1-bandida qayd etilgan ijro hujjatlari (sud buyrug'i bundan mustasno) ijroga topshirilganda – sud hujjati qonuniy kuchga kirgan yoki uning ijrosini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib ijro etish uchun belgilangan muddat tugagan kundan boshlab yoxud ijro hujjatini ijroga topshirishning o'tkazib yuborilgan muddatini tiklash to'g'risidagi ajrim chiqarilgan kundan boshlab, sud hujjati darhol ijro etilishi lozim bo'lgan hollarda esa – hujjat chiqarilgan kunning ertasidan boshlab;

2) sud buyruqlari ijroga topshirilganda – ular berilgan kundan boshlab o'n kunlik muddat o'tganidan keyin;

3) ushbu modda birinchi qismining 5-bandida qayd etilgan ijro hujjatlari ijroga topshirilganda – qaror chiqarilgan kundan boshlab.

Ushbu moddaning birinchi qismida qayd etilgan boshqa barcha ijro hujjatlari bo'yicha ularni ijroga topshirish muddatlari, agar qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ular berilgan kunning ertasidan boshlab hisoblanadi.

Davriy to'lovlarni undirish to'g'risidagi (alimentlar undirish, sog'liqqa shikast yetkazilgani oqibatidagi zararni qoplash to'g'risidagi va shu kabi ishlarga doir) sud hujjatlari bo'yicha ijro hujjatlari to'lovlarni undirishning belgilangan butun davrida o'z kuchini saqlab qoladi. Bunday tartib alimentlar to'lash to'g'risidagi notarial tarzda tasdiqlangan kelishuvlarga nisbatan ham amal qiladi. Bunday hollarda ijro hujjatlarini ijroga topshirish muddatlari har bir to'lov uchun alohida hisoblanadi.

Ijroga topshirish muddati, qonunda boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ijro hujjatining ijroga berilishi bilan, shuningdek, har ikki taraf yoki ulardan biri fuqaro bo'lgan ish bo'yicha hal qiluv qarori qisman ijro qilinishi bilan uziladi.

Muddat uzilganidan so'ng uning o'tishi yangidan boshlanadi, lekin oldingi o'tgan vaqt yangi muddat hisobiga kirmaydi, ijro hujjati

to'liq yoki qisman undirilmasdan qaytarilgan taqdirda, ijro hujjatini ijroga topshirish uchun yangi muddatni hisoblash ijro hujjati undiruvchiga qaytarilgan kundan boshlanadi.

Ijro varag'ini yoki notariusning ijro xatini ijroga topshirish muddatini o'tkazib yuborgan undiruvchilarga, agar qonunda boshqacha belgilangan bo'lmasa, o'tkazib yuborilgan shu muddat sud uzrli deb topgan sabablarga ko'ra tiklab berilishi mumkin. O'tkazib yuborilgan muddatni tiklash to'g'risidagi ariza hal qiluv qarori chiqargan sudga yoki ijro qilinadigan joydagi sudga beriladi. Ariza ishda ishtirok etuvchi shaxslarni xabardor qilib sud majlisida ko'riladi, lekin ularning kelmaganliklari o'tkazib yuborilgan muddatni tiklash to'g'risidagi masalani hal qilish uchun to'sqinlik qilmaydi.

O'tkazib yuborilgan muddatni tiklash rad qilinganda xususiy shikoyat berilishi yoki protest keltirilishi mumkin.

Ijroga topshirish muddati o'tkazib yuborilgan boshqa ijro hujjatlari bo'yicha muddatni tiklash mazkur hujjatlarni bergan organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqorida bayon etilgan umumiy qoidalardan quyidagicha istisnalar belgilangan:

1) mehnat ishlari bo'yicha xodim mehnat nizolarining ko'ruvchi komissiyaning bayoni topshirilgan kundan boshlab uni majburiy ijro qilish uchun 3 oy ichida sud ijrochisiga taqdim etish kerak;

2) ma'muriy tartibda solingan jarimalarni undirish bo'yicha respublika qonunlari bilan belgilangan ijro muddati qo'llaniladi;

3) davrli to'lovlarni (masalan, nafaqalarni) undirish to'g'risidagi qarorlar to'lovlar undirilishi lozim bo'lgan butun davr ichida ijro qilinish kuchini saqlaydi. Lekin ijro hujjatini taqdim etishga qadar o'tgan vaqt uchun, faqat qarorlarning ijro qilishning umumiy muddati chegarasidagina undirilishi mumkin;

4) xo'jalik sudlarining buyruqlari sud tomonidan belgilangan muddat tamom bo'lgan kundan boshlab 6 oy ichida ijro qilish uchun taqdim etilishi mumkin. Qoida bo'yicha ijro muddati qarorning qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hisoblanadi;

5) hakamlar sudining ijro varaqalari 6 oy ichida ijro qilinishini kerak.

5-§. Ijro ishini yuritishning umumiy qoidalari

Sud ijrochisi belgilangan tartibda berilgan ijro hujjati asosida, qarzdorning og'zaki va yozma arizasi va shuningdek, sud yoki prokuorning taklifi bo'yicha ijro harakatini boshlaydi. Ijro harakatini qo'zg'atish uchun tegishli ijro hujjati ijrochiga pochta orqali yuborilishining o'zi ham yetarli bo'ladi.

Ijro ishlarini qo'zg'atish uchun sud ijrochisi uch kun ichida qaror chiqaradi, bunda ixtiyoriy ijro uchun 5 kun muddat beradi.

Fuqarolik ishlarini sudda ko'rish vaqtidagidek, ijro protsessida ham erkin huquqlilik tamoyili (prinsipi)da harakat qilinadi. Ijro protsessida taraflar o'z huquqlaridan va ularni himoya qilish vositalaridan erkin foydalanadilar.

Undiruvchi ijro hujjatini ijroga qaratishga yoki qaratmaslikka haqlidir. U ijro hujjatini qaytarib olishga, shu hujjat bo'yicha ijro harakatini to'xtatish masalasini qo'yishga, ijro yuzasidan o'z huquqidan voz kechishga yoki o'z huquqlarini qonun yo'l qo'ygan hollarda boshqa shaxsga o'tkazishga haqlidir. Taraflar ijro protsessida kelishuv bitimini tuzishga va sud ijrochisining harakati ustidan shikoyat qilishga haqlidirlar.

Sud qarorlari undiruvchining foydasiga ijro qilinadigan bo'lsa ham, ammo qonunda qarzdorning huquqini himoya qilishga qaratilgan bir qator me'yorlar o'rnatilgan. Bu borada muhim me'yorlardan biri qarzdorning zimmasidagi burchini ixtiyoriy ravishda ijro qilib tamomlash huquqi hisoblanadi. Qarzdorning hamma mulkidan ham haq undirib bo'lmaydi: uning qanday mulklaridan haq undirish mumkin emasligi qonunda belgilangan.

Bolalarning ta'minoti uchun aliment undirish ma'muriy tartibda jarima undirish to'g'risidagi qarorlar, mulkni musodara qilish, ko'rilgan zararni undirish to'g'risidagi hukmlar yuzasidan ijro varaqalari undiruvchilarning iltimoslariga qaramasdan yoziladi va ijro etilishi joyi bo'yicha tegishli ijrochiga yuboriladi. Davlat foydasiga sud xarajatlarini undirish to'g'risidagi ijro varaqalari ham xuddi shu tartibda yoziladi va topshiriladi.

Sud qarorlarini ijro qilish jarayonida fuqarolik protsessining boshqa prinsiplariga ham amal qilinadi. Chunonchi, ijro harakati milliy tilda olib boriladi, ijro harakati olib borayotgan tilni bilmaydi-

gan shaxs ijro ishi materiallari bilan tarjimon orqali tanishishi mumkin. Ijro ishini amalga oshirishda ijrochi mustaqil va faqat qonunga itoat qiladi. Sud ijrochisiga hech kim unga ijroni qanday amalga oshirishi kerakligi haqida ko'rsatma bera olmaydi.

Sud ijrochisining ish xarakteri uning faoliyati bilan fuqarolarning bevosita tanishishlariga imkoniyat byermaydi, chunki ko'pgina ijro harakatlari qarzdorning uyida qilinadi va fuqarolarning turar joy daxlsizligi prinsipiga muvofiq u yerga boshqa shaxslarning kirishlari cheklanadi. Ammo oshkoralik prinsipiga muvofiq ijro harakati masalalari matbuotda yoritilishi mumkin.

Ijro harakatlari fuqarolarning sotsial, mulkiy va xizmat holati, millati, irqi va diniy e'tiqodlaridan qat'i nazar qonun va sud oldida tenglik prinsipi asosida amalga oshiriladi.

Undiruvchidan, boshqa organdan olingan ijro hujjatlari ijrochi tomonidan qonun talablariga javob bersa ro'yxatga olinadi. Amaldagi qonunga ko'ra sud ijrochisi shaxsan o'zi bevosita ijro hujjatlarini qabul qilib oladi. Har bir ijro hujjati bo'yicha alohida ijro ishi va registratsiya kartochkasi tuziladi. Hal qiluv qarorini ijro qilish joyi va vaqti to'g'risidagi qoidalar qonunning 10-14-moddalarida berilgan.

Sud ijrochisi hal qiluv qarorini ijro etishdan shaxsan bevosita yoki bilvosita manfaatdor bo'lsa, yoki uning xolisligiga shubha tug'diruvchi boshqa holatlar bo'lsa yoxud u taraflarning, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning o'zi yoki vakillarining qarindoshi bo'lsa, hal qiluv qarorini ijro etishda qatnasha olmaydi.

FPKning 216 va 380-moddalarida hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirish yoki qismlarga bo'lib bajarish, hal qiluv qarorlarini ijro etish usuli va tartibini o'zgartirish, ijro harakatlarini to'xtatib qo'yish va tugatish to'g'risida umumiy qoidalar berilgan. Sud ijrochisi hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga, qismlarga bo'lib bajarishga yoki ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga bu to'g'rida sudning ajrimi bo'lsagina haqli bo'ladi.

Sud hal qiluv qarorning ijrosini qiyinlashtiradigan yoki bajarib bo'lmaydigan qilib qo'yadigan holatlar mavjud bo'lsa (qarzdor yoki uning oila a'zolari kasal bo'lsa, undirilgan mulk natura holda bo'lmasa va shu kabi boshqa hollarda), ijrochi sudga ijroni kechiktirish yoki qismlarga bo'lib bajarish, shuningdek, hal qiluv qarorini

ijro etish usuli va tartibini o'zgartirish masalasini hal etish to'g'risida murojaat qiladi.

Sud quyidagi holda:

- qarzdor vafot etgan taqdirda, agar bunda sud belgilangan huquqiy munosabatga muvofiq huquqni qabul qilishga yo'l qo'yilgan bo'lsa;

- qarzdor muomala layoqatini yo'qotgan bo'lsa;

- qarzdor Qurolli Kuchlarning harakatidagi qismda bo'lsa va Qurolli Kuchlarning harakatidagi qismdagi undiruvchi iltimos qilsa;

- qarzdor ijro hujjati ustidan nizolashishiga qonun bo'yicha yo'l qo'yilgan taqdirda nizolashsa;

- organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakat (qaror)lariga nisbatan shikoyat berilsa;

- qonun bo'yicha hal qiluv qarorining ijrosini to'xtatish huquqi berilgan mansabdor shaxslarning qarori bo'lganida ijroni to'xtatishga majbur.

Haq undiruvchi bilan qarzdor o'rtasida sud tasdiqlagan kelishuv bitimi tuzilganida; undiruvchi yoki qarzdor fuqaro vafot qilgandan so'ng hal qiluv qarorida belgilangan talab yoki majburiyat marhumning huquqini qabul qiluvchiga o'tmaydigan bo'lganda; undirishning mazkur turi uchun qonun bilan belgilangan da'vo muddati o'tgan bo'lsa ijro ishi tugatiladi.

Ijro hujjati haq undiruvchining iltimosi bo'yicha unga qaytarilishi ham mumkin. Bundan tashqari, ijro hujjati qarzdorning haq undiriladigan mulki yoki daromadi bo'lmaganida; undiruvchi hal qiluv qarorini ijro qilish vaqtida qarzdorning sotilmay qolgan mulkini o'zida qoldirishni yoki sudning hal qiluv qarorida ko'rsatilgan va qarzdordan olingan narsalarni olishni istamaganida, agar qarzdor undiruvchi ko'rsatgan joyda yashamasa yoki ishlamasa yo uning mulki bo'lmasa qaytarilishi mumkin.

Ijro hujjatining undiruvchiga qaytarilishi qonunda belgilangan muddat ichida shu hujjatni yangidan ijroga topshirish uchun to'sqinlik qilmaydi.

Ijro harakatlarini to'xtatib qo'yish yoki bekor qilish, shuningdek, ijro hujjatini undiruvchiga qaytarish masalalari ijrochi turgan (joylashgan) sud tomonidan ko'riladi va bu haqda ajrim chiqaradi.

Ijro harakatlarini to'xtatib qo'yish yoki bekor qilish, shuningdek, ijro hujjatini undiruvchiga qaytarish to'g'risidagi ajrim ustidan mulkni ochiq savdoda sotish to'g'risidagi e'lon uchun ekspertlarga to'lash uchun, ijro qilish joyiga borishi uchun zarur bo'lgan xarajatlar sud ijrochisi ishi depozit hisobidan to'lanadi.

Ijro qilingan hal qiluv qarori bo'yicha qarzdordan qancha mulk va pul undirilganligidan qat'i nazar, ijro xarajatlari, sudyaning ajrimi bo'yicha qarzdordan davlat foydasiga undiriladi. Bu ajrim ustidan xususiy shikoyat berilishi va xususiy protest keltirilishi mumkin.

6-§. Qarzdorning mulki hisobiga haq undirish tartibi

Amaldagi qonunlarga asosan fuqarolardan tegishli haq qarzdorning shaxsiy mulkidan, shuningdek, uning umumiy mulkidagi, er-xotin o'rtasida bo'lgan mulkdagi hissasidan undiriladi.

Undiruvchiga sudning hal qiluv qarorida ko'rsatilgan narsalarni undirib berish lozim bo'lganida sud ijrochisi bu narsalarni qarzdordan undiruvchiga olib beradi. Agar undiriladigan haqning miqdori qarzdorning oylik ish haqidan yoki daromadidan, pensiyasi yoki stipendiyasidan qonun bo'yicha undirilishi mumkin bo'lgan hissadan oshmasa, qarz qarzdorning mulki hisobiga undirilmaydi.

Haq undirish qarzdorning mulkini xatlash va uni sotish yo'li bilan amalga oshiriladi. Mulkni xatlash ikki turdagi harakatlardan: a) mulkni xatlashdan; b) qarzdorga bu mulkni tasarruf qilishning man etilganligini bildirishdan iborat bo'ladi. Shu ikki harakat qilinganidagina mulk xatlangan hisoblanadi. Mulkni xatlash hamma vaqt unga arest solish bilan bog'liq bo'lmaydi. Masalan, er-xotinning umumiy mulklarini bo'lishda, agar da'voni ta'min qilish to'g'risida ajrim chiqarilmagan bo'lsa, qancha mulk borligini bilish uchun mulk xatlashi mumkin. Lekin bu mulkka arest solish (xatlash) mumkin emas. Mulkka arest solish (xatlash) sudlar tomonidan chiqariladigan hukm, qaror va ajrimlarning ijrosini ta'minlashga qaratilgan choralardan biridir. Xatlash faqat sud ijrochisi tomonidagina emas, fuqarolik da'vosini ta'min qilish maqsadida prokuratura organlari tomonidan, soliqlar sug'urtalar bo'yicha boqimandalarni undirish bo'yicha moliya organlari tomonidan o'z vaqtida to'lanmagan o'zaro soliq bo'yicha to'lovlarni undirish bo'yicha, shuningdek, vafot etganlardan qolgan

mulklarning saqlanishini ta'minlash maqsadida notarial idoralar tomonidan ham solinishi mumkin.

Qarzdor o'zining qaysi mulki hisobidan haq undirish mumkinligini ayta oladi. Agar uning ko'rsatgan mulki bilan qarz qoplanishi mumkin bo'lsa, sud ijrochisi bu iltimosni qanoatlantiradi. Imkoniyati boricha arest solinadigan (xatlangan) mulkning qimmatini undirish summasi va ijro xarajatlaridan ortiq bo'lmashligi lozim. Protessual qonunchilik undirishni qarzdorning hamma mulkiga qaratishga yo'l qo'yamaydi. Qonun fuqaro va tashkilotlarning mulkiy huquqlarini himoya qilib, ijro varaqasi va unga barobar bo'lgan ijro hujjatlari bo'yicha haq undirilishi mumkin bo'lgan mulklarning ro'yxatini belgilaydi. Qarzdorning o'zi va qaramog'idagi shaxslar uchun zarur bo'lgan kiyim-kechaklari, uy-ro'zqor ashyolari va uning kasbini davom ettirish uchun zarur bo'lgan kitoblari, qo'llanmalari va asbob-uskunolari hisobidan haq undirish mumkin emas.

Qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxslarning yerni ekish uchun zarur bo'lgan miqdordagi urug'ligiga, yig'ib olinmagan hosiliga va shuningdek, ko'rsatilgan miqdorda uy hayvonlariga va ularni boqish uchun zarur miqdordagi yem-xashaklarga va hokazolarga xatlash, arest solish mumkin emas.

Sud ijrochisi mulkni xatlashdan oldin qarzdorni ijro hujjati bo'yicha undirilishi mumkin bo'lmagan mulklar ro'yxati bilan tanishtirishi lozim. Bunday qilish qarzdorda sud ijrochisining harakatining qonuniyligi to'g'risida ishonch tug'diradi va shikoyat qilishning oldi olinadi. Qarzdor yo'qligida mulkka arest (xatlash) solinadigan bo'lsa, bunday vaqtda xolislarning, uylar boshqarmasi yoxud ma'muriyat vakilining ishtirok etishi majburiydir. Sud ijrochisi ro'yxatga olingan ashyolarni muhrlashi mumkin, bu haqda ro'yxat aktida ko'rsatiladi.

Mulkni ro'yxatga olish aktining nusxalari qarzdorga va ro'yxatga olingan mulkni saqlovchiga beriladi. Agar mulkni ro'yxatga olish sud hukmining mulkni musodara qilish qismiga yoki mulkni davlatga topshirish to'g'risidagi hal qiluv qarorlariga asosan o'tkazilayotgan bo'lsa, ro'yxat akti mulkni sotish uchun tegishli joyga ham yuboriladi.

Mulkni xatlash to'g'risidagi akt ikki nusxada tuzilib, uning biri qarzdorga beriladi. Agar mulk saqlash uchun boshqa shaxslarga topshiriladigan bo'lsa, akt uch nusxada tuziladi va biri saqlovchiga

beriladi. Mulk xatlangandan keyin qarzdor uni tasarruf qilishi mumkin emas.

Mulkni xatlashda uchinchi shaxslar bu xatlangan mulkning o'zlariga tegishli bo'lishini bildirishlari mumkin. Bunday hollarda qonun bo'yicha mazkur mulkning boshqa shaxsga tegishliligi aniq bo'lgandagina xatlanmaydi. Shuning uchun sud ijrochisi mulkni boshqa shaxsga tegishli bo'lishi to'g'risida asos bo'lmasa, u mulkni xatlashi va uchinchi shaxslarning e'tirozlarini aktda ko'rsatishi lozim. Shu bilan birga sud ijrochisi bu shaxsga mulkni xatlashdan chiqarish to'g'risida da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqini tushuntirishi kerak.

Mulkni xatlash vaqtida uchinchi shaxslarning bu mulkka bo'lgan huquqlarini bildirmasliklari va e'tirozlarning aktda ko'rsatilmaligi, shuningdek, nizoli mulkning olib ketilganligi yoki sotib yuborilganligi mulkni arestdan chiqarish to'g'risida da'vo qilish huquqidan ularni mahrum qilmaydi.

Mulkni xatlash vaqtida sud ijrochisi uni davlat narxi bilan baholaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari, hayvonlar o'rtacha bozor narxi bilan, imoratlar esa inventarizatsiya yoki sug'urta narxi bo'yicha baholanadi.

Ba'zi narsalarni baholash qiyin bo'lsa yoxud qarzdor yoki undiruvchi sud ijrochisi qo'ygan bahoga norozi bo'lsa, sud ijrochisi ro'yxatga olingan mulkning qimmatini belgilash uchun ekspertni taklif qiladi.

Qarzdorning ro'yxatga olingan mulki ro'yxatga imzo qo'ydirilib, saqlash uchun qarzdorga, undiruvchiga yoki sud ijrochisi tayin qilgan boshqa shaxsga beriladi. Davlat yoki jamoat mulkning o'g'irlanishi, talon-taroj qilinishi va kam kelishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi ishlar bo'yicha ro'yxatga olingan mulkni saqlovchi sifatida qarzdorni yoki uning qarindoshlarini tayinlash man qilinadi. Qarzdordan yoki uning oila a'zosidan boshqa saqlovchi mulkni saqlagani uchun belgilangan taksa bo'yicha haq oladi. Bundan tashqari unga mulkni saqlash bo'yicha qilingan haqiqiy va zarur xarajatlari to'lanadi.

Mulkni saqlash uchun olgan qarzdor, agar bu mulkning xususiyatlariga ko'ra undan foydalanish mulkning yo'q bo'lishiga yoki qimmatining kamayishiga sabab bo'lmasa, undan foydalana oladi. Saqlashga topshirilgan mulk sarflansa, yashirilsa, saqlovchi yetkazgan

zarari uchun mulkiy javobgar bo'lishidan tashqari jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Sud ijrochisi qarzdorning boshqa shaxslarda bo'lgan pul mablag'lari va mulkidan haq undirishi mumkin. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, shuningdek, fuqarolar sud ijrochisining so'rog'iga javoban, o'zlarida qarzdorning qancha puli, qimmatliklari va boshqa mulklari borligi to'g'risida, undan qancha qarz ekanliklari hamda qarzni qanday asoslarda va qanday muddatlarda to'lashga majbur ekanliklari to'g'risida ma'lumot berishga majburdirlar. Shu bilan bir vaqtda ko'rsatilgan shaxslar sud ijrochisining talabini olgandan boshlab qarzdorning ularda bo'lgan mulki va pul mablag'lariga undiriladigan summa doirasida xatlanganligi to'g'risida va undiriladigan summa butunlay qoplangunicha qarzdorga tegishli to'lovlarni ular undiruvchiga yoki sudning depozit schyotiga topshirishga majbur ekanliklari to'g'risida xabardor qilinadi. Sud ijrochisi boshqa shaxslarda qarzdorning mulki borligi to'g'risida javob olishi bilanoq bu mulkni ro'yxatga oladi. Qarzdor bilan boshqa shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq qarzdorning mulki boshqa shaxslarda bo'lsa, ularning shartnomadan kelib chiqadigan huquqlarini qo'riqlash imkoniyatlari va mulkni olish haqidagi masalalar sud tomonidan hal qilinadi. Fuqarolar jamg'arma va davlat bankiga qo'ygan omonat pullaridan haq undirish asoslari va tartibi, sud hujjatlarini ijro qilish qonunda ko'rsatilgan.

Ijro hujjatlariga muvofiq qarzdorning mulkini sotishga oid umumiy qoidalar yuqoridagi qonunning 53-moddasida berilgan barcha choralar ko'rilganida ham qarzdordan tegishli haqni undirish mumkin bo'lmasa, sud ijrochisi qarzdorning qudratsizligi to'g'risida akt tuzadi.

Qarzni undirish uchun turar joy imoratiga arest solish va imoratni sotishga oid qoidalar ham ko'rsatilgan.

Sudning hal qiluv qaroriga binoan turar joydan ko'chirishda sud ijrochisi qonunga amal qiladi. Agar javobgar sudning hal qiluv qaroriga muvofiq ma'lum harakatlarni (mulk topshirish yoki pul to'lashdan boshqa harakatlarni) bajarishga, chumonchi, xodimni ishga tiklashga, imoratni buzib tashlashga, eshik-darvozani ko'chirishga majbur qilinsa va h.k. sud ijrochisining bu to'g'ridagi harakatlari ham yuqoridagi qonun bilan tartibga solinadi.

7-§. Ish haqidano undirish

Undirishni ish haqiga qaratgan sud ijrochisi qarzdorga chaqiriq qog'ozini yuborish bilan bir vaqtda, ijro hujjatini qarzdorning ish joyiga yuboradi va bu haqda undiruvchiga ma'lum qiladi.

Qarzdorning ish joyi to'g'risida sud ijrochisiga qarzdorning o'zi yoki undiruvchi ma'lum qiladi. Tashkilotlar sud ijrochisining talabiga muvofiq qarzdorning o'zlarida ishlash-ishtlamasligi, uning oylik ish haqi, shu jumladan, unga doimiy va bir yo'la beriladigan haqlar to'g'risida ma'lumot berishga majburdirlar.

Ish haqi fuqarolarning yashash mablag'i bo'lgani uchun ish haqidano faqat qonunda belgilangan ma'lum chegaralardagina haq undiriladi. Qoida bo'yicha ijro hujjatlariga ko'ra ish haqdan 50 foizdan oshiq bo'lmagan miqdorda pul ushlanishi mumkin. Qaysi hollarda bo'lmasin, chunonchi, oila a'zolarining moddiy ta'minoti uchun; davlat mulkini talon-taroj qilish natijasida keltirilgan zararni undirish uchun; ishlanmagan avans va ish joyiga borish uchun to'langan, ammo foydalanilmagan yo'l xarajatlarini qoplash uchun to'langan pullar va boshqa qarzlal uchun mablag' undirganda ishchi-xizmat-chilarning o'zlari uchun, har holda 50 foizi saqlanishi lozim.

Mehnat qilish yo'li bilan axloq tuzatish qoloniyalarida jazoni o'tayotgan qarzdorlardan tegishli alimentlar ularning ish haqlarining to'la summasidan undiriladi va sud hukmi bo'yicha ushlanilayotgan summa e'tiborga olinmaydi. Bunday hollarda qarzdorning ish haqidano to'liq miqdorda ushlanishi mumkin.

Qarzdor ishlab turgan joydagi buxgaltyeriya sud ijrochisining tegishli buyrug'i bo'lmasdan turib, undirishni to'xtatishga, o'zgartirishga yoxud bekor qilishga haqli emas. Buxgaltyeriya undirilgan summani undiruvchi tashkilotning schyotiga o'tkazishi yoki undiruvchi fuqaroning qo'liga berishi yoxud unga pochta orqali yuborishi lozim. Pochta xarajatlari undiruvchi hisobiga bo'ladi.

Agar qarzdor xizmatdan bo'shatilgan bo'lsa, korxona ijro hujjatini bu haqda belgi qo'yib va qarzdorning yangi ish joyini ko'rsatib sud ijrochisiga qaytaradi. Shuningdek, qarz summasi to'la undirilgandan so'ng ijro hujjatlari ham sud ijrochisiga qaytarilishi lozim.

Ijro hujjatlari va xarajatlari bo'yicha korxona, tashkilot va muassasa ma'muriyatlari ustidan shikoyat sud ijrochisiga beriladi. Sud

ijrochisi shikoyatni uch kun ichida ko'rib, undirishni to'g'ri amalga oshirish tadbirlarini ko'radi. Bu «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida»gi qonunning 83-87-moddalarida berilgan.

8-§. Undirilgan summani undiruvchilar o'rtasida taqsimlash

Sud ijrochisida bir qarzdorga nisbatan bir necha kreditorlarning talablari to'planib qolib, ularni qanoatlantirish uchun undirilgan pul summasi yetarli bo'lmasa, undirilgan summani undiruvchilar o'rtasida taqsim qilish masalasi paydo bo'ladi.

Undiruvchilarning talablari qonun bilan belgilangan navbatda qanoatlantiriladi. Qonunning 77-80-moddalarida haq undirish to'g'risidagi talablar quyidagicha navbatga bo'linadi:

Birinchi navbatda qanoatlantirilishi lozim bo'lgan talablar:

- aliment undirishga bo'lgan talab;
- ota-onalari qidiruvda bo'lgan davrda voyaga yetmagan farzandlar ta'minoti uchun davlat tomonidan vaqtincha to'langan nafaqani 10 foiz qo'shimchasi bilan undirishga bo'lgan talab;
- jamoa xo'jaligi a'zolarining shu jamoa xo'jaligidagi mehnat faoliyatlariga doir bo'lgan undiruvga bo'lgan talab;
- advokatlarning huquqiy yordam ko'rsatganliklari uchun to'lanadigan haqni undirishga bo'lgan talab;
- yangilik ixtiro qilingani va yangilik yaratgani hamda yangilik taklif qilingani uchun to'lanadigan mukofotlarni undirishga bo'lgan talab;
- sog'liqqa yetkazilgan zararni hamda boquvchisini yo'qotganlik haqidagi summani undirishga bo'lgan talab.

Yuqorida ko'rsatilgan hamma talablar qanoatlantirilgandan so'ng ijtimoiy sug'urta hamda fuqarolarga ma'muriy va jinoiy ishlar natijasida yetkazilgan zararlarni undirishga bo'lgan talablar qanoatlantiriladi.

Ikkinchi navbatda qanoatlantirilishi lozim bo'lgan talablar:

- davlat foydasiga undiriladigan soliqlar bo'yicha talab;
- davlat majburiy ijtimoiy sug'urta bo'limlarining talablari;
- jinoiy va ma'muriy ishlar natijasida davlat korxonalari, muassasalari, tashkilotlariga yetkazilgan zararni undirishga bo'lgan talab.

Uchinchi navbatda garovga olingan mulkning narxini garov bilan ta'minlashga bo'lgan talablar qanoatlantiriladi.

To'rtinchi navbatda garov bilan ta'minlanmagan davlat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari va ularning birlashmalari hamda boshqa jamoat tashkilotlariga bo'lgan talab qanoatlantiriladi.

Beshinchi navbatda qolgan hamma talablar qanoatlantiriladi.

Birinchi navbatga kiradigan talablar undirish summasiga qarab proporsional miqdorda qanoatlantiriladi. Undirilgan summani undiruvchilar o'rtasida taqsim qilish hisobini sud ijrochisi tuzadi.

Undiruvchilar bir necha bo'lib qarzdordan undirilgan summa hamma talablarni to'liq qanoatlantirish uchun yetarli bo'lmasa, sud ijrochisi pulni belgilangan navbatga va nisbatan muvofiq undiruvchilar o'rtasida taqsimlash hisob-kitobini tuzadi va uni sudyaning tasdig'iga topshiradi. Sud ijrochisining hisob-kitobini tasdiqlash yoki o'zgartirish haqida sudya chiqargan ajrim ustidan xususiy shikoyat berish yoki xususiy protest keltirish mumkin.

Qoida bo'yicha sud ijrochisining o'zi bevosita qarzdordan pul olishi mumkin emas.

Tashkilotlardan fuqarolar foydasiga undiriladigan summalar sudning depozit hisobiga qo'yiladi va undiruvchilarga shu hisobdan olib beriladi yoki pochta orqali jo'natiladi.

9-§. Nafaqa undirish

Mustaqil respublikamizda bolalar va onalar haqida, oilani mustahkamlash, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz shaxslar to'g'risida g'amxo'rlik qilish davlatning asosiy vazifalaridan biridir.

Nafaqa – voyaga yetmagan bolalar, mehnatga layoqatsiz ota-onalar va boshqa shaxslarning hayot kechirishlari uchun zarurdir. Nafaqa undirish haqidagi sud qarorlarini o'z vaqtida va to'g'ri ijro qilishning qanchalik ahamiyatli bo'lishi o'z-o'zidan tushunarli. Afsuski, nafaqa undirish ishlari bo'yicha sud qarorlarini ijro qilishda ta'sir bir xatoliklarga va sarsongarchilikka yo'l qo'yish hollari uchrab turadi. Nafaqa undirish ishlari bo'yicha ijro varaqasi qaror chiqarilgan kunning ertasidan kechiktirmasdan yozilishi hamda undirishni amalga oshirish uchun qarzdor turgan joydagi sudga yuborilishi lozim. Ijro varaqasi tegishli tashkilotga yuborilganligi to'g'risida undiruvchiga ma'lum

qilinadi. Undiruvchining talabiga binoan ijro varaqasi uning o'ziga ham berilishi mumkin.

Sud ijrochilari nafaqa undirish haqidagi ijro varaqalari bo'yicha undirilgan summalarning undiruvchilarga o'z vaqtida berilishi yoki yuborilishi ustidan nazoratni kuchaytirishlari va alimentlarning to'lanishini kechiktirishda aybdor bo'lgan shaxslarni javobgar qilish masalasini sudya oldiga qo'yishlari lozim.

O'tgan vaqtning qarzi buxgaltyeriya tomonidan faqat sud ijrochisining buyrug'iga asosan ushlanadi. Buxgaltyeriya nafaqa undirishni sudlarning ko'rgazmasi bo'lmasdan turib yoki undiruvchining ~~yozma arizasidan tashqari o'zgartirishga, to'xtatishga yoki bekor qilishga haqli emas.~~

Qarzdor ishdan bo'shatilgan vaqtda buxgaltyeriya uning bilan hisoblashgan kuni ish haqidan tegishli summa ushlangani haqida ijro varaqasiga belgi qo'yib, shu kunning ertasidan kechiktirmasdan ijro varaqasini tashkilot turgan joydagi sudga yuborishi va bu haqda sudga ma'lum qilishi lozim. Buxgaltyeriya sudga qarzdorning ishdan bo'shatilish sababini, oxirgi turgan joyini, agar qarzdor boshqa ishga o'tkazilgan yoki safarga yuborilgan bo'lsa, yangi ish joyini aniq ma'lum qilishi lozim.

Ijro varaqasi buxgaltyeriya tomonidan qarzdorning qo'liga berilishi mumkin emas, chunki u uni yo'q qilishi mumkin va oqibatda undiruvchi ijro varaqasining dublikatini iltimos qilishga majbur bo'ladi.

10-§. Bekor qilingan sud hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarining ijrosini qaytarish

Fuqarolik protsessual qonunlarida ijro etilgan hal qiluv qarorlari bekor qilinsa va ish yangidan ko'rilganidan so'ng da'voni to'la yoki qisman rad qilish to'g'risida yoki da'voni ko'rmasdan qoldirish to'g'risida ajrim chiqarilsa, bekor qilingan hal qiluv qarori bo'yicha da'vogarning foydasiga javobgardan undirilgan narsalarning hammasi yana javobgarga qaytarib berilishi lozim bo'ladi. Qonun bunday harakatlarni sudning hal qiluv qarori, ajrim va qarorlarining qaytarma ijrosi deyiladi.

Hal qiluv qarorining qaytarma ijrosi to'g'risidagi masalalarning birinchi instansiya, kassatsiya va nazorat instansiyasi sudlari tomonidan hal qilinishiga, shuningdek, alohida turkumdagi ishlar bo'yicha ijroning xususiyatlariga oid qoidalar FPKning 382-385-moddalarida berilgan.

XXXIII bob. FUQAROLIK PROTSESSIDA CHET EL FUQAROLARI VA TASHKILOTLARI, FUQAROLOGI BO'LMAGAN SHAXSLARNING ISHTIROKI

1-§. Chet el fuqarolarining va tashkilotlarining fuqarolik protsessual huquqlari

FPKning 386-391-moddalarida belgilanganidek, chet el fuqarolari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasida yashovchi, ammo fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi sudlariga murojaat qilish huquqiga egadirlar va respublika fuqarolari bilan bir qatorda fuqarolik protsessual huquqlardan foydalanadilar. Chet el korxonalari va tashkilotlari ham O'zbekiston Respublikasi sudlariga murojaat qilish huquqiga egadirlar va o'zlarining manfaatlarini himoya qilish uchun fuqarolik protsessual huquqlaridan foydalanadilar.

Chet davlatlarda O'zbekiston fuqarolarining protsessual huquqlarini cheklashga yo'l qo'yilishi mumkinligini e'tiborga olib, fuqarolik sud ishlarini yuritish fuqarolarning, korxona yoki tashkilotlarning fuqarolik protsessual huquqlarini maxsus cheklagan davlatlarga javoban qonun ularning fuqarolariga, korxona va tashkilotlariga nisbatan ham shunday cheklashlarni belgilashi mumkin. Bu qonunga muvofiq chet el davlatlariga da'vo qo'zg'atishga, da'voni ta'minlashga va chet davlatning respublikadagi mulkidan haq undirishga faqat tegishli davlatning vakolatli organlari ruxsati bilangina yo'l qo'yilishi mumkin.

Chet davlatlarining respublikadagi diplomatik vakillarini hamda tegishli qonunlar va bitimlarda ko'rsatilgan boshqa shaxslarni fuqarolik ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi sudiga chaqirishga faqat xalqaro huquq normalarida yoki tegishli davlatlar bilan birga bo'lgan bitimlarda belgilangan doiralardagina yo'l qo'yiladi. Diplomatlarda sud ishlari bo'yicha guvohlik berishga majbur emaslar.

Xorijiy davlatlarining va ularning vakillarining yuqorida ko'rsatilgan huquqlari va imtiyozlari respublikada baqamtilik shartlari bilangina, ya'ni xuddi shunday huquq va imtiyozlar o'sha davlatlarda O'zbekiston davlatiga va uning vakillariga berilganidagina ta'minlanadi. Aks holda, Respublika Vazirlar Mahkamasi yoki boshqa vakolatli organ tomonidan o'sha davlatga, uning mulkiga yoki o'sha davlat vakiliga nisbatan shunday javob choralari ko'rilishi mumkin.

Chet el sudlarining sudga doir topshiriqlarini ijro etish va O'zbekiston Respublikasi sudlarining chet el sudlariga topshiriq bilan murojaat qilish tartibi FPKning 390-moddasida belgilangan. Bu qomunda ko'rsatilishicha, O'zbekiston Respublikasi sudlari chet el sudlarining ayrim protsessual harakatlarni (chaqiriq xatlari va boshqa hujjatlarni topshirish, taraflar va guvohlarni so'roq qilish, ekspertiza o'tkazish, joyiga borib ko'rish va boshqalarni) bajarish to'g'risida belgilangan tartibda bergan topshiriqlarini ijro qiladilar. Bunday topshiriqlarni ijro etish O'zbekiston Respublikasining suvverenitetiga zid keladigan yoki O'zbekiston Respublikasining xavfsizligiga tahdid soladigan, topshiriqni ijro etish sudning huquq doirasiga kirmaydigan holatlar mustasnodir, ya'ni ijro etilmaydi.

Chet el sudlarining ayrim protsessual harakatlarni ijro etish to'g'risidagi topshiriqlari O'zbekiston qonunlari asosida bajariladi.

O'zbekiston Respublikasi sudlari chet el sudlariga ayrim protsessual harakatlarni ijro etish to'g'risida topshiriq bilan murojaat qilishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining sudlari chet el sudlari bilan munosabatda bo'lish tartibi O'zbekiston Respublikasining qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro bitimlari bilan belgilanadi.

2-§. Huquqiy yordamlar

Har bir davlatning yustisiya organlari o'z faoliyatlarini o'z mamlakatlari doirasidagina to'la hajmda amalga oshirishlari mumkin. Chet mamlakatlarda protsessual harakatlarning qaysi mamlakat hududida amalga oshirilishi lozim bo'lsa, faqat shu mamlakat davlatining roziligi bilangina va uning huquqiy tashkilotlari yordami bilangina amalga oshirishlari mumkin.

Chet davlat fuqarolari va yuridik shaxslari boshqa davlatning sud organlarida harakat qilishlarida shartnoma yoki bitimlar asosida huquqiy yordam oladilar.

Huquqiy yordam deganda shaxsiy va mulkiy huquq, oila va vorislik huquqi normalari, chet davlat fuqarolari yoki korxonalari va tashkilotlari ishtirok etayotgan ishlarning biron-bir tashkilotga yoki sudga taalluqli bo'lishi, mulkiy nizolar hamda nonmulkiy xarakterdagi

ishlar bo'yicha huquqlarning tan olinishi va sud qarorlarining ijro etilishini tartibga soladigan normalar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi bilan boshqa chet davlatlar o'rtasida huquqiy yordam ko'rsatish tizimi o'z ichiga: birinchidan, fuqarolik, oilaviy ishlar va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida hamdo'stlik mamlakatlari bilan tuzilgan shartnomalarni; ikkinchidan, yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi bilan o'zaro bitimlar tuzmagan davlatlarning sudlari tomonidan fuqarolik ishlari bo'yicha beriladigan topshiriqlarni; uchinchidan, fuqarolik ishlari bo'yicha sud topshiriqlarini bajarish to'g'risida xorijiy davlatlar bilan tuzilgan shartnomalarni oladi.

Fuqarolik, oilaviy ishlar va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordamlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalar barcha hamdo'stlik davlatlari bilan tuzish uchun tadbirlar belgilanmoqda. Hamdo'stlik davlatlari o'rtasida tuzilgan huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalar mamlakatlar, fuqarolar hamda yuridik shaxslar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik manba sifatida muhim ahamiyatga egadir. Bu shartnomalar hamdo'stlik davlatlari o'rtasida odil sudlovni amalga oshirish, huquqiy tartibotni mustahkamlash va huquq normalarini unifikatsiya (bir xil) qilishda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalar to'la teng huquqlilik, hududiy daxlsizlik, davlatning suvvereniteti va birlarining ichki ishlariga aralashmaslik va manfaatlarining o'zaro hisobga olinishi prinsiplari asosida tuzilgan bo'lishi lozim.

Hamdo'stlik davlatlari bilan huquqiy hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishda bu shartnomalar huquq tartibotni mustahkamlashga, odil sudlovni to'g'ri amalga oshirishda katta rol o'ynaydi.

Fuqarolik, oila va mehnat masalalaridan kelib chiqqan nizolar bo'yicha ishlarni hal qilishda, agar o'zaro kelishilgan davlatlarning fuqarolari yoki korxona va tashkilotlari qatnashsalar, shuningdek, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlarni hal qilishda (agar bu faktlarni belgilashning boshqacha tartibi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa), chet el fuqarolarini bedarak yo'qolgan deb topish va uni o'lgan deb e'lon etish, fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlarni hal qilishda chet mamlakat sudlarining

qarorlarini ijro etish bo'yicha sud topshiriqlarini bajarishda tegishli hamdo'stlik davlatlarining qonunlari tatbiq etiladi.

Xorijiy davlatning sudlari tomonidan berilgan topshiriqni bajaruvchi O'zbekiston Respublikasi sudi, agar bunday topshiriq O'zbekiston Respublikasi qonunlariga xilof bo'lmasagina, mazkur davlatning protsessual huquq normalarini tatbiq etishi mumkin. Fuqarolik ishlari bo'yicha chet davlat fuqarolari yoki xorijiy korxonalar va tashkilotlar fuqarolik ishlarida qatnashganlarida ish yuritishning asosiy masalasi xorijiy davlatning moddiy huquqiy normasi to'g'risida masala bo'ladi. Xorijiy davlatlarning fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etgan fuqarolik ishlarini hal qilish uchun chet mamlakatlarning moddiy huquq normalarining tatbiq etilishi asoslari va shartlarini, ularning mazmunini aniqlash tartibini protsessual normalarning tatbiq etilishini, bu normalarning noto'g'ri tatbiq etilishining protsessual oqibatlarini bilish zarur.

Chet el fuqarolari va tashkilotlari ishtirok etgan fuqarolik ishlarini hal qilishda sud qonunga muvofiq chet el huquq normalarini ham tatbiq etadi. Agar O'zbekiston Respublikasi ishtirok qilgan xalqaro shartnomada yoki xalqaro bitimda O'zbekiston Respublikasining fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan qoidalarga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, u holda O'zbekiston Respublikasi hududida ham xuddi yuqoridagi qoida-xalqaro shartnoma qoidalari tatbiq etiladi.

3-§. Chet el sudlari va arbitrajlarining hal qiluv qarorini ijro etish

O'zbekiston Respublikasida chet el sudlari va arbitrajlarining qarorlarini ijro etish tartibi O'zbekiston Respublikasining chet davlatlar bilan tuzgan tegishli bitimlari bilan belgilanadi. Chet el sudi yoki arbitrajining hal qiluv qarori shu hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirgan vaqtdan boshlab uch yil ichida majburiy ijroga topshirilishi mumkin. Ijro etiladigan qarorlar protsessual qonunga muvofiq chiqarilgan bo'lishi kerak (FPKning 391-moddasi).

Sud qarorlarining majburiy ravishda ijro etilishini so'rab berilgan iltimosnomada:

- 1) haq undiruvchining nomi, agar iltimosnoma vakil tomonidan berilsa – bu vakilning nomi, doimiy yoki vaqtincha turar joyi;
- 2) qarzdorning nomi va uning doimiy yoki vaqtincha turar joyi;
- 3) qarorning majburiy ravishda ishro etishga ruxsat berilishi to'g'risida haq undiruvchining iltimosi ko'rsatiladi.

Iltimosnomaga:

- 1) sud qarorining to'la matni;
- 2) agar qaror mazmunidan ma'lum bo'lmasa, qarorning qonuniy kuchga kirganligi to'g'risidagi rasmiy hujjat;
- 3) protsessda ishtirok etgan javobgarga sudga chaqirish to'g'risidagi xatning topshirilganligi to'g'risidagi hujjat;
- 4), yuqorida ko'rsatilgan hujjatlarning tasdiqlangan tarjimalari, shuningdek, iltimosnomaning tasdiqlangan tarjimasi ilova qilinadi.

XXXIV bob. O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK NIZOLARINING HAKAMLIK SUDLARIDA KO'RILISHI

1-§. Hakamlik sudi tushunchasi va turlari

Hakam tyermini arabcha «hakammu» so'zidan olingan bo'lib, xolis, uchinchi bir shaxsning sudya bo'lishini anglatadi. Hakamlik sudi rus tilida «treteyskiy sud» deb atalib, uchinchi shaxslar (tret litsa) sudi degan ma'noda tushuniladi. Hakamlik sudi deb fuqarolar bilan fuqarolar va tashkilotlar bilan tashkilotlar o'rtasida kelib chiqqan ta'sir fuqarolik huquqiy xarakterdagi nizolarning uchinchi shaxs yoki shaxslar (xolislar) tomonidan ko'rilishiga aytiladi.

Manfaatdor taraflarning fuqarolik huquqlari faqat davlat sudi tomonidagina emas, balki hakamlik sudi yo'li bilan ham himoya qilinishi mumkin. Hakamlik sudi nizolashuvchilarning alohida kelishuvi bilan bir yoki toq sondan iborat bir necha shaxslar tarkibida fuqarolik huquqiy xarakteridagi nizoni hal etish uchun tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasida hakamlik sudlari doimiy faoliyat ko'rsatuvchi va muvaqqat hakamlik sudlariga bo'linadi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs tomonidan tashkil etilishi mumkin va uning huzurida faoliyat ko'rsatadi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etish haqida qaror qabul qilganida, doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudining qoidalarini va hakamlik sudyalari ro'yxatini tasdiqlaganida tashkil etilgan deb hisoblanadi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etgan yuridik shaxs uning tashkil etilganligi to'g'risidagi hujjatlar nusxalarini hakamlik sudi joylashgan yerdagi adliya organiga yuboradi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi o'z nomi yozilgan blanka va yumaloq muhrga, O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitob varaqlari, valuta hisobvaraqlariga hamda boshqa bank hisobvaraqlariga ega bo'lishi mumkin ("Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonunning 6-moddasi).

Muvaqqat hakamlik sudi hakamlik bitimi taraflari o'rtasida kelib chiqqan muayyan nizoni hal etish uchun ular tomonidan tashkil etilib, nizo ko'rib chiqilganidan keyin muvaqqat hakamlik sudi o'z faoliyatini tugatadi. Hakamlik sudida raislik qiluvchi (nizo hay'atda ko'rib

chiqilayotganda) yoxud hakamlik sudyasi (nizo yakka tartibda ko'rib chiqilayotg'anda) hakamlik bitimi nusxasini va muvaqqat hakamlik sudi tashkil etilganligi to'g'risidagi xabarnomani mazkur sud joylashgan yerdagi adliya organiga hakamlik muhokamasi boshlanguniga qadar yuboradi. ("Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonunning 7-modasi).

Hakamlik sudlari yuridik shaxs bo'lmaydi. Hakamlik sudlari ham o'z faoliyatini qonuniylik, mustaqillik, hakamlik muhokamasi ma'lumotlarining oshkor qilinmasligi, hakamlik sudylarining xolisligi, dispoziitivlik, hakamlik muhokamasi taraflarining tortishuvi va teng huquqliligi tamoyillariga asosan amalga oshiradilar.

2-§. Hakamlik sudi tomonidan nizolarning hal etilishi

Amaldagi FKda fuqarolik huquqlarini sud orqali himoya qilish tartibi fuqarolik protsessual qonunlar yoki shartnomada belgilanganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlik sudi tomonidan himoya qilinishi belgilangan.

Hakamlik sudi tomonidan nizolar O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 16-okabrda qabul qilingan va 2007-yil 1-yanvardan kuchga kirgan "Hakamlik sudlari to'g'risida»gi qonunga muvofiq hal qilinadi. Ushbu qonunning 9-moddasida ko'rsatilishicha, hakamlik sudlari fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etadi.

Hakamlik sudlari ma'muriy, oila va mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa nizolarni hal etmaydi.

Nizoni hakamlik sudining hal qiluviga topshirish to'g'risidagi hakamlik bitimi yozma shaklda tuzilgan bo'lishi va unda hakamlik bitimi taraflari o'rtasida kelib chiqqan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan barcha yoxud ayrim nizolar hakamlik sudida ko'rib chiqilishi kerakligi haqidagi qoida, shuningdek, agar nizo doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi hal qiluviga topshiriladigan bo'lsa, mazkur hakamlik sudining nomi, hakamlik sudylarining soni, hakamlik muhokamasi o'tkaziladigan joy va til, hakamlik muhokamasining qo'llani-

ladigan qoidalari, nizoni ko'rib chiqish muddati haqidagi ma'lumotlar ko'rsatilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining "Hakamlik sudlari to'g'risida»gi Qonunining 14-moddasiga ko'ra, yigirma besh yoshdan kichik bo'lmagan, nizoning xolis hal qilinishini ta'minlashga qodir bo'lgan, nizoning pirovard natijasidan bevosita yoki bilvosita manfaatdor bo'lmagan, hakamlik bitimi taraflaridan mustaqil bo'lgan va hakamlik sudyasi majburiyatlarini bajarishga rozilik bergan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hakamlik sudyasi etib saylanishi (tayinlanishi) mumkin.

Nizoni yakka tartibda hal qiluvchi hakamlik sudyasi oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Nizo hay'atda hal qilinayotganda hakamlik sudi tarkibining raisi oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi kerak.

Ammo ayrim shaxslar, chunonchi, muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilganligi to'g'risida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori mavjud bo'lgan shaxs; sodir etgan jinoyati uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxs; o'z kasbiy faoliyatiga mos kelmaydigan qilmishlar sodir etganligi uchun sudya, advokat, notarius, tergovchi, prokuror yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlarning boshqa xodimi sifatidagi vakolati qonunda belgilangan tartibda tugatilgan shaxs; qonunda belgilangan mansab maqomiga muvofiq hakamlik sudyasi etib saylanishi (tayinlanishi) mumkin bo'lmagan shaxslar hakamlik sudyasi bo'la olmasligi yuqoridagi qonunda belgilangan.

Hakamlik muhokamasi taraflari hakamlik sudyasini mazkur qonunning 14-moddasida nazarda tutilgan talablarga rioya etilmagan hollarda rad qilish haqida arz qilishlari mumkin. Shuningdek, hakamlik sudyasi o'zining rad qilinishi uchun asos bo'luvchi holatlar mavjud bo'lsa, bu haqda darhol hakamlik muhokamasi taraflariga ma'lum qilishi va o'zini o'zi rad qilish haqida ariza berishi kerak.

Fuqarolik ishlari yuzasidan belgilangan sud xarajatlari kabi, hakamlik sudlari tomonidan nizolarni ko'rish bilan bog'liq xarajatlar ko'rsatib o'tilgan. Nizoni hakamlik sudida hal qilish bilan bog'liq xarajatlarga: hakamlik sudyalarining gonorari; hakamlik muhokamasi-ni tashkiliy, moddiy jihatdan va boshqacha tarzda ta'minlash xarajat-

lari; hakamlik sudyalarining hakamlik muhokamasida ishtirok etishi bilan bog'liq xarajatlari, shu jumladan, nizoni ko'rib chiqish joyiga borib kelish uchun to'lanadigan yo'l haqi xarajatlari; hakamlik sudyalarining yozma va ashyoviy dalillarni mazkur dalillar turgan joyda ko'zdan kechirish hamda tekshirish bilan bog'liq xarajatlari; ekspertlar va tarjimonlarga to'lanishi lozim bo'lgan summalar; guvohlar tomonidan sarflangan xarajatlar; hakamlik sudining hal qiluv qarori taraflardan qaysi birining foydasiga chiqarilgan bo'lsa, o'sha taraf vakilining xizmatlari haqini to'lash xarajatlari; hakamlik sudi tomonidan belgilanadigan boshqa xarajatlar kiradi ("Hakamlik sudlari to'g'risida"gi Qonunning 20-moddasi).

Agar hakamlik muhokamasi taraflarining ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan xarajatlarni qilishi hakamlik muhokamasi qoidalarida belgilanmagan bo'lsa, bunday xarajatlar hakamlik sudi xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

Sudyalardan biri vafot etgan, boshqa yoqqa ketib qolgan yoki kasal bo'lib qolgan taqdirda, nizoni hal qilishni sudyalarning mavjud tarkibiga topshirish yoki chiqib ketgan sudyani saylagan tarafning tayinlashi bo'yicha yangi sudya saylash taraflarning kelishuviga bog'liq. Bu to'g'rida hakamlik yozuvining o'zida qayd qilinadi va uni qolgan hamma sudyalar va taraflar imzolaydi.

Hakamlik sudi FPKda bayon qilingan sud ishlarini yuritish qoidalari bilan bog'liq emas. Ammo tomonlardan biri yoki har ikkisi sudga kelishdan bosh tortgan bo'lsa, hakamlik sudi taraflarning tushuntirishlarini eshitmay ishini hal qila olmaydi.

Hakamlik sudi quyidagi hollarda bo'lmagan deb hisoblanadi: ishini hal qilish muddati o'tganda; sudyalardan birortasining ishini ko'rishda ishtirok etishdan voz kechishi yoki chetlatilgani holda, agar ishini ko'rishda taraflarning birortasiga nisbatan jinoiy ta'qib qo'zg'atishga asos beradigan holatlar ochilib qolsa va bu hol ishning oqibatiga ta'sir qiladigan bo'lsa va nihoyat taraflardan biri vafot etgan taqdirda.

Hakamlik sudining hal qiluv qarori ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Yozma shaklda tuzilgan bu hal qiluv qarorida uning qabul qilingan sanasi; hakamlik muhokamasi o'tkazilgan joyi; hakamlik sudining tarkibi; hakamlik muhokamasining taraflari bo'lgan yuridik shaxslarning nomi va joylashgan yeri (pochta manzili), jismoniy

shaxslarning familiyasi, ismi, otasining ismi, yashash joyi, hakamlik muhokamasi taraflari vakillarining vakolatlari ko'rsatilgan holda familiyasi, ismi, otasining ismi; hakamlik sudi vakolatlarining asoslari; da'vogarining talablari va javobgarining e'tirozlari, shuningdek, ularning iltimosnomalari; hakamlik sudi tomonidan aniqlangan nizo holatlari, hakamlik sudining ushbu holatlar to'g'risidagi xulosalariga asos bo'lgan dalillar, hal qiluv qarorini qabul qilishda hakamlik sudi amal qilgan normalar ko'rsatiladi.

Hal qiluv qarorini hamma sudyalari imzolaydi. Hakamlik sudyasining alohida fikri hal qiluv qaroriga ilova qilinadi. Sudyalarning ko'pchiligi tomonidan imzolangan hal qiluv qarori qonuniy kuchga egadir. Bu qaror taraflarga sud majlisida eshittiriladi va ular hal qiluv qaroriga imzo qo'yadilar. Agar taraflardan biri imzo qo'yishdan bosh tortsa yoki sud majlisiga uzrsiz sabab bilan kelmasa, hal qiluv qarori unga eshittirilgan hisoblanib, bu to'g'rida rais hal qiluv qaroriga yozib qo'yadi.

Hakamlik sudining hal qiluv qarori ixtiyoriy ravishda ijro etilmasa, tegishli sudning beradigan ijro varaqasiga asosan O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, majburiy tartibda ijro qilinishi mumkin. Sudya ijro varaqasini berishda hakamlik sudining hal qiluv qarori qonunga muvofiqligini tekshiradi. Sudya ijro varaqasini berishni rad qilganida bu to'g'rida xususiy shikoyat berish yoki xususiy protest keltirish mumkin. Sudyaning ijro varaqasi berishni rad etish to'g'risidagi ajrimi qonuniy kuchga kirgandan so'ng, nizo manfaatdor tarafning arizasi bo'yicha sudda fuqarolik ishini yuritish tartibida hal qilinishi mumkin.

Hakamlik sudining ish yuritishga oid hamma materiallari ishni ko'rish tamomlangandan so'ng, muvaqqat hakamlik sudi tomonidan ko'rilgan ish hal qiluv qarori qabul qilinganidan keyin bir oy muddat ichida vakolatli sudga yuboriladi. Doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudida ko'rilgan ishlar mazkur hakamlik sudida uch yil saqlanadi.

XXXV bob. O‘ZBEKISTONDA XO‘JALIK SUDI (XO‘LIK NIZOLARINI KO‘RISH TARTIBI)

1-§. Xo‘jalik sudlari faoliyati tushunchasi va ularning vazifalari

O‘zbekistonda bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish asosiy masalalardan biri hisoblanmoqda. Shuning uchun ham xo‘jalik nizolarini o‘z vaqtida ko‘rib hal etishga e‘tibor kuchaymoqda. Shu sababli ham sobiq xo‘jalik nizolarini ko‘rib hal etadigan arbitraj organi zamirida xo‘jalik sudlari tashkil etildi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida Xo‘jalik sudlari haqida maxsus huquqiy me‘yor berilgan bo‘lib, mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o‘rtasidagi, tadbirkorlar o‘rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo‘jalik nizolarini, shuningdek, bankrotlik to‘g‘risidagi masalalarni hal etish Oliy Xo‘jalik sudi va quyi xo‘jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi. Bunda xo‘jalik sudlarining nizolarni hal etishda ularga xos xususiyatlari mavjudligini ko‘ramiz. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida belgilanganidek, har bir shaxsga o‘z huquq va erkinliklarini sudda himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar va jamoat birlashmalarining g‘ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga murojaat qilish huquqi kafolatlanadi.²¹

Xo‘jalik sudiga manfaatdor shaxs o‘zining buzilgan va nizolashilayotgan huquqi yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishi, qonunda belgilangan tartibda murojaat qilish huquqi berilgan.

Xo‘jalik sudi iqtisodiy sohada va uni boshqarish jarayonida kelib chiqadigan nizolar hamda qonunlar bilan uning vakolatiga kiritilgan boshqa ishlarni hal qilish yo‘li bilan odil sudlovni amalga oshiradi.

Xo‘jalik sudida sud ishlarini yuritish vazifalari quyidagilardan iborat:

1) iqtisodiy sohada va uni boshqarish jarayonida korxona, muassasa, tashkilotlar va fuqarolarning buzilgan va nizolashilayotgan hu-

²¹ Qarang: O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: «Uzbekiston», 2003. 17-bet.

quqlarini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish;

2) iqtisodiy sohada va uni boshqarish jarayonida qonunchilikni mustahkamlash va huquqbuzarliklarning oldini olishga ko'maklashish;

Xo'jalik sudlarida ish yuritishning subyektlari bo'lib korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, shu jumladan, jamoa xo'jaliklari, turli mulkchilik shakllariga asoslangan xususiy va qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalari, davlat hamda boshqa idoralar, iqtisodiy masalalar bo'yicha shug'ullanuvchi tadbirkorlar va yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasida va «Sudlar to'g'risida»gi qonunda, xo'jalik sudlarining tashkil etilishi va ularning faoliyati tartibi, tizimi Xo'jalik protsessual kodeksi²² va shular asosida qabul qilingan qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Mazkur qonun hujjatlari nizolarni ko'rishda ishtirok etadigan barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va boshqa subyektlar uchun asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

2-§. Xo'jalik sudlarining tashkil etilishi va tuzilishi

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, Xo'jalik sudlari ham umumiy sudlar singari besh yil muddatga saylanadigan Oliy Xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi va shu muddatga tayinlanadigan viloyat sudlari, Toshkent shahar Xo'jalik sudlaridan iborat tartibda faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik sudlari mavjud (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 107-moddasi).

Oliy Xo'jalik Sudining sudyalari Prezidentning tavsiyasiga ko'ra Oliy Majlis deputatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudlari esa Qoraqalpog'iston Respublikasi Juqorgi Kengesi tomonidan saylanadilar.

Viloyat, Toshkent shahar xo'jalik sudlarining sudyalari Oliy Xo'jalik sudi raisi tavsiyasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan yuqorida ko'rsatilganidek besh yil muddatga tayinlanadilar.

²² Qarang: O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi. -T.: «Adolat», 2001 yil.

Xo'jalik sudlarining quyi sudlari bo'lib faqat Toshkent shahar va viloyat sudlari hisoblanadi tuman (shahar)larda xo'jalik nizolarini ko'rib hal etadigan sudlar faoliyat ko'rsatmaydi.

Sudlar tizimida tashkil etilgan amaldagi Xo'jalik sudlari arbitrajdan o'zining mazmuni va mohiyati bilan tubdan farq qiladi, jumladan:

a) agar arbitraj sudlariga odil sudlovni amalga oshirishdek muhim vazifa yuklatilmagan bo'lsa, xo'jalik sudlari ham umumiy sudlar kabi odil sudlovni amalga oshiradigan organ sifatida ko'riladigan bo'ldi;¹

b) agar arbitraj boshqaruv organlariga bo'ysinuvchi va bu organlarga xos muayyan vazifalarni bajaruvchi bo'lib hisoblangan bo'lsa, Xo'jalik sudlari esa Konstitutsiyaga asosan sud hokimiyati tizimiga kiritildi;

v) xo'jalik sudlarida apellyatsiya bosqichi faoliyat ko'rsatadigan bo'ldi;

g) guvohlarning bergan guvohliklaridan foydalanish kabi qator huquqiy me'yorlar arbitraj organlaridan farq qilishini ko'rsatuvchi omillar bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida Oliy Xo'jalik sudi xo'jalik sudlov sohasida sud hokimiyatining eng yuqori organi hisoblanadi. U tomonidan qabul qilingan hujjatlar qat'i va O'zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiy. O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar, Toshkent shahar xo'jalik sudining sudlov faoliyati ustidan nazorat olib borish huquqiga ega.

Oliy Xo'jalik sudi Plenumining rahbariy ko'rsatmalarini Xo'jalik sudlari tomonidan bajarilishini nazorat qiladi;

Quyi xo'jalik sudlari faoliyatini tekshiradi, xo'jalik sudlarining ishlarini tashkil etish borasidagi ijobiy tajribani o'rganadi, umumlashtiradi va ommalashtiradi.

Oliy Xo'jalik sudining tarkibi «Sudlar to'g'risida»gi Qonunda o'z ifodasini topgan. Oliy Xo'jalik sudi-Rais, uning o'rinbosarlari, sudlov hay'atlari raislari, Oliy Xo'jalik sudi sudyalaridan iborat bo'ladi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi. –T.: «Adolat», 2001.; O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi 2000 yil 14 dekabr qonuni.

Oliy Xo'jalik sudida;
Oliy Xo'jalik sudining Plenumi;
Oliy Xo'jalik sudining Rayosati;
Nizolarni hal etish bo'yicha sudlov hay'ati;

Xo'jalik sudlari qarorlarining qonuniyligi va asoslilikini tekshirish bo'yicha sudlov hay'ati faoliyat ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudining raisi Oliy Xo'jalik sudi faoliyatiga tashkiliy rahbarlik qiladi va quyidagi vazifalarni amalga oshiradi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jalik sudi, viloyatlar xo'jalik sudlari raislarining xo'jalik sudlari ishlarini tashkil qilish haqidagi ma'ruzalarini eshitadi;

xo'jalik sudlari, Oliy Xo'jalik sudi sudlov hay'atlari va apparati ishini tashkil qilishga oid masalalarni ko'radi;

qonun hujjatlarida o'ziga berilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Oliy Xo'jalik sudining Rayosati Oliy Xo'jalik sudi sudyalaridan belgilangan miqdorda tuziladi.

Oliy Xo'jalik Sudi Rayosati Oliy Xo'jalik sudi sudyalaridan Oliy Xo'jalik sudi Plenumi tomonidan belgilangan miqdorda tuziladi.

Oliy Xo'jali sudi Raisi va uning o'rinbosarlari Rayosat tarkibiga lavozimlari bo'yicha kiradilar.

Rayosatning yig'ilishi oyida kamida bir marta o'tkaziladi va Rayosat a'zolarining ko'pchiligi ishtirok etgan taqdirda vakolatli hisoblanadi.

Oliy Xo'jalik sudining tarkibida yana sudlov hay'atlari faoliyat ko'rsatib, ular xo'jalik nizolarini birinchi instansiyada sud qarorlarining qonuniy va asoslilikini tekshirish tartibida amaldagi qonunlarga va huquqiy me'yorlarga asoslangan holda ish ko'radilar.

3-§. Xo'jalik sudlariga taalluqli nizolar

Xo'jalik sudlari iqtisodiy islohotlarni o'tkazish jarayonida davlat organlari orasida muhim o'rin egallagan sababli iqtisodiy sohada va uni boshqarish jarayonida korxona, muassasa, tashkilotlar va fuqarolarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlarini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish bilan bu borada

qonunchilikni mustahkamlash va shartnoma munosabatlaridagi huquqbuzarlikning oldini olishga qaratilganligi Xo'jalik Protsessual kodeksining 3-moddasida o'z ifodasini topgani bu sudlarning asosiy vazifasi ekanligini bildiradi.

Amaldagi qonunlarda xo'jalik nizolarini hal qilishga qaratilgan xo'jalik sudlarining vakolatlari birmuncha kengaytirilib, jamoa xo'jaliklari, tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi fuqarolarning ham iqtisodiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolari shu sudlarga taalluqli qilib belgilangan (O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Plenumining 1994-yil 18-oktabrdagi nizolarining xo'jalik sudloviga taalluqligiga doir ayrim masalalar).¹

Xo'jalik sudlarida ish ko'rish taalluqlilik qoidasiga rioya qilgan holda amalga oshiriladi. Xo'jalik protsessual kodeksida manfaatdor taraf xo'jalik nizolaridan qaysi turdagi ishlar yuzasidan sudga murojaat etishi mumkinligi berilgan, ularga:

1) yuridik shaxslar (bundan buyon matnda-tashkilotlar) o'rtasidagi, yuridik shaxs tuzmagan holda yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tartibda olgan fuqarolar o'rtasidagi (bundan buyon matnda-fuqarolar) fuqarolik, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlar natijasida iqtisodiy sohada hamda uni boshqarish jarayonida kelib chiqadigan nizolarga doir ishlar;

2) iqtisodiy sohada hamda uni boshqarish jarayonida tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari paydo bo'lishi, o'zgarishi yoki tugatilishi uchun ahamiyat kasb etuvchi faktlarni aniqlash (bundan buyon matnda-yuridik ahamiyat kasb etuvchi faktlarni aniqlash) to'g'risidagi;

3) tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to'g'risidagi ishlar.

Xo'jalik ishlariga taalluqli ishlarning sud tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlanishi qonunlarda o'z ifodasini topgan. Taalluqlilik haqida umumiy sudlarda ko'rsatib o'tilganidek, xo'jalik sudlarida ham taalluqlilik deganimizda nizoli ishlarni ko'rish va hal qilish yuzasidan sudlar bilan boshqa davlat organlari va jamoat tashkilotlari o'rtasida huquq doirasidagi vakolatlar bilan bog'liq bo'lgan farqlar nazarda tutilgan bo'lsa, sudlovlikda esa bir tomondan hal etiladigan nizoli ishlarni sudga taalluqliligi tushunilsa, ikkinchi tomondan yagona

¹ Qarang: qonun nomi bilan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. 1995. 1-2 sonlari, 29-33-betlar.

xo'jalik sud tizimi ichida har bir sudlar qanday vakolatga ega ekanligi anglanadi.

Demak, xo'jalik nizolarining sudlovligi deganda sud idoralariga taalluqli bo'lgan barcha ishlarning umumiy sudlar o'rtasida taqsimlanishi tushuniladi. Ishning sudlovligini aniqlash deganda mazkur ishni qaysi xo'jalik sud bo'g'ini ko'rish va hal etishi mumkin (vakolatli) ekanligi ham tushuniladi.

Xo'jalik sudiga taalluqli ishlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar xo'jalik sudlari tomonidan qarab chiqiladi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi sudloviga taalluqli ishlar bundan mustasnodir.

Oliy Xo'jalik sudi quyidagilarni ko'rib chiqadi:

Respublika boshqaruv organlari, vakillik va ijroiya hokimiyati mahalliy organlari o'rtasidagi iqtisodiy bitimlardan kelib chiqadigan nizolar;

O'zbekiston Respublikasi vakillik organlarining normativ xarakterga ega bo'lmagan hujjatlarini (butunlay yoki qisman) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlar.

Oliy Xo'jalik sudi alohida holatlarni e'tiborga olgan holda istalgan ishni istalgan xo'jalik sudidan olib qo'yishi va uni birinchi instansiya tartibida o'zi qarab chiqishga qabul qilishi, ishni bir xo'jalik sudidan boshqasiga o'tkazish huquqiga egadir.

Sud bo'g'inlari o'rtasida taqsimlangan nizoli xo'jalik ishlarini sud da'vogarnimi, javobgarnimi ulardan birini yashab, ishlab turgan hududida ko'rib hal etilishini aniqlashi lozim. Bu masalani qanday hal etishlik qonunda o'z ifodasini topgan. Umumiy qoida bo'yicha da'volar javobgar joylashgan yerdagi xo'jalik sudiga taqdim etiladi.

Alohida bo'linmalarda faoliyat ko'rsatuvchi yuridik shaxsga nisbatan da'vo alohida bo'linma joylashgan yerga taqdim etiladi. Fuqarolik protsessual huquqida sudlovlikning turlarga bo'linishi va shular asosida nizoli ishlarni qaysi sud bo'g'inida ko'rib hal etilishiga birmuncha aniqlik kiritilgan.

Xo'jalik protsessual kodeksiga ko'ra sudlovlik institutini umumiy sudlovlik, da'vogarning ixtiyori bo'yicha sudlovlik; yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash to'g'risidagi ishlarning sudlovligi; bankrotlik to'g'risidagi ishlarning sudlovligi; mustasno sudlovlik; shartnomaviy sudlovlik kabi turlarga bo'linib, bular xo'jalik ni-

zolarining xususiyatlariga qarab ish tutilganligi bilan farqlanishi ko'rsatilgan.

Ish yuritishda yuqorida keltirilgan har bir sudlovlik turlari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularga rioya qilmaslik taraflarning huquq va manfaatlarining buzilishiga olib kelishi mumkin.

1) Hududiy (umumiy) sudlovlikka ko'ra, qonunda nazarda tutilgan hollarda fuqarolar tadbirkorlik bilan bog'liq ishlar bo'yicha asosan javobgarning yashash joyidagi xo'jalik sudiga, agar javobgar yuridik shaxs bo'lsa, ishning qaysi sud tomonidan ko'rilishi lozimligi yuridik shaxsning organi (idorasi) yoki mulki turgan joy bo'yicha yoki alohida bo'linma (filiali) joylashgan joyda ko'rish belgilangan.

Turli yerlarda joylashgan bir nechta javobgarlarga nisbatan da'volar da'vogarning tanlashi bo'yicha javobgarlarning biri joylashgan yerdagi xo'jalik sudiga taqdim etiladi.

Qayerdaligi noma'lum bo'lgan javobgarlarga nisbatan da'volar uning mol-mulki joylashgan yerdagi yoki O'zbekiston Respublikasida ma'lum bo'lgan oxirgi turar joyidagi xo'jalik sudiga taqdim etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining tashkiloti yoki fuqarosi bo'lgan va ayni paytda boshqa davlat hududida turgan javobgarga nisbatan da'volar da'vogar joylashgan yerdagi yoki javobgarning mol-mulki joylashgan yerdagi xo'jalik sudiga taqdim etilishi mumkin.

Ijro etish joyi ko'rsatilgan shartnomadan kelib chiqadigan da'volar shartnoma ijro etiladigan yerda qo'zg'atilishi mumkin (XPKning 28-moddasi).

1) Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilashdan maqsad manfaatdor shaxslarning xo'jalik huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni qo'zg'atish bilan ularning mulkiy huquqlarini qo'riqlashi nazarda tutilgan.

Sud bunday ishlarni ko'rishda yuridik ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlarni boshqa tartibda olish mumkin bo'lmaganligi tufayli sudga murojaat etganligini aniqlashi kerak. Huquqiy faktlarni belgilash uchun, agar bu fakt shaxsiy yoki mulkiy huquqlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan holatlar bo'lishi talab etiladi.

Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar arizachi turgan joydagi sudning sudloviga tegishlidir.

2) Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik tashkilotlari tadbirkorlarning bir maromda ishlashi oqilona tashkil qilishga bog'liq bo'ladi. Agar bozor qonuniyatlariga nisbatan ishbilarmonlik bilan munosabatda bo'lmasalar, xonavayron (bankrot) likka uchrashi mumkin. Shuning uchun ham Xo'jalik protsessual kodeksida bankrotlikka alohida e'tibor berilib, sudlovlikka oid qoidalariga ko'ra, kelib chiqadigan ishlar tashkilot yoki fuqarolarning, ya'ni qarzdorlarning turgan joyidagi sudda ko'rib hal etilishi nazarda tutilgan.

3) Mustasno sudlovlik. Bu sudlovlikning asosiy mohiyati shundaki, xo'jalik nizolarini qonun faqat muayyan ishlarni, muayyan sudlarga tegishli bo'lishini belgilaydi.

Mustasno sudlovlikka tegishli bo'lgan nizoli ishlarning sanog'ini kengaytirilishga yo'l qo'yilmaydi, ya'ni bunday sudlovlikdan tараflarning kelishuviga yoki da'vogarning tanlashi bo'yicha o'zgartirilmaydi. Masalan, bino, inshoat, yer uchastkalariga nisbatan mulk huquqi to'g'risidagi, bino, inshoat, yer uchastkasini noqonuniy egallovchilardan tortib olish, mulkdoming yoki mulkning beshqa qonuniy egasining, egalik huquqini tortib olish bilan bog'liq bo'lmagan huquqlari buzilishini bartaraf etish to'g'risidagi da'volar bino, inshoat, yer uchastkasi joylashgan yerdagi sudga beriladi.

4) Qonunda da'vogar, javobgar yashab, ishlab turgan joydagi hamda da'vogarning ixtiyori bo'yicha sudlovliklarni (XPKning 27-28-moddalari) taraflarning roziligi bilan o'zgartirish mumkinligi qayd qilingan. Bunday sudlovlik shartnomaviy sudlovlik turiga kiradi. Bu huquqiy me'yorning maqsadi manfaatdor shaxslarga ko'proq qulayliklar yaratish inobatga olingan.

Mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat ko'rishga qadam qo'yilgan bir paytda taraflarning sudlovlikdagi erkinliklarini ortiqcha cheklashni maqsadga muvofiq emasligi nazarda tutilgan. Shartnomaviy sudlovlikka asosan taraflar o'rtasida ish yuzasidan nizo kelib chiqqan taqdirda shartnomada va undan keyin ham nizoni qaysi sudda ko'rib hal etilishini taraflar kelishuv asosida o'zaro belgilashlari mumkin.

Agar ish ko'rish jarayonida xo'jalik sudi tomonidan shartnomaviy sudlovlik tufayli taraflarning huquqi buzilganligi aniqlansa, ishni sudlovlikning umumiy qoidalari asosida ko'rish to'g'risidagi masalani hal etish mumkin.

Amaldagi xo'jalik protsessual kodeksida ishlarni bir xo'jalik sudidan boshqasiga o'tkazish masalasiga ham alohida huquqiy me'yor bilan tartibga solinishi belgilangan.

Xo'jalik sudi tomonidan sudlovga tegishlilik qoidalarga rioya qilgan holda qabul qilib olingan ish, garchi keyinchalik boshqa xo'jalik sudining sudloviga tegishli bo'lib qolsa-da, avvalgi xo'jalik sudi tomonidan mohiyatan ko'rilishi lozim.

Biroq sud ta'sir qabul qilingan ishning boshqa sudda ko'rilishi zarur va maqsadga muvofiq degan xulosaga kelishi mumkin. Bunday hollarda qonun sudyaga ishni ko'rish uchun boshqa teng darajadagi sudga o'tkazish huquqini beradi.

Xo'jalik sudi ishni boshqa xo'jalik sudiga quyidagi hollarda o'tkazadi:

1) agar ish sudlovga tegishlilik qoidasi buzib qabul qilinganligi va shu sudda ishni ko'rish vaqtida ma'lum bo'lsa;

2) agar bir yoki bir necha sudyalar rad qilinganidan keyin ularni ushbu sudda almashtirish mumkin bo'lmay qolsa, shuningdek, ishni ushbu sudda ko'rish mumkin bo'lmay qolgan boshqa hollarda;

Ishni boshqa xo'jalik sudida ko'rishga o'tkazish to'g'risida ajrim chiqariladi.

Bir suddan boshqa sudga yuborilgan ish u yuborilgan sudda ko'rish uchun qabul qilib olinishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik sudlari o'rtasida sudlovga tegishlilik to'g'risidagi nizolarga yo'l qo'yilmaydi (XPKning 33-moddasi).

Ishni boshqa sudga o'tkazish to'g'risidagi sudning ajrimiga shu ajrim ustidan shikoyat qilish muddati o'tgandan so'ng berilgan bo'lsa, bunday hollarda shikoyatni qanoatlantirmay qoldirish haqida sud ajrim chiqargandan so'ng ish boshqa sudga o'tkaziladi.

Ish bir suddan boshqa xo'jalik sudiga yuborilganida ish kelib tushgan sudda ko'rib chiqilishi va bu borada xo'jalik sudlari o'rtasida sudlovlik to'g'risida nizolar kelib chiqmasligi haqida qonun yo'l qo'ymasligini ta'kidlaydi.

Agar korxona, tashkilot va muassasaning qaytadan tuzilishi munosabati bilan ishda qatnashuvchi taraflar o'zgartirilsa yoki taraflarning biron-bir tashkilotga bo'ysunishi o'zgarsa va shu tufayli

niso boshqa xo'jalik sudiga taalluqli bo'lib qolsa, ish mazkur xo'jalik sudiga topshirilishi lozim

Nizoning mazkur xo'jalik sudiga taalluqli bo'lmasligi aniqlanganida da'vo (arizalari) materiallari da'vo arizasi tushgan paytdan e'tiboran yoki ish sud majlisida bekor qilingani zamon uch kun ichida tegishli xo'jalik sudiga yuborilishi kerak. Bu materiallarni olgan sudya ularni umumiy asoslarda ko'rish uchun qabul qiladi.

Xo'jalik sudining sudyasi da'vo materiallari noto'g'ri yuborilgan deb topsa, bu materiallar nizoning taalluqliligi to'g'risidagi masalani hal qilish uchun tegishli xo'jalik sudiga yuborilishi kerak.

4-§. Xo'jalik sudning birinchi instansiyasida ish yuritish

Manfaatdor shaxs o'zining buzilgan va nizolashilayotgan huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishni so'rab xo'jalik sudiga murojaat etish bilan ular qator protsessual harakatlarni amalga oshirish uchun asos bo'ladi.

Xo'jalik protsessida ishtirok etuvchi taraflar bo'lib huquqi buzilgan tomon-da'vogar, huquqni buzuvchi, unga rioya qilmagan taraf esa javobgar sifatida qatnashadi.

O'zining huquqlari va qonun tomonidan qo'riqlanadigan manfaatlari himoya qilinishi yuzasidan da'vo bergan yoki manfaatlari yo'li-da da'vo qo'zg'atgan tashkilotlar va fuqarolar da'vogar hisoblanadilar. Da'vo talabi bo'yicha javob beruvchi tashkilotlar va fuqarolar javobgar hisoblanadilar.

Taraflar teng protsessual huquqlardan foydalanadilar, qonunda ko'rsatilgan hollarda ayrim uzrli sabablarga ko'ra taraflar o'zlarining ishlarini yuritishni boshqa shaxslarga, vakillarga topshirishlariga yo'l qo'yiladi.

Xo'jalik protsessual kodeksida vakil va uning protsessual huquq va burchlari to'g'risida fikr yuritiladi. Bu qoidalarga ko'ra vakil deganda, xo'jalik sudida tashkilotlarning ishlarini ularning qonun hujjatlarida yoki ta'sis hujjatlarida berilgan vakolatlar doirasida ish ko'radigan organlar hamda ularning vakillari olib boradi.

Fuqarolar o'z ishlarini xo'jalik sudida shaxsan o'zlari yoki vakillari orqali yuritishlari mumkin. Fuqaroning ishda shaxsan qatnashishi uni ish bo'yicha vakilga ega bo'lish huquqidan mahrum qilmaydi.

Huquqi buzilgan shaxs tashkilotlar, fuqarolar xo'jalik sudlariga o'z huquqlarini himoya qilish maqsadida murojaat etish uchun beradigan da'vo arizasini yozma ravishda berishlari va ariza tegishli da'vogar yoki uning vakili tomonidan imzolanishi lozim. Da'vo arizalarida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- 1) ariza berilayotgan xo'jalik sudining nomi;
- 2) ishda ishtirok etayotgan shaxslarning nomi va pochta manzillari;

- 3) agar da'vo baholanishi lozim bo'lsa, da'voning bahosi;
- 4) da'vo talablariga asoslantirilgan holatlar;
- 5) da'vo talablari asoslarini tasdiqlovchi dalillar;
- 6) undiriladigan yoki bahslashilayotgan summaning hisob-kitobi;
- 7) da'vogarining qonunlarga va boshqa qonun hujjatlariga havola qilingan talablari, da'vo bir necha javobgarga nisbatan qo'zg'atilganda ulardan har biriga qo'yilgan talablar;

- 8) nizoni sudga qadar e'tiroz talabi tartibida javobgar bilan birga hal etishga rioya qilinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar, agar bu shunday turkumdagi nizolarni hal etish uchun qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa;

- 9) ilova qilinayotgan hujjatlar ro'yxati.

Da'vo arizasida, agar nizoni to'g'ri hal qilish uchun zarur bo'lsa, boshqa ma'lumotlar ham, shuningdek, da'vogarda mavjud iltimosnomalar ko'rsatiladi.

Da'vo arizasini berishda da'vogar, da'vo arizasining va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalarini qonunda talab qilgan tarzda berishi lozim (XPKning 113-114-moddalari).

Xo'jalik sudida birinchi instansiya tariqasida ish qo'zg'atilganida da'vo arizasini qabul qilish to'g'risidagi masalani sudyaning yakka o'zi hal qiladi.

Sudya da'vo arizasini qabul qilish to'g'risida u kelib tushgan kundan boshlab besh kundan kechiktirmay ajrim chiqaradi. Bu ajrimning mazmuni ishni majlisda muhokama qilishga tayyorlash to'g'risidagi ajrimda bayon qilinishi mumkin.

Xo'jalik sudiga berilgan nizoli ishlar sudya tomonidan hamisha qabul qilinavermaydi. Buning uchun u qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'lgan taqdirda da'vo arizani qabul qilishni rad etadi. Masalan, agar nizo xo'jalik sudiga taalluqli bo'lmasa va hokazo.

Sudya da'vo arizasini va unga ilova qilingan hujjatlarni quyidagi hollarda qaytaradi:

1) agar da'vo arizasi qonunda belgilangan shakl va mazmunga rioya qilinmagan holda berilgan bo'lsa;

2) agar da'vo arizasi imzolangan yoki imzolash huquqiga ega bo'lmagan shaxs yoxud xizmat lavozimi ko'rsatilmagan shaxs tomonidan imzolangan bo'lsa;

3) agar mazkur ish xo'jalik sudi sudloviga tegishli bo'lmasa;

4) agar ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga da'vo arizasining ko'chirma nusxalari yuborilganligini tasdiqlovchi dalillar taqdim etilmagan bo'lsa;

5) agar belgilangan tartibda va miqdorda davlat boji to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilmagan bo'lsa, davlat boji to'lashni kechiktirish, bo'lib-bo'lib to'lash mumkinligi qonunda nazarda tutilgan hollarda bu haqda iltimos qilinmagan yoxud iltimos rad etilgan bo'lsa;

6) agar shu turkumdagi nizolar uchun qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda da'vogar javobgar bilan nizoni sudga qadar hal etish tartibiga rioya qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etmagan bo'lsa;

7) agar bitta da'vo arizasida bir yoki bir necha javobgarga o'zaro bog'lanmagan bir necha talab birlashtirilgan bo'lsa;

8) qonun hujjatlariga yoki shartnomaga muvofiq qarz bank yoki boshqa kredit muassasasi orqali olinishi lozim bo'lganida javobgardan qarzni olish uchun bankka yoki boshqa kredit muassasasiga murojaat qilinganligi haqida dalillar taqdim etilmagan bo'lsa;

9) agar da'vo arizasini ish yuritishga qabul qilish to'g'risida ajrim chiqarilgunga qadar da'vo arizasini qaytarib olish to'g'risida da'vogardan ariza tushgan bo'lsa.

Da'vo arizasida da'vogar nizoni bevosita javobgar bilan o'zaro hal etish uchun ko'rgan choralari, shu jumladan, nizoni sudga qadar hal etishga bo'lgan urinishlar (e'tiroz talablari) asoslab ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Da'vo arizasiga nizoning mazmunini aks ettiruvchi hujjatlar ilova qilinishi kerak. Masalan, agar shartnoma tuzish haqida nizo kelib chiqsa, bunday shartnoma loyihasi hamda shartnoma tuzish majburiyatini belgilovchi hujjatlar taqdim etiladi. Agar nizo shartnoma shart-

lari haqida bo'lsa, bunda shartnoma loyihasining nusxasi va kelishmovchilik bayonnomasining asli taqdim etiladi va hokazolar.

5-§. Ishni sud muhokamasiga tayyorlash

Nizoli xo'jalik ishining xo'jalik sudida to'g'ri va o'z vaqtida ko'rilishi va hal etilishini ta'minlash maqsadida sudya da'vo arizasi olingan kundan e'tiboran o'n kundan kechiktirmasdan ishni ko'rishga tayyorlaydi. Tayyorgarlik ishlarini puxta o'tkazish ishni xolisona hal etishga yordam beradi. Buning uchun sudya taraflardan ish bo'yicha kerakli bo'lgan ma'lumotlar, ishga oid hujjatlar, bank hujjatlari, tushuntirish xatlari, ishda ishtirok etmayotgan korxonalar, tashkilotlardan tegishli hujjatlarni talab qilib oladi: ish holatlarini aniqlash uchun taraflarning vakillarini chaqiradi, (agar ular sud joylashgan shaharda bo'lsalar) va ulardan qanday qo'shimcha hujjatlar topshirilishi, dalillar keltirilishi mumkinligini aniqlaydi; xo'jalik sudidagi bir necha ishlarni birlashtirish yoki da'vo talablarini ajratish; ishga jalb qilinmagan taraflarni jalb qilish va ishga noto'g'ri va asossiz tortilgan javobgarni ishdan chetlatish, nizoni ishda taraf bo'lib ko'rilgan yuridik shaxsning bevosita korxonasida, tashkilotida va muassasasida ko'rish; sud majlisida tushuntirish berish uchun taraflarning mansabdor shaxslarini chaqirish masalalarini hal qiladi; ishning to'g'ri va o'z vaqtida ko'rilishini ta'minlashga qaratilgan boshqa protsessual harakatlarni bajaradi.

Ishni sud muhokamasiga tayyorlash jarayonida sudya da'vo arizasi kelib tushgan kundan boshlab o'n kundan kechiktirmay quyidagi harakatlarni qiladi:

- 1) ishda ishtirok etish uchun boshqa javobgar yoki uchinchi shaxsni jalb etish masalasini ko'rib chiqadi;
- 2) ish yuritish haqida manfaatdor shaxslarni xabardor qiladi;
- 3) manfaatdor shaxslarga ayrim harakatlarni bajarish va lozim bo'lgan hujjatlarni topshirishi mumkinligini tushuntiradi;
- 4) dalillarning tegishliligi va yo'l qo'yilishi mumkinligini tekshiradi;
- 5) guvohlarni chaqirtiradi;
- 6) ekspertiza tayinlash masalasini ko'rib chiqadi;
- 7) boshqa xo'jalik sudlariga sud topshiriqlarini yuboradi;

- 8) ishda ishtirok etayotgan shaxslarni chaqirtiradi;
- 9) tomonlarni murosaga keltirish choralarini ko'radi;
- 10) ishda ishtirok etayotgan tashkilotlar rahbarlarini tushuntirish berish uchun chaqirish masalasini hal qiladi;
- 11) da'voni ta'minlash bo'yicha choralar ko'radi.

Sudya nizoni to'g'ri va o'z vaqtida hal qilishga qaratilgan boshqa harakatlarni ham amalga oshiradi.

Sudya ishni sud muhokamasiga tayyorlash to'g'risida ajrim chiqaradi, unda ishni tayyorlashga doir harakatlar, ishni sud muhokamasiga tayyorlash, uni o'tkazish vaqti va joyi ko'rsatiladi.

Sudya taraflarning arizalariga ko'ra yoki o'z tashabbusi bilan ish bo'yicha qaror chiqquniga qadar da'voni qisman yoki to'liq ta'minlash to'g'risida choralar ko'rishi mumkin.

6-§. Xo'jalik sudida ishning ko'rilishi va hal etilishi

Xo'jalik sudlarida ishlar birinchi instansiya tartibida sudyaning yakka o'zi tomonidan ko'rib hal etiladi. Biroq murakkab ishlarni ko'rishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy Sudi, viloyat, Toshkent shahar sudi raislarining qarori bilan har qanday ish hay'at tartibida ko'rilishi mumkinligi belgilangan (XPKning 15-moddasi).

Nizolar xo'jalik sudida sudya va taraflarning vakillari tarkibida, sudya raisligida ko'riladi.

Ish xo'jalik sudining majlisida muhokama qilinadi.

Majlisga raislik qiluvchi sudya:

- 1) xo'jalik sudining majlisini ochadi va qanday ish ko'rib chiqilishini e'lon qiladi;

- 2) ishda ishtirok etayotgan shaxslarning, xo'jalik jarayoni boshqa ishtirokchilarning majlisga kelganligini, ularning vakolatlarini, majlisga kelmaganlar tegishli ravishda xabardor qilinganliklarini hamda ularning kelmaganliklarining sabablari to'g'risida qanday ma'lumotlar borligini tekshiradi;

- 3) sud tarkibini e'lon qiladi, ekspert, tarjimon sifatida kimlar ishtirok etayotganligini ma'lum qiladi hamda ishtirok etayotgan shaxslarga ularning rad qilish huquqlarini tushuntiradi. Xo'jalik sudi ishni ko'rib chiqishda ish bo'yicha dalillarni tekshiradi, ishda ishtirok etayotgan shaxslarning tushuntirishlarini, guvohlarning ko'rsatuvlarini,

ekspertlarning xulosalarini eshitadi, yozma dalillar bilan tanishadi, ashyoviy dalillarni ko'zdan kechiradi.

Ishning muhokamasi o'zgarmas sud tarkibida amalga oshiriladi. Muhokama jarayonida sudyalardan biri almashtirilgan taqdirda ishning muhokamasi eng boshidan boshlanishi lozim.

Har bir ish bo'yicha muhokama dam olish uchun belgilanganidan tashqari vaqtda uzluksiz davom etadi. Ayrim hollarda xo'jalik sudi majlisida uch kundan oshmagan muddatga tanaffus e'lon qilishga haqli. Xo'jalik sudi ish bo'yicha qaror qabul qilmaguncha yoki ishni ko'rib chiqish keyinga qoldirilmaguncha boshqa ishlarni ko'rib chiqishga haqli emas.

Xo'jalik sudida nizoli ishlarni manfaatdor tashkilotlar, fuqarolarning arizalari bo'yicha ko'rishga kirishadi. Ishning xo'jalik sudi majlisida ko'rilishida ishtirok etuvchi taraflar teng protsessual huquqlardan foydalanadilar.

Ishda qatnashuvchi shaxslar ish materiallari bilan tanishish, ulardan ko'chirma olish, nusxa ko'chirish, rad etishlarini bildirish, dalillarni taqdim etish, dalillarni tahlil etishda qatnashish, savollar berish, iltimosnomalar kiritish, arzlar qilish, xo'jalik sudiga og'zaki va yozma tushuntirishlar berish, ishni ko'rish davomida vujudga keladigan barcha masalalar bo'yicha o'z vajlarini taqdim qilish, ishda qatnashuvchi boshqa shaxslarning iltimosnomalari, vajlarga e'tiroz bildirish, sud aktlari ustidan shikoyat qilish, xo'jalik sudining hal qiluv qarori, ajrimi, qarorlarining majburiy ijro etilishini talab qilish hamda ushbu kodeksda ularga berilgan boshqa protsessual huquqlardan foydalanish huquqiga egadirlar.

Taraflar o'zlariga tegishli bo'lgan barcha huquqlardan insofli ravishda foydalanishga, nizoning har taraflama va xolisona ravishda ko'rilishi uchun choralar ko'rishga, ikkinchi tomonning mulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini o'zaro hurmatlashga majburlar. Taraflarning o'zlariga yuklatilgan burchlarini bajarmaganlarida nizomlar, qoidalarda nazarda tutilgan salbiy huquqiy oqibatlar vujudga keladi.

Da'vogar ish yuzasidan qaror qabul qilgunga qadar da'voning asosini yoki predmetini o'zgartirishga, da'vo talablarining miqdorini oshirish yoki kamaytirish, shuningdek, javobgarning da'voni tan olish to'g'risidagi arizalar qonunga xilof keladigan bo'lsa yoki boshqa

shaxslarning mulkiy huquqlari va qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini buzadigan bo'lsa, sudya bunday arizalarni qabul qilmaydi (XPKning 40-moddasi).

Ishda ishtirok etuvchi taraflar dalillar keltirishlari bilan bir qator sud majlisida o'z fikr va mulohazalarini, e'tirozlarini bayon qilishlari mumkin, lekin oxirgi va hal etuvchi so'z sudyaga tegishli bo'lib, u ish bo'yicha to'plangan materiallarga va taraflarning tushuntirishlariga qarab xulosa chiqaradi. Taraflar ishni kelishuv bitimi tuzish bilan tamomlashlari mumkin. Agar taraflarning vakillari ishda ishtirok etsalar, u holda majlisda ishonchnoma bilan qatnashishlari mumkin. Xo'jalik sudi ishida jamoat tashkilotlari va xo'jalik faollari ham ishtirok etishlari lozim. Agar ish bo'yicha ekspertiza tayinlangan bo'lsa, sud majlisida ekspert o'z fikr-mulohazalarini bayon qiladi. Ish ko'rish uchun yetarli dalillar to'plangan bo'lsa, sud majlisida javobgar va qo'shimcha javobgarlarning ishtirok etmasligi ishni ko'rishga to'sinlik qilmaydi.

Da'vogarning vakili ishning ko'rilishida qatnashmasa yoki talab qilingan hujjatlarni o'z vaqtida taqdim qilmasa sudyaga ishni to'xtatish huquqi beriladi. Bunday hollarda da'vogar ikkinchi marta da'vo qo'zg'atish huquqidan mahrum etilmaydi.

Agar sudya nizoli ishni ko'rilishini to'xtatish, ishni boshqa kunga qoldirish, ishni bekor qilish to'g'risidagi xulosaga kelsa, bu haqda ajrim qabul qilinadi. Ajrim va ishni mazmunan hal qilish to'g'risidagi qaror majlis bayonnomasiga kiritiladi.

Xo'jalik sudi majlisida ko'rilgan har bir ish bo'yicha bayonnoma tuziladi. Bayonnomada ishning asosiy mazmuni va taraflarning bayonotlari, dalillarning mazmuni, qonunlarning tatbiq etilishi to'g'risidagi va boshqa fikrlar, mulohazalar yoziladi (XPKning 134-moddasi).

Bayonnoma yozilishi sud qarorining qaror qismini bayon qilish bilan tamom bo'ladi. Bayonnoma sudya tomonidan imzolanadi.

7-§. Xo'jalik sudining hal qiluv qarorlari va ajrimlari

Nizo mazmunan hal qilingandan so'ng (da'vo qanoatlantirilganidan yoki butunlay yoki qisman rad etilganidan so'ng) xo'jalik sudi qaror qabul qiladi. Xo'jalik sudi qarori ishning barcha holatlari, sud

majlisida muhokama qilinishi natijalariga qarab xo'jalik sudyasi va nizoning ko'rilishida ishtirok etgan taraflarning vakillari tomonidan hal qilinadi. Hal qiluv qarori ishning muhokamasi tamom bo'lgandan keyin alohida xonada qabul qilinadi. Xonada xo'jalik sudining ishni ko'rib chiqayotgan tarkibiga kiruvchi sudyalarigina bo'lishlari mumkin.

Xo'jalik sudi hal qiluv qarorini qabul qilishda:

- 1) dalillarga baho beradi;
- 2) ish uchun ahamiyatli qaysi holatlar aniqlanganligini va qaysilari aniqlanmaganligini belgilaydi;
- 3) ishda ishtirok etayotgan shaxslar asoslangan qaysi qonun hujjatlarini ushbu ishda qo'llash mumkin emasligini hal qiladi;
- 4) ushbu ish bo'yicha qaysi qonun hujjatlarini qo'llash zarurligini belgilaydi;
- 5) ishda ishtirok etayotgan shaxslarning huquqlari va majburiyatlari qandayligini belgilaydi;
- 6) da'vo qanoatlantirishga tegishli yoki tegishli emasligini hal qiladi.

Xo'jalik sudlari qarorlarining ijrosi bo'yicha tushunmovchiliklar va nizolar bo'lmasligi uchun qarorlar qismlarga bo'lingan.

Xo'jalik sudi hal qiluv qarorlarini O'zbekiston Respublikasi nomi bilan qabul qiladi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori kirish, bayon, asoslantirish va xulosa-qaror qismlardan iborat.

Hal qiluv qarorining kirish qismida uni qabul qilgan xo'jalik sudining nomi, sud tarkibi, ishning tartib raqami, ish ko'rilgan sana va joy, ishda ishtirok etayotgan shaxslarning nomi, nizo predmeti majlisda ishtirok etgan shaxslarning familiyalari va vakolatlari ko'rsatilishi lozim.

Hal qiluv qarorining bayon qilish qismida da'vo arizasining, uning yuzasidan bildirilgan mulohazaning, boshqa tushuntirishlarning, ishda ishtirok etayotgan shaxslar arizalarining qisqacha bayoni ifodalanishi lozim.

Hal qiluv qarorining asoslantirish qismida ishning xo'jalik sudi tomonidan aniqlangan holatlari, xo'jalik sudining bu holatlar to'g'risidagi xulosalariga asos bo'lgan dalillar va xo'jalik sudi u yoki bu dalillarni rad qilishiga hamda ishda ishtirok etayotgan shaxslar asos qilib keltirgan qonun hujjatlarini qo'llanmasligiga asos bo'lgan dalil-

lar, shuningdek, sud hal qiluv qarorini qabul qilishda tayangan qonun hujjatlari ko'rsatilishi lozim.

Hal qiluv qarorining xulosa qismida har bir da'vo talabini qanoatlantirish yoki qanoatlantirishni rad etish to'g'risidagi xulosalar bo'lishi lozim. Ishda bir necha da'vogar va javobgar ishtirok etayotgan bo'lsa, qarorda nizo ulardan har biriga nisbatan qanday hal qilingani ko'rsatiladi.

Dastlabki va qarshi da'vo to'la yoki qisman qanoatlantirilganda hal qiluv qarorining qaror qismida da'volarni o'zaro hisobga olish natijasida undirilishi lozim bo'lgan summa ko'rsatiladi.

Hal qiluv qarorining xulosa qismida ishda ishtirok etayotgan shaxslar o'rtasida sud xarajatlarining qanday taqsimlanishi ko'rsatiladi. Agar xo'jalik sudi hal qiluv qarorida ijro etish tartibini belgilasa yoki uning ijrosini ta'minlash choralari ko'rsa, bu to'g'rida hal qiluv qarorida ko'rsatiladi. Da'vo qanoatlantirilgani holda, qarorda nizo qaysi taraf foydasiga hal etilayotgan bo'lsa, shu tarafning nomi, pul summasi to'lashga yoki muayyan harakatlarni bajarishga majbur bo'lgan tarafning nomi, undiriladigan summaning miqdori, bu pulni qarzdorning bankidagi qaysi hisob raqamidan olinishi kerakligi va boshqa ta'sir zarur ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qabul qilingandan keyin bir oylik muddat o'tgach kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudining hal qiluv qarori qabul qilingan paytdan kuchga kiradi.

Apellyatsiya shikoyati berilgan taqdirda hal qiluv qarori, agar u bekor qilinmasa, apellyatsiya instansiyasi qaror chiqargan paytdan qonuniy kuchga kiradi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin ijro etiladi.

Xo'jalik nizolarini hal etishda birinchi instansiya sudlari chiqargan hal qiluv qarorlarini o'zlari bekor qilishga yoki o'zgartirishlariga qonun yo'l qo'ymaydi. Bunday huquq faqat yuqori sudlarga apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko'rilgandagina haqli bo'ladi. Hal qiluv qarorini chiqargan sud faqat qo'shimcha hal qiluv qarorini chiqarishga yoki yozuvdagi xatolar, nuqsonlar va hisob-kitobdagi yanglishishlarni tuzatishlari mumkin. Hal qiluv qarori noaniq bo'lgan taqdirda, nizoni hal qilgan xo'jalik sudi ishda ishtirok etayotgan shaxsning arizasiga ko'ra, hal qiluv qarorini uning mazmu-

nini o'zgartirmagan holda tushuntirib berishga, shuningdek, ishda ishtirok etayotgan shaxsning arizasiga ko'ra yoki o'z tashabbusi bilan yo'l qo'yilgan yozuvdagi xatolar, harfiy xatolar va hisob-kitobdagi yanglishishlarni, hal qiluv qarorining mohiyatiga tegmagan holda tuzatishga haqlidir.

Hal qiluv qarorini tushuntirib berish va yozuvdagi xatolar, imloviy xatolar va hisob-kitobdagi yanglishishlarni tuzatish to'g'risida ajrim chiqariladi. Ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin.

Hal qiluv qarorini qabul qilgan xo'jalik sudi quyidagi hollarda qo'shimcha hal qiluv qarori qabul qiladi:

1) agar ishda ishtirok etayotgan shaxslar dalillar taqdim etgan biron-bir talab bo'yicha hal qiluv qarori qabul qilinmagan bo'lsa;

2) agar sud huquq masalasini hal qilib, undiriladigan summa miqdorini, berilishi lozim bo'lgan mol-mulkni yoki javobgar bajarishi shart bo'lgan harakatlarni ko'rsatmagan bo'lsa;

3) agar sud xarajatlari to'g'risidagi masala hal qilinmagan bo'lsa.

Qo'shimcha hal qiluv qarorini hal qilish masalasi hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirguncha qo'yilishi mumkin. Qo'shimcha hal qiluv qarorini hal qilish masalasi sud majlisida hal qilinadi. Ishda ishtirok etayotgan shaxslar majlis vaqti va joyi to'g'risida topshirilganligi ma'lum qilinadigan buyurtma xat orqali xabardor qilinadi. Tegishli ravishda xabardor qilingan ishda ishtirok etayotgan shaxslarning kelmasligi masalani ko'chirishga to'sqinlik qilmaydi.

Qo'shimcha hal qiluv qarorini qabul qilish rad etilgan taqdirda ajrim chiqariladi.

Xo'jalik sudining qo'shimcha hal qiluv qarorini qabul qilishni rad etish to'g'risidagi ajrimi ustidan shikoyat qilinishi mumkin.

Xo'jalik sudi, shuningdek Xo'jalik protsessual kodeksining 135-150-moddalarida xo'jalik sudlarida birinchi instansiya tartibida hal qiluv qarorini chiqarish tartibi, uning turlari va ularga qo'yilgan talablar ko'rsatib berilgan.

Xo'jalik sudining ajrimi-taraflar o'rtasida nizo mazmunan hal etilmasdan, ekspertiza tayinlash, ishning ko'rilishini boshqa vaqtga qoldirish, ish yuritilishini to'xtatish yoki bekor qilish va shu kabi protsessual harakatlar qilinishida xo'jalik sudyasi ajrim chiqaradi.

Nizoni ko'rish vaqtida tashkilotlar, davlat organi va boshqa organ, mansabdor shaxs yoki fuqaroning faoliyati qonun hujjatlarini

buzilgani aniqlangan taqdirda xo'jalik sudi xususiy ajrim chiqarishga haqlidir.

Xususiy ajrim tegishli tashkilotlarga, davlat organlariga va boshqa organlarga, mansabdor shaxslarga, fuqarolarga yuboriladi. Ular bir oylik muddatda xo'jalik sudiga ko'rilgan choralar to'g'risida qaror qilishlari shart. Xususiy ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin. Ajrim mazmunida hal qiluv qarorida ko'rsatilganidek, umumiy ma'lumotlardan tashqari ajrim chiqarish sababi, buning uchun qonunda va boshqa huquqiy me'yorda bo'lgan asoslar, ko'rilgan masala yuzasidan qanday xulosalarga kelganlik ko'rsatiladi.

Xo'jalik sudi alohida hujjat tariqasida ajrim chiqargan hollarda u ishda ishtirok etayotgan shaxslarga va unga daxldor boshqa shaxslarga chiqarilgandan keyin besh kunlik muddatda yuboriladi yoki tilxat olib topshiriladi.

8-§. Xo'jalik sudlari chiqargan hal qiluv qarorlarini apellyatsiya instansiyasida qayta ko'rib chiqish (156-moddasi)

Har qanday manfaatdor shaxs qonun bilan qayta ko'rib chiqilgan yoki nizolashilayotgan huquqini va qonun bilan qayta ko'rib chiqilgan mantaatlarini himoya qilishga haqli ekanligi konstitusiyaviy tamoyillardan bo'lib, shu asosda sudning chiqargan qarorlaridan norozi tafaflar yuqori sudlarga shikoyat qilishga haqlidirlar.

Xo'jalik sudining birinchi instansiya tarubida ko'rilgan ishlarini amaldagi qonunlarga asosan apellyatsiya, kassatsiya va nazorat sudlarida qayta ko'rish huquqini berilishi, buzilgan huquqning himoya qilinishi yuqorida ko'rsatib o'tilgan tamoyillar asosida amalga oshirish murakkinligidan dalolat beradi. Qonunda ko'rsatilganidek, ishda ishtirok etayotgan shaxslar xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori ustidan apellyatsiya shikoyatini berishga haqli (XPKning 156-moddasi) Apellyatsiya lotincha «apellation» so'zidan olingan bo'lib «murojaat» ma'nosini anglatadi. Apellyatsiya ko'pchilik xorijiy mamlakatlarda hukm, hal qiluv qarori va ajrimlarning ustidan shikoyat qilish shakli bo'lib hisoblanadi.

Apellyatsiya sudi ishni mazmunan qayta, yangidan ko'radigan va ish yuzasidan yangi qaror chiqaruvchi instansiyadir. Apellyatsiya instansiyasi sudi shikoyat (protest)da ko'rsatilgan holatlarni tekshira-

di. Bu sud bosqichida asosan yozma materiallar asosida ish ko'riladi, chunki bu sudda ilgari so'roq bergan guvohlarni yana qayta guvohlik berishlari ayrim zarur hollardagina amalga oshiriladi. Xuddi shu kabi yangi guvohlar va hujjatlar taqdim qilinadi.

Demak, xo'jalik sudlarida nizoli ishlarning ishtirokchilari manfaatdor shaxslarining huquqlari faqat birinchi instansiya sudidagina emas, xuddi fuqarolik ishlarini fuqarolik protsessida ko'rish tartibida belgilanganidek, ayrim istisnalar bilan yuqori sudlarda ham himoya qilinadi. Bunday tartibning kiritilishi ishni dastlabki sudlarda ko'rili-shida moddiy va protsessual huquq normalarini to'g'ri tatbiq etmagan-ligi ish holatlarining murakkabligi yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa sabablar bo'yicha qayta ko'rish uchun asos bo'ladigan holatlardir.

Yuqori sudlar esa o'zlariga berilgan vakolat doirasida ish ko'r-gan sudlarning qabul qilgan qarorlarini qonuniy, asosli, adolatli ekan-ligini tekshirishga majburlilar.

Sud qarorlarini tekshirishni yuqorida bayon qilingan usullarining har birining o'zlariga xos xususiyatlari bo'lib, apellyatsiya tartibi bizning qonunchiligimizga kiritilgan yangi tartib hisoblanadi.

Apellyatsiya instansiya sudida ish yuritish birinchi instansiya tar-tibida ish yuritish qoidalari asosida ayrim istisnalar bilan olib boriladi.

Apellyatsiya shikoyati birinchi instansiya sudida hal qiluv qarorini chiqargan xo'jalik sudining apellyatsiya instansiyasiga beriladi. Masalan, Toshkent viloyati xo'jalik sudi tomonidan birinchi instansiya tartibida ko'rilgan ishlar shu sudning apellyatsiya instansiyasi sudi tomonidan ko'rib hal etiladi.

9-§. Apellyatsiya instansiyasida xo'jalik ishlarini ko'rish tartibi

Xo'jalik sudlarida ishlar birinchi instansiya tartibida ko'rilgan-dan so'ng sudning hal qiluv qarorlaridan norozi bo'lgan subyektlar, ishdan manfaatdor shaxslar (XPKning 34-moddasi) shikoyat qilishlari mumkin.

Qonuniy kuchga kirmagan xo'jalik sudining hal qiluv qarori shikoyat qilish obyekti bo'lib hisoblanadi.

Apellyatsiya shikoyati hal qiluv qarorlari qabul qilingandan keyin bir oy muddat ichida berilishi lozim, agar bu muddatga rioya

qilmagan taqdirda shikoyat manfaatdor tarafga qaytariladi (XPKning 162-moddasi).

Apellyatsiya instansiyasi sudida berilgan shikoyat qonun talablariga javob berishini aniqlagan taqdirda sudya ish yuritishiga qabul qiladi va bu haqda ajrim chiqaradi. Ajrimda apellyatsiya shikoyati bo'yicha ishni ko'radigan vaqti, joyi ko'rsatiladi va bu haqda taraflar xabardor qilinadi.

Xo'jalik ishlari apellyatsiya sudida ko'rilganda ishda mavjud va qo'shimcha taqdim etilgan dalillar asosida ish yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qonuniy va asosli ekanligi ariza tushgan kundan e'tiboran bir oy muddatda ko'rib chiqilishi lozim. Ishni ko'rishda sudya taraflarga ularning protsessual huquqlarini tushuntirish, shikoyat bergan shaxs esa sud qarorini chiqarguncha undan voz kechishi, qaytarib olishga haqli ekanligi to'g'risidagi huquqlarini eslatib o'tadi.

Xo'jalik sudi ishni apellyatsiya instansiyasida ko'rgach o'ziga berilgan vakolat doirasida sudning hal qiluv qarorining o'zgartirmaslikka; hal qiluv qarorini to'la yoki qisman bekor qilib, yangi hal qiluv qarori qabul qilishga; hal qiluv qarorini o'zgartirishga; ish yuritishni tugatishga yoki da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirishga haqli (XPKning 168-moddasi).

Apellyatsiya sudining qaroridan norozi bo'lgan manfaatdor shaxslarga kassatsiya tartibida shikoyat qilishga yo'l qo'yiladi.

10-§. Qonuniy kuchga kirgan xo'jalik sudining qarorlarini kassatsiya instansiyasida qayta ko'rish tartibi

Xo'jalik sudlari xo'jalik ishlarini birinchi instansiya sudida hamda shu ish apellyatsiya tartibida ko'rilgandan so'ng norozi taraf shikoyat, prokuror protest keltirishga haqli bo'ladi. Bu xo'jalik protsessual huquqining demokratik prinsiplaridan bo'lib, ish yuzasidan qonuniy va asosli qaror chiqarishga qaratilgandir. Bunday protsessual harakatlarui amalga oshirish bilan ishda ishtirok etgan shaxslar o'zlarining subyektiv huquqlarini himoya qilish uchun imkoniyat beruvchi institut bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik ishlarining kassatsiya tartibida ko'rishning umumiy sudlarda ishlarini kassatsiya tartibida ish yuritishdan ayrim hollari bilan taqqulanadi, jumladan:

- agar umumiy sudlarda kassatsiya tartibida ishlar qonuniy kuchga kirmagan sudning hal qiluv qarori va ajrimlarni ko'rish lozimligi belgilangan bo'lsa, xo'jalik sudlarida esa qonuniy kuchga kirgan birinchi instansiya sudi tomonidan ko'rilgan va uning hal qiluv qaroridan norozi bo'lib, apellyatsiya sudiga shikoyat qilingan bo'ladi. Shu suda ko'rilgan ish yuzasidan chiqarilgan qaror qonuniy kuchga kirgan bo'lishi lozim;

- agar umumiy sudlarda kassatsiya tartibida shikoyat va protestlarni Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy Sudining, viloyat va Toshkent shahar sudlarining fuqarolik ishlari bo'yicha sudlov hay'ati ko'radigan bo'lsa, xo'jalik sudlarida ishlarini esa kassatsiya tartibida O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudida Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari tomonidan birinchi va apellyatsiya instansiyalarida qabul qilingan hal qiluv qarorlari va qarorlarining qonuniyligi tekshiriladi.

Kassatsiya shikoyati, prokurorning protesti xo'jalik sudining birinchi instansiya tartibida ko'rilgan ishi yuzasidan chiqarilgan hal qiluv qarori yoki apellyatsiya instansiyasining qarori qonuniy kuchga kirgandan keyin bir oy muddatda berilishi lozim.

Kassatsiya shikoyati (protesti) manfaatdor shaxs tomonidan Oliy Xo'jalik Sudiga ish ko'rgan sud orqali beriladi. Kassatsiya shikoyati (protesti)ning mazmuni XPKning 177-moddasida belgilangan talablar asosida tuzilishi lozim.

Kassatsiya shikoyati yoki protesti qonunda belgilangan tartibga rioya qilmagan holda berilgan tartibda kassatsiya shikoyati yoki protesti tarafdarga qaytariladi.

Manfaatdor shaxslar shikoyat (protest)ni berishda ko'rsatilgan talablarga rioya qilgan holda kassatsiya sudi uni ish yuritishiga qabul qiladi va bu haqda sudya ajrim chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik Sudi kassatsiya tartibida berilgan shikoyat, prokurorning protestini ish bilan kelib tushgan kundan e'tiboran bir oy muddatda ko'radi.

Kassatsiya sudida xo'jalik nizolarini ko'rishda birinchi instansiya va apellyatsiya sudlarida ko'rib qabul qilgan huquqiy hujjatlarning moddiy va protsessual huquq me'yorlariga qanchalik to'g'ri rioya etilganligi tekshiriladi.

Kassatsiya instansiyasi xo'jalik sudining ishni ko'rgandan keyin o'ziga berilgan vakolat doirasida XPKning 187-moddasida belgilangan qator protsessual harakatlarni amalga oshirishi lozim.

Kassatsiya instansiyasi xo'jalik sudi ishni ko'rgandan keyin quyidagilarga haqli:

1) birinchi instansiyaning hal qiluv qarorlari va (yoki) apellyatsiya qarorlarini o'zgarishsiz, shikoyat (protest)ni esa qanoatlantirmasdan qoldirish;

2) birinchi instansiyaning hal qiluv qarorini va (yoki) apellyatsiya instansiyasining qarorini to'la yoki qisman bekor qilish hamda yangi hal qiluv qarorini qabul qilish;

3) birinchi instansiyaning hal qiluv qarorini va (yoki) apellyatsiya instansiyasining qarorini, agar qabul qilingan hal qiluv qarori va qaror yetarlicha asoslanmagan bo'lsa, hal qiluv qarori va (yoki) qarorni bekor qilgan xo'jalik sudi instansiyasiga yangidan ko'rish uchun berish;

4) birinchi instansiyaning hal qiluv qarorini va (yoki) apellyatsiya instansiyasining qarorini o'zgartirish;

5) birinchi instansiyaning hal qiluv qarorini va (yoki) apellyatsiya instansiyasining qarorini to'la yoki qisman bekor qilish va ish yuritishni tugatish yoxud da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirish;

6) avval qabul qilingan hal qiluv qarorlari yoki qarorlardan birini kuchda qoldirish.

Kassatsiya instansiya xo'jalik sudi ko'rgan shikoyati (protesti) yuzasidan qaror qabul qiladi va u qabul qilingan paytdan boshlab qonuniy kuchga kiradi. Uning ustidan taraflarga shikoyat qilish huquqi berilmagan.

Xo'jalik sudining ajrimi ustidan kassatsiya tartibida shikoyat berish tartibi Xo'jalik protsessual kodeksida nazarda tutilgan hollarda yo'l qo'yiladi.

11-§. Xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlarini nazorat tartibida qayta ko'rish tushunchasi

Qonuniy kuchga kirgan xo'jalik sudining hal qiluv qarorlari ustidan taraflar shikoyat bilan tegishli sudga murojaat etsalar-da, bu

shikoyatlarning qanchalik asosli ekanligini vakolatli mansabdor shaxs tekshirgandan so'ng protest keltirishni hal etishi mumkin.

Protest keltirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar qonunda belgilangan, bularga:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudining Raisi va uning o'rinbosari, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori va uning o'rinbosari O'zbekiston Respublikasining istalgan xo'jalik sudi qabul qilgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan protest keltirishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

Nazorat tartibida xo'jalik ishlarini xo'jalik sudlarida ko'rishning umumiy sudlarda fuqarolik ishlarini qayta ko'rishdan ayrim xususiyatlari bilan farqlanadi, masalan:

agar umumiy sudlarda nazorat tartibi Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat va Toshkent shahar sudlari rayosatlarining vakolatiga tegishli bo'lsa, xo'jalik sudida esa nazorat tartibi faqat Oliy Xo'jalik sudining rayosatiga tegishlidir; protest keltiruvchi shaxslarga Oliy Xo'jalik sudi Raisiga va uning o'rinbosarlariga hamda Respublika Bosh Prokuroriga va uning o'rinbosarlarining vakolatiga tegishli bo'lib, umumiy sudlarda esa protest keltiruvchi shaxslarning doirasi birmuncha kengaytirilib berilgan. Bular Respublika Oliy sudining Raisi, uning o'rinbosarlari va Respublika Bosh Prokurori, uning o'rinbosarlari bilan viloyat va Toshkent shahar sudi raislari va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahar prokurorlari tomonidan ham shu sudlarga protest keltirish huquqi berilganligi har qanday noqonuniy ravishda qabul qilingan qarorlar ustidan shikoyat, protest keltirish imkoniyatini beradi.

Demak, umumiy hamda xo'jalik sudlarida sud qarorlarini nazorat tartibida qayta ko'rish uchun sud va prokuratura idoralarining vakolatli mansabdor shaxslari subyekt bo'lib qatnashishlari belgilangan.

Nazorat tartibida xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib hal etishda qonunda ko'rsatilgan protsessual harakatlarni bajarishlari lozim. Bu harakatlar ishni talab qilib olishi, tekshirishi, lozim hollarda protest keltirish va ishni qayta ko'rish kabi harakatlar quyi sudlar tomonidan yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishga qaratilgandir.

Oliy Xo'jalik Sudining Rayosati nazorat tartibida keltirilgan protest yuzasidan barcha sudlarning chiqargan hal qiluv qarorlarini ko'ruvchi sud bosqichi bo'lib hisoblanadi.

Vakolatli mansabdor shaxs nomiga yozilgan shikoyat yoki berilgan protest tegishli ishlarni Oliy Xo'jalik sudi tomonidan talab qilib olish uchun asos bo'ladi.

Agar qonunda ko'rsatilgan mansabdor shaxslar xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari ustidan protest keltirishga asos borligini aniqlagandan keyingina protest yoziladi va u ish bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Rayosatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Rayosati protestni ko'rishda Oliy Xo'jalik sudi sudyasining ishning holatlari va protest vajlari to'g'risidagi ma'ruzasini eshitadi.

Tushuntirishlar berish uchun Rayosat majlisiga ishda ishtirok etayotgan shaxslar chaqirilishi mumkin. Bunday hollarda ularga Rayosat majlisining vaqti va joyi to'g'risida xabarnomalar yuboriladi. Ularning kelmasligi ishni ko'rish uchun to'siq bo'lmaydi.

Ishni nazorat tartibida ko'rishda O'zbekiston Respublikasining Bosh Prokurori va yoki uning o'rinbosari ishtirok etib, o'zi keltirgan protestni quvvatlaydi yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Raisining yoki o'rinbosari keltirgan protest bo'yicha ko'rilayotgan ish bo'yicha xulosa beradi.

Xo'jalik sudining Rayosati nazorat tartibida ko'rgan ishlari yuzasidan quyi sudlarning qabul qilingan qarorlarini g'ayriqonuniy yoki asossiz ekanini aniqlasa, ularni o'zgartirish yoki bekor qilishga haqli bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudi Rayosati ishni nazorat tartibida ko'rib:

1) xo'jalik sudining hal qiluv qarorini o'zgartirishsiz qoldirishga va protestni qanoatlantirmaslikka;

2) hal qiluv qarorini, qarorni to'la yoki qisman bekor qilib, ishni yangidan ko'rish uchun yuborishga;

3) hal qiluv qarorini, o'zgartirib yoki bekor qilib, ishni yangidan ko'rishga yubormasdan yangi hal qiluv qarorini qabul qilishga;

4) hal qiluv qarorini, to'la yoki qisman bekor qilib, ish yuritishni tugatishga yoxud da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirishga;

5) ish bo'yicha avval qabul qilingan hal qiluv qarorlari yoki qarorlardan birini kuchida qoldirishga haqli (XPKning 199-moddasi).

Xo'jalik sudining Rayosatida ishni nazorat tartibida ko'rish natijalari bo'yicha qabul qilinadigan qaror Rayosat ishtirokchilarining ishtirok etayotgan a'zolarining ko'pchiligi yoqlab bergan ovozlari qarorni qabul qilishga asos bo'ladi va bu qaror shu paytdan boshlab qonuniy kuchga kiradi.

Qonun nazorat tartibida ishni qayta tekshirish uchun vakolatli bo'lgan xo'jalik sudining Rayosati qonunda belgilangan ayrim harakatlarni, masalan:

Ishni nazorat tartibida ko'rayotgan xo'jalik sudi hal qiluv qarorida, qarorda aniqlanmagan yoxud rad etilgan holatlarni aniqlashga yoki isbotlangan deb hisoblashga, u yoki bu dalilning to'g'riligi yoki noto'g'riligi, bir dalilning boshqalaridan ustunligi, ishni yangidan ko'rishda qanday hal qiluv qarori, qabul qilinishi kerakligi masalalarini oldindan hal qilishga haqli emas.

12-§. Xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlarida yangi ochilgan holatlar bo'yicha ishlarni qaytadan ko'rish asoslari

Xo'jalik ishlarini sudda ko'rishda sudya ishdagi mavjud dalillar, taraflarning bayonotlari, guvohlarning ko'rsatuvlari, ekspertning xulosalariga asoslangan tegishli qaror qabul qiladi. Sudya ishni qanchalik har tomonlarna mazmunan hal etmasin, ayrim hollarda shunday holatlar paydo bo'ladiki, qabul qilingan qarorlar asosli bo'lmaganligi sababli qayta ko'rish to'g'risidagi masala qo'zg'aladi. Buning uchun qonunda ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lishi lozim. Ishlarni qayta ko'rishdan maqsad fuqaro va tashkilotlarning buzilgan huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ish yuzasidan obyektiv qaror chiqarishga qaratilgandir.

Ishlarni qaytadan yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish uchun muqaddam qaror qabul qilinishida sud va sud ishtirokilarga ma'lum bo'lmagan ish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlarning ochilishi asos bo'ladi.

Qonuniy kuchga kirgan xo'jalik sudlarining qarorlarini yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish to'g'risidagi qoidalar XPKning 204-208-moddalarida berilgan.

Xo'jalik sudi o'zi qabul qilgan, qonuniy kuchga kirgan sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rishi mumkin.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

1) arizasida ma'lum bo'lmagan va ma'lum bo'lishi mumkin bo'lmagan ish uchun muhim holatlar;

2) guvohning bila turib, yolg'on ko'rsatmalar bergani, ekspertning bila turib yolg'on xulosa bergani, tarjimonning bila turib noto'g'ri tarjima qilgani, hujjatlar yoki ashyoviy dalillarning soxtaligi, noqonuniy va asoslanmagan sud hujjatini qabul qilinishiga sabab bo'lganligi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanganligi;

3) ishda ishtirok etayotgan shaxslar yoxud ularning vakillari yoxud sudyalarning shu ishni ko'rish vaqtidagi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlangan jinoiy qilmishlari;

4) ushbu hal qiluv qarorini qabul qilishga asos bo'lgan xo'jalik sudining sud hujjati yoki sudning hal qiluv qarori, hukmi yoxud boshqa organning qarori bekor qilinganligi.

Keltirilgan bu holatlar qat'i bo'lib, ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan kengaytirilishiga yo'l qo'yilmaydi, Ishlarni qayta ko'rishning bu turlari o'ziga xos protsessual xususiyatlarga ega, masalan, ariza ishda ishtirok etgan taraflar yoki agar boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lsa, prokuror tomonidan hal qiluv qarorini, ajrimni avval qabul qilgan xo'jalik sudiga beriladi. Ariza ishni qayta ko'rish uchun asos bo'lgan holatlar aniqlangan kundan e'tiboran bir oy muddatdan kechiktirmay beriladi.

Agar birinchi instansiya sudining qabul qilgan hal qiluv qarori, ajrimi apellyatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida ko'rilgan bo'lsa, yangidan ochilgan holatlar yuzasidan beriladigan arizalar shu yuqori sudning nomiga berilishi va ish ko'rgan shu sudda ko'rilmogi lozim.

Tegishli sudlarda ishni yangidan ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish uchun taraflar xabardor qilinadi, biroq ularning sud majlisiga qatnashmasligi arizani ko'rish uchun to'sqinlik qilmaydi.

Xo'jalik sudi qonuniy kuchga kirgan sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish to'g'risidagi arizani ko'rib, arizani qanoatlantiradi va sud hujjatini bekor qiladi yoxud qayta ko'rishni rad etadi.

Sud hujjatini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish to'g'risidagi arizani qanoatlantirishni rad etish haqidagi xo'jalik sudining ajrimi ustidan shikoyat qilinishi (protest keltirilishi) mumkin. Sud hujjati bekor qilingan taqdirda ish xo'jalik sudi tomonidan ushbu kodeksda belgilangan qoidalar bo'yicha ko'riladi. Sud amaliyotida (umumiy va xo'jalik sudlarida) ayrim hollarda qonuniy kuchga kirgan sudning hal qiluv qarori, ajrim va qarorlarni nazorat tartibida qayta ko'rish bilan qonuniy kuchga kirgan sudning hal qiluv qarori va ajrimlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish institutlarini farqiga e'tibor byermaslik holatlari uchrab turadi. Shuning uchun ularni bir-biridan farqlash maqsadga muvofiqdir.

Yangidan ochilgan holatlar bo'yicha sud qarorlarini qaytadan ko'rishda shikoyat va protest keltiradigan shaxslarning tarkibiga, shikoyat, protest berilishi va arizani ko'radigan sud instansiyalariga, ariza berish muddatiga, ariza yuzasidan bajariladigan protsessual harakatlarga e'tibor berish lozim.

XXXVI bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NOTARIAT (NOTARIAL HARAKATLAR)

1-§. Notariat tushunchasi va vazifalari

Notariat atamasi lotincha «notarius» so‘zidan olingan bo‘lib, «xat yozuvchi, kotib» ma’nosini bildiradi.

O‘zbekiston Respublikasida notariat deb fuqarolar hamda tashkilotlarning huquqlarini hamda yuridik ahamiyatga ega bo‘lgan aktlarni guvohlantiruvchi va bu huquqlar hamda faktlarni tasdiqlash bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlarni amalga oshiruvchi davlat va xususiy idoralarga aytiladi.

Notariat (notarial idoralar) yuridik faktlarni belgilaydigan va fuqarolik huquqlari to‘g‘risidagi nizolarni hal qiluvchi sud muassalaridan farqlanadi. Bu idoralar fuqarolar bilan bevosita uchrashish yo‘li bilan yoki qonunda ko‘rsatilgan hollarda hujjatlarga asosan nizosiz huquqlarni va yuridik faktlarni guvohlantiradi.

O‘zbekiston Respublikasida notariatning tashkil etilishi prinsiplari va faoliyati O‘zbekiston Respublikasining “Notariat to‘g‘risida”gi 1996-yil 26-dekabrda Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Notariat to‘g‘risida chiqarilgan qarorlari bilan va O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi notarial idoralar tomonidan notarial harakatlarni bajarish tartibi to‘g‘risida”gi, “O‘zbekiston Respublikasi davlat notarial idoralarining notariuslari va xususiy amaliyot bilan shug‘ullanuvchi notariuslarning notarial harakatlarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi 1997-yil 28-aprel qo‘llanmasi, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hay’atining 1997-yil 28-aprelda qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi davlat notarial idoralarida xususiya amaliyot bilan shug‘ullanuvchi notariuslarning ish yuritish tartibi haqida»gi qo‘llanma, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hay’atining 1997-yil 28-aprelda tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi shaharchalar, kishloqlar va ovullar fuqarolari yig‘inlarining raislari (oqsoqollari) tomonidan belgilangan notarial harakatlarni amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi qo‘llanma hamda boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlarni bajarish davlat yoki xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarial idoralarga yuklatilgan. Notarial idoralar bo'lmagan aholi yashaydigan joylarda (punktlarda) ta'sir notarial harakatlar fuqarolar yig'inlarining raislari (oqsoqollari) tomonidan amalga oshiriladi.

Chet mamlakatlarda notarial harakatlarni bajarish respublika fuqarolari va tashkilotlari manfaatlarini ko'zlab O'zbekiston Respublikasining konsullik muassalarining notarial harakatlarni amalga oshirish vakolati berilgan mansabdor shaxslariga yuklatilgan.

Notarial idoralar va shaharlar, qishloqlar va ovullar fuqarolarining raislari o'z ishlarini, faoliyatini amalga oshirishda amaldagi qonunlarga, jumladan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik, Oila va Fuqarolik protsessual kodeksiga asoslanadilar.

Notarius o'z faoliyatida mustaqil bo'lib, bu faoliyatni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga amal qiladi.

Notariusning faoliyat ko'rsatish hududi (notarial okrug) O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishiga muvofiq belgilanadi. Tumanlarga bo'lingan shaharlarda tegishli shaharning butun hududi notarial xizmat ko'rsatish hududi hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi yoki tegishli adliya boshqarmasi sodir etilish joyi qonun hujjatlarida belgilangan notarial harakatlarni bajarish yuzasidan notarius o'z vazifalarini amalga oshirishga haqli bo'lgan hududni belgilab beradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmasi aniq holatlarni hisobga olib, notariusning vakolatlari amal qiladigan hududni o'zgartirishi mumkin. Ko'rsatilgan hudud doirasida notariusning o'z ish joyi bo'lishi shart.

Har bir fuqaro yoki yuridik shaxs notarial harakatlarni amalga oshirish uchun xohlagan notariusga murojaat qilishga haqlidir, ushbu qonunning 37, 44, 51, 52, 59, 62, 63, 74, 82 va 93-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Notariusning notarial harakatni belgilangan faoliyat hududidan tashqarida amalga oshirishi bu harakatni haqiqiy emas, deb topishga asos bo'lmaydi.

Notarius mavjud bo'lmagan hududdagi vasiyat qiluvchi og'ir kasal bo'lgan hollarda vasiyatnomani tasdiqlash uchun notarius o'zi

xizmat ko'rsatadigan hududdan tashqariga chiqishga haqlidir. Notariat faoliyatiga xos bo'lgan alohida qoida shundan iboratki, notariuslar va notarial idoralarining boshqa xodimlari, umuman notariat faoliyatini amalga oshiruvchilar o'zlari tomonidan qilinadigan notarial harakatlari sir qilib saqlanishini ta'minlashga majburlar. Binobarin, qilingan notarial harakatlar to'g'risida ma'lumotlar va hujjatlarni kimlarga nisbatan bunday harakatlar qilingan bo'lsa, shu shaxslarning o'zlariga yoki ularning vakillariga yoxud qonunda nazarda tutilgan hollarda tergov va sudlarning talablari bo'yicha beradilar. Vasiyatnomalar to'g'risidagi ma'lumotlar kimlarning foydasiga mazkur vasiyatnomalar tuzilgan bo'lsa, shu shaxslarga vasiyat qoldiruvchi fuqaro o'lganidan so'ng beriladi.

Notariuslar o'z nomlaridan shaxsan o'zlari uchun, o'zlari nomidan xotini yoki eri nomiga notarial harakatlar qila olmaydilar. Bundan tashqari notarius mazkur notarial idorada ishlovchi xizmatchilar nomidan notarial harakatlar qila olmaydilar. Bunday qoidalar notarius ishida ta'sir bir suliis'temol qilishlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida belgilanadi.

Amaldagi notariat to'g'risidagi qonunda notarial harakat bilan shug'ullanish uchun yangi qoida belgilangan. Bu qoidaga ko'ra, notariat faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs litsenziya (ruxsatnoma)ga ega bo'lish lozim. Litsenziya Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmalari tomonidan malaka komissiyalarining qarorlari asosida beriladi. Litsenziya berish tartibi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan belgilab qo'yilgan. Litsenziya berish rad etilganligi ustidan sudga Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmasining qarori olingan kundan boshlab bir oy ichida shikoyat qilish mumkin.

Litsenziya olgan, lekin uch yil mobaynida notarius lavozimida ish boshlamagan fuqaroning malaka imtihonini qayta topshirganidan keyingina notarius lavozimida ishlashiga yo'l qo'yiladi.

Qonunning 4-moddasida malaka va apellyatsiya komissiyalarining faoliyati haqida so'z boradi.

"Notariat to'g'risida"gi Qonunga ko'ra notarius o'z faoliyatida mustaqil bo'lib, bu faoliyatni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga amal qiladi.

Notariusning faoliyat ko'rsatish hududi (notarial okrug) O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishiga muvofiq belirlanadi. Tumanlarga bo'lingan shaharlarda tegishli shaharning hudud hududi notarial xizmat ko'rsatish hududi hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi yoki tegishli adliya boshqarmasi sodir etilish joyi qonun hujjadarida belgilangan notarial harakatlarni bajarish yuzasidan notarius o'z vazifalarini amalga oshirishda haqli bo'lgan hududni belgilab beradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi, adliya boshqarmasi aniq holatlarni hisobga olib, notariusning vakolatlari amal qiladigan hududni o'zgartirishi mumkin. Ko'rsatilgan hudud doirasida notariusning o'z ish joyi bo'lishi shart.

Har bir fuqaro yoki yuridik shaxs notarial harakatlarni amalga oshirish uchun xohlagan notariusga murojaat qilishga haqlidir. Ushbu qonunning 37, 44, 51, 52, 59, 62, 63, 74, 82 va 93-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Notariusning notarial harakatni belgilangan faoliyat hududidan tashqarida amalga oshirishi bu harakatni haqiqiy emas deb topishga asos bo'lmaydi.

Notarius mavjud bo'lmagan hududdagi vasiyat qiluvchi og'ir kasal bo'lgan hollarda vasiyatnomani tasdiqlash uchun notarius o'zi xizmat ko'rsatadigan hududdan tashqariga chiqishga haqlidir.

Notariat faoliyatiga xos bo'lgan alohida qoida shundan iboratki, notariuslar va notarial idoralarning boshqa xodimlari umuman notariat faoliyatini amalga oshiruvchilar o'zlari tomonidan qilinadigan notarial harakatlarning sir saqlanishini ta'minlashga majburlar. Binobarin, bajarilgan notarial harakatlar to'g'risida ma'lumotlar va hujjatlarni faqat kimlarga nisbatan bunday harakatlar qilingan bo'lsa, shu shaxslarning o'zlariga yoki ularning vakillariga yoxud qonunda nazarda tutilgan hollarda tergov va sud organlarining talablari bo'yicha beradilar.

Vasiyatnomalar to'g'risidagi ma'lumotlar kimlarning foydasiga mazkur vasiyatnomalar tuzilgan bo'lsa, shu shaxslarga vasiyat qoldiruvchi fuqaro o'lgandan keyin beriladi.

Notariuslar o'z nomlaridan shaxsan o'zlari uchun o'zlari nomidan xotini yoki eri nomiga notarial harakatlar qila olmaydilar. Bundan tashqari, notarius mazkur notarial idorada ishlovchi xizmatchilar nomidan notarial harakatlar qila olmaydilar.

Bunday qoidalar notarius ishida ta'sir bir suvis'temol qir'at bo'yo'l qo'yimaslik maqsadida belgilanadi.

"Notariat to'g'risida"gi qonunda notariuslar o'z nomiga va o'z nomidan xotini (eri) nomiga hamda uning nomidan, xotini (erining) va o'zining qarindosh urug'lari, ular bilan vasiylik va boshqa hokimlik tufayli bog'langan shaxslar nomiga va ularning nomidan notarial harakatlarni amalga oshirishga haqli emasligi o'z ifodasini topgan (Qonunning 37-moddasi).

Umuman qoida bo'yicha notarial harakatlar notarial harakatlarining binolarida amalga oshiriladi. Ammo agar fuqaro uziro'sh bilan, masalan, kasalligi, mayibligi, qariligi sababli notarial harakatlar kela olmasa, notarius tegishli notarial harakatlarni mazkur shaxsning uyida, kasalxonada yoki boshqa joyda qilishi mumkin.

Odatda notarial harakatlar barcha zarur hujjatlar topshirilganidan keyin o'zidayoq amalga oshiriladi. Ayrim hollarda notarius notarial harakatlarni qilishni boshqa vaqtga qoldirishi mumkin.

Notarial harakatni amalga oshirish qo'shimcha ma'lumotlarni talab qilib olish yoki hujjatlarni ekspertizaga yuborish zarur bo'lganda kechiktirilishi mumkin.

Notarial harakatlarni amalga oshirish, basharti, qo'riq binoan manfaatdor shaxslardan ushbu harakatlarni amalga oshirishga o'tiroz bor-yo'qligini so'rash zarur bo'lganda kechiktirilishi mumkin. Notarial harakatni amalga oshirishni kechiktirish muddati bir oydan oshmasligi lozim. Notarial harakatni amalga oshirishni so'rab murojaat qilgan shaxsning talabiga ko'ra, unga notarial harakatni amalga oshirishni kechiktirish haqidagi qaror beriladi.

Manfaatdor shaxs tasdiqlashni so'rayotgan huquq yoki fakt ustida da'volashish uchun sudga murojaat qilish istagidagi boshqa manfaatdor shaxsning arizasiga ko'ra notarial harakatni amalga oshirish ko'pi bilan o'n kun muddatga kechiktirilishi mumkin, agar bu muddat ichida ariza tushganligi haqida suddan ma'lumot olinmasa, notarial harakat amalga oshirilishi lozim.

Bir manfaatdor shaxs tasdiqlashni so'rayotgan huquq yoki fakt ustida da'volashayotgan boshqa manfaatdor shaxsdan ariza tushganligi to'g'risida suddan ma'lumot olingan taqdirda notarial harakatni amalga oshirish mazkur ish sudda hal bo'lguniga qadar to'xtatib turiladi.

**Qonun hujjatlarida notarial harakatlarni amalga oshirishni ke-
chiktirish va to'xtatib turishning boshqa asoslari ham belgilanishi
mumkin.**

Notarius o'ziga biron-bir notarial harakatning qilinishi to'g'risida iltimos bilan kelgan fuqaroning shaxsini tekshiradi. Notarius ma'lum bo'lgan fuqaroning shaxsi uning pasporti bo'yicha tekshiriladi. Harbiy xizmatchining shaxsi esa tug'ilish haqidagi guvohnomalar bo'yicha yoki ota-onalarning pasportlaridagi xatlarga qarab tekshiriladi.

Lozim hollarda notarius fuqarolarning muomala layoqatlari va huquq layoqatlarini, tashkilotlarning huquqiy munosabatlarda qatnashishlari mumkinligini tekshiradi. Shuningdek, vakillarga berilgan vakolatnomalarni, ularga qo'yilgan imzolarning haqiqiyligini tekshiradi.

Notarius o'zi tomonidan guvohlantiriladigan bitimlarning, hujjat-
larning xatlari, matnlari ochiq-ravshan yozilishiga va hech qanday
tuzatishlarga yo'l qo'ymaganligiga e'tibor berishi lozim. Hujjatlarning
matnlaridagi ochiq joylar chizib qo'yiladi. Qo'shimcha yozilgan xatlar
esa notariat harakatlarida qatnashuvchi shaxslarning imzolaridan oldin
izohlantiriladi va guvohlantirish xatida takror yoziladi.

Agar notarial harakatlarda qatnashuvchi shaxslar mazkur hujjat-
larning matnlariga qo'l qo'ymaydigan bo'lsalar, bu holda hujjatga
qilingan qo'shimcha xatlar yoki tuzatishlar faqat notarius tomonidan
izohlantiriladi va imzolanadi. Hujjatdagi tuzatishlar shunday qilinishi
kerakki, barcha xato yozilgan va keyinchalik chizib tashlangan va
tuzatilgan xatlarni ochiq o'qish mumkin bo'lsin.

Hujjatning berilgan kuni raqamlari va muddatlari so'z bilan yozi-
ladi. Hujjatda eslatilgan shaxslarning familiyalari, ismlari va ota-
larining ismlari, turar joylari ko'rsatiladi. Yuridik shaxslarning va
boshqa tashkilotlarning nomlari bir marta bo'lsa ham qisqartirilmas-
dan to'la yoziladi, shuningdek, yuridik shaxslar organlarining manzil-
lari ko'rsatiladi.

Ayrim hollarda notariuslar notarial harakatlarni amalga oshirish-
ni rad etishi mumkin. Bu haqda qonunning 38-moddasida quyidagilar
ko'rsatilgan:

- bu harakat boshqa notarius tomonidan amalga oshirilishi kerak
bo'lsa;

- muomalaga layoqatsiz fuqaro yoxud zarur vakolatlari bo'lmagan vakil notarial harakatni amalga oshirishni so'rab murojaat qilgan bo'lsa;

- yuridik shaxs nomidan amalga oshiriladigan bitim uning ustavida yoki nizomida ko'rsatilgan maqsadlarga zid bo'lsa;

- bitim qonun talablariga muvofiq bo'lmasa;

- notarial harakatni amalga oshirish uchun taqdim etilayotgan hujjatlar qonun hujjatlari talablariga muvofiq bo'lmasa.

Notarial harakatni amalga oshirish rad etilgan taqdirda notarial harakatni amalga oshirishni rad etish haqida notarius murojaat qilingan kundan boshlab uch kundan kechiktirmasdan qaror chiqaradi.

Notarius notarial harakatni amalga oshirish to'g'risidagi murojaati rad etilgan shaxsning iltimosiga binoan rad etish sababini yozma ravishda bayon etishi va rad etish ustidan shikoyat qilish tartibini tushuntirib berishi lozim.

Notariuslarning harakatlari ustidan manfaatdor shaxslar sudga shikoyat bilan murojaat etishlari mumkin, masalan, agar amalga oshirilgan notarial harakatni, notarial harakatni kechiktirish yoki notarial harakatni amalga oshirishni rad etish to'g'risidagi qarorni noto'g'ri deb hisoblagan manfaatdor shaxs bu xususda davlat notarial idorasi yoki xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius turgan joydagi sudga shikoyat qilishga haqlidir.

Demak, notariuslarning asosiy vazifalari fuqarolarning, tashkilotlarning hamda boshqa jamoat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini qo'riqlashdan, qonunchilik va huquq-tartibotni mustahkamlashdan, shartnomalar va boshqa bitimlarni to'g'ri va o'z vaqtida tasdiqlash, vorislik huquqlarini rasmiylashtirish, ijro xatlarini yozish va boshqa notarial harakatlarni amalga oshirish yo'li bilan huquq buzilishining oldini olishga va notariat to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan qator talablarni amalga oshirishga qaratilgandir.

2-§. Davlat notarial idoralarida va boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladigan notarial harakatlar

O'zbekiston Respublikasida notariat to'g'risidagi qonunning 23-moddasiga muvofiq davlat notarial idoralari quyidagi notarial harakatlarni amalga oshiradi:

1) bitimlarni (shartnomalar, vasiyatnomalar, vakolatnomalar) tasdiqlaydi;

2) vasiyatnomalarni tasdiqlaydi;

3) er-xotinning umumiy mol-mulkidagi ulushga mulk huquqi o'g'risida guvohnomalar beradi;

4) mol-mulkni o'zga shaxsга o'tkazishni ta'qiqlab qo'yadi va ta'qiqni bekor qiladi;

5) merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma beradi;

6) meros mol-mulkning qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlar ko'radi;

7) hujjatlar nusxalarining va hujjatlardan olingan ko'chirmalarning to'g'riligini shahodatlaydi;

8) hujjatlarning bir tildan boshqa tilga to'g'ri tarjima qilinganligini shahodatlaydi;

9) hujjatlardagi imzolarning haqiqiyligini shahodatlaydi;

10) ko'chmas mulk ochiq savdoda sotib olinganligi haqida guvohnoma beradi;

11) fuqaroning tirik ekanligi faktini tasdiqlaydi;

12) fuqaroning muayyan joyda ekanligi faktini tasdiqlaydi;

13) fuqaroning fotosuratda aks ettirilgan shaxs ekanligini tasdiqlaydi;

14) hujjatlar taqdim etilgan vaqtni tasdiqlaydi;

15) jismoniy va yuridik shaxslarning arizalarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga topshiradi;

16) pul summolari va qimmatli qog'ozlarni depozitga qabul qilib oladi;

17) hujjatlarni saqlash uchun qabul qilib oladi;

18) pul to'lash uchun cheklarni taqdim etadi va cheklar bo'yicha pul to'lanmaganligini tasdiqlaydi;

19) ijro xatlarini yozadi;

20) veksellarning protestlarini amalga oshiradi;

21) dengiz protestlarini amalga oshiradi;

22) notarial tasdiqlagan hujjatlarning dublikatlarini hamda reyestrlardan ko'chirmalarni beradi.

Davlat notarial idoralarida ishlovchi notariuslar qonunlarda nazarda tutilgan boshqa notarial harakatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Xususan, amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius yuridik shaxsdir. U o'z idorasiga ega bo'lish bankda hisob-kitob varag'i va boshqa hisob varaqalar ochish, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlarga ega bo'lish, xodimlar bilan mehnat shartnomalari tuzish va ularni to'xtatish, tushgan daromadni tasarruf etish, sudda o'z nomidan qatnashish va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa harakatlarni amalga oshirishga haqlidir.

Xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar jamoat birlashmalarini to'g'risidagi qonunda belgilangan tartibda tuziladigan notarial palataga birlashishlari mumkin.

Notarius ta'tilga chiqish va davlat ijtimoiy sugurtasi bo'yicha nafaqalarning barcha turini olish huquqidan foydalanadi. Notariusga davlat ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqa tayinlash va to'lash hamda uni davlat pensiyasi ta'minoti bilan ta'minlash amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar notariat to'g'risidagi qonunning 23-moddasida nazarda tutilgan notarial harakatni amalga oshiradi (mol-mulkni o'zga shaxsga o'tkazishni ta'qiqlab qo'yish va ta'qiqni bekor qilish, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish va meros mol-mulkni qo'riqlash chora-tadbirlarini ko'rish bundan mustasno).

Yuqorida ko'rsatilgan notarial harakatlarni bajarish tartibi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlagan qo'llanma bilan belgilangan.

Davlat notarial idoralari bo'lmagan aholi punktlarida, shahar, qishloq va ovullarda notariat to'g'risidagi qonunning 25-moddasiga muvofiq quyidagi notarial harakatlarni amalga oshiradi:

- 1) vasiyatnomalarni tasdiqlaydi;
- 2) ishonchnomalarni tasdiqlaydi (avtotransport vositalarini boshqarish va tasarruf etish haqidagi ishonchnomalar bundan mustasno);
- 3) meros mol-mulkning qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlar ko'radi;
- 4) hujjatlar nusxalarining va hujjatlardan olingan ko'chirmalarning to'g'riligini shahodatlaydi (ma'lumot haqidagi hujjat nusxalari bundan mustasno);
- 5) hujjatdagi imzoning haqiqiyligini shahodatlaydi.

O'zbekiston Respublikasi shaharlar, qishloqlar va ovullar fuqarolar yig'inlarining raislari (oqsoqollari) qo'llanmada nazarda tutilgan boshqa notarial harakatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan notarial harakatlarni bajarish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan Instruksiya bilan amalga oshiriladi.

Quyidagi hujjatlar notarius tasdiqlagan hujjatlarga tenglashtirildi: kasalxonalarda, gospitallarda, boshqa statsionar davolash muassalarida davolanayotgan yoki qariyalar va nogironlar uylarida yashayotgan fuqarolarning ushbu kasalxonalar, gospitallar va boshqa davolash muassasalarining bosh shifokorlari, ularning tibbiyot bo'yicha o'rinbosarlari yoki navbatchi shifokorlari, shuningdek gospitalarning boshliqlari, qariyalar va nogironlar uylarining direktorlari va boshqa shifokorlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

O'zbekiston Respublikasining davlat bayrog'i ostida suzib yurgan kemalarda safarda bo'lgan fuqarolarning kemalarining kapitanlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

- qidiruv ekspeditsiyalarida yoki shunga o'xshash boshqa ekspeditsiyalarda bo'lgan fuqarolarning shu ekspeditsiyalar boshliqlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

- harbiy xizmatchilarning harbiy qismlar joylashgan, notariuslar bo'lmagan punktlarda esa shu qismlarda ishlovchi harbiy xizmatchi bo'lmagan shaxslarning, ular oila a'zolarining hamda harbiy xizmatchilar oila a'zolarining harbiy qismlarining komandirlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari va ishonchnomalari;

- ozodlikdan mahrum etish joylaridagi yoki qamoqdagi shaxslarning tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari va ishonchnomalari.

Vasiyatnomalar va ishonchnomalarni ushbu moddada aytib o'tilgan mansabdor shaxslar tomonidan tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan belgilab qo'yiladigan tartibda amalga oshiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan mansabdor shaxslarning vasiyatnomalar va vakolatnomalarni tasdiqlashi Notariat qonunining tegishli moddolari talablariga rioya qilingan holda qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan belgilaydigan tartibda amalga oshiradi.

Notariuslik vazifasini bajarish huquqi berilgan mansabdor shaxslar o'zlari tasdiqlagan vasiyatnomalarning bir nusxasini vasiyatchi doimiy yashaydigan joydagi davlat notarial idorasiga saqlash uchun hech kechiktirmay topshirishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalarining konsullari quyidagi notarial harakatlarni amalga oshiradi:

1) bitimlarni (shartnomalar, vasiyatnomalar, ishonchnomalar va hokazolarni) tasdiqlaydi (O'zbekiston Respublikasidagi uy-joylarni boshqa shaxsга o'tkazish va garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomalar bundan mustasno);

2) fuqaroning tirik ekanligi faktini tasdiqlaydi;

3) fuqaroning muayyan joyda ekanligi faktini tasdiqlaydi;

4) fuqaroning fotosuratda aks ettirilgan shaxs ekanligini tasdiqlaydi;

5) hujjatlar taqdim etilgan vaqtni tasdiqlaydi;

6) meros mol-mulkning qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlar ko'radi;

7) merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnomalar beradi;

8) hujjatlarning nusxalari va hujjatlardan olingan ko'chirmalar to'g'riligini shahodatlaydi;

9) er-xotinning umumiy mulkidagi ulushga mulk huquqi haqida guvohnomalar beradi;

10) hujjatlardagi imzolarning haqiqiyligini shahodatlaydi;

11) hujjatlarning bir tildan boshqa tilga to'g'ri tarjima qilinganligini shahodatlaydi;

12) pul summalari va qimmatli qog'ozlarni depozitga qabul qilib oladi;

13) hujjatlarni saqlash uchun qabul qilib oladi;

14) ijro xatlarini yozadi;

15) dengiz protestlarini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi konsullik muassasalarining konsullari qonunlarda nazarda tutilgan boshqa notarial harakatlarni ham amalga oshirishi mumkin (Notariat to'g'risidagi qonunning 28-moddasi).

Maboda vasiyatchi respublikada doimiy yashash joyiga ega bo'lmasa, vasiyatnoma Adliya vazirligi tomonidan belgilab beriladigan davlat notarial idorasiga yuboriladi.

Davlat notariusi saqlash uchun topshirilgan vasiyatnomaning qonuniyligini tekshirishi va uning qonunga muvofiq emasligini aniqlagani taqdirda bu haqda vasiyatchiga va vasiyatnomani tasdiqlagan mansabdor shaxsga ma'lum qilishi shart. Notarial harakatlarni bajarishda notariuslar mustaqil ish ko'radilar va faqat qonunga itoat qiladilar.

Davlat notariusi fuqarolarning va tashkilotlarning huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishlarida ularga yordam ko'rsatadi va shu bilan birga fuqarolarning qonundan bexabarliklari va shu singari boshqa holatlar ularning zarariga qaratilmasligi chorasini ko'radi.

Notarius notarial harakatni bajarish vaqtida ayrim mansabdor shaxslar yoki fuqarolar tomonidan qonunchilik yoki jamiyat qoidalari buzilganligini yoki jamoat tashkilotlarining ishdagi jiddiy kamchiliklar borligini aniqlasa, shu noto'g'riliklar va kamchiliklarni yo'qotishga qaratilgan zarur choralarni ko'rish uchun bu haqda tegishli muassasalar, tashkilotlar rahbarlariga yoki prokurorga xabar qiladi.

3-§. Shartnomalar va boshqa bitimlarni tasdiqlash bo'yicha bajariladigan notarial harakatlar

A. Shaxsiy mulk huquqi asosida uy-joy qurish uchun yer maydonlarining berilishi to'g'risidagi shartnomalarni tasdiqlash. Uy-joy qurish uchun yer maydonini muddatsiz foydalanishga berish to'g'risida hokimiyat bilan imorat quruvchi fuqaro o'rtasidagi shartnomani guvohlantirishda notarius imorat ko'rish uchun ajratilgan yer uchastkasiing plani, agar ko'p kvartirali uy-joy quriladigan bo'lsa, qurilishning tasdiqlangan loyihasi, yer uchastkasini ajratish to'g'risida hokimiyatning qarorlaridan keltirilgan ko'chirmalarni tekshiradi.

Yakka tartibda uy-joy qurishda turar joy maydoniga bo'lgan huquqdan mahalliy hokimiyatning qarori bilan qaysi fuqaroga va uning oila a'zolariga yer maydoni ajratib berilgan bo'lsa, faqat shu shaxslarga foydalanadilar.

Uy-joy qurishda imorat quruvchi uchun begona bo'lgan shaxslarning imorat qurishda qatnashishlari imoratga nisbatan egalik huquqini olish uchun ularga asos byermaydi.

Uy-joy qurish uchun yer maydonini muddatsiz foydalanishga berish to'g'risidagi notarial guvohlantirilgan shartnomaning shartlarini o'zgartirish, jumladan, imorat qurishda ishtirok etish va keyinchalik

qurilgan uy-joyga sherik bo'lish uchun boshqa shaxslarning jalb etilishi, faqat imorat quruvchining roziligi va yer maydoni ajratgan hokimiyatning maxsus qarorigina bo'lishi mumkin.

Bunday o'zgarishlarga faqat avvalgi shartnomani bekor qilish va uning o'miga yangi shartnoma tuzish yoki avvalgi shartnomaga uning shartlarining o'zgartirilganligi to'g'risida xat yo'li bilan o'zgartilishi mumkin. Bunday xat hokimiyat bo'limining vakili va imorat quruvchilar tomonidan imzolanishi va notarial tartibda guvohlantirilishi lozim.

Eskirgan, xaroba holga tushgan uy-joyning o'miga yangi uy-joy qurish uchun yer maydoni ajratish to'g'risida shartnoma tuzish talab qilinmaydi. Bunday hollarda imorat qurish uchun imoratni tiklash zarurligi to'g'risida tuman hokimligining qarori, shunday imoratning tegishli tartibda tasdiqlangan loyihasi va imorat qurish uchun ruxsat talab qilinadi.

Yuqorida ko'rsatilgan tartibda eski imorat o'miga yangi imorat qurish uchun zarur hujjatlar, faqat o'zgarishning o'zi tomonidan yoki egalari tomonidan qurilganidagina talab qilinadi. Agar eski imorat o'miga yangi imorat qurish uchun uy-joyning egalardan boshqa fuqarolar qatnashsa, yer uchastkasini ajratish to'g'risidagi masala hokimiyatda hal qilinadi va shartnomani keyinchalik notarial tartibda rasmiylashtirish talab qilinadi.

Uy-joylar qurish uchun yer maydonlarining berilishi to'g'risidagi shartnomalar O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi davlat notarial idoralarining notariuslari va xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslarning notarial harakatlarni amalga oshirish tartibi» to'g'risidagi qo'llanmaning 37-40-bandlarida ko'rsatilgan tartibda guvohlantiriladi, masalan:

Shaxsiy mulk huquqi asosida uy-joy qurish uchun yer maydonlari berish to'g'risidagi shartnomalar yer maydoni ajratib berilgan joydagi notarial idoralarda tasdiqlanadi.

Shaharlarda va shahar tipidagi posyolkalarda mulk huquqi asosida uy-joy qurish uchun yer maydonlarini muddatsiz foydalanishga berish to'g'risidagi shartnomalarni tasdiqlash chog'ida notariuslar fuqarolarning uy-joy qurishga bo'lgan huquqini yo'lga solib turuvchi qonunlarning talabiga shartnomalarning muvofiqligini tekshiradilar.

Bunda yer maydoni quruvchiga biriktirib berilganligi to'g'risidagi davlat akti yoki yer berilganligi haqidagi qaror tekshiriladi.

Shartnomada shaxsiy mulk huquqi asosida yakka tartibda uy qurish uchun yer maydonini muddatsiz foydalanishga berish to'g'risidagi namunaviy shartnomada ko'zda tutilgan barcha zarur talablar ko'rsatilganligini yoki yo'qligini tekshirish ham zarur.

Davlat va jamoat ehtiyojlari taqozosi bilan fuqarolardan yer maydonlari olib qo'yilganligi munosabati bilan ularga qarashli imoratlardan ko'chirish uchun boshqa yer maydoni berish to'g'risidagi shartnomalarni guvohlantirishda ko'rilish loyihasini taqdim etish talab etilmaydi.

Uy-joy qurish uchun yer maydonlari berish to'g'risidagi shartnomalarni guvohlantirish chog'ida notariuslar uy quruvchilarga O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 212-moddasi mazmunini tushuntiradilar.

Uy-joy qurish uchun yer maydoni berish to'g'risidagi shartnoma tomonlarning roziligi bilan bekor qilingan taqdirda, notariuslarning shartnomaning notarial idoraga bo'lgan nusxalariga va reyestrga uning bekor qilinganligi to'g'risida yozib qo'yadi.

Tomonlar (tegishli hokimiyat boshqarmasi bo'limi va uy-joy quruvchilar)ning uy-joy qurish uchun yer maydoni berish to'g'risidagi notarial tasdiqlangan shartnomaning shartlarini o'zgartirish to'g'risidagi shartnomasi notariusga tuman yoki shahar hokimiyatlarining shartnoma shartlarini o'zgartirish to'g'risidagi qarori taqdim etgandan keyin tasdiqlanishi mumkin.

Shartnoma shartlarini o'zgartirish, shartnomani bekor qilish va uning o'rniga yangisini tuzish bilan ham, shuningdek, shartnoma shartlarini o'zgartirish to'g'risidagi alohida bitim tuzish yo'li bilan ham amalga oshirilishi mumkin.

B. Uy-joylarni olish-sotish, hadya qilish, ayirboshlash, umrbod asrash sharti bilan topshirish to'g'risidagi shartnomalarni va boshqa bitimlarni tasdiqlash. Fuqarolar va tashkilotlar o'rtasida tuziladigan shartnomalar va boshqa bitimlarning to'g'riligi va qonunga muvofiq bo'lishini ta'minlash maqsadida ta'sir shartnomalarning, chunonchi, uy-joylarni olish-sotish, hadya qilish, ayirboshlash, umrbod asrash sharti bilan topshirish to'g'risidagi shartnomalarning notarial tartibda guvohlantirilishi talab qilinadi. Bunday

tartibning o'rnatilishi shartnomalarning tuzilishi fakti va uning mazmuni masalalari bo'yicha taraflar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ochiq-ravshan to'g'ri bo'lishini ta'minlashga yordam beradi. Tuzilgan shartnomalar yuzasidan nizo chiqqan tartibda bitimlarning notarial tartibda rasmiylashtirilishi shartnomani qanday mazmunda tuzilganligini va boshqa holatlarning isbotlantirishini yengillashtiradi.

Agar notarial tartibda guvohlantirilgan shartnomaning nusxasi yo'qotilgan bo'lsa, bu holda manfaatdor shaxs shartnomaning dublikatini ko'rsatishi mumkin. Binobarin, shartnomaning notarial rasmiylashtirilishi tufayli bir taraf ikkinchi tarafning manfaatiga zarar yetkaza olmaydi.

Notarial tartibda guvohlantirilgan shartnomalar yuzasidan taraflardan biri ikkinchisiga muayyan pul to'lashlga yoki biron-bir ashyoni topshirishga majbur bo'lgani ma'lum bo'lsa, majburiyat ixtiyoriy ravishda ijro etilmaganidan notariusdan ijro xatining olinishi mumkin bo'ladi.

Uy-joylarning olish-sotish shartnomalarini va boshqa ta'sir shartnomalarni tuzishda bitimlar albatta notarial tartibda rasmiylashtirilishi talab qilinadi.

Bundan tashqari, qonun har qanday bitimning, shartnomaning ham notarial tartibda rasmiylashtirilishiga yo'l qo'yadi. Binobarin, har qanday shartnomalarni tuzishda fuqarolar va tashkilotlar o'zlarining xohishlari bo'yicha notarial idoraga murojaat qilishi, o'zlari o'rtasida tuziladigan bitimning guvohlantirilishini iltimos qilishlari mumkin.

Bitimni guvohlantirishdan oldin notarius uning qonunga to'g'ri kelish-kelmasligini tekshiradi. Agar bitim qonun talablariga muvofiq kelmasa yoki davlat va jamiyat manfaatlariga atayin xilof maqsadlarda tuzildanini aniqlasa, notarius bunday bitimni tasdiqlashdan bosh tortishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari notarius bitimda ishtirok etuvchilarning huquq layoqati va muomala layoqatiga egami-yo'qmi ekanliklarini tekshirishi lozim.

Yuridik shaxsning huquq layoqati haqidagi masalani hal qilishda uning faoliyatlari maqsadlariga muvofiq ravishda mazkur tashkilotning qarori yoki nizomnoma faoliyatlarida ko'rsatilgan unga to'g'ri keladigan muayyan bitimlarni (shartnomalarni) tuzishgagina huquqli bo'lishini nazarga olish kerak.

Yuridik shaxslar bitimlarni o'z organlari yoki vakillari orqali tuzganliklari sababli notarius yuridik shaxs nomidan harakat qiluvchi shaxslarning mansablarini va vakolatlarini tekshiradi.

Bitim tuzuvchi fuqarolarning huquq layoqati notarius tomonidan amalda tekshirilmaydi. Ma'lumki, qonun fuqarolarning huquq layoqatlarining ta'sir hollarda sud tartibining cheklanishini, jumladan, muayyan mansablarni egallash, ma'lum faoliyat bilan shug'ullanish, ma'lum joylarda yashash, ota-onalik huquqlaridan mahrum qilishni belgilaydi.

Yuqorida ko'rsatilganlardan faqat ota-onalik huquqlaridan mahrum qilishga qaratilgan huquqni cheklash holatlarigina fuqarolik huquqiy bitimlarini tuzishda ahamiyatli bo'ladi. Agar ota-onalik huquqidan mahrum qilingan shaxs yosh bolalarning nomidan bitim tuzishda vakil sifatida qatnashib, bitimning guvohlantirilishi to'g'risida murojaat qilsa, bunday bitimni guvohlantirishdan notarius bosh tortadi.

Voyaga yetmagan yosh bolalar, shuningdek, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi tufayli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan bitim tuzilishi to'g'risida masala qo'yilsa, bunday fuqaro o'z ishlarini aqli rasolik bilan yurg'izishga qobiliyati bo'lmaganligi sababli, notarius uning tomonidan tuziladigan bitimni guvohlantirishdan, tasdiqlashdan bosh tortishi mumkin.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolar nomidan bitimlarni ularning qonuniy vakillari, ya'ni ota-onalari, vasiylari, farzand qilib olgan shaxslar tuzishlari mumkin.

Muomala layoqati cheklangan fuqarolar bitimlarni o'zlarining qonuniy vakillari, chunonchi, ota-onalari, farzand qilib oluvchilari va homiylarining roziliklarini olib tuzishlari mumkin.

O'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan holatda bo'lgan fuqarolar ham, chunonchi, qattiq mast bo'lgan holda yoki narkotik moddalarni iste'mol qilganliklari sababli o'z harakatlarining ahamiyatini bilmagan shaxslar tomonidan tuziladigan bitimlar notarius tomonidan guvohlantirilmaydi.

Uy-joylarni olish-sotish shartnomalarini guvohlantirishda taraflar notariusga imoratning sotuvchisiga tegishli bo'lishi to'g'risidagi hujjatni, kommunal xo'jalik bo'limining sotiladigan uy-joyning nimalardan iborat bo'lishi va imoratga hech qanday ta'qiq solin-

maganligi to'g'risidagi ma'lumot, shuningdek, imorat yuzasidan boqimandalarining bo'lish-bo'lmasligi to'g'risida moliya bo'limining ma'lumoti keltirilishi lozim.

Notarius sotuvchilarga imoratlarni olish-sotish to'g'risidagi qonunni, jumladan, Fuqarolik kodeksining 185-moddasida ko'rsatilgan qoidalarni, chunonchi, birga turuvchi er va xotin bilan ularning voyaga yetmagan bolalari ixtiyorida, ulardan birining shaxsiy mulki bo'lgan yoki ularning umumiy mulki bo'lgan faqat birgina uy-joy yoki uy-joyning bir qismi bo'lishi mumkinligi to'g'risidagi qoidani tushuntiradi. O'zbekiston Respublikasining davlat notarial idoralarining notariuslari va xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslarning notarial harakatlarni amalga oshirish tartibi to'g'risidagi qo'llanmaning 66-bandida belgilangan.

Shartnomani guvohlantirish to'g'risida notarius tomonidan yoziladigan xatda mazkur shartnoma haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida ro'yxatdan o'tkazilishi uchun kommunal xo'jalik bo'limiga taqdim etilishi lozimligi ko'rsatiladi.

Ba'zi hollarda imoratlarni olish-sotish to'g'risidagi bitimlar faqat tegishli fuqaroning yoki mansabdor shaxsning roziligi bo'lgandagina tuzilishi mumkin. Bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, notarial idora bitimni guvohlantirishga haqli bo'lmaydi. Chunonchi, qurilib bitmagan uy-joyni birovga o'tkazish to'g'risidagi shartnoma faqat tegishli hokimiyatning ruxsati bo'lgandagina guvohlantirilishi mumkin.

Er va xotinning umumiy mulki bo'lib hisoblangan uy-joyni sotish uchun ikkinchi taraf, ya'ni sotuvchining eri yoki xotining roziligi talab qilinadi. Umumiy mulkka bo'lgan hissasini sotishda, agar uy-joy egalaridan boshqa shaxsga sotiladigan bo'lsa, sotuvchi mazkur joyning sotilishi to'g'risidagi ma'lumotni boshqa sherik egalariga ma'lum bo'lganligi, bu joyning sotilish narxining ham ma'lum bo'lishligi va sheriklari shu joyni sotib olishda o'zlarining ustunlik huquqidan foydalanishni xohlamaganliklari to'g'risidagi dalillarni keltirishlari lozim.

Imorat qurish uchun kredit muassasalaridan, masalan, bankdan qarz olingan bo'lsa, bunday imoratlarni sotish to'g'risidagi shartnomalar faqat tegishli muassasalarning yozma ravishda bergan roziliklari bo'lgandagina tasdiqlanishi mumkin.

Agar uy egasi tomonidan asosiy imoratga o'zboshimchalik bilan qo'shimcha xonalar qurilgan bo'lsa yoki mazkur yer maydonida ikkinchi uy-joy qurilgan bo'lsa, notarial idora uy-joyning sotilishi to'g'risida shartnomani to'qonunsiz qurilgan imoratning yoki qo'shimcha qurilgan imoratlarning taqdiri to'g'risidagi masala hal bo'lishiga qadar tasdiqlashga haqli bo'lmaydi.

Uy-joylarni olish-sotish, hadya qilish, ayirboshlash, umrbod asrash sharti bilan topshirish to'g'risidagi shartnomalar FKning 110, 112, 210, 212, 488-moddalarida yuqorida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan qo'llanmaning 41-59-bandlarida berilgan qoidalarga muvofiq ravishda rasmiylashtiriladi.

V. Avtotransport vositalarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi shartnomalarni tasdiqlash. Avtomashinalar bilan bog'liq bo'lgan bitimlarni guvohlantirishda ayrim insofsiz fuqarolar tomonidan avtomobillarni olish-sotish to'g'risida belgilangan tartibni buzishlariga notarial idoralar yo'l qo'ymasliklari kerak. Binobarin, avtomashinalarni hadya qilish va avtomashinalarni tasarruf etish huquqlari belgilanganligi to'g'risidagi vakolatnomalar umumiy qoida bo'yicha avtomashinalarni davlat avtomobil inspeksiyasi organlarida ro'yxat qilinishi mumkin bo'lgan joylarda bo'lgan notarial idoralarda rasmiylashtirilishiga ruxsat etilgan.

Ba'zi hollarda notariuslar avtomashinalarni idora etish va tasarruf etish to'g'risidagi vakolatnomalarni guvohlantirishdan asossiz ravishda bosh tortadilar. Holbuki, bunday vakolatnomalar mashina egasining avtomashina yuritishga huquqi bo'lmasligi sababli, salomatligining yomonligi sababli mashinani yurgizishi mumkin bo'lmaganligi, mashina egasining uzoq muddatga komandirovkaga yoki otpuskaga ketishi mashinani esa yaqin qarindoshiga yoki tanishlariga foydalanish uchun topshirishi, shuningdek, avtomashinaga nisbatan bir necha shaxslar umumiy egalik qilsalar ham, ammo ro'yxatdan o'tkazishda umumiy sherik egalaridan faqat birining nomiga qayd qilinishi va shuningdek, boshqa holatlar bo'lganida vakolatnoma berish va uni guvohlantirish zarur bo'ladi. Har holda notariuslar avtomashinani g'ayriqonuniy ravishda sotilishi yoki ayirboshlashlariga yo'l qo'ymasliklari kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan hollarda vakolatnoma mashina egasining biron-bir qarindoshi nomiga yoki begona shaxs nomiga rasmiylashtirilishida bitimning notarius tomonidan qonuniyligi tekshirilganidan so'ng uch yilgacha bo'lgan muddatda berilishi mumkin (Fkning 139-moddasi).

Notariuslar fuqarolar o'rtasida, jismoniy va yuridik shaxslar hamda yuridik shaxslar o'rtasida qaysi mulk shaklida bo'lishidan qat'i nazar, tuziladigan avtomotransport vositalarini va boshqa o'zi yurar mashina hamda mexanizmlarni, ularning nomyerli agregat va pritseplarini olish-sotish, hadya qilish, ayirboshlash haqidagi bitimlarni tasdiqlaydilar.

Bu shartnomalarni notarial tasdiqlash joyi taraflar tomonidan tanlanadi.

Fuqarolar tomonidan tuziladigan bitimlarni tasdiqlashda notarius quyidagi hujjatlarni talab qiladi:

a) egalik huquqini tasdiqlovchi hujjatlar (texnik pasporti, pritseplar uchun texnik talon, kema bileti, kema guvohnomasi, kamyerali agregat va avtomashina qismlari uchun DAN tashkiloti tomonidan berilgan belgilangan formadagi ma'lumotnomalar);

b) agar avtotransport vositasi nikoh davomida orttirilgan bo'lsa, turmush o'rtog'ining roziligi;

v) bu bitimlar qarindosh bo'lgan shaxslar o'rtasida tuzilayotgan qarindoshlikni tasdiqlovchi hujjatlar;

g) davlat bojini to'laganlik haqida kvitansiya.

Agar avtomashinani hadya qilish to'g'risidagi shartnoma shu mashinani haqiqatan olinishi va sotilishini yashirishga qaratilgan bo'lsa, notarial tartibda guvohlantirilmaydi.

Agar bitim (masalan, avtomashinani birovga hadya qilish to'g'risidagi bitim) boshqa bir bitimni, ya'ni mashinani olish-sotish to'g'risidagi bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bo'lsa, u holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid, ya'ni avtomashinaning olish-sotilishiga oid qoidalar qo'llaniladi.

G. Vasiyatnomalarni tasdiqlash. Vasiyatnomalar notarial tartibda guvohlantirilgan hollardagina haqiqiy bo'lib hisoblanadi. Vasiyatnomalar vasiyat qoldiruvchining yashagan joyidagi notarial idorada guvohlantirilishi mumkin.

Notariuslar muomalaga layoqatli fuqarolarning qonun hujjatlari talablariga muvofiq tuzilgan va ularning o'zlari notariusga shaxsan taqdim etgan vasiyatnomalarni tasdiqlaydi.

Notariuslar vasiyatnomani bekor qilish to'g'risida ariza olingan taqdirda, shuningdek, vasiyatnomani bekor qiluvchi yoki o'zgartiruvchi yangi vasiyatnoma olingan taqdirda vasiyatnomaning notariusda saqlanayotgan nusxasiga va notarial harakatlarni ro'yxatga olish reyestriga bu xususda belgi qo'yadi. Vasiyatnomani bekor qilish haqidagi arizaga qo'yilgan imzo notarial shahodatlanishi lozim. Vasiyatnomalarning vakillar orqali guvohlantirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqaro o'lim holini nazarda tutib, o'zining mulki to'g'risida faqat muomala layoqatga ega bo'lgandagina buyruqlar qoldirishga, ya'ni vasiyat qilishga haqli bo'ladi. Har bir fuqaro o'zining barcha mulkini yoki uning qismini har kimga, har qanday shaxsga, jumladan, davlatga yoki davlatning ayrim tashkilotlariga yoki jamoat tashkilotlariga vasiyat qilishi mumkin.

Vasiyatni tasdiqlashdan oldin notarius FKning 1120-1133-moddalarining mazmunini vasiyat qiluvchiga tushuntirishi lozim. Myeros goldiruvchining voyaga yetmagan yoki muomalaga, mehnatga layoqatsiz bolalari (shu jumladan farzandlikka olinganlari ham, shuningdek, marhumning mehnatga layoqatsiz eri yoki xotini, ota-onasi (farzandlikka oluvchilar) va qaramog'idagi shaxslar, vasiyatning mazmunidan qat'i nazar, qonun bo'yicha meros olganda ularning har biriga tegishi lozim bo'lgan hissaning kamida uchdan ikki qismi hajmida meros (majburiy hissa) oladilar. Majburiy hissaning hajmini aniqlash vaqtida oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlaridan iborat bo'lgan meros mulkning qimmati ham hisobga olinadi.

Vasiyatnomalarni tasdiqlash haqida batafsil ma'lumotlar qo'llanmada berilgan.

D. Vakolatnomani tasdiqlash. Bir shaxs nomidan va uning hisobiga uning manfaatlarini ko'zlab vakillikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishonchnoma (dovyerennost), vakolatnomalarni guvohlantirish vazifasi ham notarial idoralarga yuklatilgan. Mazkur vakolatnomada vakillikning vakolati hajmi belgilanadi va vakillikning chegarasi ko'rsatiladi.

Qonun bilan nazarda tutilgan hollarda, fuqarolar tomonidan beriladigan vakolatnoma albatta notarial idoralar tomonidan guvohlantirilishi lozim bo'ladi. Chunonchi, mulkni boshqarish (idora etish) to'g'risidagi, hokimiyat organi yoki mansabdor shaxsga nisbatan biron-bir yuridik harakatni qilish to'g'risidagi vakolatnomalarni notarial tartibda guvohlantirish talab qilinadi.

Fuqarolarning ishlarini sudda yuritish to'g'risidagi vakolatnoma notarial tartibda guvohlantirilishi yoki ishonch qog'ozi beruvchi fuqaroning xizmat qiladigan muassasasi, korxonasi, tashkiloti tomonidan yoki turar joyi bo'yicha fuqarolar yig'inlari tomonidan yoxud harbiy qism tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Boshqa vakolatnomalar uchun oddiy yozma shakl belgilangan. Ammo vakolat beruvchining xohishi bo'yicha vakolatnomalar notarial tartibda ham guvohlantirilishi mumkin.

Vakolatnomalar faqat fuqarolik huquqiy munosabatlaridagina vakillikni amalga oshirish uchun berilmasdan, balki boshqa sohalarda ham yuridik harakatlarni qilish uchun, jumladan, pensiyalarni olish uchun ham notariuslar tomonidan guvohlantirilishi mumkin.

Vasiyatnomalar, vakolatnomalar, ishonchnomalar Fuqarolik kodeksida, Notariat qonunida hamda yuqorida ko'rsatilgan qo'llanmalarda berilgan qoidalarga muvofiq guvohlantiriladi.

4-§. Er va xotinning umumiy mulk hissasiga bo'lgan huquqlari to'g'risida guvohnomalar berish

Er va xotinning birga oilaviy turmushda yashashlari davrida orttirilgan mulkdan hissa ajratish to'g'risida er yoki xotinning mulkiy huquqini rasmiylashtirish zarurligi haqida masala tug'ilishi mumkin.

Nikoh davomida orttirilgan mulk qonun bo'yicha er va xotinning birgalikdagi umumiy mulki bo'lib hisoblanganligi sababli er va xotinning har qaysisi birga yashashlari davrida ham, birining o'lganidan keyin ham bunday mulkning muayyan hissasiga nisbatan egalik huquqinng tan olinishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Agar er yoki xotindan biri o'lsa, ularning birgalikda turmush qilishlari natijasida orttirilgan hamma mulk meros mulki jumlasiga qo'shilmaydi. Bu umumiy mulkdan hayot bo'lgan er yoki xotinning hissasi ajratilishi kerak. Meros qismining qolgan qismi vorislar

o'rtasida, shu jumladan, o'lgan shaxsning eri yoki xotiniga ham meros mulki bo'lib o'tadi.

Hayot bo'lgan er yoki xotining umumiy mulkidagi hissasiga egalik huquqi to'g'risida guvohnoma berish notarial idoralar tomonidan qilinadigan yuridik harakatlardan biri hisoblanadi.

Egalik huquqi to'g'risidagi guvohnoma hayot er yoki xotinning arizasiga asosan va merosni qabul qilgan barcha vorislarning roziligi bo'yicha notarius tomonidan beriladi.

Uy-joyga (uy-joyning bir qismiga), kvartiraga, dala-hovliga, bog' hovliga, garajga, shuningdek, boshqa binolar, inshootlar va imoratlarga bo'lgan mulk huquqi to'g'risida guvohnoma shu mol-mulklar joylashgan yerdagi notarius tomonidan beriladi.

Agar hayot bo'lgan er yoki xotin marhumning birdan-bir vorisi bo'lsa, yuqorida ko'rsatilgan guvohnoma moliya organlari tomonidan qarshilik ko'rsatilmaganida berilishi mumkin.

Myeros qoldiruvchining eri yoki xotini nikoh davomida o'rttirilgan umumiy mulkdagi hissadan o'ziga tegishli mulkka egalik qilish huquqi to'g'risidagi guvohnomaning berilishini meros olishdan mahrum qilingan bo'lsa ham talab qilishi mumkin.

Turmush davomida o'rttirilgan umumiy oilaviy mulkdan hissa ajratish va bu hissaga egalik qilish huquqi to'g'risida guvohnoma berilishi haqida hayot bo'lgan er yoki xotinning arizasini qabul qilishda notarius ariza beruvchining shaxsini, uning muomalaga layoqatli bo'lishini, meros qoldirgan er yoki xotin ro'yxatdan o'tkazilgan nikohda bo'lgan-bo'lmaganligini, shuningdek, vorislarni meros olishga chiqarilgan-chaqirilmaganliklari, ularning merosni qabul qilgan-qilmaganliklari va guvohnomaning berilishiga rozi bo'lgan-bo'lmaganliklari to'g'risida dalillarni talab qiladi.

Agar umumiy oilaviy mulk jumlasida uy-joy bo'lsa, bu holda notarius uy-joyning meros qoldiruvchiga tegishli bo'lishi to'g'risida hujjat talab qilinadi. Shuningdek mazkur uy-joyning hajmi to'g'risida kommunal bo'limdan va bu joy to'g'risida soliqlar bo'yicha qarz yo'qligi to'g'risida moliya organidan ma'lumotlar talab qiladi. Agar marhumdan qolgan uy-joyning birovga o'tkazilishiga qarshilik bo'lsa va bu to'g'rida kommunal bo'limda ta'qiq bo'lsa, guvohnoma bunday ta'qiq yo'qotilganidan so'nggina yoki marhumning qarzlari mulk hissasini oluvchi er yoki xotining o'tkazilganidagina berilishi mumkin.

Agar mulk hissasiga egalik qilish to'g'risida guvohnoma so'ragan er yoki xotin marhumning birdan-bir vorisi bo'lsa, bu holda notarial idora tomonidan yuqorida ko'rsatilgan hujjatlardan tashqari marhumning eri yoki xotiniga guvohnoma berilishiga qarshilik yo'qligi to'g'risida moliya organining ma'lumotnomasi yoki xati talab qilinadi.

Notarial idoraga o'zlarining huquqlarining tasdiqlanishi yoki biron-bir hujjatning berilishi to'g'risida murojaat qiluvchi fuqarolarning barchasi ham qonundan xabardor bo'lmashliklari mumkin. Binobarin, bunday hollarda notarius ularning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun bu huquqlar va manfaatlarning buzilishidan saqlanishini ta'minlash maqsadida zarur choralarni ko'rishi lozim. Chunonchi, fuqaro M. jamgarma bankida eri nomida bo'lgan pul summasiga voris bo'lish huquqi to'g'risida guvohnoma berilishini iltimos qilib, notarial idoraga murojaat qiladi. Notarius mazkur jamgarma bankidagi pul summasining tegishli hissasiga nisbatan egalik huquqi to'g'risida guvohnoma olishga va qolgan qismiga nisbatan vorislik huquqi to'g'risida guvohnoma olishga huquqi borligini tushuntirishi kerak.

Yuqorida aytganimizdek, er va xotin o'rtasidagi umumiy mulk hissasiga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma hayot bo'lgan er yoki xotinning huquqi to'g'risida hech kim nizo qo'zg'atmagan holdagina notarius tomonidan beriladi. Agar hayot bo'lgan er yoki xotin bilan boshqa vorislar o'rtasida, shu jumladan, moliya organi o'rtasida ham nizo kelib chiqsa, bu holda ish fuqarolik ishlarini yuritishning umumiy qoidalariga bo'yicha sudda ko'rinishi lozim.

Er va xotin o'rtasidagi umumiy mulk mulk hissasiga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnomalar berish haqidagi asosiy qoidalar O'zbekiston Respublikasi Notariat qonunining 62-63-moddalarida ko'rsatilgan.

5-§. Ijro xatlarini yozish

Ijro xati qarz hujjatiga tegishli summaning undirilishi to'g'risida notarius tomonidan berilgan buyruq xati bo'lib hisoblanadi. Notarius ijro xatini berish yo'li bilan qarzdorni, uni ixtiyoriy ravishda bajarishi lozim bo'lgan, ammo bajarmagan majburiyatlarini ijro etishga majbur

qiladi. Ijro xatlari bilan pul summalarining majburiy ravishda undirilishi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi bilan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Ijro xati majburiyatni ijro etish uchun asos bo'lib ko'riladi.

Qarzni nizosiz tartibda notarial idoralarning ijro xatiga binoan undirib olishga asos bo'ladigan hujjatlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan. Mazkur hujjatda ko'rsatilgan hujjatlardan kelib chiqadigan talablar nizosiz talablar deb faraz qilinadi. Bunday talablarning nizosiz bo'lishi mazkur talablardan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarning xarakteri bilan, shuningdek, qarzlarning yetarli darajada asoslantirilgan bo'lishi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan ro'yxatdagi talablarning nizosiz bo'lishligi huquq normalari bilan nazarda tutilgan. Binobarin, ijro xati berishda kreditorning mazkur talablarining haqiqiy bo'lish-bo'lmasligi to'g'risidagi qarzdor tomonidan nizo qo'zg'atilishi yoki qo'zg'atilmassligi notariusni qiziqtirmaydi.

Agar kreditorning talablari to'g'risida qarzdor da'vo qo'zg'atilganligi to'g'risida hujjatlar keltirsa, notarius ijro xatini berishdan bosh tortishi mumkin. Mazkur holda notarius tomonidan ijro xatining berilishi yoki rad qilinishi kreditorning da'vosini ko'rish uchun qabul qilishga sud uchun asos bo'ladi.

Ijro xatlari barcha hollarda qarzdorni chaqirmasdan beriladi va shu tufayli kreditor huquqlarining amalga oshirilishi ham birmuncha osonlashtiriladi.

Qarzdor pul summasining undirilishi to'g'risida notariusning bergan buyrug'iga rozi bo'lmagan taqdirda ijro xati to'g'risida sudda da'vo qo'zg'atishga haqli bo'ladi. Bu holda da'vogarning xati bo'yicha ijro xatiga muvofiq tegishli summaning undirilishi sud tomonidan to'xtatilishi mumkin. Binobarin, bunday hollarda sud qarzdorning huquq va manfaatlarini himoya qilinishini yetarli darajada ta'minlaydi.

Notarius ijro xatini berishda birmuncha holatlarni aniqlaydi va tekshiradi. Chunonchi, kreditor tomonidan notariusga topshirilgan ijro hujjati yoki boshqa to'lov hujjati O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tasdiqlangan ro'yxatda bo'lish-bo'lmasligini tekshiradi.

Notarius qarz hujjatini topshirish bilan birga ijro xatining berilishi uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarning ham topshirilgan-

topshirilmaganligini tekshiradi. Masalan, uy-joy qurilish kooperativi a'zolaridan uy-joyning saqlanishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni qoplash uchun pul summalarini undirilishga ijro xatining olinishi uchun kreditor faqat to'lanmagan schyotnigina emas, balki qarzdorning o'z zimmasidagi qarzni to'lash lozimligi to'g'risida ogohlantirish xatini, kooperativ a'zosining mazkur ogohlantirishni olganligi to'g'risidagi tilxatni yoki uning bunday tilxatni berishdan bosh tortganligi to'g'risida uylar boshqarmasining xatini topshirishi lozim. Yuqorida ko'rsatilganlardan tashqari notarius topshirilgan hujjatlardan qarzning darhaqiqat aniq bo'lishini, hujjatlarning lozim darajada rasmiylashtirilgan bo'lishini va ijro xatini olishi uchun belgilangan muddatning o'tkazib yuborilmaganligini topshirishga majbur.

Ijro xati muayyan pul summalarining olinganligi yoki ashyoning topshirilganligi aniq ko'rsatilgan notarial guvohlantirilgan bitimlar yuzasidan ham beriladi. Masalan, notarius tomonidan tasdiqlangan qarz shartnomasi bo'yicha fuqaro B. fuqaro K. dan 200 so'm qarz olib, bu summani muayyan muddatda to'lashga majbur bo'ladi. Ammo qarzni to'lash muddati to'lishiga qaramay fuqaro B. olgan pulni qaytarmaydi. Kreditor K. o'zining pasporti va qarz shartnomasining ikkinchi nusxasini olib kelib, mazkur summani to'ldirish maqsadida ijro xatining berilishini so'rab notarial idoraga ariza beradi. Notarius fuqaro K. foydasiga olingan qarz summasini (davlat boji bilan) B.dan undirish to'g'risida ijro xatini beradi. Mazkur ijro xati fuqaro B.ning turgan joyidagi sudga berilib, mazkur sudning ijrochisi orqali majburiy tartibda undiriladi.

Fuqarolardan tashkilotlar foydasiga ijro xatlari bo'yicha haq undirish hollari ko'p uchraydi. Har xil huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan qarzlar fuqarolardan ijro xatlari bo'yicha undirilishi mumkin. Bunday hollarda tashkilotlar tegishli hujjatlarni notariusga topshirishlari lozim. Masalan, xizmatdan bo'shatilgan xodimlarning ular tomonidan ish davrida korxonaga qarashli mulkni yo'qotganliklari yoki buzganliklari tufayli qarzlarini belgilaydigan hujjatlar yoki xodimlarning tashkilotlardan kiyim va boshqa narsalar yuzasidan bo'lgan qarzlarini belgilaydigan hujjatlar, bundan tashqari agar xodimlar biron-bir tashkilotga borib ishlashi to'g'risida shartnoma tuzib, bu shartnoma yuzasidan yo'l kira haqi, avanslar olgan bo'lib,

ammo mazkur shartnomada ko'rsatilgan ish joyiga bormagan bo'lsa, shu faktlarni belgilaydigan hujjatlar notariusga topshirilishi lozim.

Turar joylarni yoki turar joy bo'lib hisoblanmagan binolarni ijaraga olish shartnomasi yuzasidan belgilanadigan huquqiy munosabatlar bo'yicha ijara haqi va kommunal xizmatlar to'g'risidagi schyotlar (elektr energiyasi, suv, gaz va boshqalar uchun to'lanishi lozim bo'lgan summalarning schotlari), hokimiyatlarga va boshqa tashkilotlarga qarashli uylardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan qarzlarni belgilaydigan hujjatlar topshirilishi kerak.

Kreditga sotib olingan tovarlar bo'yicha qarzar, kutubxonaning kitoblarini yo'qotganlik uchun undiriladigan qarzar, intyernat-maktablarda, yaslilar va bolalar bog'chalarida bolalarning tarbiyalanganliklari uchun bo'lgan qarzar notariusning ijro xati bilan undiriladi. Bundan tashqari, o'zaro yordam kassalari tomonidan berilgan qarzar korxonalar va tashkilotlar tomonidan xodimlarga turar joy qurish uchun, turar joylarni kapital ta'mirlash uchun yoki xo'jalikka mollar olish uchun berilgan qarzar ham notariusning ijro xati bilan undiriladi. Ijro xati fuqarolar talabi bo'yicha (faqat talabni amalga oshirishi muddati tugaganidan so'ng uch yil o'tmagan bo'lsagina) notarial idora tomonidan berilishi mumkin.

Yuqorida aytilgan umumiy qoidadan ta'sir istisnolar qilinadi. Masalan, biron-bir tashkilot o'ziga yuborilgan mahsulotlarning qoplarini qaytarishni kechiktirganida buning uchun to'lanadigan jarimani undirish to'g'risidagi ijro xati qisqartirilgan muddat ichida berilishi mumkin.

Ijro xati qarz hujjatining o'ziga yoziladi. Agar bu hujjatda bo'sh joy bo'lmasa, qarz hujjatiga qo'shib qo'yilgan alohida varaqaga yoziladi. Ijro xati qarz hujjatidan ajratilgan holda berilmaydi. Ijro xatining yozish qoidalari Notariat qonunining 76-80-moddalarida va yuqoridagi qo'llanmada berilgan.

Ijro xati quyidagi shartlar mavjud bo'lganida:

1) agar taqdim etilgan hujjatlar qarzdorning undiruvchidan qarzi borligini yoki uning oldida boshqacha tarzda, masalan, qilingan xizmat uchun javobgar ekanligini shak-shubhasiz isbotlaydigan bo'lsa;

2) agar da'vo qo'zg'atish huquqi vujudga kelgan kundan boshlab o'tgan vaqt uch yildan oshmagan bo'lsa;

3) agar da'vo muddati qonunda boshqacha qilib belgilangan bo'lsa, bu holda ijro xati shu muddat ichida yozib beriladi.

Ijro xatini taqdim etish uchun o'tkazib yuborilgan muddatni tiklash Fuqarolik protsessual kodeksining tegishli moddasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Ijro xatida uni yozgan mansabdor shaxsning lavozimi, to'liq familiyasi, ismining va otasining ismining bosh harflari, undiruvchining nomi va manzili, qarzdorning nomi va manzili, qaysi muddat uchun qarz undirilayotganligi, undirilishi lozim bo'lgan pulning miqdori yoki talab qilib olinishi lozim bo'lgan ashyolar, undiruvchi to'lagan yoki qarzdordan undirilishi lozim bo'lgan davlat bojining miqdori, ijro xati yozilgan yil, oy va kun, ijro xatining reyestrda qayd qilingan tartib raqami ko'rsatiladi. Unga ijro xatini yozgan mansabdor shaxsning imzosi qo'yiladi, davlat notarial idorasining muhri bosiladi.

Ijro xati yuzasidan undirish ishlari sud qarorlarini ijro qilish uchun belgilangan tartibda bajariladi. Agar taraflardan biri, ya'ni haq undiruvchi yoki qarzdor fuqaro bo'lsa, bu holda ijro xatini majburiy ijro qildirish uchun yozilgan kundan e'tiboran uch yil davomida, agar har ikkala taraf yuridik shaxs bo'lsa va maxsus qonunda boshqacha muddat belgilangan bo'lsa, u holda ko'rsatilgan muddat davomida taqdim qilinishi mumkin.

6-§. Hujjatlardan olingan ko'chirmalarning to'g'riligini tasdiqlash

Hujjatlarning ko'chirmalari, nusxalari (kopiyalari) fuqarolarga har xil holatlarda zarur bo'lishi mumkin. Chunonchi, fuqaro hujjatni bir necha tashkilotga topshirishi zarur bo'lganida yoki hujjatni boshqa bir joyga yuborishi yoki saqlash uchun topshirishida, yo'qotilishi xavfi ko'zda tutilganida yoxud mazkur hujjat keyinchalik fuqaroning o'ziga kerak bo'lganida va uning asl nusxadagi hujjatni topshirishi mumkin bo'lmaganida mazkur hujjatning ko'chirmalari (kopiyalari) olinishi mumkin.

Davlat va jamoat tashkilotlariga hujjatlarning asli o'rniga uning ko'chirmalari kamdan-kam topshiriladi. Masalan, oliy o'quv yurtiga kirishda shahodatnomaning ko'chirmasi topshirilmasdan, balki asl nusxasi topshirilishi talab qilinadi.

Hujjatning asl nusxasi uning ko'chirmasiga to'g'ri kelishini notarius tasdiqlashi keyinchalik bu to'g'rida bo'lishi mumkin bo'lgan gumonni yo'qotadi. Agar notarius hujjatning asli matnini, xatini buzib ko'chirma bersa, u buning uchun intizomiy javobgarlikka va ta'sir hollarda jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Qonun bo'yicha notarius davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan berilgan hujjatlardan olingan ko'chirmalarninggina to'g'riligini tasdiqlaydi. Fuqarolarning xususiy arizalari va xatlaridan olingan ko'chirmalar tasdiqlash uchun qabul qilinmaydi.

Fuqarolardan keladigan hujjatlarning ko'chirmalari faqat ikki holdagina, agar hujjat (masalan, vasiyatnoma) notarial idora tomonidan guvohlantirilgan bo'lsa yoki hujjatda notarius tomonidan guvohlantirilgan bitimning mazmuni ifodalangan bo'lsa tasdiqlanishi mumkin.

Notarius yuridik ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlarning ko'chirmsalarini tasdiqlaydi. Bir tashkilot tomonidan berilib, ikkinchi tashkilotga yuborilishi belgilangan hujjatning ko'chirmasi, agar bu hujjatda fuqaroning shaxsiy huquqlari to'g'risida ko'rsatma bo'lsa, chunonchi, sud-medsina ekspertizasi tomonidan yozilib fuqaroning qo'liga sudga topshirish uchun berilgan hujjatning ko'chirmasi ham tasdiqlanishi mumkin.

Agar hujjat o'zining mazmuni bo'yicha qonunga xilof bo'lsa yoki qonun bilan talab qilingan shaklda tuzilmagan bo'lsa yoki tegishli tashkilot tomonidan berilmagan bo'lsa, bunday hujjat ko'chirmasi tasdiqlanmasligi mumkin.

Notarius hujjatning ko'chirmasi to'g'ri ekanligini tasdiqlashda uning asl nusxasida biron-bir qo'shimcha yozilgan xatlar, tuzatishlar, chizilgan so'zlar borligini ko'rsatadi.

Agar hujjatning asl nusxasida uning mazmunini o'zgartiradigan tuzatishlar bo'lsa va bu tuzatishlar to'g'risida hech qanday izohlar berilmasa, notarius hujjatning ko'chirmasini tasdiqlashdan bosh tortishi mumkin.

Pasportning ko'chirmasi, shaxsiy guvohnomalar, kasabalar uyushmasi a'zoliqi biletining ko'chirmalari, shuningdek, deputatlik mandati, respublika ordenlari va yorliqlari bilan mukofotlanish to'g'risidagi hujjatlarning ko'chirmalari tasdiqlanmaydi.

Notarius harbiy biletning va harbiy qo'mondonlikning topshiriqlarini bajarganlik to'g'risidagi harbiy xizmatchiga berilgan guvohnomaning ko'chirmasini, zavodlar va korxonalarga kirish huquqini beradigan guvohnoma (ruxsatnoma)larni harbiy xizmatchining safarga oid guvohnomalarining ko'chirmalari, shuningdek, maxfiy hujjatlar va boshqa ta'sir hujjatlarning ko'chirmalarini ham tasdiqlamaydi.

Qalam bilan yozilgan hujjatlarning ko'chirmalari ham notarial idoralar tomonidan tasdiqlanmaydi. Agar tasdiqlash uchun keltirilgan hujjatlar bir necha varaqlarda bayon qilingan bo'lsa, agar uning varaqlari tegishli tartibda tikilib raqamlanmagan bo'lsa, uni bergan tashkilotning muhiiri bilan tasdiqlamagan bo'lsa notarius tomonidan guvohlantirilmaydi.

Ko'chirmalari olinadigan hujjatlarning mazmunida bir-birlari bilan bog'liq bo'lmagan ayrim-ayrim masalalargina bayon etilgan bo'lsa, notarius tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Hujjatning ko'chirmasida muayyan masalaga doir to'la matn bo'lishi kerak.

Ba'zi tashkilotlar fuqarolardan hujjatlarning notarial tartibda guvohlantirilgan ko'chirmalarining kerakligi bo'lmasa ham albatta topshirilishini talab qiladilar. Ayrim Respublika va mahalliy tashkilotlarning fuqarolardan har xil ma'lumotlar, tavsifnomalar va boshqa hujjatlarni talab qilishda to'rachilikka yo'l qo'ymaslik, xodimlarni xizmatga qabul qilishda, aholiga maishiy va boshqa jihatdan xizmat ko'rsatishda sarsongarchilikka yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlari haqida Prezidentimiz o'zining qator nutqlarida ko'rsatib o'tmoqda.

Ba'zi maktablarning ma'muriyatlari yoki ularning bolalari birinchi sinfga kirishida yoki bir maktabdan ikkinchi maktabga ko'chirilishida bolaning tug'ilishi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlagan ko'chirmasi topshirilishini talab qiladilar. Holbuki, bunday hollarda bolalarning tug'ilishi haqidagi guvohnomalarni faqat ko'rib chiqish uchungina topshiriladi. Binobarin, bu hujjatlarning ko'chirmalari, xususan notarial tartibda tasdiqlangan ko'chirmalari topshirilishi shart emas. 9-sinfga o'tuvchi shaxslar ham, agar o'qishni ishlab chiqarish bilan bog'liq holda o'rta maktabda davom ettiradigan bo'lsalar, maktabning 8-sinfni tamomlaganliklari to'g'risidagi guvohnomani ko'rib chiqish uchungina topshiradilar.

Pensiya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar asl nusxalari bilan topshirilishi mumkin bo'lganidek, notarial idoralarda, shuningdek, tu-

man, shahar ijtimoiy ta'minot bo'limida bevosita tasdiqlangan ko'chirmalari bilan ham topshirilishi mumkin. Hujjatlarning ko'chirmalari ijtimoiy ta'minot bo'limida tasdiqlanishi pensiyani rasmiylashtirish tartibini birmuncha osonlashtiradi.

Notariat qonunining 65-68-moddalarida hujjatlardan olingan ko'chirmalarning, qo'yilgan imzolarning va tarjimaning to'g'riligini tasdiqlash tartibi ko'rsatilgan.

Davlat notarial idoralari va xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar idoralari bo'lmagan aholi yashaydigan punktlarda fuqaroning shaxsiy huquq va manfaatlariga oid hujjatlarning ko'chirmalari to'g'riligini shaharchalar, qishloqlar va ovullar fuqarolarning yig'inlari raislari (oqsoqollari) tomonidan tasdiqlab beradi, ammo ular oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarini hamda o'rta maktablarni tamomlab chiqqanlik to'g'risidagi hujjatlarning nusxalarini tasdiqlamaydilar.

Davlat hokimiyati va boshqaruv oliy organlari tomonidan chiqarilgan va fuqarolarning shaxsiy huquq va manfaatlariga doir bo'lgan aktlar nusxalarining, shuningdek, chet tillarda bayon qilingan hujjatlardan ko'chirilgan nusxalarning to'g'riligi davlat va xususiy notarial idoralar tomonidan tasdiqlanadi.

Hujjatlarning ko'chirilgan nusxalari yoki olingan ko'chirmalari tasdiqlanishdan oldin esa nusxasiga solishtirilib, tekshirib chiqiladi. O'chirib, qirib tashlab yangidan yozilgan, qo'shimcha qilib yozilgan so'zlari va boshqa izoh berilmay tuzatilgan hujjat nusxasining to'g'riligini tasdiqlash mumkin emas.

Nusxasini tasdiqlab berish uchun taqdim qilingan hujjatning to'g'riligiga shubha tug'dirganida notarius bunday hujjatni olib qolib ekspertizaga yuborishga haqlidir.

Fuqaro tomonidan berilgan hujjat nusxasining to'g'riligini notarius tasdiqlashi uchun fuqaroning hujjatga qo'ygan imzosi rostligi notarial idora, shu fuqaro yashab turgan uy boshqarmasi yoki u davolanib yotgan shifoxona ma'muriyati tomonidan tasdiqlangan bo'lishi shart.

Notarius bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilingan hujjatning tarjimasi to'g'ri ekanligi tasdiqlaydi. Bu holda agar notarius mazkur hujjat yozilgan tillarni bilmasa, bunday hujjat shaxsan notariusga tanish bo'lgan tarjimon tomonidan tarjima qilinishi mumkin. Notarius esa faqat tarjimonning tarjima xatiga qo'ygan imzosini tasdiqlaydi.

7-§. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni tasdiqlash va notarius tomonidan bajariladigan boshqa ta'sir notarial harakatlar

A. Imzolarning haqiqiyligini tasdiqlash. Ba'zi hollarda davlat organlariga yuridik ahamiyatga ega bo'lgan bir xil arizalar, ko'rsatmalar va boshqa hujjatlar tushishi mumkin. Bunday hollarda hujjatning aynan shu hujjatda ko'rsatilgan shaxs tomonidan imzolanganini tasdiqlash zarur bo'ladi.

Hujjatni qabul qilinishida davlat organi hujjatni imzolagan fuqaro chaqirish yo'li bilan hujjatdagi imzoning to'g'riligini hamma vaqt tekshirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Chunki fuqaro boshqa joyda yashaganligi yoki kasal bo'lganligi sababli mazkur tashkilotga borolmasligi mumkin. Shunday hollarni ko'zda tutib, notarial idoralarga imzolarning haqiqiyligini tasdiqlash vazifasi yuklatilgan.

Notarial idoralar, agar hujjatning mazmuni qonunga xilof bo'lmasa, bu hujjatga qo'yilgan imzoning haqiqiyligini tasdiqlaydi.

Agar fuqarolar biron-bir holatning sodir bo'lganligini tasdiqlab ariza yoki boshqa hujjatlarga imzo chekkan bo'lsalar, bu imzolarning haqiqiyligi ham tasdiqlanmaydi. Chunki bunday hujjatlarni, masalan, birovning tug'ilishi, o'limi to'g'risidagi hujjatni maxsus davlat organlari, jumladan, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish (FHDYO) organlarigina tasdiqlay oladi.

Hujjat fuqaro tomonidan notarius huzurida imzolaniadi. Agar hujjat notarial idoradan tashqari joyda imzolangan bo'lsa, hujjatni imzolagan shaxs imzoni shaxsan o'zi qo'yganligini notariusga tasdiqlab berishi kerak.

Notarius hujjatga imzo qo'ygan fuqaroning shaxsini tekshiradi, imzoni tasdiqlash to'g'risidagi hujjatda imzo qiluvchi shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi ko'rsatiladi.

B. Fuqarolarga va muassasalarga arizalar topshirish. Fuqarolar yoki tashkilotlar o'zlari tomonidan berilgan biron-bir arizalarning rasmiy ravishda tasdiqlanishidan manfaatdor bo'lsalar, bunday arizalar notarial idoralar orqali berilishi mumkin. Chunonchi, umumiy hissali mulk egalariidan biri o'z hissasini sotishni xohlaganida bu to'g'ridagi arizani boshqa sheriklariga notarial idora orqali bildirishi

mumkin. Arizalar notarial idoraga manfaatdor shaxs tomonidan uch nuxxada beriladi. Notarius arizaning mazmuniga muvofiq bo'lishini tekshiradi va bu arizada qonunga xilof hech qanday ma'lumotlar yo'qligini aniqlagandagina topshirish uchun qabul qiladi.

Notariusga topshirilgan arizaning nusxalardan biri unda ko'rsatilgan shaxsga topshiriladi yoki pochta orqali yuboriladi. Ikkinchi nusxasi notarial idorada qoldiriladi. Uchinchi nusxasi esa (ariza beruvchi xohlasa), mazkur ariza topshirish uchun qabul qilinganligini tasdiqlab, ariza topshiruvchining qo'liga beriladi.

Notarius yuridik va jismoniy shaxslarning arizalarini olib boshqa jismoniy va yuridik shaxslarga topshiradi. Ariza topshirilganligini ma'lum qilish sharti bilan pochta orqali yuboriladi yoki bevosita tegishli shaxslarga imzo chektirib topshiriladi. Arizalar telefaks, kompyuter tarmoqlari va boshqa texnik vositalardan foydalanib ham uzatilishi mumkin. Arizalarni uzatish uchun texnik vositalardan foydalanishga ketgan xarajatlarni notarial harakatni amalga oshirishni so'ragan shaxs to'laydi.

Ariza bergan shaxsning iltimosiga ko'ra unga arizaning topshirilganligi haqida guvohnoma beriladi (Notariat to'g'risidagi qonunning 73-moddasi).

V. Kreditorga topshirish uchun pul summalarini depozitga qabul qilish. Agar majburiyatning narsasini, masalan, pul yoki qimmatli qog'ozlarni kreditorga, uning bu pul, qimmatli qog'ozlarni qabul qilishdan bosh tortganligini yoki kreditorning yo'qligi yoxud ijroni qabul qilishga rozi bo'lgan vakilning bo'lmashligi sababli topshirish mumkin bo'lmaganida qarzdor o'zidan tegishli pullarni yoki qimmatli qog'ozlarni kreditorga topshirish uchun notarial idoraning depozitiga topshirilishi majburiyatining ijro etilishi tarzida ko'riladi.

Qarzdor majburiyatni ijro etish yuzasidan majburiyat narsasini, masalan, qarz summasini notarial idoraning depozitiga topshirishi bilan majburiyatning kechiktirilishi oqibati uchun belgilanadigan javobgarlikdan, masalan, zararni to'lashdan, neustoyka va foizlar to'lashdan qutuladi.

Notarius qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda kreditorga topshirish uchun qarzdorga depozitga pul summolari va qimmatli qog'ozlarni qabul qiladi.

Notarius pul summalari va qimmatli qog'ozlar kelib tushganligi haqida kreditorga xabar qiladi hamda uning talabi bo'yicha unga tegishli pul summalari va qimmatli qog'ozlarni topshiradi.

Pul summalari va qimmatli qog'ozlarni depozitga majburiyat bajariladigan joydagi notarius qabul qiladi.

Notarial idoraning depozitiga pul summalari yoki qimmatli qog'ozlarni topshirish niyatida bo'lgan qarzdor qarzni to'lanishi lozim bo'lgan joydagi notarial idoraga bu to'g'rida yozma yoki og'zaki ariza bilan murojaat qilishlari mumkin. Arizada o'zining nomi, manzili, majburiyat narsasi kim uchun depozitga qo'yiladigan bo'lsa, shu shaxsning nomi va oxirida ma'lum bo'lgan manzili, qanday sabab bo'yicha pulning to'lanishi va qilingan raschodlar ko'rsatiladi. Bundan tashqari, majburiyatni bevosita ijro etish mumkin bo'lmasligining sababi ham ko'rsatiladi.

Notarius pul yoki qimmatli qog'ozlarni depozitga qabul qilishda ularning qanday asos bo'yicha depozitga qo'yilishini tekshirmaydi. Notarial idoraning depozitiga pul yoki qimmatli qog'ozlar qo'ygan shaxsga ularning qabul qilinganligi to'g'risida kvitansiya beriladi. Agar qarzdor qo'lida bo'lgan qarz hujjatiga o'zi tomonidan pulning depozitga qo'yilganligi to'g'risida xat yozilishini iltimos qilsa, notarius bunday iltimosni qanoatlantirishi mumkin. Notarial idora kreditorni uning nomiga pul tushganligi to'g'risida xabardor qiladi va kreditorning talabi bo'yicha unga mazkur pulni topshiradi.

Depozitga topshirilgan pul va qimmatli qog'ozlarni, ularni topshirgan shaxsga (qarzdorga) qaytarilishiga faqat kreditorning roziligi bo'lgandagina yoki sudning qarori bo'yichagina yo'l qo'yiladi.

Depozitga qo'yilib, fuqarolarga topshirilishi lozim bo'lgan summalar hamda tashkilotlarga topshirilishi lozim bo'lgan summalar qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda saqlanadi.

Depozitga topshirilgan va yuqorida ko'rsatilgan muddatlar davomida talab qilib olinmagan summalar respublikaning davlat budjeti daromadiga o'tkaziladi.

G. Fuqaroning hayotligi va ma'lum joyda bo'lishligini tasdiqlash. Notarial idoralar manfaatdor shaxslar iltimoslari bo'yicha ularning hayotliklari yoki ma'lum joyda bo'lganliklari to'g'risida guvohnomalar berishlari mumkin. Notarial idoralarga voyaga yetmagan bolalarning hayotliklari to'g'risida ham ularning ota-onalariga,

farzand qilib oluvchilariga yoki vasiylariga guvohnomalar beradilar. Bunday holatlarning tasdiqlanishi ta'sir hollarda, chunonchi, aliment oluvchi bolaning hayot bo'lmashligi to'g'risida masala qo'zg'atilganda uni ma'lum joyda yashashligini bedarak g'oyib bo'lgan deb topish va o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ariza sudda ko'rilganida fuqaroning hayotligi to'g'risidagi ma'lumotlarni yetkazib berish zarur bo'ladi.

D. Fotografiya rasmidagi shaxsning notarius huzurida hozir bo'lgan shaxsga aynan o'xshash bo'lishligini tasdiqlash. Notarial idoralar manfaatdor shaxsning iltimosi bo'yicha fotorasmdagi shaxsning notarius huzuriga kelgan va fotorasmda ko'rsatilgan shaxsning aynan bir shaxs bo'lishligini tasdiqlashi mumkin.

Notarius huzurida hozir bo'lgan fuqaroning shaxsi uning tomonidan topshirilgan hujjatlar bilan solishtirib tekshiriladi. Mazkur notarial harakatning qilinishi fuqaro tomonidan boshqa joydagi davlat tashkilotlariga fuqarolarning arizalari bilan birgalikda fotorasmlari topshirilishida zarur bo'ladi.

E. Dalillarning ta'minlanishi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha fuqarolik ishining sudda ko'rilishi uchun zarur bo'lgan dalillarni keyinchalik keltirilishi mumkin bo'lmashligi yoki qiyin bo'lishi to'g'risida xavfsiragan shaxs notarial idoradan dalillarning ta'minlanishini iltimos qilishi mumkin. Bunday hollarda notarius guvohlardan so'roq olish, joyini borib ko'rish, ekspertni chaqirish yo'li bilan muayyan holatlarni aniqlash choralarini ko'radi.

Dalillarni ta'minlash yuzasidan qilingan harakatlar to'g'risida notarius tegishli akt tuzadi. Mazkur aktda guvohlarning ko'rsatmalari, joyning ko'rilishi natijasida olingan ma'lumotlar yoki ekspertiza natijasi to'g'risidagi ma'lumotlar yoziladi.

Dalillarni ta'minlashda notarius fuqarolik ishi bo'yicha qatnashadigan har ikki tarafni taklif qiladi. Ikkinchi tarafni chaqirmasdan, dalillarni ta'minlashlikka, faqat kechiktirilishi mumkin bo'lmagan hollardagina yoki keyinchalik fuqarolik da'vosi kim tomonidan va kimga qilinishini aniqlash mumkin bo'lmagandagina qilinadi. Notarial idoralar dalillarni ta'minlash choralarini faqat fuqarolik ishi sudda qo'zg'atilishiga qadargina ko'riladi. Agar fuqarolik ishi sudda qo'zg'atilgan bo'lsa, dalillarni ta'minlash choralari sudning o'zi tomondan ko'riladi.

J. Garov shartnomalari bo'yicha imoratlarga ta'qiq (arest) solish, xatlash. Bank tomonidan berilgan ssudalarning undirilishi yoki ta'minlash narsasi bo'lgan yoki garov narsasi bo'lgan imoratlarning birovlariga o'tkazilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida (bu to'g'rida qilingan iltimosga ko'ra) notarius imoratlarga ta'qiq (arest) solishga, xatlashga haqli bo'ladi. Chunonchi, notarius fuqaroga ssuda bergan bank, korxona yoki tashkilotning iltimosiga asosan fuqaroning imoratiga ta'qiq solishi mumkin. Ssuda summasining to'la to'langanligi to'g'risida xabar olingandan so'ng notarius ta'qiqni bekor qiladi.

Garovga qo'yilgan imoratga ta'qiq (arest) solish biron-bir shartnomani ijro etilishini ta'minlash maqsadida qilinadi. Bu to'g'rida imorat joylashgan joydagi kommunal xo'jalik bo'limi xabardor qilinadi.

Z. Hujjatlarni saqlash uchun qabul qilish. Hujjatlarning saqlanishini ta'minlash maqsadida notarial idoralar mazkur hujjatlarni ikki nusxada tuzilgan ro'yxat bilan saqlash uchun qabul qiladilar. Notarial idoralar tomonidan saqlash uchun qabul qilingan hujjatlar ro'yxatining ikkinchi nusxasi notarius tilxati bilan birga hujjat egasiga qaytariladi.

Hujjatlarni saqlash uchun qabul qilish va ularni qaytarib berish Notariat to'g'risidagi qonunning 83-84-moddalarida batafsil berilgan.

Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni tasdiqlash va boshqa ta'sir yuridik harakatlarni bajarish to'g'risidagi qoidalar O'zbekiston Respublikasi "Notariat to'g'risida"gi qonunda va yuqorida ko'rsatilgan qo'llanmalarda berilgan.

Muallifdan	3
✓ I bob. Fuqarolik protsessual huquqining predmeti, tushunchasi va tizimi	5
1-§. Fuqarolik sud yuritishining maqsadi va vazifalari	5
2-§. Fuqarolik protsessi tushunchasi va subyektiv huquqlarni himoya qilish shakllari.....	7
3-§. O'zbekiston Respublikasi protsessual huquqi tushunchasi va predmeti	12
4-§. Fuqarolik protsessual huquqining manbalari va tizimi	13
5-§. Fuqarolik protsessual huquqi fanining predmeti va tizimi.....	20
II bob. O'zbekiston respublikasi fuqarolik protsessual huquqining prinsiplari	22
1-§. Fuqarolik protsessining demokratik prinsipiga asoslanishi.....	22
2-§. Fuqarolik protsessual huquqi prinsiplari tushunchasi va tizimi	24
III bob. Fuqarolik protsessiga oid huquqiy munosabatlar va ularning subyektlari	44
1-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar tushunchasi	44
2-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning subyektlari, ularning huquq va muomala layoqatlari	47
3-§. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi asoslari va mazmuni.....	52
IV bob. Fuqarolik jarayonida taraflar	55
1-§. Fuqarolik jarayonida taraflar tushunchasi	55
2-§. Protsessual ishtirokchilik va uning turlari	58
3-§. Ishga tegishsiz tarafni almashtirish	60
4-§. Protsessual huquqni qabul qilish (huquqiy vorislik)	62
V bob. Fuqarolik protsessida uchinchi shaxslarning ishtiroki	64
1-§. Uchinchi shaxslar tushunchasi	64
2-§. Mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxslar.....	64
3-§. Mustaqil talablari bo'lmagan uchinchi shaxslar.....	66

VI bob. Fuqarolik protsessida prokurorning ishtiroki	71
1-§. Fuqarolik protsessida prokurorning ishtirok etish asoslari va shakllari	71
2-§. Prokurorning ikkinchi instansiya sudida ishtirok etishi	76
VII bob. Boshqa shaxslarning huquqlarini sudda himoya qiluvchi davlat boshqaruv organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning protsessdagi ishtiroki	78
✓1-§. Boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi davlat boshqaruv idoralari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning fuqarolik protsessida ishtirok etishlari.....	78
2-§. Davlat boshqaruv organlarining fuqarolik protsessida ishtirok etish shakllari.....	85
3-§. Davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolarning protsessual huquqlari va majburiyatlari	87
✓ VIII bob. Suddagi vakillik	90
1-§. Sudda vakillik qilish tushunchasi, a'zan turlari	90
2-§. Sudda vakillik qiluvchining huquqlari (vakolatlari)	96
3-§. Shartnoma bo'yicha (ixtiyoriy) vakillik	98
✓ IX bob. Sud xarajatlari va jarimalari	103
1-§. Fuqarolik protsessida sud xarajatlari tushunchasi va turlari.....	103
2-§. Davlat boji	104
3-§. Ishning sudga ko'rilishi bilan bog'liq chiqimlar	104
4-§. Sud xarajatlarini to'lashdan ozod qilish	108
5-§. Sud jarimalari	114
X bob. Protsessual muddatlar	117
1-§. Protsessual muddatlar tushunchasi va turlari	117
2-§. Protsessual muddatlarning to'xtatilishi, uzaytirilishi va tiklanishi	120
✓ XI bob. Fuqarolik ishlarini sud va boshqa idoralarga taalluqliligi	122
1-§. Taalluqlilik tushunchasi	122
2-§. Fuqarolik ishlarining qaysi organga taalluqli bo'lishini belgilash asoslari.....	124
3-§. Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi.....	126

4-§. Jamoa xo‘jaligi, jamoa xo‘jaliklariaro xo‘jalik nizolariga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi.....	130
5-§. Nikoh va oilaga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi.....	132
6-§. Turar joyiga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning taalluqliligi.....	133
7-§. Intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilishdan kelib chiqadigan nizolarni ko‘rib hal etish.....	135
8-§. Prokuroming huquqiy hujjatni g‘ayriqonuniy deb topishi haqida.....	138
XII bob. Fuqarolik ishlarining sudlovga taalluqliligi.....	
1-§. Sudlovlik tushunchasi.....	142
2-§. Hududiy sudlovlik turlari.....	145
3-§. Qabul qilingan ishning boshqa sudga o‘tkazilishi.....	149
XIII bob. Isbotlash va dalillar.....	
1-§. Fuqarolik protsessida isbotlash va dalillar tushunchasi. Isbotlash predmeti.....	151
2-§. Isbotlashdan ozod qilish asoslari.....	158
3-§. Dalillarning tasnifi (klassifikatsiyasi), turlarga bo‘linishi, tekshirilishi va baholanishi.....	161
4-§. Sudda mutaxassisning ishtirok etishi.....	176
5-§. Dalillarni ta‘minlash.....	177
XIV bob. Da‘vo.....	
1-§. Da‘vo tushunchasi.....	180
2-§. Da‘voning elementlari.....	183
3-§. Da‘voning turlari.....	184
4-§. Da‘vo qo‘zg‘atish.....	185
5-§. Bir necha talablarni birlashtirish va ajratish.....	186
6-§. Javobgar manfaatlarining himoya qilinishi.....	187
7-§. Da‘voni ta‘minlash.....	191
XV bob. Sudda fuqarolik ishlarini qo‘zg‘atish.....	
1-§. Sudda ish qo‘zg‘atish. Ariza berish tartibi.....	193
2-§. Da‘vo arizasi, ariza va shikoyatlarga qo‘yilgan talablar.....	195

XVI bob. Fuqarolik ishlarining sudda ko‘rishga tayyorlash	199
1-§. Ishlarni sudda ko‘rishga tayyorlash va uning ahamiyati	199
2-§. Ishni sudda ko‘rishga tayyorlashda sudyaning protsessual harakatlari	202
3-§. Sud xabarları va chaqiriqlari	205
XVII bob. Fuqarolik ishlarini sudda muhokama qilinishi	209
1-§. Sudda ishni ko‘rish tushunchasi va uning ahamiyati	209
2-§. Sud majlisida ish ko‘rishning protsessual tartibi	210
3-§. Ish yuritishni to‘xtatish	222
4-§. Ish bo‘yicha hal qiluv qarorini chiqarmay ish yuritishni tamomlash (ish yurtishni tugatish)	224
5-§. Sud majlisi bayoni	226
6-§. Kelishuv bitimi	228
XVIII bob. Birinchi instantsiya sudining hal qiluv qarorlari	231
1-§. Sud qarorlari tushunchasi va turlari	231
2-§. Sudning hal qiluv qarorining mohiyati va ahamiyati	231
3-§. Hal qiluv qarorining chiqarilishi tartibi	233
4-§. Sud hal qiluv qarorining mazmuni	235
5-§. Qarorlarni tuzatish va tushuntirish	242
6-§. Hal qiluv qarorining qonuniy kuchga kirishi	244
7-§. Hal qiluv qarorini darhol ijro qilish va hal qiluv qarorining ijrosini ta‘minlash	247
8-§. Sud ajrimi, uni chiqarish tartibi va uning mazmuni	250
XIX bob. Sirdan fuqarolik ishini ko‘rish	254
1-§. Sirdan fuqarolik ishlarini ko‘rish tushunchasi va mohiyati	254
2-§. Sirdan ish yuritish tartibi	255
XX bob. Buyruq tartibida ish yuritish	261
1-§. Sud buyrug‘ini chiqarish uchun asoslar va uning mazmuni	261
XXI bob. Nikohdan ajratish to‘g‘risidagi ishlarni sudda ko‘rishning protsessual xususiyatlari	268
1-§. Nikohdan ajratish to‘g‘risidagi ishlarni sudda va sudsiz ko‘rish asoslari	268

2-§. Nihonni haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi ishlarni ko'rish	280
XXII bob. Aliment undirish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishning protsessual xususiyatlari	283
1-§. Alimentni ixtiyoriy va kelishuv asosida to'lash tartibi	283
2-§. Alimentni sud tartibida undirish.....	284
XXIII bob. O'talikni belgilash to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishning protsessual xususiyatlari	292
1-§. O'talikni belgilash to'g'risidagi ishlarni qo'zg'atish.....	292
2-§. O'talikni belgilash to'g'risidagi da'voni qanoatlantirish asoslari	295
3-§. O'talikni belgilash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud qarorlari	299
XXIV bob. Mehnatga oid nizolarni sudda ko'rishning protsessual xususiyatlari	301
1-§. Mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning taalluqliligi va sudloviligi masalasi	301
2-§. Mehnat ishlarini ko'rish muddatlari	303
3-§. Mehnat ishlarida taraflar	304
4-§. Mehnat ishlarini sudda ko'rishga tayyorlash	306
5-§. Ishga tiklash yoki xodimni oldingi vazifasiga qo'yish to'g'risidagi ishlar bo'yicha uchinchi shaxslarning ishtiroki	307
6-§. Mehnat ishlari bo'yicha kelishuv bitimi.....	310
7-§. Mehnat ishlari bo'yicha sudning hal qiluv qarorlari	310
8-§. Mehnat ishlari bo'yicha sud hal qiluv qarorlarining ijro etilish xususiyatlari	312
XXV bob. Uy-joyga doir huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlarni sudda ko'rishning protsessual usuliyatlari	314
1-§. Uy-joy nizolari tushunchasi va turlari	314
2-§. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar	317
3-§ Uy-joy to'g'risidagi nizolarning taalluqliligi va sudloviligi	326
4-§. Uy-joy to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishga tayyorlash.....	333

XXVI bob. Davlat organlari va boshqa organlar, shuningdek, mansabdor shaxslarning xatti-harakati (qaror)lari ustidan berilgan shikoyat va arizalar bo'yicha ishlarni yuritish.....	342
1-§. Idoralar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlarni ko'rib hal etishning umumiy tavsifi	342
2-§. Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan shikoyat berish	347
3-§. Saylov komissiyalarining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlarni ko'rib chiqish muddati va tartibi.....	350
4-§. Notarial harakatlar yoki bunday harakatlarni bajarishni rad etganlik ustidan berilgan shikoyatlar to'g'risidagi ishlarni ko'rish.....	353
5-§. Fuqarolik holati dalolatnomalarini davlatdagi noto'g'riliklarni begilash	355
6-§. Prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topishi haqida.....	358
XXVII bob. Alohida tartibda ish yuritish	362
1-§. Alohida tartibda ko'riladigan ishlar tushunchasi va mohiyati	362
2-§. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni belgilash	364
3-§. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish	376
4-§. Fuqarolarni muomalaga layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish.....	378
5-§. Mol-mulk (ashyo)ni egasiz deb topish	381
6-§. Taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda ular bo'yicha huquqlarni tiklash (chaqirib ish yuritish)	381
7-§. G'ayriixtiyoriy tartibda psixiatriya statsionariga yotqizish to'g'risidagi ishlar	383
XXVIII bob. Birinchi instantsiya sudining hal qiluv qarorlari va ajrimlari ustidan apellatsiya shikoyati berish.....	384
1-§. Apellyatsiya shikoyati berish (protest keltirish)ning mazmuni va ahamiyati.....	384

2-§. Shikoyat berish (protest keltirish) huquqini amalga oshirish tartibi	386
3-§. Apellyatsiya (ikkinchi) instansiya sudida shikoyat (protest)ni ko'rish tartibi.....	390
4-§. Birinchi instansiya sudining hal qiluv qarorini apellyatsiya sudida bekor qilish, o'zgartirish yoki yangi qaror chiqarish uchun asoslar	393
5-§. Apellyatsiya instansiya sudining vakolatlari.....	395
6-§. Apellyatsiya (ikkinchi instansiya) sudining ajrimlari	397
7-§. Birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan shikoyat berish va protest keltirish.....	399
XXIX bob. Birinchi instantsiya sudining hal qiluv qarorlari va ajrimlari ustidan kassatsiya shikoyati berish (protest keltirish)	401
1-§. Qonuniy kuchga kirgan sud hal qiluv qarori, ajrimlarini qayta tekshirish institutining vazifasi va mohiyati	401
2-§. Kassatsiya instansiya sudining ajrimi.....	409
3-§. Birinchi instansiya sudining ajrimlari ustidan kassatsiya tartibida shikoyat va protest keltirish huquqi	410
XXX bob. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarning qonuniy, asosli va adolatli ekanligini tekshirish.....	412
1-§. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarini sud nazorati tartibida tekshirishning mazmuni va ahamiyati.....	412
2-§. Fuqarolik ishlari bo'yicha hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarga nazorat tartibida protest keltirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar	415
3-§. Fuqarolik ishlarini nazorat tartibida ko'ruvchi sudlar.....	418
4-§. Sud nazorati organlarida ish ko'rish tartibi	421
5-§. Ishni nazorat tartibida ko'rayotgan sudning vakolatlari.....	424
XXXI bob. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish.....	428
1-§. Qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, ajrimlar va qarorlarni yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish asoslari.....	428

2-§. Yangi ochilgan holatlar bo'yicha ishni qaytadan ko'rish to'g'risidagi arizalarni topshirishning protsessual tartibi	429
XXXII bob. Sud qarorlarining ijro etilishi	431
1-§. Sud va boshqa idoralar qarorlarining ijrosi fuqarolik protsessining yakunlovchi bosqichi.....	431
2-§. Sud qarorlarining ijrosida ishtirok etuvchi shaxslar.....	431
3-§. Ijroning asoslari.....	439
4-§. Ijro hujjatlarining majburiy ijroga topshirish muddatlari.....	441
5-§. Ijro ishini yuritishning umumiy qoidalari	444
6-§. Qarzdorning mulki hisobiga haq undirish tartibi	447
7-§. Ish haqidano undirish	451
8-§. Undirilgan summani undiruvchilar o'rtasida taqsimlash	452
9-§. Nafaqa undirish	453
10-§. Bekor qilingan sud hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlarining ijrosini qaytarish	454
XXXIII bob. Fuqarolik protsessida chet el fuqarolari va tashkilotlari, fuqarologi bo'lmagan shaxslarning ishtiroki	456
1-§. Chet el fuqarolarining va tashkilotlarining fuqarolik protsessual huquqlari	456
2-§. Huquqiy yordamlar	457
3-§. Chet el sudlari va arbitrajlarining hal qiluv qarorini ijro etish	459
XXXIV bob. O'zbekistonda fuqarolik nizolarining hakamlilik sudlarida ko'rilishi	461
1-§. Hakamlilik sudi tushunchasi va turlari	461
2-§. Hakamlilik sudi tomonidan nizolarning hal etilishi	462
XXXV bob. O'zbekistonda xo'jalik sudi (xo'jalik nizolarini ko'rish tartibi)	466
1-§. Xo'jalik sudlari faoliyati tushunchasi va ularning vazifalari	466
2-§. Xo'jalik sudlarining tashkil etilishi va tuzilishi	467
3-§. Xo'jalik sudlariga taalluqli nizolar.....	469
4-§. Xo'jalik sudining birinchi instansiyasida ish yuritish	475
5-§. Ishni sud muhokamasiga tayyorlash	478
6-§. Xo'jalik sudida ishning ko'rilishi va hal etilishi	479
7-§. Xo'jalik sudining hal qiluv qarorlari va ajrimlari	481

8-§. Xo‘jalik sudlari chiqargan hal qiluv qarorlarini apellyatsiya instansiyasida qayta ko‘rish tushunchasi.....	485
9-§. Apellyatsiya instansiyasida xo‘jalik ishlarini ko‘rish tartibi	486
10-§. Qonuniy kuchga kirgan xo‘jalik sudining qarorlarini kassatsiya instansiyasida qayta ko‘rish tartibi	487
11-§. Xo‘jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlarini nazorat tartibida qayta ko‘rish tushunchasi	489
12-§. Xo‘jalik nizolarini xo‘jalik sudlarida yangi ochilgan holatlar bo‘yicha ishlarni qaytadan ko‘rish asoslari	492
XXXVI bob. O‘zbekiston respublikasida notariat (notarial harakatlar)	495
1-§. Notariat tushunchasi va vazifalari	495
2-§. Davlat notarial idoralarida va boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladigan notarial harakatlar.....	501
3-§. Shartnomalar va boshqa bitimlarni tasdiqlash bo‘yicha bajariladigan notarial harakatlar	506
4-§. Er va xotinning umumiy mulk hissasiga bo‘lgan huquqlari to‘g‘risida guvohnomalar berish	515
5-§. Ijro xatlarini yozish	517
6-§. Hujjatlardan olingan ko‘chirmalarning to‘g‘riligini tasdiqlash	521
7-§. Yuridik ahamiyatga ega bo‘lgan faktlarni tasdiqlash va notarius tomonidan bajariladigan boshqa ta’sir notarial harakatlar	525

SHOAKBAR SHORAHMETOV

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING
FUQAROLIK PROTSESSUAL
HUQUQI**

(Darslik)

**Muharrir
Texnik muharrir
Kompyuterda
sahifalovchi**

**R. Jomonov
D. Isamuhamedova

D. Hamidova**

Bosishga 11.08.2007 yilda ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 60 x 84 ¹/₁₆.

**Bosma tabog'i 33,0. Adadi 500 nusxa.
1105-sonli buyurtma. Narxi shartnoma asosida.**

**O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi
huzuridagi «Adolat» nashriyoti.
Toshkent shahri, 100083, Buyuk Turon ko'chasi, 41-uy.**

**TDYI «TEZKOR NASHR MARKAZI»da bosildi.
Toshkent shahar, Sayilgoh 35.**

ISBN 978-9943-332-33-1

9 789943 332331

